

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLOGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI**

**A. MÄMMETJUMAYEW, A. TÄJIMOW, Ş.
GELDİMÄMMEDOWA, G. ANNANYÝAZOWA**

**GADYM TÜRKMEN EDEBIÝATY
(orta asyrlar)
II**

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat - 2010

**A. MÄMMETJUMAYEW, A. TÄJIMOW, Ş.
GELDİMÄMMEDOWA, G. ANNANYÝAZOWA**

GADYM TÜRKMEN EDEBİYATY(orta asyrlar) II

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy.– A.:
Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 293 sah.

GIRIŞ

Türkmen halkynyň geçmişde ata-babalarymyz-dan ýadygärlik galan baý edebi mirasy bar. Bu baý edebi miras diňe bir türkmen dilinde däl, eýsem arap we pars dillerinde-de dörän ajaýyp edebi ýadygärlikleri hem öz içine alýar. Şu kitapda türkmen edebiýatynyň iň ösen döwri bolan XI-XVII asyrlarda ýaşap geçen şahyr-ýazyjylaryň kyssa we şygry bilen ýazan eserleri hakynda durlup geçildi. Belli bir ylmy işleriň edilendigine garamazdan, XI-XVII asyrlar türkmen edebiýatynyň iň az öwrenilen döwri hasaplanýar.

Täze Galkynyşlar we beýik Özgertmeler zamanasy geçmiş edebi mirasymyzyň çuňňur we hertaraplaýyn öwrenilmegine giň mümkinçilikler berdi. Aýratyn hem, bu döwürde Türkmenistanda geçirilýän halkara ylmy maslahatlar, daşary ýurtlaryň meşhur kitaphanalaryna we golýazma hazynalaryna guralan ylmy saparlar gadymy akyldarlarymyzyň, şahyrlarymyzyň we ýazyjylarymyzyň edebi mirasynyň öň belli bolmadyk eserleriniň üstüniň açylmagyna we öwrenilmegine hemaýat etdi. Baýram Han Türkmeniň, Nejmediin Kubranyň, Mahmyt Kaşgarlynyň we beýleki türkmen akyldarlarynyň döredijiligine bagyşlanyp geçirilen halkara ylmy maslahatlar dünýäniň dürli künjeklerinden gelen köp sanly alymlaryň ünsüni özüne çekdi. Munuň özi geçmişde ýaşap geçen türkmen akyldarlarynyň, şahyr-ýazyjylarynyň eserleriniň diňe bir türkmen halkyny däl, eýsem bütün dünýäniň halklaryny hem gyzyklandyryandygyny görkezdi. Kitabyň II jildine girizilen bölümler aşakdaky awtorlar tarapyndan ýerine ýetirildi. Araznepes Mämetjumaýew – Mahmyt Zamahşary, Horezmi-Rowany, Seýit Ymadeddin Nesimi, ähri Hatyn, Baýram Han Türkmen, Patyşa Hoja, Seýitmuhammet Saýýady; Akmyrat Täjimow – Abu Sagyt Mäneli, Mahmyt Kaşgarly, Hoja Ahmet Ýasawy, Nejmeddin Kubra, Omar Haýýam, Mahmyt Pälwan, Garajaoglan; Şähribossan Geldimämmedowa – Muhammet Gazaly, Emir Muezzi, Aly Owheadeddin Enweri, Jeleleddin Rumi, Ýunus Emre, Ahmet Burhaneddin Rabguzy, Wepaýy Sopy Allaýar; Gunça Annanyýazowa – Ýusup Balasugunly, Burhaneddin Siwasly, Jahansa Hakyky, Muhammet Fuzuly, Ýolguly Enisi, Berhurdar Türkmen.

ABU SAGYT MÄNELİ

Zamanasynyň uly sopy alymy, görnükli şahyry Abu Sahyt Fazlylla bin Abulhaýyr Muhammet ibn Ahmet Mähneýi halkyň arasynda Mäne baba ady bilen tanalýar. Edebiýat ylmynda onuň ady Abu Sahyt Mähneýi ýa-da Mäneli diýlip tutulýar. Abu Sagyt Mäneli esasan rubagy hem kytga žanrlarda arap-pars dillerinde şygry ýazypdyr.

Ol 967-nji ýylyň dekabrynda Aşgabadynyň eteginde Kaka etrabyňyň Mäne obasynda dünýä inipdir. Şahyryň kakasy öz döwrüniň gurply, däri-derman, anbar taýýarlap satýan adam bolupdyr. Abu Sahyt Mäneli ilkinji bilimi öz obasynda alypdyr. Ol juda zehinli bolup, ýaşlykdan dini ylma ýykgyň edýär. Gurhany, hadyslary ýatdan öwrenýär. Özbaşdak okamaklyga üç edipdir. Kakasy Abulhaýyr ibn Muhammet Ahmet oglunyň dini taglymata köp üns berýändigini bilipdir. Sebäbi ol kalbyny arassa saklamak maksady bilen köp wagtyny namaz okamaklyga hem hadyslary ýat beklemeklige sarp edipdir. Abu Sagyt ýaşlygyndan ylma köp üns berendigi sebäpli az-kem akyl-huşy üýtgepdir diýlen maglumatlar bar. Ol dogrusynda halkyň arasynda dürli rowaýatlar saklanyp galypdyr. Şol rowaýatlaryň birinde şeýle diýilýär. Bir gije ýatylandan soň, Abu Sahyt öýlerinden çykyp, Mäne galasynyň daşyndaky guýynyň ýanyna barýar. Onuň agzyna bir demir myhy dikip, şoňa daňan ýüpüniň ujuny hem öz aýaklaryna baglap, guýa başaşak sallanýar. Şol durşuna-da Gurhany Kerimi ýatdan aýtmaga başlapdyr. Oglunyň bu ýagdaýyny gören kakasy şondan soň ony gözden salmandyr. Penalap gezipdir. Abu Sagyt Haweran çöllüğünde (Kaka etrabynda, oňa etek düzlügi diýlipdir) 14 ýyllap derwüş bolup gezipdir. Rowaýata görä, ol şonça ýyllap göýä ýandak iýip oňnut edenmiş. Bu barada şahyryň rubagysynda hem ýatlanýlar:

Haweran düzünde tapylmaz bir daş,
Dökülmedik ýürek gany hem gözyaş.
Howa simap bolup, sähra saraldy,
Geçenden, gel, bizem geçeli, gardaş!

Haweran çölüni şahyr yşky mowzukdaky rubagysynda hem ýatlanylýar:

Janym, men hem meniň durmuşym bilen,
Haweranda ýok dahylsyz bir tiken,
Seniň görküň ýakymyna, mährine,
Aýyp däldir bersem-de men yüz müň jan...¹

Abu Sagyt Mäneli bilimini artdyrmak üçin 10 ýyllap Maryda ýaşapdyr. Ol bu ýerde Abu Bekir Keffalyň we başga-da birnäçe ulamalaryň, alymlarynyň elinde din ugrundan tälim alypdyr. Soň ol ýerden Saragta geçip zamasynyň uly şahyry Lukman Mežnunyň elinde okap başlaýar. Onuň üsti bilen hem meşhur, şyh, pir, ulama Abulfazyl Sarahsy bilen tanyşýar. Ol şu ýyllaryň içinde sufizmiň-sopuçylygyň, gapma-garşylykly pikirlerine jogap agtarýar. Abu Sagyt Mänä dolanyp gelip 7 ýyl ýaşaýar. Halypasy Abulfazyl Sarahsynyň tabşyrygy bilen Nişapura baryar we ol ýerdäki görnükli alym Abdurahman Seliminiň mekdebini geçýär hem erşatlyk-ekabyrlyk derejesine mynasyp bolýar. Ol şondan soň ýene dogduk mekany Mänä dolanyp gelýär. Halypalary, hususanda, Abulfazyl Sarahsy bilen ýakyn aragatnaşyk saklaýar.

Maglumatlara görä, 1123-24-nji ýyllarda Abu Sagydyň halypasy Abulfazyl Sarahsy aradan çykýar. Ol şol döwrüň meşhur ylym merkezleriniň biri Amula gidip, ol ýerde Abulapbas Gassabyň elinde sopuçylyk ylmyny öwrenýär. Gadymy Amulyň ýadygärligi Türkmenabat şäheriniň çginde ýerleşýär. Ol häzir taryhy-medeni ýadygärlik hökmünde goralýar. Bu şäher gadymy Beýik ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşmek bilen, onuň juda şöhratly taryhy bar. Amulyň taryhy hakynda 2010-njy ýylyň 10-12-nji martynda geçirilen „Gündogar Türkmenistanyň mirasy gadymy we orta asyr medeniýetleriniň ulgamynda“ atly Halkara maslahatda gymmatly maglumatlar aýdyldy. Bu şäherde onlap Amuly nisbeli alymlar ýaşapdyrlar we arap dilinde öz eserlerini döredipdirler. Amul

¹ Goşgularyň terjimesi Nazar Gullaýewiňki.

şäheriniň gapdalynda – derýanyň arka tarapynda Buhara ýolunyň ugrunda ýerleşen Farap şäheri hakynda hem şulary aýtmak bolar. Çünki Faraby nisbeli tanymal alymlar hem barmak бүкүp sanasaň ep-esli bardyr. Abu Nasr şolaryň biridir. Abu Sagyt Amulda ep-esli wagt bolupdyr hem onuň halypasyndan pata alandygy hakynda çeşmelerde habar berilýär.

Abu Sagyt Mäneli halypaly mertebä ýeten soň Nişapura gidýär. Ol Nişapurda dini garaýyşlaryny, söpuçylyk pikirlerini wagyz-nesihat edýär. Emma onuň garşydaşlary bolan ortodoksal yslamyň wekilleri Abu Sagydy erkin pikirlilikde, wagyz-nesihat geçirýän pursatynda raks, tans, aýdym-saz etmekde, datly tagamlary iýip-içmekde, gaýry dindäki adamlar bilen dostana aragatnaşykda saklamakda aýyplaýarlar we Mahmyt Gaznawa ýamanlapdyr. Olar Abu Sagydyň ylmyna, adamkärçiligine, sahylygyna, adama bolan söýgüsine, ýeten mertebesine bahyllyk, görüplik edýärler. Mahmyt Gaznawy meseläni çözmegi alymlara tabşyrypdyr. Netijede Mäneli olaryň ählisiniň soraglaryna hem ylmy, hem dini nazaryýetde jogap bermegi başarypdyr. Şeýlelikde, ol öz dogduk mekanyna Mänä dolanyp gelipdir. Ömrüniň ahırlaryna çenli şol ýerde ýaşapdyr. Meşhur alym, uly pir Abu Sagyt Mäneli 1949-njy ýylyň 12-nji ýanwarynda 82 ýaşynyň içinde aradan çykypdyr. Ondan özüni nirede jaýlamalydygyny, ýagny, uly ulamalaryň, pirleriň arasyndamy, ýatan ýerindemi diýip soranlaryny ýönekeý adamlaryň arasynda jaýlamagy sorapdyrlar. Gurhandan näme okamalydygyny soranlarynda şu aşakdaky rubasyny aýdypdyr:

Heý, dünýäde mundan gowy ne iş bor:
Dost-dosta sataşsa, duşsa ýara-ýar.
Bolupdy gam, şatlyk, hoş söz, biten iş,
Bes, şolardan il-gün bolsa minnetdar.

Abu Sagyt Mäneliniň ogullary Abu Tahyr Sahyt, Abulwepa Muzaffar, Abu Aly Nasyr, Abu Aly al-Mutahhar, Abulbaka al-Mufazyl zehinli adamlar bolupdyr. Onuň agtyk-çowluklaryndanam zehinli alymdyr şahyrlar çykypdyr.

Abu Sagyt alymlaryň arasynda-da uly hormatdan peýdalanydyr. Dünýäniň uly alymlarynyň biri hasaplanýan Ibn Sina Mäne baba bilen üç günläp tamdan çykmany söhbetdeş bolupdyr. Bu iki uly alymyň biri-birlerine göwünleri ýetipdir. Söhbetinden soň Abu Sagydyň şägirtleri ondan myhman alymy, ýagny, Ibn Sinany nähili görendigini soranlarynda, ol şeýle diýipdir: «Meniň pähim nazarym bilen görýän zatlaryma ol zehini hem ylmy bilen bireýýäm göz ýetiren eken.» Ibn Sina hem şeýle sowal berlende ol: «Men ylmym bilen haýsydyr bir derejä ýeten bolsam, bu halypa oňa öz pähim-paýhasy bilen ýetipdir» diýip jogap beripdir. Şol wagtlar Abu Sahyt – 45, Ibn Sina bolsa 32 ýaşynda eken. Haweran sährasyndaky, Köpetdag syrgynyndaky her hili dermanlyk ot-çöplere örän belet bolan Abu Sahyt öz myhmany – soňra beýik alym, meşhur tebib bolan Abu Aly ibn Sina şol ot-çöpler barada köp peýdaly maslahatlar hem beripdir. Görşümüz ýaly Abu Sahyt Mäneli uly alym, tebib Ibn Sina bilen hyzmatdaşlykda bolupdyr.

Taryhdan belşimiz ýaly XI asyryň 20-30-njy ýyllarynda Gaznawylar bilen Seljuklaryň arasyndaky göreş ýitileşip başlaýar. Gaznawylara garşy söweşe ýolbaşçylyk eden Seljuk serdarlary Çagryl begdir Togrul bege Mäne baba ýakyndan goldaw beripdir. Olaryň zulüm-sütüme garşy alyp baran göreşlerini oňlapdyr, ýeňiş gazanmaklary üçin elinden gelen tagallalaryny edipdir. Seljuk sultanlary Çagryl begdir Togrul beg ýeňiş gazanansoňlar Abu Sagydyň huzuryna gelip, özleriniň geljekki gurjak döwürleri üçin ak pata bermegini sorayarlar. Olar Daňdanakan söweşinde dünýäde kuwwatly döwletiniň soltany Mahmyt Gaznawynyň ogly Soltan Masudyň goşunyny çym-pytrak edýärler hem täze türkmen döwletini ygylan edýärler. Soňra yslam dininde iki ýola kyрка geýen beýik alym, pir Abu Segyt Mäne baba Çagryl beg bilen Togrul bege döwlet patasyny beripdir. Maglumatlara görä, Daňdanakan söweş meýdanynda tylla tagt goýýarlar, emma ilçilik, 'Edil bu ýerde tagt goýmaly däl, bu gün sähet däl' diýenem tapylypdyr. Emma Mäne baba: “Allanyň saýlan ýerinde ýaramaz ýer bolmaz, Allanyň ýaradan günleriniň sähet däl bolmaz! Döwletiňiz halk döwleti bolup, Hakyň –

Allatagalanyň ýoly bilen, türkmeniň halallyk, adalatlyk ýoly bilen gitseňiz almajak galaňyz bolmaz” diýipdir.

Şu ýerde Abu Sagydyň kakasynyň Mahmyt Gaznawy bilen gowy gatnaşykda bolandygyny, hatda ortodoksal yslamyň gadagan edýändigine seretmezden soltanyň suratyny öýünde saklandygyny belläsimiz gelýär. Emma Abu Sagyt Mahmyt Gaznawy hem onuň ogly soltan Masut bilen aragatnaşykda bolmandyr. Sebäbi Abu Sagyt halkyň hor-homsy ýaşayşyna, eden-etdiligiň bolmagyna, zamanada jebir-sütemiň artmagyna gynanypdyr. Ol bu ýaramazlyklaryň sebäbini soltandan – Mahmyt Gaznawudan görüpdir. Çünki orta asyr edebiýaty hem intelligensiýasy üçin soltan ýerde jenneti gurup, döredip biljek uly güýç bolup kabul edilýärdi. Patyşadan jemgyýetiň talaby örän ulydy. Hut, şol sebäbe görä, Abu Sagyt halkyň maňlaýyndan direjek, ýol görkezjek “perişdäni” ibermegi Haktagaladan dileýär:

Ýa, Ýaradan, ibergin ýol görkezip perişde,
Biçäre bendelerňe ýaşamaga serişde,
Men biçäräniň işi döwün üstüne döwün,
Döwün çözüji iber, goldar ýaly bu işde!

Megerem, Abu Sagyt seljuk soltanlaryny “perişdäniň” iberen döwün “çözüjileri” hökmünde kabul edipdir. Bu ýerde nygtalynjak bolunýan pikir, Abu Sagyt Mäneli Çagryl bilen Togrul bege uly umyt baglaýar. Şonuň üçinem olara ak patasyny beripdir.

Agu Sagyt Mäneli ilkinji nobatda zamanasynyň örän uly sopusydyr. Uly şyhydyr. Ýöne onuň dünýewi aladalaryndan, ynsanlaryň arassa ahlagy ugrundaky göreşlerden daşda durmandygyny aýtmalydyr. Onuň döredijiliginde ahlak päklige, arassa söýgä, dost-ýar mähribanlygyna aýratyn orun berlipdir. Abu Sagyt Mäneli türkmen topragynda ýaşan beýik pir, paýhasly, dana kişi bolup ol paýhasly rubagylary bilen meşhurdyr. Bilşimiz ýaly rubagy baryýogy dört setirden ybarat goşgy bendidir. Ýöne şuna seretmezden rubagy juda ussatlygy, paýhaslylygy hem ýokary çeperçiligi talap edýän şygyr žanrydyr. Dogrusy her ýeten şahyr kämil rubagy döretmegiň hötdesinden hem gelip bilmeýär. Sebäbi onda dört setiriň içinde

pikiriňi aýtmagy başarmaly. Şol dört seride aýdylynjak bolunýan pikiriň gutarnykly bolmalydygyndan başga-da, ol gunt ýaly agyr, gant şaly datly, süýji, ýagny, ýokary çeperçilikde beýan edilmelidir. Abu Sagyt Mäneli rubagynyň şu talabynyň hötdesinden aňry ýany bilen gelmegi başarypdyr. Onuň rubagylarynda ynsany bezeýän sypatlar hakynda hem gürrüň edilýär. Ol tekepbir bolmazlygy, päli düz hem pes tutmagy sargapdyr:

Tekepbirlik etme, pes tutgun päli,
Ýeten ýokdur ondan mertebä häli,
Gözelleň zülpi deý bolgun päk göwün!
Bir demde mün göwün awlaryň ýaly.

Ýokarky rubagydan görşümüz ýaly, onda sagdyn pikir gutarnykly beýan edilipdir. Ajaýyp ýeri, şahyr nygtaýan düşünjesini çeper deňeşdirmä salypdyr. Bu ýerde pes pällik, kiçi göwünlik, tekepbir bolmazlyk – päk göwünlik gözeliň zülpüne deňelýär. Şeýle ussatlyk bilen aýdylan pikir hem täsirli, hemem ýatda galyjy bolýar. Diýmek şeýle eseriň ömri-de uzak, müdümü bolýar. Bu bolsa şahyrdan uly ussatlygy talap edýär.

Mäne baba zamanasynyň uly piri bolup, onuň iki gezek hyrka geýendigi hakynda maglumatlar bar. Hyrka adatça mürüdiň tarykaty geçeninden soň mürşidiň şägirdine geýdirýän köýnegidir. Sopusylygyň taryhynda hyrka bilen baglanyşykly gyzykly rowaýatlar, düşündirişler saklanyp galypdyr. Sopusylykda adatça sopusylykda haýsy hem bir piriň tarykaty geçilýär we bir sany esasy hyrka geýilýär. Beýleki hyrkalar dürli görnüşli bolup, olar hormat hyrkalarydyr. Ol hormatly at mysalyndadyr.

Mäne baba zamanasynyň beýik şyhy bolupdyr. Onuň öz tarykaty hem hanakasy bolupdyr. Onuň ýany mydama köp adamly bolupdyr. Zamanasynyň şöhtaly soltandyr hanlaryndan, barly-bajamly adamlaryndan yzygiderli serpaý gelip durupdyr. Mäne baba olaryň baryny garyplara, ýeter-ýetmezlere paýlap beripdir. Mydam hak hem halk bilen bile bolupdyr. Onuň esaslandyran sopusylyk mekdebi hut şonuň üçin terkidünýäligi ündemeýär. Onuň zikrinde tansyň bolamagy, gowy zatlary Allanyň beren nygtmaty hökmünde

ondan ýüz döndermeli dældigi, ony iýip-içmelidigi hakyndaky garaýyşlary biziň bu pikirimize delildir. Ýöne Mäne baba nebsewür bolmazlygy, her bir adamyň nebsine buýrup bilmegini hökmän hasaplaýar. Ol bu pikirini rubagylaryna-da salypdyr:

Ýat tutan-da bolsaň, müň kitaby sen,
Ne peýda, nebsiňe buýrup bilmeleş.
Namaz üçin nä goýýarsyň ýere baş,
Bilimberip, aýy doýrup bilmeleş.

Aby Sagyt Mäneliniň zamanynda ylym hem edebiýat biri-birinden gaty bir arasyny açmady. Muny çeper söz, şygry bilen ýazylan diwanlaram subut edýär. Biziň pikirimizçe Mäne baba öz müritlerine sopusylyk ideýalaryny rubagynyň üsti bilen düşündiripdir. Muny onuň jemi 740 töweregi rubagysy hem 78 sany kytga bölekleri-de tassyklaýar.

Seljuklar Mäne babanyň eden ýagşylygyny, bitiren hyzmatlaryny unutmandyr. Onuň aradan çykanyndan köp wagt geçmänkä 1049-njy ýylda mazarynyň üstüne gümmez galdyrypdyrlar. Mäne baba gümmezi häzirkiki Kaka etrabyň Mäne baba obasynda ýerleşýär.

Mäne babanyň bitiren hyzmatlary Garaşsyzlyk ýyllary içinde täzeden öwrenilip başlandy. Onuň ömri we döredijiligi dogrusynda ylmy işler ýazylýar.

MAHMYT KAŞGARY

Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň Täze Galkynyşlar zamanynda türkmen ylmy batly gadamlar bilen ösüp başlady. Ylmyň sarpasy belent tutulyp, oňa döwlet hemaýaty edilýär. Ýurdumyzda döwletimiz tarapyndan ylmyň ösmegi üçin maýa goýumynyň goýulmagy gürrüňsiz bu ugurdaky gelejekgi üstünliklerimizi üpjün eder.

Mahmyt Kaşgarly dünýä derejesinde ykrar edilen beýik şahsyýetlerimiziň biridir, ylym äleminde nur saçýan ýyldyzydyr. Medeniýeti goldamak we ösdürmek boýunça dünýäniň halkara guramalary, şol sanda UNESCO beýik türkmen alymynyň adamzadyň önünde bitiren hyzmatlaryny göz önünde tutup, 2008-nji ýyly “Mahmyt Kaşgarlynyň ýyly” diýip yglan etdi. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan Watanymyzda Mahmyt Kaşgarlynyň doglan gününüň şanly 1000 ýyllyk ýubileýi dabaraly bellenip geçildi. Güzelligi inçeligi we şirinligi bilen şöhratlanýan türki dilleriň beýik alym tarapyndan döredilen diwany häzirki döwürde has içgin öwrenilýär.

XI asyr türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň ömri we döredijiligine bagyşlanyp geçirilen Halkara maslahat türkmen ylmynyň baýlaşmagynda we milli medeniýeti dünýä ýaýmakda uly ähmiýete eýedir.

XI asyrdaky ýaşap geçen tanymal türkmen alymy Mahmyt Kaşgarynyň “Diwany lugat-et türk” (“Türki dilleriň diwany”) sözlügi diňe bir türkmen diliniň hem edebiýatynyň taryhyny däl, eýsem tutuş türki halklaryň geçmiş mirasyny öwrenmekde ygtybarly çeşmedir. Bu kitap ozaly bilen türkmen diliniň hem edebiýatynyň taryhyny öwrenmekde ähmiýetlidir. Çünki, “Diwanda” ýerleşdirilen beýleki türki halklaryň dil baýlyklary bilen bir hatarda oguz-türkmen sözleri, nakyllar, atalar sözleri we goşgy bölekleri türkmen dili we edebiýaty ylmy üçin bahasyz çeşmedir.

Mahmyt Kaşgarynyň terjimehaly barada edebiýatçy alymlar Ýolum Hydyrow bilen Öwliýäguly Ýlyasow “Mahmyt Kaşgarynyň “Diwany-lugat-et türk” kitabynyň edebi elementleri” (Çärjew, 1980 ý.) atly kitabynyda şeýle, maglumaty berýär: “Alymyň doly ady Mahmyt ibn Husaýyn ibn Muhammet al-Kaşgary bolupdyr. Gündogar ylmynda we edebiýatynda bu alym Mahmyt Kaşgary ady bilen bellidir, şu ýerdäki Kaşgary onuň doglan ýeri bilen baglanyşykly, ýagny şol ýerdendigini aňladýan lakamydyr. Bu şäher häzirki Hytaý Halk Respublikasynyň Sinszyan-uýgur awtonom etrabyňyň günbatarynda ýerleşýär. Kaşgaryň golaýynda Ýarkent şäheri hem bolup, bu ýerler biziň nusgawy edebiýatymyzda Çyn welaýaty ýa-da Çyn-Maçyn ýurdy ady bilen häli-şindi gabat gelýär.

Mahmyt Kaşgarynyň atasy Kaşgarda doglan bolsa-da, ömrüniň köp bölegini Balasugunda geçiripdir.” Alym kakasynyň Barsagan şäherinde doglandygyny habar beripdir. Barsagan oguz ýurdudyr. Bu şäheri Turanyň patyşasy Afrasýabyň ogly Barsagan saldyrypdyr. Ol Gyrgyzystanyň Oş şäheriniň garşysynda ýerleşipdir we XI asyrdan ösen iri söwda merkezleriň biri bolupdyr. Alymyň özi garahanylar döwletiniň iki gezek paýtagty bolan Balasugun şäherinde doglupdyr diýlip, çeşmelerde aýdylýar. Häzirki wagtda Balasugun şäheriniň galyndysy Gyrgyzystanyň Tokmak şäheriniň golaýynda ýerleşýär. Bu ýerlerde gadymy döwürlerde türkmenleriň ata-babalary ýaşaýdyr. Edebiýatçy alym Rahman Rejebow Mahmyt Kaşgarynyň oguzynyň türkmeniň kaýy urugyndan bolandygyny alymyň öz ýazan sözleriniň esasynda düşündiripdir.²

Bu kitabyň göçürilen golýazma nusgasy 1914-1915-nji ýyllarda Türkiýede gola salynýar. Şoňa çenli onuň bardygy hakynda habar bolsa-da, ol ylma mälum däl eken. Mahmyt Kaşgary “Diwany lugat-et türk” kitabyny milady senesiniň 1072-1073-nji ýylynda ýazypdyr. Alymyň bu kitabynyň şu ýyllarda ýazylmagy türkmenleriň at-owazasynyň hut şol döwürde äleme dolmagy, seljuk türkmen imperiýasynyň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Mahmyt Kaşgarynyň özem diwanyň başynda türki dili öwrenmek bilen bagly bu pikiri belläpdir. Türkmenleriň döwlet şalygynyň döremegi dünýä ylmynda olaryň dil bilimine hem edebiýatyna bolan gyzyklanmany oýarypdyr. Şol döwürde Hoja Ahmet Ýasawynyň öz hikmetlerini türkmen dilinde ýazmagy hem bir tarapdan zamananyň türkmen şöhraty bilen baglanyşyklydyr.

Alymyň bu kitaby sözlükdir. Ol arap dilinde ýazylan bolup, onda türki, esasan hem oguz-türkmen sözlerine düşündiriş berilýär. Mahmyt Kaşgary türki, aýratyn hem oguz türkmen dilini ylmy mazmunda öwrenmek üçin türki halklary obama-oba, şäherme-şäher aýlanyň çykypdyr. Alym kitapda dilini öwrenen halklary, taýpalary barada şeýle belleýär: ”Men türkler, türkmenler, oguzlar, çigiller, ýagmalar, gyrgyzlar şäherlerini, oba we ýaýlalaryny köp ýyllar gezip çykdim. Men bu işleri dil bilmezligim üçin däl-de, belki bu

² Rejebow R. “Gadym türkmen edebiýaty. Aşgabat, “Ylym”, 1991, 188 sah.

dillerdäki her bir kiçijik tapawutlaryny hem anyklamak üçin etdim” Mahmyt Kaşgary oguzlaryň türkmenlerdigini ýörite belläpdir. Oguz-türkmeniden başga ýagma bilen çigil ýaly, kowumlaryň türkmen halkynyň etnonimini düzýändigini hasaba alsak, onda bu kitap, hakykatdanam, türkmen halkynyň XI asyrdaky gymmatly ýazuw çeşmesidir.

Mahmyt Kaşgarynyň “Diwany lugat-et türk” sözlüginin gönüden göni türkmen halkynyň ýazuw ýadygärlidigini, onda aýratyn oguz sözlerine ähmiýet berilýändigini nygtap, bu kitabyň türkmen dili bilen kowumdaş dilleriň taryhyny we türki halklaryň edebiýatynyň gadymyýetini öwrenmekdäki ähmiýetini-de inkär etmek bolmaz.

Türkmeniň dil hem edebiýat ylmy Mahmyt Kaşgarynyň “Türki dilleriň diwany” sözlügi bilen öňräkden bäri gyzyklanyp gelýär. Bu diwany öwrenmekde belli bir işleriň edilendigini aýtmalydyr. Türkologiýa derejesinde edilen işler bilen bir hatarda türkmen alymlarynyň geçiren ylmy barlaglary hem öwgä mynasypdyr.

Güdogary öwreniji alymlar W. A. Gordlewskiý, Ý. E. Bertels we belli türkmen alymy R. Rejebow sözlük XI asyrdaky ýazylan hem bolsa, ondaky edebi gymmatlyklaryň has irki döwürlere degişlidigi baradaky maglumaty berilipdirler. Eger şeýle bolsa, bu sözlügiň sözlük düzümini Oguz-Orhon ýazuw ýadygärlikleriniň dili bilen deňeşdirilip öwrenilse türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde uly iş edildigi bolardy. Ol ilkinji nobatda arassa oguz sözlerini kesgitlemekde ähmiýetli bolar. Çünki Oguz-Orhon ýazgylarynda hem, Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğünde hem yslam dininiň täsiri duýulmaýar. Bu diýildigi entek oguz-türkmen diliniň arap diliniň täsirinden azatdygyny, hut şu nukdaýnazaryndan çemeleşenimizde arassadygyny aňladýar.

Mahmyt Kaşgary adaty gepleşik diliniň maglumatlaryny öwrenipdir. Munuň şeýledigini sözlükde nakyllara, atalar sözlerine we halk döredijiliginiň mysalyndaky goşgy bentlerine esasy ünsüň jemlenmegi hem tassyklaýar. Nakyllardyr, atalar sözleri hem goşgular tüýs halkyň diliniň sünnälenen eserleridir. Ol dil täsirilenmeleri babatda hem arassadyr. Başgaça aýtsak, halkyň öz ene

dilidir. Hut şonuň üçinem bu sözlük sözleriň gelip çykyşyny – etimologiýasyny öwrenmekde juda gymmatly hazyna bolup hyzmat edýär.

Mahmyt Kaşgarynyň “Diwany lugat-et türk” kitabynyda ýerleşdirilen goşgy bentleri milli şygyr sungatymyzyň ideýa çeperçilik köklerine aralaşmaga mümkinçilik berýär. Bu diwan çeper pikirlenmäniň orta asyrlarda üns beren meselelerini anyklamakda gymmatly çeşmedir. Ondan orta asyr romantiki edebiýatyň gülläp ösen döwri bolan X-XV asyrlarda we ondan soňra meşhurlyga eýe bolan dürli edebi çeperçilik däpleriň oguz-türkmen köklerini tapmak bolýar.

XI asyrdaky ýaşap geçen tanyml türkmen alymy Mahmyt Kaşgarly halkynyň şöhratyny bir gez ýokary galdyryp bilen beýik şahsyýetdir. Mahmyt Kaşgarly Nuh neslinden bari ady tutulýan beýik türk halkyň ruhy we söz baýlygyny ýazga geçiren şahsyýetdir. Ol dürden gymmatly, baldan datly, şeker sözli, aýdyň beýanly türk, şol sanda türkmen diliň söz baýlygyny nesilleriň nesibesine gowşuran, dilimiziň ilkinji ensiklopediýasyny düzen alymdyr. Türk dünýäsiniň söz baýlygy hakda söhbet edilende, bu beýik alymyň ady hökman ýatlanylýar. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” (“Türk dilleriň diwany”) sözlügi diňe bir türkmen diliniň hem edebiýatynyň taryhyny däl, eýsem tutuş türk halklaryň geçmiş mirasyny aýratynam, edebiýatyny öwrenmekde ygtybarly çeşmedir. Bu kitap, ozaly bilen, türkmen diliniň hem edebiýatynyň taryhyny öwrenmekde ähmiýetlidir. Çünki, “Diwanda” ýerleşdirilen beýleki türk halklaryň dil baýlyklary bilen bir hatarda oguz-türkmen sözleri, nakyllar, atalar sözleri we goşgy bölekleri türkmen dili we edebiýaty ylmy üçin bahasyz çeşmedir. Mahmyt Kaşgarlynyň bu sözlüğünde türkmeniň geçmişine goýlan sarpa we geljegine berlen ak pata ýatyr. Çünki, islendik ösen medeniýetiň gözbaşynda öz diliňe sarpa goýmak, öz diliňde ajaýyp eser döredip bilmek mertebesi bardyr. “Türk dilleriň diwany” atly bu eserde taryhyň gerdişinden biziň şu günümüze gelip ýeten, ata-babalarymyzyň aýtgysy, ene-mamalarymyzyň hüwdüsi, sazlaşykly sözler bilen ýazylan goşgy setirleri, hikmet hoşalary we paýhas däneleri bar.

“Diwany lugat-et türk” 1914-nji ýyldan bäri jemi dokuz dilde kitap görnüşinde neşir edilipdir diýip aýtmak bolar. Has takygy, 1914-1916-njy ýyllarda asyl nusgada, soňra bolsa türki, stambuly, nemes, iňlis, özbek, gazak, uýgur, pars, azyrbaýjan dillerine terjime edilip kitap görnüşinde ilata ýaýradylypdyr.

Diwanyň özbek diline terjimesi 1960-1963-nji ýyllarda Daşkent şäherinde Salyh Matalibow atly özbek alymy Besim Atalaýyň türkçä eden terjimesinden “Diwany” özbekçä terjime edýär. Üç jiltde ybarat bolup, ol terjime 9222 söz ýerleşdirilipdir.

Uýgurça terjimesi 1981-1984-nji ýyllarda Hytaý Halk Respublikasynyň Urumçy şäherinde Mahmyt Kaşgarlynyň öz sözlügi (Besim Atalaýyň türkçä terjimesi esasynda) “Mahmud Keşgäri” “Türki tiller diwani” ady bilen üç jiltde ybarat neşir edilipdir.³

Mahmyt Kaşgarlynyň terjimehaly barada edebiýatçy alymlar Ýolum Hydyrow bilen Öwliýaguly Ýlyasow “Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” kitabynyň edebi elementleri”⁴ atly kitabynyda şeýle maglumat berýär: “Alymyň doly ady Mahmyt ibn Husaýyn ibn Muhammet al-Kaşgary bolupdyr. Gündogar ylmynda we edebiýatynda bu alym Mahmyt Kaşgarly ady bilen bellidir, şu ýerdäki Kaşgarly sözi onuň doglan ýeri bilen baglanyşykly, ýagny şol ýerdendigini aňladýan lakamdyr. Biziň bu agzaýan şäherimiz häzirki Hytaý Halk Respublikasynyň Sinszýan-uýgur awtonom raýonynyň günbatarynda ýerleşýär. Kaşgarlynyň golaýynda Ýarkent şäheri hem bolup, bu ýerler biziň klassyky edebiýatymyza Çyn welaýaty ýa-da başga-ça aýdylanda Çyn-Maçyn ýurdy ady bilen häli-şindi gabat gelýär. Mahmyt Kaşgarlynyň atasy Kaşgarda doglan bolsa-da, ol ömrüniň köp bölegini Balasagunda geçiripdir”. Alym kakasynyň Barsagan şäherinde doglandygyny habar beripdir. Barsagan bu oguz ýurdudyr. Ol Gyrgyzystanyň Oş şäheriniň garşysynda ýerleşipdir we XI asyrdan ösen iri söwda merkezleriniň biri bolupdyr. Alymyň özi garahanylar döwletiniň iki gezek paýtagty bolan Balasagun şäherinde

³ Ataýew J. Diwany lugat-et türkiň ilkinji neşiri we terjimeleri. “Türkmenistan” gazet, 8.02.2008.

⁴ Hydyrow Ý., Ýlyasow Ö. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanu lugat-it türk “ kitabynyň edebi elementleri. – Çärjew, 1980.

doglupdyr diýlip, çeşmelerde aýdylýar. Häzirki wagtda Balasagun şäheriniň galyndysy Gyrgyzystanyň Tokmak şäheriniň golaýynda ýerleşýär. Bu ýerlerde gadymy döwürlerde türkmenleriň ata-babalary ýaşapdyr. Edebiýatçy alym Rahman Rejebow Mahmyt Kaşgarlynyň oguzynyň-türkmeniň kaýy urugyndan bolandygyny alymyň öz ýazan sözleriniň esasynda düşündiripdir⁵. Ondan başga-da şu ýerde alymyň terjimehaly barada Hytaýly alym Minawaer Abibullanyň berýän maglumatlaryna göre: Mahmyt Kaşgarly “Türk diliniň diwany” atly meşhur eserinde özüniň doglan ýeri barada anyk maglumat getiripdir. Ol ýer Kaşgar sebitinde ýerleşen Opal obasyndaky Azak galasydyr.

Mahmyt Kaşgarly ilki Sakiýe medresesinde, soňra bolsa Hamidiýe medresesinde bilim alypdyr we bilimini kämilleşdirmek maksady bilen Bagdada gidipdir. Köp wagtlap ol ýerde ýaşanyndan, soňra öz watanyna gaýdyp gelipdir we ömrüniň sekiz ýylyny ýerli medresede mugallymçylyk edipdir. Meşhur alyma ýerli ýaşajyýlar “Hezreti molla” diýip ýüzlenipdir.

Mahmyt Kaşgarly 1105-nji ýylda aradan çykypdyr we dogduk obasynda jaýlanypdyr. Onuň mazary halk içinde “Hezreti mollanyň gubry” ady bilen bellidir we bu ýer häli häzire çenli il-ulusyň meşhur zyýaratgähi bolup gelýär.

1983-nji ýylyň ahyrynda, Sinzýan ülkesiniň halk hytaý häkimiýetiniň görkezmesi bilen, Opal obasynda ýerleşen “Hezreti mollanyň gubry” zyýarathananyň ady üýtgedilip, “Mahmyt Kaşgarlynyň ýadygärligi” diýlip yglan edildi.

Türkiýeli alym Mustafa Balçygyň “Mahmyt Kaşgarly Merkezi Aziýanyň görnükli alymydyr” atly makalasynda beýik alym Mahmyt Kaşgarly we onuň eden işleri barada şeýle maglumat berilýär. Türki dilleriň we edebiyatynyň ägirt uly ýadygärligi bolan “Diwany lugat-et türkün” döredilen döwründen bäri dokuz asyrdan gowrak wagt geçdi. Ol sözün doly manysynda Merkezi Aziýanyň halklarynyň taryhyny öwrenmegiň möhüm çeşmesi hasap edilýär.

Mahmyt Kaşgarly birnäçe iri ylmy işleri ýazýar, ýöne olar, gynansak-da, ýitip gidipdir. Her hal, onuň бүтін ömrüniň esasy işi

⁵ Rejebow R. Gadym türkmen edebiyaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 188 s.

bolan “Diwanu lugat-it türk” eseri sanlanypdyr. 1226-njy ýylyň awgust aýynyň 1-i bilen senelenen golýazmanyň ýeke-täk we gadymy nusgasy Stambulyň milli kitaphanasynda saklanylýar. Bu iş awtoryň türk taýpalaryň ýaşayan ýerleri boýunça köpýyllyk syýahatynyň netijesidir. Kitap üçin maglumat ýygnamak işi on baş ýyl dowam edýär. Awtor eseri 1083-nji ýylda ýazyp gutarýar. Alymlaryň pikirine görä, kitap türk halklarynyň irki orta asyrdaky durmuşynyň hakyky ensiklopediýasyna öwürülýär. “Diwany lugat-et türk” – bu ýöne bir lingwistik ylmy-barlag işi däl-de, eýsem syýasy, taryhy-etnografik eserdir. Onda diňe bir türk dilleri baradaky maglumat bolman, eýsem olaryň ýerleşişiniň geografiýasy, adatlary, dini düşüňjeleri beýan edilýär.

Türkiýede “Diwanyň” ilkinji doly terjimesi amala aşyryldy. Şeýle hem inlis, uýgur, özbek, gazak, rus dillerinde onuň terjimeleri bar. Şu kitabyň maglumatlarynyň ep-esli bölegi Germaniýada nemes dilinde neşir edilen gadymy türk diliniň sözlügi neşir edilende peýdalanyldy¹.

Mahmyt Kaşgarly “Diwanu lugat-it türk” kitabyny milady senesiniň 1072-1073-nji ýylynda ýazypdyr. Alymyň bu kitabynyň şu ýyllarda ýazylmagy türkmenleriň at-owazasynyň hut şol döwürde äleme dolmagy, seljuk türkmen nesil şalygynyň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Mahmyt Kaşgarlynyň özem diwanyň başynda türk dili öwrenmek bilen bagly bu pikiri belläpdir. Türkmenleriň döwlet şalygynyň döremegi dünä ylmynda olaryň dil bilimine hem edebiýatyna bolan gyzyklanmany oýarypdyr. Şol döwürde Hoja Ahmet Ýasawynyň öz hikmetlerini türkmen dilinde ýazmagy hem bir tarapdan zamananyň türkmen şöhraty bilen baglanyşyklydyr.

Alymyň “Diwany lugat-et türk” kitaby sözlükdir. Bu kitap arap dilinde ýazylan bolup, onda türk, esasan hem oguz türkmen sözlerine düşündiriş berilýär. Mahmyt Kaşgarly türk, aýratyn hem oguz türkmen dilini ylmy mazmunda öwrenmek üçin türk halklary obama-oba, şäherme-şäher aýlanyp çykydpdyr. Aлым kitapda dilini öwrenen halklary, taýpalary barada şeýle belleýär: “Men türkler,

¹ Mustafa Balçyk. Mahmyt Kaşgarly Merkezi Aziýanyň görnükli alymydyr. Mahmyt Kaşgarly türkologiýa ylmyny esaslandyryjydyr. – Aşgabat: Miras, 2008.

türkmenler, oguzlar, çigiller, yağmalar, gyrgyzlar...şäherlerini, oba hem welaýatlaryny köp ýyllaryň dowamynda aýlanyp çykdy, sözlerini toplady, dürli sözleriniň özboluşlylyklaryny öwrendi, anykladym. Men bu işleri dil bilmeýänligim üçin däl-de, bu dillerdäki her bir kiçijik tapawutlaryny hem anyklamak üçin etdim. Ýogsa, men dilde olaryň iň kämillerinden, iň ýokary hünärlilerinden, pähimlilerinden, jeň işlerinde ussat naýzadarlaryndandym. Olara şeýle bir dykgat etdim welin, türkler, türkmenler, oguzlar, çigiller, yağmalar hem gyrgyz kabylalarynyň dilleri tükel öz dilime öwrülip gitdi. Olary her bir babatda berk esasyda tertibe saldy". Mahmyt Kaşgarly oguzlaryň türkmenlerdigini ýörite belläpdir. Oguz-türkmenlerden başga ýagma bilen çigil ýaly, kowumlaryň türkmen halkynyň etnonimini düzýändigini hasaba alsak, onda bu kitap, hakykatdanam, türkmen halkynyň XI asyrdaky gymmatly ýazuw çeşmesidir. Ondan başga-da, bu eseriň başynda Mahmyt Kaşgarly rowaç alýan seljuk türkmenleriniň döwri, hususan-da Mälik şanyň alyp baran syýasaty barada söhbet açýar. Bu ýerde ilki bilen türk kowumlaryň alyp baran şowly işleri hakynda bellenilýär. Mälik şanyň alyp baran daşary syýasatynyň netijesinde eýelenen ýerleriň halklarynyň sütemlere sezewar edilmän, eýsem olaryň oňat durmuşlara ýetenligi, eýelenen ýerleriň ilatynyň türk dilde gepleşip, uly abraýdan peýdalanandygy hakynda hem bellenilýär. Eger-de nygtalyşy ýaly, buharaly we nişapurly alymlaryň aýtmagyna görä, öz döwründe Hezreti Muhammet pygamberimiziň göýä "Türk dilini öwreniň, çünki olaryň hökmürowanlygy uzak dowam eder" diýendigi ýatlanylýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň "Diwany lugat-et türk" sözlüginin gönüden-göni türkmen halkynyň ýazuw ýadygärligidigini, onda aýratyn oguz sözlerine ähmiýet berilýändigini nygtap, bu kitabyň türkmen dili bilen kowumdaş dilleriň taryhyny we türk halklaryň edebiýatynyň gadymyýetini öwrenmekdäki ähmiýetini-de inkär etmek bolmaz.

Türkmen dil hem edebiýat ylmy Mahmyt Kaşgarlynyň "Türk dilleriň diwany" sözlügi bilen öňräkden bári gyzyklanyp gelýär. Bu diwany öwrenmekde belli bir işleriň edilendigini aýtmalydyr.

Türkologiýa derejesinde edilen işler bilen bir hatarda türkmen alymlarynyň geçiren ylmy barlaglary hem öwgä mynasypdyr.

Alym Sapar Ahallynyň 1958-nji ýylda çapdan çykan “Mahmud Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili” atly monografiýasy ähmiýetli iş bolup, onda sözlügi gelejekde öwrenmekligiň zerurdygyna aýratyn üns çekilýär. Alym M.N.Hydyrow “Türkmen diliniň taryhyndan materiallar”¹ kitabynda hem Mahmyt Kaşgarly dogrusynda maglumatlar berilipdir. A.Oraztaganowyň “Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk sözlügi” diýen işi “Türkmen edebiýatynyň taryhy”² birinji tomuna girizilipdir. Alymlar Ý.Hydyrow bilen Ö. Ylýasowyň “Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” kitabyňyň edebi elementleri”³ atlandyrylan kitaby sözlügi edebiýat nukdaýnazardan öwrenmekde tutumly işleriň biri boldy. Alym R.Rejebowyň 1991-nji ýylda “Ylym” neşirýaty tarapyndan çapdan çykan “Gadym türkmen edebiýaty” atly kitabynda bir bölüm “Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlügindeki şygır bölekleri, atalar sözi we nakyllar at bilen ýerleşdirilipdir. Onda kitabyň edebi gymmatyna, goşgularyň hem atalar sözüdir, nakyllaryň düşündirilişine üns çekilýär. Bu edilen işler ylmy gymmata eýedir. Şu ýerde karta barada “Diwanyň” ýene bir aýratyn tarapy Mahmyt Kaşgarly bu sözlüğine özüniň çyzan kartasyny hem goşupdyr. Bu barada Özbegistanly alym Zokirjan Saidboboýew bilen türkmen alymy Öwez Gündogdyýew öz makalalarynda şeýle belleýärler.

Mahmyt Kaşgarly özüniň “Diwany lugat-et türk” eserine arap we pars syýahatçylarynyň çyzan kartalaryndan düýpli tapawutlanýan kartasyny hem goşupdyr. Yazar bu kartany çyzmak bilen, XI asyrdaky türk taýpalaryň geografik mesgenleriniň ýerleşen ýerlerini görkezmeçligi maksat edinipdir.

Mahmyt Kaşgarlynyň bu kartasyna ilkinji gezek nemes alymy Losiw Markwart üns beripdir. Ol kartaçylyk käri bilen

¹ Hydyrow M. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. – Aşgabat, 1962.

² Oraztaganow A. Türkmen edebiýatynyň taryhy I tom. – Aşgabat, 1975.

³ Hydyrow Ý., Ylýasow Ö. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” kitabyňyň edebi elementleri. – Çärjew, 1980.

meşgullanýan hünärmen Konrad Miller hem-de arap dilleri boýunça hünärmen G. Gensler bilen bilelikde kartanyň käbir çylşyrymly sözlerine terjime edip, “Mahmyt Kaşgarlynyň türkî dünýä kartasy” atly makalany çap etdiripdir.

1935-nji ýylda A.German kartaçylyga degişli “Imago Mundi” atly meşhur žurnalda Mahmyt Kaşgarlynyň kartasyna anyk häsiýetnamalar bermek bilen, ol hakynda makala çap etdiripdir. Ýazar onuň dünýä ülkeleri we halklary barada ägirt uly maglumatlary berýän ilkinji türkî dünýä kartasydygyny nygtapdyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň kartasy I. Kraçowskiý, I. Umnýakow, H. Hasanow, S. Umurzakow, A. N. Bernştan ýaly alymlar ylmy jähetden öwrenipdirler. Ol karta akademik W. W. Barbolda hem belli eken.

Ilkinji gezek bu karta I. Umnýakow tarapyndan düýpli öwrenilipdir. Ol makalasynda Mahmyt Kaşgarlynyň kartasy hakynda: “In köne türkî dünýä kartasy” diýip belläpdir.

Mahmyt Kaşgarly şeýle ýazýar: “Men gündogardan başlap, her taýpanyň nirede ýerleşendigini görkezdim. Ruma ýakyn ýerlerde beçenek taýpasy ýaşaýar. Ondan, kaý, ýabaku, tatar, gyrgyz (olar Çine ýakyn ýerde ýerleşen) taýpalary ýerleşen: sanalan taýpalaryň ählisi gündogardan ruma tarap ýerlerde ýaşaýarlar, soňra çigil, tuhsi, ýagma, ygrak, çaruk, çomul, uýgur, tangut, hutay (bu Çiniň adydyr), soňra tawgaç (Maçin şeýle atlandyrylýar) taýpalary ýerleşendir. Bu taýpalar Günorta bilen demirgazygyň arasynda ýaşaýarlar. Olaryň hemmesini men aýratynlykda tegelek kartada görkezdim”.

Kartaçylygyň nusgawy mekdepleriniň ählisinden (grek, arap we beýlekiler) tapawutlanýan bu karta özbaşdak çeşme bolup, häzirki zaman kartasy bilen deňeşdireniňde käbir kemçiliklere eýedir. Zeminiň merkezinde türkî halklary ýerleşdirýän Mahmyt Kaşgarlynyň kartasy türkî alymlar tarapyndan düzülen mälüm bolan in irki kartalaryň biridir diýip alymlar belleýärler.

Gündogary öwreniji alymlar W.A.Gordlewskiý, E.Bertels we belli türkmen alymy Rahman Rejebow sözlük XI asyrdaky ýazylan hem bolsa, ondaky edebi gymmatlyklaryň has irki döwürlere degişlidigi barada maglumat berilipdir. Eger şeýle bolsa, bu sözlügiň düzümini Oguz-orhon ýazuw ýadygärlikleriň dili bilen deňeşdirilip öwrenilse,

türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde uly iş edildigi bolardy. Ol ilkinji nobatda arassa oguz sözlerini kesgitlemekde ähmiýetli bolar.

Çünki, Oguz-orhon ýazgylarynda hem Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde hem yslam dininiň täsiri duýulmaýar. Bu diýildigi entek oguz-türkmen diliniň arap diliniň täsirinden azatdygyny, hut şu nukdaýnazardan çemeleşenimizde arassadygyny aňladýar¹. Mahmyt Kaşgarlynyň bu ajaýyp eseri gadymy türk wakalarynyň ýatdan aýdylyp, agyzdan agza, dilden dile, geçip gelen halk döredijilik mirasyny öwrenmekde iň gymmatly çeşmeleriň biridir. Aradan mün ýyl geçenligine garamazdan, halk döredijilik eserleriniň ençeme görnüşlerinden nusgalary özüde jemläp bu sözlügiň gymmatyny dünýä alymlary ykrar edýärler.

Sözlükde sözlüklik manysyny ýüze çykarmak maksady bilen dokuz mün sözden hem köp sözüň berilmegi, olaryň köpüsiniň hem halk döredijilik eserlerinde alnan bolmagy, bu gymmatly hazynanyň ýazuwly edebiýata ýaraşyp, uzak ýyllar aşyp biziň zamanymyza gelip ýetmeginiň ähmiýeti çäksizdir. Çünki bu ägirt uly ähmiýete eýe bolan ýazuw ýadygärliginde halk döredijiliginiň žanr özboluşlygy, köp taraplylygy, çeperçilik aýratynlyklary, dürli ýerlere ýaýraýyş usullary öz beýanyny tapypdyr.

Mahmyt Kaşgarly adaty gepleşik dilini öwrenipdir. Munuň şeýledigini sözlükde nakyllara, atalar sözlerine we halk döredijiliginiň mysalyndaky goşgy bentlerine esasy ünsüň jemlenmegi hem tassyklaýar. Nakyllardyr atalar sözleri hem goşgular tüýs halkyň diliniň sünnälenen eserleridir, hatda edebi nusgalarymyzdyr. Ol dil täsirlenmeleri babatda hem arassadyr. Başga-ça aýdanymyzda, halkyň öz ene dilidir.

Hut şonuň üçinem, bu sözlük sözleriň gelip çykyşyny-etimologiýasyny öwrenmekde juda gymmatly hazyna bolup hyzmat edýär.

¹Täjimow A. Sözlügiň sygryýet çemeni: Mahmyt Kaşgarlynyň “Sözlügiňiň” çeperçilik sözlügi hakda. “Edebiýat we sungat” gazeti, 8.02.2008.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” kitabynda ýerleşdirilen goşgy bentleri milli şygyr sungatymyzyň ideýa-çeperçilik köklerine aralaşmaga mümkinçilik berýär. Bu diwan çeper pikirlenmäniň orta asyrlarda üns beren meselelerini anyklamakda gymmatly çeşmedir. Ondan orta asyr romantiki edebiýatynyň gülläp ösen döwri bolan X-XV asyrlarda we ondan soňra meşhurlyga eýe bolan dürli edebi çeperçilik däpleriniň oguz-türkmen köklerini tapmak bolýar.

Edebiýatçy alymlar R.Rejebow bilen A.Bekmyradow Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” gabat gelýän poetik forma bolan goşugyň XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda ýörgünli ulanylandygyny belläp, goşugyň oguzlaryň döreden şygyr görnüşidigi hakyndaky pikiri tassykladylar. Ýeri gelende bellesek, goşuk Hoja Ahmet Ýasawynyň hikmetlerinde we Garajaoglanyň döredijiliginde hem ýeke-täk ygtybarly şygyr görnüşini bolup hyzmat edipdir. Başgaça aýtsak, goşuk Magtymguly eýýamynyň edebiýatynyň ähli klassyk şahyrlarynyň diýen ýaly döredijiliginiň kesgitleýji şygyr görnüşini bolup hyzmat edipdir. Muny alym A.Bekmyradow “Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçilik gözlegleri” atly işinde Pyragynyň döredijiliginiň mysalynda subut etdi¹. Alym Magtymgulynyň goşuk şygyr görnüşiniň XI asyr türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde duşýandygy hakyndaky pikiri delillendiripdir. Emma Mahmyt Kaşgarlydan Magtymgula çenli aralykda goşugyň kämilleşmeginde Garajaoglanyň we aşyk edebiýatynyň käbir wekilleriniň, edil şonuň ýaly-da halk döredijiligimiziň goşugyň kämilleşmeginde hyzmatynyň uly bolandygyny bellemek artykmaçlyk etmeýär.

Käte Mahmyt Kaşgarly alty bogunly ýa-da hemme setiri deň kapyýalaşman goşgy parçalaryna-da gol ýapýar.

Muňa:

Küçendi bilegim,
Ýogudy tilegim,

¹ Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçilik gözlegleri. – Aşgabat: Ylym, 1989.

Telindi bilegim,
Tegrut alar ýertiler –

ýaly setirler mysal bolup biler. “Diwany lugat-et türkde” şeýle goşuk mysallarynyň 200-den köprägi bar. Olarda belli-belli adamlaryň başdan geçirenleri, şahyrlaryň öwüt-nesihatlary, suwuň, daglaryň, atlaryň hem düýeleriň, aşyk-magşuklaryň tarypy suratlandyrylýar.

Alymlaryň käbiri Mahmyt Kaşgarlynyň zamanynda ýazuw edebiýaty bilen halk döredijiliginiň nusgalary biri-birine ýakyn bir derejede, garylyp-gatylyp dowam edipdir diýip tassyklaýar. Üstesine Mahmyt Kaşgarlynyň mistiki allegoriýalardan daşda durupdyr. Ol nakyllardan, goşgularan, beýleki edebi žanrlardan alan mysallarynyň hakyky durmuş bilen baglanyşygyna, kabyalalaryň ýaşayyş ýagdaýlaryny dogruçyl görkezip bilýänligine aýratyn üns beripdir. “Diwany lugat-et türkde” ýeke-täk bir türki şahyryň Çuçynynyň ady agzalmak bilen çäklenilýär. Galan mysallaryň hiç biriniň awtory kitapda görkezilmändir. Emma biziň bu ýatlamamyz ýazuwly edebiýatyň şol döwürde bolandygyny we onuň halk döredijiligi bilen baglanyşygyny inkär etmeýär. Biz diňe bir zady, bu meseläniň geljekde ymykly öwrenilmek meseledigini aýtmakçy bolýarys.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlüğinde gadymy nakyllar, atalar sözleri we başga görnüşdäki pähimler hem ýerleşdirilipdir. Ol pähimleri daşary ýurtly alymlaryň onlarçasý içgin öwrenip, ylmy seljeriş işlerini geçiripdirler. Karl Brokkelman “Diwana” bagyşlanan bir işinde bu kitapda mysal hökmünde getirilýän pähimleriň iki yüz dogsan sanysyny görkezipdir. Olaryň köpüsi nakyllar we atalar sözlerinden ybaratdyr. Başga bir aýratynlyklary boýunça kitapdaky nakyllaryň sany iki yüz elliden gowrak diýip hasap edýän alymlar hem bar. Her hili bolanda hem ol pähimleriň özbaşdak barlaglaryň obýekti bolmaga mynasypdygy jedelsizdir.

XI asyryň görnükli dilçi alymy Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlügi aradan müň ýylyň geçenligine

garamazdan, şu günlerde hem türkmen dil bilimini öwreniş ylmynda iňňän ähmiýetlidir. “Diwan” bilen doly tanşanymyzda, onda gabat gelýän köp sanly gadymy sözleriň şu günler hem ýörgünli ulanylýanlygy ünsüni özüne çekýär. Bu manydaşlyklar, ylaýta-da, ýerli gepleşiklerde has aýyl-saýyl bolýar.

Aýratyn-da, Stawropol türkmenleriniň häzirki döwürde gündelik gepleşikte ulanylýan sözleri Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanyndaky” sözler bilen aýdylyş taýdan hem, many taýdan hem has ýakyndyr. Dilçi alym S. Ahally Kaşgarlynyň “Diwany” barada şeýle jaýdar pikiri öňe sürýär: “Heniz türkmen dialektleri, aýry-aýry gepleşikleri doly öwrenilip, türkmen diliniň hemme spesifikasiýa ýüze çykarylmanlygy üçin bu işde Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynyň” ähli faktlary barlandy diýmek bolmaz, çünki türkmen dialektlerinde, ylaýta-da, ownuk dialektlerinde “Diwanda” görkezilen köp aýratynlyklar bar”. Şu pikirden ugur alyp, biziň bellejek bolýan aýratynlygymyz hem anyk mysallar arkaly Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” gelýän nakyllardyr sözleriň Stawropol türkmenleriniň dilinde şu günlerde hem ulanylyp gelýänligidir.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Türki dilleriň diwany” atly işinde gadymy döwürleriň rowaýatlary-da beýan edilýär, ýaşaýşyň we paýhasyň gymmatyna döredijilikli çemeleşilýär, türki halklaryň ýaşaaýş-durmuşy, döp-dessurlary, dünýägaraýşy, aňýetirijiligi we özlere mahsus häsiýetleri açylyp görkezilýär. Ömrüniň ençeme ýylyny bu işlere sarp eden Mahmyt Kaşgarly türki-kowumlaryň dillerini, halk döredijiligini, nesil-nebere daragtlaryny, taryhyny we özgeleriňkiden tapawutlanýan döp-dessurlaryny çuňňur öwrenipdir.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” eseri ylmy işdir, onda dil biliminiň teoretiki netijeleri we dili öwrenmegiň wajyp ugurlary, usullary bar. Hut şu “Diwan” gadymy türki ýazuwlary okamaga olara düşünmäge, aň ýetirmäge mümkinçilik döretdi. “Diwan” ylmy jemgyýetçilige mälum bolanyndan soň, Ýusup Balasugunyň “Gut etgu bilik” (“Bagtly edýän ylm”) atly eserini okap, terjime edip, oňa düşüniş boldy. Belli türkolog A. Samoýłowič Mahmyt Kaşgarlyny “XI asyryň Radlowy” diýip atlandyrdy.

Alym öz işini arap we türki dilde erkin ýazypdyr. Ol türki dili ýöne bir arapça düşündirmän, eýsem olaryň arasyndaky umumylygy

we aýratynlygy yzarlamak bilen, iki dili deňeşdiripdir hem-de türkí dilleriň dialektlerini differensirleşdiripdir.

“Diwany lugat-et türk” dilli folkloryň esasy žanrlary dāp-dessury we liriki aýdymlyry, gahrymançylykly eposlary, taryhy rowaýatlary beýan edilýär.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlüginde getirilýän rowaýatlar hem diýseň özüne çekijidir we olar kitabyň gymmatyny hasam ýokarlandyrýar. Ol rowaýatlaryň arasynda örän kiçijik rowaýatlaram, möçberi ulurak rowaýatlaram bar. Olaryň arasynda ýyl atlary, möwhüm, hasyl atlary bilen baglanyşykly rowaýatlar aýratyn gyzyklanma döredýär. Meselem, Mahmyt Kaşgarly on iki görnüşli haýwan ady bilen ýyllara at goýluşy hakynda rowaýat getirýär. Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynda aýdylyşyna görä, türklerde hepdäniň ýedi gününüň ady bolmandyr. Bu günleriň ady yslandan soň peýda bolýar. Aý atlary-da arapça atlandyrylýar. Çarwa we musulman bolmadyk türklerde aýlar dört möwsüm bilen atlandyrylýar, her üç aýy bir at bilen belleýär. Mysal üçin, Nowruzdan soňky ilki bahar “oglaaký”, soňra “ulug oglakaý”, “ulug aý” we başgalar. Bular örän seýrek ulanylandygy üçin Mahmyt Kaşgarly hemmesini aýtmagy göwne makul görmändigini ýazýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” atly işinde getirilýän rowaýatlaryň türkí halklaryň, şonuň bilen birlikde garagalpak folklaryndaky rowaýatlaryň-da taryhyny, teoretik meselelerini öwrenmekde uly ähmiýeti bardyr.

Türkmenlerde we beýleki gündogar halklarda müçe ýyly hasabynyň döreýşi hakynda birnäçe rowaýatlar bar. Olaryň birinde gadym zamanda haýwanlaryň arasynda ýyly önürti görmek barada şert goýlandygy, şonda düýäniň özüniň ululygyna we boýnunyň uzynlygyna buýsanyp, ýyly ilkinji bolup görjekdigi barada öwnendigi aýdylýar. Syçan bolsa dünýäniň örküjine, münüp, ýyly düýeden ön görüpdir we müçe ýyllarynyň birinjisine syçanyň ady dakylpdyr. Başga bir rowaýatda bolsa, düýe ýyly ilkinji görjek bolup, günün dogaryna garaşyp gündogara seredip durýar. Syçan bolsa düýäniň örküjine çykyp, günbatardaky daga seredip oturýar. Çünki dogjak günün şöhesi ilki garşydaky-günbatardaky daga düşýär. Syçan şony

görüp, düýeden üstün çykýar we ýylbaşy bolmaklyk hukugyna eýe bolýar.

Mahmyt Kaşgarly “Türki dilleriň diwany” atly kitabynda bulardan has tapawutly täsin bir rowaýaty getirýär. Türk hanlarynyň biri özünden birnäçe ýyl öň bolup geçen söweş hakynda maglumat biljek bolupdyr welin, onuň senesini ýalňyşypdyrlar. Şonuň üçin ol gurultaýda geňeş edip, geljekki nesiller ýalňyşmaz ýaly, gögüň on iki burçunyň we on iki aýyň sanyna görä, her ýyla bir at goýmagy teklipe edýär. Şondan soň olar aw edip, haýwanlary Ela derýasyna tarap sürýärler. Haýwanlaryň köpüsi awlanýar, köpüsi suwdan geçýär. Suwdan geçen haýwanlaryň ady geçiş tertibine görä ýyllara dakylýar. Ilkinji suwdan geçen jandar syçan bolýar. Şonuň üçin onuň ady ýylbaşyna dakylýar.

Bu babatda ol türkmenleriň nesilbaşysy Oguz han atamyza meňzäp hem dur. “Uýgur”, “çigil”, “halaç”, “Altynhan”, “türkmen” ýaly sözler düşündirilende Zülkarneýn bilen bagly rowaýatlar beýan edilýär. Elbetde, bu rowaýatlar bilen beýleki taryhy çeşmelerdäki rowaýatlar bilen känbir gabat gelip durmaýar. Emma alymyň näme üçindir aglaba halatda pars çeşmelerine salgylanandygy geňirgendirýär, çünki kitapda “uýgur”, “çigil” atlary gös-göni pars sözleri diýlip beýan edilipdir. “Oguznamalarda” bolsa “uýgur” sözi türkmençe manysy bilen beýan edilýär. Mahmyt Kaşgarlynyň ulanan edebi-çeper çeşmeleri onuň döwründe edebi ýagdaýyň nähili bolandygyny belli derejede göz önüne gelerlikli edýär. Poeziýada, mysal üçin, ikilemeleriň (mesnewileriň) dörtlemeleriň (murapbaglaryň) rubagylaryň, nakyllaryň, tema babatda bolsa olarda peýzaž, söýgi, çarwaçylyk we ekerançylyk zähmet, gahrymançylyk öwüt-nesihat diýlip atlandyrylýar. Ol şygylarynyň-da öz beýany bolupdyr. Ol çeşmeleriň hemmesinde türki kabylalarynyň dessurlary (gyz alyp gaçmak garşylykly gyz çalyşygy, gyza galyň tölemek, ölini agy aýdymy bilen uratmak, myhmançylyk) ýaly dessurlary görkezilýär..

Eseriň çeper-edebi gymmatlylygy türki dildäki eserleriň şahyrana bölekleriniň, dörtlemeleriň we ikilemeleriň belli-bir köplüginde özünde saklaýanlygyndadyr. Mahmyt Kaşgarly olary aýry-aýry sözlere mysal hökmünde getirip ulanýar.

“Diwanda” getirilen dörtlemeler sazlaşykly ölçegde we rifmada, kâbiri uzynrak, kâbirinde bolsa gysgarak şekilde berlipdir.

Meselem:

Iklady monik azak,
Kurmadi aghry tuzak,
Ikladim andyn uzak,
Amlakil amdi tuzak.

Agyrtdym men aýagymy,
Görmän gizlenen duzagy,
Ondan uzak ejir çekdim,
Bejer indi söýgülim.

Bu şahyrana bölek hakyky halk döredijiliginiň dörtlemesi bolmak bilen aruz äheñini ölçeg normalaryna gabat gelýär. Eserde aruzyň dürli ölçeglerine dos-dogry laýyk gelýän ikilemeler hem ulanylypdyr, olar halkyň nakyllarydyr atalar sözleriniň goşga geçirilen görnüşleridir. Olardaky mysallar gadymy türki dilli edebiyatda tebigat mowzugynyň örän meşhur bolandygyny görkezýär diýip belleýär.

Gündogar çeper söz sungatynyň çeper taryhy köklerini, ösüş ýollaryny, şahyrana aýratynlyklaryny, ýerine ýetirilişini we gaýry alamatlaryny öwrenmekde Mahmyt Kaşgarlynyň meşhur sözlügiňiň çeşmelik hyzmaty uludyr.

Kaşgarlynyň sözlüginde Gündogar eposynyň gadymy nusgasyndan bölekler getirilipdir. Görnükli dilçiniň edermenlik, söweş pursaty baradaky şahyrana mysallary özünden ön daşa ýazylan Gök türkmen ýazuw ýadygärliklerinde, “Oguznamalarda”, “Gorkut atada” soňra “Görogluda” çeper beýanyny tapypdyr. Kaşgarlynyň “Sözlügindeki” gahrymançylykly eposa degişli bölekler gündogar eposynyň özara täsirlenmeleriniň esasynda kämilleşendigine güwä geçýär. Altaýlylaryň “Maadaý-Gara”, tatarlaryň “Ak köpek”, başgyrlaryň “Oral Batyr”, gyrgyzlaryň “Är töşdük”, “Manas”, özbekleriň “Rüstem han”, “Alpamyş” gazak bilen garagalpaklaryň “Kyrk gyz”, “Kablanly Batyr” kimin eposlarynda Kaşgarlynyň

näbelli gadymy eposdan alan böleklerine mahsus söweş pursatlarynyň, usullarynyň we beýleki aýratynlyklaryna duş gelse bolýar.

Kaşgarlynyň sözlüğindäki eposa degişli edermenlik gadymy döwürden alymyň ýaşan döwrüne çenli aralygy öz içine alýar. Bu döwürde Gündogar eposy emele geldi, mifologik edermenlikden saplandy. Emma epos mifologiýadan, adatdan daşary gudratlardan üzül-kesil el çekmedi. Žanr mümkinçiligine laýyklykda “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” türkmen mifiniň, rowaýatynyň, şol bir wagtda diliniň edebiýatynyň, pelsepesiniň, ahlak gymmatlyklarynyň, saz sungatynyň ensiklopediýasy, çeşmesi boldy. Gündogaryň beýleki halklarynyň eposlary hem çeper gymmatlyklaryň şu hyzmatyna gulluk edip, döreden halkynyň ensiklopediýasyna öwrülipdir.

Kaşgarlynyň sözlügi Gündogar eposynyň XI asyra çenli döreýşine, ösüşine takykklamaga, türkmen eposynyň döredijilikli hyzmatdaşlygyň netijesinde çeper söz sungatyna öwrülendigini ylmy taýdan barlamaga gözli çeşme bolup durýar.

Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda liriki sýužet, ýagny şygryýetiň wakasy, onuň häsiýetli aýratynlyklary, şygyr wakasynyň şygyr görnüşine laýyk guralyş häsiýeti we gaýry edebi ýagdaýlary entek dolulygyna öwrenilmedi. Çünki her bir şygyr görnüşiniň özüne mahsus sýužet özboluşlylygy bar. Şol özboluşlylyga laýyk hem onuň çeperçilik sistemasy –gurluşy hem mazmuny emele gelýär. Meselem, gazalda liriki gahryman-şygyr gahryman monolog aýdýar. Ol ýekelikde ýaşaýar hem ýekelikde hasratyny beýan edýär. Ol ýara duşan pursatyny, ýalňyz galşyny, gözýaşlaryny seçeleýşini, rakypdan ezyet çekişini, magşugynyň rakyp bilen bolşyny, ryswa galşyny, pelegiň özüni eňredişini hasratly gürrüň berýär. Şunuň özi waka sýužet bolup, ol romantiki häsiýetlidir, özem onuň gazala mahsus alamatlardygy ylymda subut edilen hakykatdyr. Sebäbi orta asyrlaryň edebiýatynyň döredijilik usulynyň romantizmdigi we oňa ideal gahrymanyň mahsusdygy hem meşhur şygyr görnüşiniň gazaldygy hakyndaky pikir edebiýat ylmymyzda subut edilen hakykatdyr. Eýsem, şeýlekin häsiýetler gazaldan başga şygyr görnüşine mahsus bolup bilmeýärmimi ýa-da bolaýanda-da hökmany suratda gazalyň täsir etmeginde döreýärmimi diýen sowal bizi gyzyklandyrdy. Eger biz bu

sowala “howa” diýip jogap bermekçi bolsak, onda romantiki edebiýatyň döremeginiň esasynda ýatýan romantiki duýguny hem şonuň bilen baglanyşykly romantiki dünýägaraýşy inkär etmeli bolýarys. Sebäbi gazal arap-pars edebiýatynyň döreden şygyr görnüşidir. Ol türki halkaryň, şol sanda türkmen halkynyň edebiýatyna araplaryň musulman medeniýetiniň gelmegi bilen aralaşdy. Emma hiç bir halk hem onuň edebiýaty romantizmsiz oňmandyr. Bolsa-da bu ýagdaý Gündogarda has ýitidir. Sebäbi Gündogar edebiýaty Ýewropa romantizminiň hem watanydyr. Ýeri gelende bellesek, hut şonuň üçinem Ýewropa edebiýaty, bolsa-da rus edebiýaty Gündogary özleriniň edebiýatyny baýlaşdyrjak ylham çeşmesi hökmünde kabul edendiklerini edebiýatçy alym S.L.Kaganowiç “Rus romantizmi we Gündogar”¹ atly kitabynda belläpdir. Nygtamakçy bolýan pikirimiz her bir halkyň romantiki dünýäsi onuň haýsam bolsa bir şygyr görnüşinde beýanyny tapmagy kanunalaýyk çeper hadysadyr. Türkmen halkynyň gadymyýetinde şeýle şygyr görnüşü bolup goşuk hyzmat edipdir.

Edebiýatymyzyň taryhynda, bolsa-da XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda ýörgünli işledilen romantiki döredijilik usula degişli bolan ideýa çeperçilik serişdeleriň köklerini Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde ýerleşdirilen goşuklardan gözlemek dogrudyr. Biz şu ýerde usul sözünü ýönelige agzamadyk. Käbir okyjynyň ters düşünmezligi üçin gürrüňiň çeper usul hakynda barman, şol usulyň – çeper stiliň ulanýan çeperçilik serişdeleri hakyndadygyny tekrarlap aýdýarys. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğindäki goşuklary folklor eseri hasaplaýanymyzda-da ondan romantiki duýgulanmalary yzarlamak edebi ylym üçin hata dälidir. Sebäbi her bir edebi täzeçiligiň ilkinji alamatlary halk döredijiligi eserlerinde jemlenendir.

Gürrüňi edýän çeperçilik serişdelerimize degişli mysallara ýüzlenmezden öňürti, sözlükdäki goşgularyň edebi çeper hem mazmun gymmaty dogrusynda birki agyz aýtmak gerek. Edebiýat ylmymyz üçin ol goşgular gadymy şygyr nusgalary bolup durýar. Ol eserlere şol döwrüň gözi bilen baha bermek gerek. Ol eserler

¹ Täjimow A. Mahmyt Kaşgarlynyň kitabyňyň çeperçilik dünýäsi. “Garagum” žurnaly, № 3, 2008. 166-167 s.

mazmun hem çeperçilik babatda şeýle seretseň juda sada ýa gowşak görünmegi mümkin. Emma bu beýle däl. Olar kämil eserlerdir. Olaryň tema ýaýrawy-da juda giň.

Bu barada R.Rejebowyň we Ý.Hydyrow bilen Ö.Ylýasowyň öňde agzalan işlerinde çuň maglumat berilýär. Edebiýatçy alymlar Ý.Hydyrow bilen Ö.Ylýasow sözlükde sözüň manysyny düşündürmek maksady bilen ulanylan goşgulary: zähmet, yşky liriki we pasyllar, myhmansöýerlik, bilimli bolmak, edep-terbiýe, söweş wakalary, filosofiki we sosial motiw kimin toparlara bölüp öwrenipdirler.

Geliň şu ýerde Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” adamzat üçin ylym-bilimli ähmiýeti hakynda birnäçe şygylara seredip geçeliň.

Erdi oza erenler
Erdem begi bilik tag.
Aýdy üküş ögütler
Könlüm bolar aňar sag.

Ozal ýaşap geçen erenler-ärler hünärleri bilen-beg, bilimleri bilen dag saýylypdyr, olar köp öwüt beripdirler (aýdypdyrlar), könlüm şolar bilen sagdyr (janlydyr, ýaşaýandyr).

Geçmişde özleriniň hünärleri bilen beg saýylan, bilimleri bilen dag saýylan adamlaryň ýaşap geçendigini, olaryň köp öwüt-nesihat miras goýup gidendigini, şolary ýatlasaň göwnüň getirilýändigini beýan edýän ýokarky bentden geçmişde-de bilime näderejede sarpa goýulýandygyny aňşyrman kyn däl.

Her kimiň öz pikirini aç-açan aýtmagy ylym-da esasy ýörelgedir. Her kim özüniň öňe sürýän ylmy garaýşyny delillendirip bilse, şol hem ylma uly peýda getirýär. Hiç hili pikir alyşmazdan ylalaşmak ylmyň peýdasyna däl.

“Diwanyndaky”:

Tutuşmagynça tüzülmes,
Topurmagynça agylmaz.

Tutuşylmasa, düzülmez, ýel ösmese, howa açylsmas durlanmasa – diýen setirler halkymyzyň arasyndaky “Çekişmân-bekişmez” diýen atalar sözi bilen many-mazmun taýýndan utgaşyp gelýär.

Dünýäde göwnüňe düwen ähli arzuwlaryň diňe bilim almak bilen hasyl bolýandygy aşadaky bentde örän çeperçilik bilen beýan edilýär.

Izimni öger men,
Bilikni ýüger men,
Köňülni düker men,
Erdem üze türlünir.

Izimi (Taňryny) öwerin, bilimi ýygaryn (toplaryn), göwnümi düwerin (bilim almaga) bilim we hünär bilen (köňlüme baglan, göwnüme düwen niýetim) düýrlenen (kürtlener, amala aşar).

Bilimli kişiniň öwüt-nesihaty onuň ile berýän nygmaty (iýmiti), “Diwanda” bu pikir bürgüdiň awuny almak üçin asmandan aşak inmeginiň bilimli adamyň öwüt-nesihaty bilen deňeşdirilmegi arkaly beýan edilýär:

Us as görüp, ýüksüz kalyk kody çakar,
Bilge kişi ögit berip, towrak okar.

Bürgüt (us) awuny (as-aş, iýmit) görüp, asmandan şaglap iner, bilimli kişiniň hem öwüt nesihaty şol tizlikde bolup (öz maksadyna ýeter).

Bu jümleler ata-babalarymyzyň asyrlaýyn aňrysyndan eşidilýän paýhasly pikirleri. Ol pikirler ýurdumyzda ylym-bilim has-da uly ähmiýet berilýän Beýik galkynyşlar zamanasynda aýratyn many-mazmuna eýe bolar.

Munuň özi sözlükdäki eseleriň temasynyň juda giňdigini aňladýar. Hat-da, olary ýene-de birnäçe toparlara bölmek mümkinçiligi bar. Bu birinjiden. Ikinjiden, ol goşgularyň bogun ölçegleri, kapiýa sazlaşygy, hat-da şygyr setirleriň içki sazlaşygy-da öz döwrüniň dil aýratynlygy nukdaýyndan seredeniňde juda kämildir.

Dört setirden ybarat goşgy setirleri aňsatlyk bilen iki setirli gazala öwrülip dur. Şunda onuň içki sazlaşygynyň bozulmaýandygyny görmek mümkin. Hat-da, diňe bir sillabiki bogun sazlaşygy saklanman, ses sazlaşygy hem köplenç halatda saklanýar.

“Diwandaky” halk şahyрана döredijiliginde iň üýtgemän mäkäm oturan zat sillabik ölçegidir. Gadymy ildeşlerimiziň ýaşan döwürleriniň sillabik ölçegleriniň nusgalaryny ýönekeý adamlara niýetlenen urfany häsiýetli şygrylary ýazan şahyrlaryň döredijiliginde görmek mümkin. Hoja Ahmet Ýasawynyň dörtleme şygrylarynda hem, Ýunus Emrāniň ikileme şygrylarynda hem ony görmek mümkin. Biz şu şahyrlaryň döreden eserlerine Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwandaky” şygrylary çeşme bolup hyzmat edendir diýip pikir edýäris.

Onsoňam Mahmyt Kaşgarly uly alym. Sözlük düzmek her ýeteniň işi däl. Onuň mysal alýan bentlerine syny oturmasa olary ulanmajagy öz-özünden görnüp dur. Ondaky bentleriň setirleri, esasan, ýedi bogunly bolup, onda alty, sekiz, on, on bir, on iki, on dört hem on ýedi bogunly setirler hem gabat gelýär. Üçünjiden, goşgularda pikir çeper beýan edilýär. Munuň üçin ýörite çeperçilik serişdelerden peýdalanylýar. Bu barada aşakda ýörite durjakdygymyz üçin mysal getirip durmakçy däl. Dördünjiden, sözlükde biziň edebiýatymyzyň ýörgünli işlenen edebi däplerine gabat gelinýär⁶. Muňa munazraçylyk däbinde ýazylan passyllaryň aýdyşygyny we olarda allegoriýanyň ulanylyşyny mysal getirip bolar.

Alymyň bu sözlüğindäki şygyr setirleriniň uly topary tebigat gözelligi we pasyl çalşygyna degişli. Bu hili şygrylarda dürli-dürli edebi çeperçilik serişdeler arkaly tebigat keşbi berilýär. Ençeme setirlerde bolsa ýylyň pasyl çalşygynyň özboluşlylygy çeperçilik bilen suratlandyrylypdyr. Şeýle setirler aýdym žanrna örän ýakyndyr, belki şolar geçmişde aýdym edilip, aýdylandyr diýip aýtmaga doly esas bar. Çünki olardaky ritmlilik çeperçilik, ölçeg birligi täsirli mazmun we ş.m. zatlar zähmet prosesi bilen baglylykda döräp,

⁶ Täjimow A. Sözlügiň şygryýet çemeni. “Edebiýat we sungat” gazet, 8.02.2008.

adamlaryň ruhuna täsirini ýetiripdir. Hat-da gys bilen ýazyň arasyndaky jedel görnüşli aýdyşyklar özüne çekýär.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” atly diwanyndaky “Ýaz” goşgusy on dört bentden ybarat bu şygyr munazara häsiýetinde ýazylypdyr. Şygyrda ýaza mahsus aýratynlyklar buludyň gelmegi ýagmyryň ýagmagy, dürli reňkli gül çeçekleriň kükräp bark urmagy, goýun-guzularyň mähraşmagy, daglaryň garynyň, buzunyň eremegi, kaklaryň suwunyň köl bolup köpelmegi, depeleriň ýaşyl dona bürenmegi, malgaralaryň ýazlagda ýazlamagy ýaly hakykatlar janlandyrylýar.

“Gys bilen ýaz çaknyşdy,
Biri-birine gaňrylyp bakýşdy.
Biri-birini utmaga çalyşdy,
Biri-birini ýutmaga çalyşdy”¹.

Ýaz:

Senden garlawaç gaçýar,
Sandulaç guşy mende dynç alýar.
Bilbiller hezil edinýär,
Olaryň horazy hem mäkîýany duşuşýarlar.

Munazaranyň Ýusup Balasugunlyda arassa özi bolmasa-da onuň dürli elementleriniň ýüze çykmagy, XI asyrdan bu žanryň täzeden dörap başlandygyna şaýatlyk edýär. Muňa poemadan mysallar ýüzleneliň.

Gündogardan bahar pasly geldi, dünýäni bezemek üçin jennet ýoluny saldy;

Gara toprak güle bürendi; aýaz ýeňildi, dünýe özün görkezmek üçin gör-ä bezendi;

Bahar pasly ezyetli gysy kowdy: parlak ýaz sahabat ýaýyny gurdy.

¹ Rejebow R. Gadyr türkmen edebiýaty. – Aşgabat: Ýlym, 1991. 200 s.

² Şol ýerde, 236 s.

³ Şol ýerde, 236 s.

Görşümüz ýaly setirlerde eseriň gahrymanlary öz arasynda jedele girmeseler-de, olaryň çekişmeleriniň netijesi welin, munazaranyň netijesi bilen ekiztaýy, birmeňzeş ýaly.

Alym öz diwanynda esasan hem tebigat baradaky şygylarynda tebigatyň gözelligini, tebigat hadysalaryny, pasyllaryň aýdyşygyny, esasan hem şol döwürlerdäki tebigat peýzažyny gowy çekmegi başarypdyr. Tebigat, tebigat hadysalary baradaky şygylaryndan mysallar.

Ýaý baruban örküzi,
Akty akyn munduzy,
Togdy ýaruk ýyldyzy,
Tiňle sözüm gülküsiz.2

Bu setirlerde Mahmyt Kaşgarly şol döwrüň tebigatyny, ýaz paslyny wasp edýär. Manysy ýaz gelip, garlar eredi, güýçli siller akdy, parlak ýyldyz dogdy, sözümi gülküsiz diňle.

Türlük çeçek ýoryldy,
Barçyn ýazym gerildi,
Uçmak ýeri görüldi.
Tumlug ýene kelgüwsüz.3

Bu şygyr bendinde alym tebigat gözelliginiň waspyny ýetirýär.

Manysy:

Dürli güller açyldy,
Ýüpek-düşek ýere düşeldi.
Jennet ýeri görüldi.
Sowuk gaýdyp gelmesiz boldy.

Kyş ýaý bile tokuşdy,
Kyňyr közün bakyşty.
Tutuşkaly ýakyşty,

Utgaly mat ugraşur.⁷

Bu setirlerde gyş bilen ýazyň aýdyşygy suratlandyrylýar. Diwanda alym esasan hem pasyllaryň öz arasyndaky dawa-jedellerini, aýdyşygyny gowy suratlandyrypdyr. Şu bendiň manysy: Gyş ýaz bilen söweşdi. Olar gyňyr gözleri bilen biri-birine bakyşdylar. Tutuşmaga ýakyn galdy. Biri-birini utmaga jan edýärler.

Kar, buz kamug erüşdi,
Taglar suwy akýşdy.
Gökşün bulut örüşdi.
Kaýruk bolup ügreşür.

Bu setirleriň manysy: Barça garlar, buzlar eredi, daglaryň suwy akdy, gögümtil bulutlar örüşdi, ol bulutlar gökde howada yranýarlar, ürgünýärler, deňizde gaýygyň yranyşy ýaly.

Ýaşyn atyp, ýaşnady,
Tuman turup, tuşnady.
Azgyr, kysyp kişnedi,
Ükür alyp, ukraşur.⁸

Bu şygry böleginde ýaz pasly wasp edilýär we şeýle diýilýär. Ýyldyrym çakdy, gaý, tupan turup howa gaýlady, gysyr kişneşdi, olar süri bolup, hokraşýarlar, kişneşýärler.

Palçyk bulak ýugrular,
Çygaý ýawuz ýygrylar.
Ernekleri ogrulur,
Ozguç bile öwreşür.⁹

⁷ Rejebow R. Gadym türkmen edebiyaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 238 s.

⁸ Şol ýerde, 241 s.

⁹ Şol ýerde, 243 s.

Bu şygryda hem tebigat we tebigy hadysalar hakynda söz açylýar. Bu bentde tomus bilen gyşyň aýdyşygy hakynda söz gidýär. Tomus gyşa şeýle diýýär: Gyşda palçyk bilen laý biri-birine gatylyp, ýugrulýar, garyplar sowukdan ýygrylýarlar, sowukdan olaryň barmaklary öwrenýär, bir kiçijik otjagaz bilen öwrenişýärler, mydar edýärler. Ine bu setirde bir tarapdan tebigat, gyş pasly suratlandyrylýar, bir tarapdan bolsa şol döwrüň adamlarynyň nähili durmuşda nähili ýagdaýlarda ýaşandyklary suratlandyrylýar. Alym öz şygrynda tebigat hadysalary, pasyllaryň aýdyşygy bilen bir hatarda garyp pukaralaryň ýaşayyş durmuşyny-da suratlandyrmak başarypdyr.

Ýaratdy ýaşyl çaş,
Sawurdy ürün kaş.
Tizitdi gara kuş tün-gün üze ýörgenür.

Bu şygry bendinde şol döwrüň gök asmany wasp edilýär we şeýle diýilýär: Ýaşyl firuza ýaratdy onuň ýüzüne ak gaş sowurdy, ýagny, sepdi, garaguş düzüldi, taýlaşdy (garaguş mizan-terezi diýen iki ýyldyzyň ady) ol gije-gündiz dolanmakda ýörmekde. bu bendiň birinji setirindäki “çaş” sözi “firuza daşy” manysyndadyr. Bu setirdäki Mahmyt Kaşgarlynyň diwanynda XI asyrdan ulanylan söz şu günki günümüzde hem ulanylýar. XI asyrdan türkmen edebiýatynda ulanylan söz XXI asyryň türkmen edebiýatynda duş gelmek bolýar.

Tegme çeçek ügüldi,
Bukaklanyp бүкүldi.
Tügsin түгүл түгүldi.
Ýargalymat ýörgeşür.¹⁰

Bu şygry böleginde ýaz pasly wasp edilýär we şeýle diýilýär: Her hili güller, çeçekler ügüldi, köpeldi, üwme boldy, olar pyntyklap, gunçalap, başlary aşak sallandy, бүрүldi, olar düwün ýaly düwüldiler, olar biri-birine çyrmaşýar we ýarylmaga jan edýärler, ýaryljak

¹⁰ Rejebow R. Gadym türkmen edebiýaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 243 s

açyljak bolýarlar. Ine bu setirde güljagazyň obrazy inçelik bilen yzarlanyp görkezilipdir, ol diýseň çeper beýan edilipdir.

Kuş ýowuzy sagyzgan,
Ýygaç ýazuwt azgan.
Ýir ýawuzy kazgan,
Budun ýawuzy barysgan.¹¹

Guşuň ýamany alahekgedir, agajyň ýamany azgan agajydyr (bu agaç ýanan wagtynda, ondan köp uçgun syçraýar), ýeriň ýamany çarkandakly ýerdir, halkyň ýamany barysgan halkydyr. Barysganlylar gaty bahyl bolýarlar diýip Mahmyt Kaşgarly görkezýär.

Umuman, goşguda gyş pasly ýaza garap özüniň artykmaçlyklaryny mälim etmek bilen ýazyň önünde öwünýär. Ýaz pasly bolsa öz artykmaçlyklaryny görkezip, gyşa garşy durýar. Bu zatlar şol şygrylarda adamlaryň içki duýgularyna, pasyllara bolan garaýşyna, düşünjesine laýyklykda beýan edilipdir. Şolardan mälim bolşuna görä, adamlar pasyllary we onuň çalşygyny göýä tebigatdaky janly zatlar hasalap uly bir güýç hökmünde kabul edipdirler. Şol sebäpli iki paslyň arasyndaky bolup geçýän tebigat özgerişleri çeper suratlandyrylypdyr.

Umuman, şunuň ýaly özara jedellerden soň ýaz gyşdan üstün çykýar. Gyş ýazdan ýeňlip gaýdyp gelmeze giden ýaly edilip görkezilýär. Gyşyň ýeňilmegi bilen ähli janly-jandarlar, azyk-owkatsyzlykdan, sowukdan heläkçilik çeken adamlar begenişýärler. Bu üstünlige begenip бүтін tebigat janlanýar. Gün ýere ýylylyk nuruny saçýar, ýerden mylaýym akja buglar asmana göterilýär. Daglardaky gar-buzlar ereýär, bulak-çeşmelerden şarlap suwlar akýar. Gyş gorkusyna basyrynyp ýatan otlar ýerden galýar¹.

¹¹ Şol ýerde, 237 s.

¹ Hydyrow Ý., Ylýasow Ö. Mahmyt Kaşgarynyň “Diwany lugat-et türk” kitabynyň edebi elementleri. – Çärjew, 1980. 30-31 s.

² Meredow.A. Ahally S. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. – Aşgabat: Türkmenistan, 1988.

³ Rejebow R. Gadym türkmen edebiyaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 202 s.

Ol bentleri bir ýere toplan öwrenseň, ýokarda aýdanymyz ýaly, bitewi mazmun emele gelýär. Ine, şonuň üçinem onuň asyl nusgada bitewi bir eser bolandygy hakyndaky pikirimize gelýäris. Bu şol döwürde eýýam uly syýužetli goşgularyň bolandygyndan habar berýär. Özem ol adaty goşgy bolman aýdyşyk goşgy. Diýmek, klassyky edebiýatymyzdaky aýdyşyk goşgular öz gözbaşyny gaty ir döwürlerden alyp gaýdýan eken diýmäge doly esas bar.

Pasyllaryň aýdyşygyny beýan edýän goşgy bentleri bilen “Hurma agajy we geçi” atly gadymy oguz eseriniň meňzeşligi bar. Bularyň ikisem munazraçylyk däbinde ýazylypdyr. Olaryň ikisinde-de öwünjeňlik ýazgarylýar. Hurma agajy bilen gysyň häsiýetinde meňzeşlik bar. Olaryň ikisi-de öwünjeň.

Edebiýatymyzyň munazraçylyk däbiniň kem-kemden has-da kämilleşendigini aýtmalydyr. Ol diňe bir türkmen edebiýatynyň däl, eýsem, tutuş Gündogar edebiýatynyň ösüşinde uly orun tutýar. “Türki halklaryň edebiýatynda Ahmeddiniň, Ýakynynyň, Emiriniň we Fizulynyň munazralary meşhurdyr” diýip “Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğünde” düşündiriş berilýär². Türkmen edebiýatynda Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” eseri munazraçylyk däbiniň ajaýyp nusgasydyr. Bu däbiň sopusylyk edebiýatynda-da işlenilendigini aýtmalydyr.

Sözlükdäki goşgy bentleriň ýene bir aýratynlygy harby gahrymançylyk temasynda ýazylan eserleriň bolmagydyr. Olarda gahrymanyň söweşde görkezen gahrymançylygy wasplanýar. Adatça şygry gahrymanyň öz batyrlygyny wasp edýär:

Öpkäm gelip ugradym,
Arslanlaýu kükredim,
Alplar başyn togradym,
Emdi meni kim tutar.

Alym R.Rejebow bu şygryň manysyny şeýle düşündirýär: “Özüniň gahrymanlygyny wasp edýär we şeýle diýýär: Gaharym gelip ugradym, arslan ýaly arladym, batyrlaryň başyny dogradym,

indi meni tutup biljek barmy?”³ Gahrymanyň özüni wasp etmegi we ondaky anyklyk bu goşgy bendini ýazuwly edebiýata degişli edýär. Şu öwgi häsiýetli goşgular döwrüň edebiýatynda kasydaçylyk däbiň, ýagny, odanyň döremigine getirendir diýip pikir edýäris.

Sözlügiň käbir goşgularyndaky öz görkezen gahrymançylygyň hakynda gürrüň etmek ýagdaýy oguz-orhon ýazgylaryna-da mahsus. Ýokarda getiren goşgymyzyň ruhy oguz-orhon ýazgylaryna juda ýakyndyr. Çünki, runiki ýazgylarda hem ”men” diýip gürlmeklik bar. Megerem, bu häsiýet şol döwrüň ruhuna, şondan hem edebiýatyna mahsus alamat bolmaly. Türkmenlerde öz görkezen gahrymançylygyň hakynda gürrüň etmeklik, baryp ýatan hakykat bolaýanda-da il içinde halanlymaýar. Seniň gahrymançylygyň waspyny başgalar etmeli. Biziň pikirimizçe, ine şu ýagdaýyň hasabyny zamanynyň edebi aňy berk tutupdyr. Şol sebäplem öwünjeňligiň ýaramaz häsiýetdigini ýazgarýan eserler döredilipdir. Muňa ýokarda bellän gys hem ýaz passyllarynyň aýdyşygy mysaldyr. Edebi ösüş munazraçylyk däbiniň üsti bilen gahrymanynyň ýaramaz, pes häsiýetini ýazgarypdyr we belli bir derejede öz sagdynlygyny gazanypdyr. Edebi çeper pikirlenmäniň ösüşiniň soňraky asyrlarynda gahrymanyň adamkärçilikli häsiýetiniň olaryň özleri tarapyndan däl-de, başgalar tarapyndan taryplanmagy şunuň üçindir.

Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynda söweş wakalary bilen baglanyşykly sygyrlar bir-birin görkezerden örän köp. Şolaryň içinde poeziýanyň elegiýa (agýçylyk) görnüşinde ýazylan sygyrlar hem örän köp duş gelýär. Olarda synply jemgyýetde söweşlerde ölenlere ýakynlary tarapyndan gynanç duýgulary bildirilýär, adamlar gözýaş dökýärler, ýaka ýytýarlar, käbir taýpa başlyklarynyň ady tutulýar, duýgudaşlyk bildirýärler. Uly çaknyşykda ölenleri ýatlap gamgussany ýatdan çykarmaga çagyryýar. Şu zatlary beýan etmekde dürli-dürli çeperçilik serişdeleri ulanmak arkaly emosional täsirlilik gazanylypdyr.

Alp är Toňa oldumy,
Esiz ajun kyldymu,
Ozlak oçun aldymu,
Emdi ýurak ýyrtylur.

Batyr, gynanja mynasyp Alp Är Töñnä (Afrasiýab) öldümi, ýaramaz dünýä galdymy, dünýä ondan öjüni aldymy, indi onuň ölümüne ýürekler paralanýar. Bu setirler “Alp” \batyr, gahryman\ sözüniň manysyny düşündirmekden ötri mysal alnypdyr.

Bäglar atin argurub,
Kazgu ani turgurub,
Mänzi ýüzi sargarib,
Kurkum añra turtulup.

Afrasyýabyň ölümüne gynanyp aýdýar: Emirler atlaryny ýadadyp geldiler. Gaýgy begleri azdyrды, ýüzleri zagpyran solandek juda sorardy. Bu setirler “Kurkum” \zagpyran – sary gülli ösümligiň ady\ sözüniň manysyny düşündirmekden ötri alnypdyr.

Uluşib äran borlaýu,
Ýirtin ýaka urlaýu,
Sikrib uni ýutlaýu,
Sigtab kozi ortulup.

Afrasiýabyň ölümüne gynanç bildirýärler. Ärler \adamlar\ bõriler ýaly uwlaşdylar, uwlaşyp \aglaşyp\ ýaka ýyrtdylar. Gamgyn \zaryn\ sesler bilen bagyryşdylar, \gözýaşdan\ adamlaryň gözleri gamaşyp galdy \örtüldi\.¹

Ondan başga-da Mahmyt Kaşgarly Alp Är Töñne bilen Afrasyýabyň bir şahsdygy hakda pikiri öňe sürüpdir. “Diwanda” şeýle sözler bar: ...Tunga. Babyr. Gaplaň jynsyndan bir haýwan, pili öldürýär: asyl manysy şudur... Türkleriň beýik hakany Afrasyýabyň asyl türk ady Tunga Alp Är – “Babyr bilekli, gaýratly adam” diýmekdir. Şeýlelikde Mahmyt Kaşgarly Afrasyýabyň adyny “tunga-babyr” sözi bilen baglanyşdyrýar. Bu hakykata laýyk gelýär, çünki

¹Hydyrow Ý., Ylýasow Ö. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” kitabynyň edebi elementleri. – Çärjew, 1980. 53 s.

gadymy döwürlerde gahrymanlaryň gaýduwsyz, edermen häsiýetleri ýabany haýwana mahsus alamatlar bilen kesgitlenipdir, Afrasyýap bilen bagly rowaýatlaryň aglabasynyň gahymançylykly häsiýetli bolmagy bilen sözümi tässyk edýär.

Afrasyýap Awestada Traýtaonanyň neberesi, Peşeniň ogly Franhrasýan. Şanamalarda we pars dili çeşmelerde Afrasyýap pişdady, kyýany, eşkany, sasany şalary we pälwanlary bilen uruş alyp baran Turanyň serkerde şasydyr.

Irki orta asyrlarda oguz han bilen baglanyşykly rowaýatlaryň mazmuny Zülkarneýn, Afrasyýap ýaly gahrymanlaryň keşbine siňipdir. “Diwanda” uýgur “halaç, çigil” taýpalarynyň gelip çykyşynyň Zülkarneýniň bilen baglanyşdyrylmagy muny aýdyň görkezýär. Afrasyýap hakda soňra döredilen rowaýatlarda hem “Oguznamalaryň” täsiri açyk duýulýar. Gahrymanyň daş-töweregindäki serkerdeler oguz atlaryny göterýär. Garahanly we seljuk patyşalarynyň “tarym”, “tekin” derejeleri hem gahrymanyň Afrasyýabyň ady bilen baglanyşdyrylypdyr. Afrasyýap Abulkasym Ferdöwsiniň “Şanamasynyň” esasy gahrymanlarynyň biridir.

Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynda elegiýa – matam goşgularyň ilkinji gadymy nusgalaryny öz beýany tapypdyr. Oňa mysal edip Alp är Töňňäniň –Afrasyýabyň ölümine bagyşlanan goşgyny görkezmek bolar. Mahmyt Kaşgarly Alp är Töňňäniň gadymy Turanyň şasy Afrasyýabyň türki halklaryň arasynda tutulýan adydygyny belläpdir. Afrasyýabyň Abulkasym Ferdöwsiniň “Şanamasynyň” esasy gahrymanlarynyň biridigini edebiýatçylar habarlydyr. Ylymda “Şanama” Eýran şalarynyň taryhyndan gürrüň berýän eser diýlip ykrar edilipdi. Emma Mahmyt Kaşgarly Afrasyýabyň Alp Är Töňnediginden habar berýär. Oguzlaryň başga bir halkyň şasynyň ölümine matam goşgy döretmejegem düşnüklidir. Eger şeýle bolsa, birinjiden, bu goşgynyň dörän wagty XI asyrdan has aňyrdan, has takygy Afrasyýabyň özüniň ýaşan wagtlyry bolmaly. Ýöne halk ony öz hakydasyndan goýman gelipdir. Şeýdibem, bu aýy hakykat halk döredijiliginde orun alypdyr. Şu ýerde ýene bir ýagdaýy ýüz ugra belläp geçmekçi. Ferdöwsiniň “Şanamasynyň” ilkinji müň bendini Dakyky ýazýar. (Şu ýerde Ferdöwsiniň “Şanamasyna” çenli dört sany “Şanama” eserleriň bolandygyny-da bellemek gerek).

Emma ol öz guly tarapyndan pyçaklanyp öldürilýär. Onuň öldürilmeginiň sebäbi hakynda şu wagta çenli hiç hili düşündiriş ýokdy. Emma “Şanamanyň” aşaky setirleri onuň ölümüne dini ynanç bilen baglanyşdyrmaga esas berýär:

Dakyky çar hyslat bergüzide äst,
Be giti äz hemä how-u-zişti.
Lebi ýakut reň-u-nalaýy çäň,
Meýi hun reň-u kişi Zarduhişti.

Manysy:

Dakyky dört häsiýeti saýlandyr,
Dünýäň ähli erbet-gowulyklaryndan.
Ýakut reňkli leb bilen çeň sazynyň sesini,
Gan reňkli şerap bilen Zaratuştraň dini.

Mysal getiren bentlerimizden görnüşi ýaly, Dakyky yşky, aýdym-saz, meýi hem Zaratuştranyň dinini saýlapdyr. Meý-şerabyň haram saýylan yslam dünýäsinde, iň betere, Zaratuştranyň otparazçylyk dinine ýykgyt etmegi onuň ölümüne sebäp bolupdyr. Bu maglumatlar Dakykynyň erkin pikirli bolandygyna hem güwä geçip biler.

Araplar biziň ölkelerimize VII asyrdan gelen hem bolsa, yslamy köpçülikleýin kabul etmeklik IX-X asyrlarda amala aşýar. Sowatsyz adama serediniňde ylymly adamyň dünýäsinde ruhy öwrülişiň bolup geçmegi üçin belli bir wagtyň gerekdigini hem hasaba almalydyr.

Dakykynyň ýokarda bellän dört närsä göwün bermeginiň sebäbini Merkezi Aziýa halklarynyň arasynda uzak wagtlap dowam eden otparazçylyk dininiň medeniýetinden gözlemeli. Belli pars-täjik şahyry Rudaky hem gadymy Eýranda şatlyk çeşmesi hökmünde söýgini, sazy hem şeraby görkezipdir. Emma ol zamanaň talabyna görä, onuň dördünjisi hakynda dil ýarmadyk bolara çemeli. Ýogsa, Eýranyň taryhynda otparazçylyk dininiň aladasy düýpden edilipdir. Taryhda miladynyň IV asyrynda Rim döwlet agalygynyň çäklerinde

hristian dinine döwlet dini derejesi berlipdir. Sasany döwletiniň parasatly patyşasy Şapur II (309-379 ýý.) bu syýasy çäräni öz döwletinde ýola goýýar. Ol otparaz dininiň ruhanylaryny, alymlaryny toplaý, otparazçylyk dininiň mukaddes ýazgylarynda duş gelýän ähli sesleri ýazyp beýan etmäge ukyply elipbiýi döretmegi we onuň bilen “Awestany” göçürmegi tabşyrýar. Bu wezipe tiz hem üstünlikli amal edilipdir. Şeýdibem, “Awestanyň” elipbiýi döräpdir. Bellemeli tarapy Dakyky otparazçylyk dininiň taryhyny we onuň mazmunyny, “Awesta” kitabyny oňat özleşdiren we onuň täsirine düşen bolmaly.

Eýsem Dakyky kim bolupdyr? Bu soraga şu wagta çenli anyk maglumat tapmak kyn. Onuň hakyky ady Abu Alydyr. Oňa Abu Mansur hem diýlipdir. Ol Ahmet Dakykynyň ogludyr. Dakyky lakamy pars dilindäki “dakyk” sözünden bolup, türkmen diline terjime edeniňde “takyk, anyk, hakyky” many berýär. Çeşmelerde onuň takmynan, 320-330-nji hijri kamary senesinde dünýä inendigi barada aýdylýar. Ol bir maglumata görä, Balhda (Owganystan), ýene bir maglumata görä, Towusda (Eýran), başga bir maglumatda bolsa Samarkantda doglan hasaplanýar. Ýöne onuň doglan ýeri Balh bomagy mümkin. Sebäbi onuň “Şanamasynda” Aryýananyň patyşasy Guştasp, Turanyň patyşasy Arjasp hem Zaratuştra hem onuň dini, ataşkadalarň açylyşy hakynda gürrüň berilýär. Turanyň patyşasy Arjaspnyň Afrasiýabyň doganydygy aýdylýar. Maglumata görä, Arjasp, Afrasiýap hem Zarer –bular üç dogan bolupdyr. Zareriniň gahrymançylygy “Ýadygärnama” (Zareriniň ýadygärligi) eserinde beýan edilýär.

Çeşmelerde hem “Şanamanyň” özünde aýdylyşyna görä, Abylkasym Ferdöwsy Dakykyny halamandyr. Ol otparaz hökmünde ýigrenilipdir. Käbir maglumarlarda Dakykynyň Ferdöwsüden öň, irräk ýaşandygy aýdylýar. Bilşimiz ýaly, Ferdöwsy 329-330-nji hijri ýyllarynda, milady senesi boýunça 929-930-nji ýyllarda dogulýar. Ol 35-40 ýaşlarynda “Şanamany” ýazmaga girişýär. Eger biz Ferdöwsiniň doglan ýylyny aýdaly 930-nji diýip ýyly alýarys. Ol “Şanamany” ýazmaga girişen 40 ýaşyny goşsak biz 970-nji ýyly alýarys. Ol ýyllarda samanlylaryň hökümdarlygy dowam edipdir. Soltan Mahmyt Gaznawy 1030-nji ýylda inçe keselden aradan çykypdyr. Ferdöwsy “Şanamany” döretmek üçin 35 ýyl ömrüni sarp

edipdir. Ol eserini gutardym edip, ony Soltan Mahmyt Gaznala sowgat edipdir. Şunda kanuny sorag döreyär. Eger Ferdöwsı öz eserini türkmen soltanyňyň ata-babalarynyň taryhyndan söhbet açylmaýan bolsa, onda ony Soltana sowgat eltermidi?! Elbetde yok. Şu ýerde Soltanyň wada edilen puly birbada bermese-de, soňra eden işine ökünendigini-de bellemegimiz gerek.

Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Ferdöwsiniň “Şanamasynnda” diňe Eýran şalaryň taryhy beýan edilmän, turanlylaryň – türk halklaryň, şol sanda türkmen halkynyň geçmişde ýaşan şalarynyň taryhy çeper ýazgy edilýär. Munuň ýekeje delili hökmünde Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde Alp Är Töňňe barasyndaky maglumaty görkezip bolar. Şu nukdaýnazardan Mahmyt Kaşgarlynyň “Türki dilleriň diwany” atly sözlügi taryhy, şeýle-de, etnografik gymmata eýedir.

Diliň dürsýazuwynyň şygryň çeperçiligine ýiti täsir edýändigini nazarda tutup, alym R.Rejebowýň sözlükde sözleriň ýazylyşy hakyndaky pikirini okyjy bilen paýlaşmakçy: “Mahmyt Kaşgarlynyň diwany arap elipbiýsi bilen ýazylypdyr. Arap elipbiýinde bolsa “p, ç, g, ž” harplary şol wagt hem bolmandyr, şu wagt hem yokdur. Bu harplaryň yoklugy arap dilinde şeýle sesleri öz içine alýan sözleriň bolmanlygy hem yoklugy bilen düşündirilýär. Türki dillerinde bolsa şeýle sesleri öz içine alýan sözler näçe diýseň şol wagt hem bolupdyr, şu wagt hem bar.

Netijede, olaryň ýazuw ýadygärliklerinde “p, ç, g, ž” harply sesler şöhlelenip bilmändir. Olar bu we beýle sesleri olara ýakyn beýleki sesler aňladypdyrlar...Meselem, “gün, bilge, tapuwçy, gel, git, getir, gelgil” ýaly sözler hemişe “kün, köz, bilke, tapuwçy, kel, kit, ketir, kelgil” görnüşinde ýazylýar. Hakykat, şol döwür türk dillerinde şu yokarky ýagdaýyň iki warianty-da ýörgünli bolupdyr”¹. Şeýle ýagdaýyň goşgulardaky belli-belli sözleri asyl nusgadan daşlaşdyrmagyň netijesinde, onuň milli öwüşgininiň pese gaçmagyna, şonuň bilen hem çeperçiliginiň gowşamagyna getirjekdigi düşnüklidir.

¹ Rejebow R. Gadym türkmen edebiýaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 193 s.

Edebiyatçy alym R.Rejebow ady agzalan kitabyňyň 192-nji sahypasynda diwanyndaky goşgularyň sözlük ýazylan wagtyndakydan has öňki döwre degişlidigi sebäpli, onuň diliniň pikiri doly hem çuň mazmunly hemmetaraply beýan ederden ejizdigini belläpdir. Alym şeýle pikire gelmeginiň sebäbini goşgudaky sözlemleriň gurluşy taýyndan haýsy hem bolsa bir agzasynyň ýokdugy bilen düşündirip, aşaky bendi mysal hökmünde getiripdir:

Küji teňi tokuşty,
Oguş kohum okuşty,
Çerik tapa ýakyşty,
Birge kelip, öç ötar.

Manysy: “Ol adam öz güýjüniň yetdigiçe söweşdi, ol dogan-garyndaşlaryny çagyryp, olary goşun tarapa alyp bardy, ýakynlaşdyrды. Indi olaryň hemmesi birigip duşmandan öç isleýärler”¹². Alym şygryň manysyny düşündirende “ol” çalyşmasyny ulanyp, sözlemi eýesi bilen berýär. Ýöne biz bu anyk mysal babatda başgaçarak pikir edýäris. Türkmen dilinde doly däl sözlemler ylmy taýdan öwrenildi. Şygryda hem her bir sözlemiň ähli agzalarynyň doly getirilmegi hökman däl bolup, ol poetik formadyr. Ýokarda mysal alnan bentde “tokuşty, okuşty, ýakyşty” ýaly sözlerde öten zaman işliginiň üçünji ýöňkemedede gelmegi sözlemiň eýesiniň “ol” at çalyşmasydygyny öz-özünden mälüm edip dur. Diýmek, bu sözlem, biziň pikirimizçe, eýesi daşynda mälüm bolan sözlemdir. Bolmanda, hem kapyýalaryň olluk ýöňkemedede getirilmegi, onuň eýesini gözläp ýurt aşmaly dældigini habar berip dur. Şonuň üçin yerde diliň ejizligini görmeýäris.

Çeper edebiyat ýyl geçdigi saýy kämilleşmek bilen. Ol uzak ýyllaryň dowamynda mazmun hem çeperçilik babatda baýlaşypdyr. XVIII-XIX asyr nusgalyk edebiyatymyzda millilik has hem ösüpdür. Ol çeperçilik babatynda-da täze belentliklere galypdyr. Nusgalyk

¹² Rejebow R. Gadym türkmen edebiyaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 193 s.

şahırlarymyzyň döredijiliginde goşuk şygyr görnüşi ýene-de esasy orna geçipdir. Goşugy edebi dolanşykda täzeden işjeň ulanmaklyk Magtymguly Pyragy tarapyndan amal edilipdir. Ussat Magtymguly goşugy edebi dolanşyga girizmek bilen çeper pikirlenmede uly öwrülişik geçiripdir. Magtymgulyň bu täzeçilligi döwürdeş hem özünden soňky ýaşan şahırlary tarapyndan goldanylypdyr. Biziň bilşimiz ýaly, beýik Magtymgula çenli Gündogar, şol sanda türkmen edebiýatynda ýörgünli şygyr žanry bolup gazal hyzmat edipdir. Emma gazalyň aruz sistemasy-kadasy milli ruhy, döwürň meselelerini açmakda oňaýsyzdygy, dardygı üçin sillabiki bogun ölçegli goşuk görnüşine geçilipdir. Bu mesele ylmy işlerde doly öwrenildi. Ýöne şu ýerde biz başga bir meselä ünsi çekesimiz gelýär. Orta asyrlaryň bütün dowamynda gazal žanry –goşgy düzüliş kadasy esasy orunda bolup gelipdir. Ýagny, edebiýatyň baş şygyr görnüşi bolup hyzmat edipdir. Gündogaryň görnükli söz ussatlary öz eserlerini gazalda ýazypdyrlar.

Ol şu uzak döwürň dowamynda özüniň tutuş çeperçilik sistemasyny işläp düzüpdir. Şu meselede gahrymanyň çeper keşbini we häsiýetini açmak üçin ulanylýan çeperçilik serişdelere aýratyn orun degişlidir. Ol edebiýat ylmynda liriki detallar hem diýlip atlandyrylypdy. Olar hakyndaky edebi söhbetler söýgi temasynda döredilen eserler bilen baglanyşykly has ýiti ýüze çykyldy. Gazalyň özüniň döreden, ösdüren hem kämilleşdiren baý şygyr çeperçilik serişdeleri bar. Ol örän köpdür. Gazal aslynda romantiki idealy edebiýatyň şygyr žanry bolany üçin bu meselede hiç bir çäklendirmesiz döredilipdir. Aslynda romantika köňül arzuwy bilen iş salyşýan çeper stildir, orta asyr Gündogar edebiýatynyň döredijilik usulynyň-stiliniň romantizmdigi ylmy delillendirildi. Edebiýatymyzyň taryhynda X-XV asyrlar romantizmiň “altyn asyry” hökmünde bahalandyryldy.

Romatizmde gahryman idealdyr. Onuň mekany köňüldir. Şonuň ýaly-da ol juda arzuwçyldyr. Tersine realizmde gahryman realdyr. Real gahrymanyň jemgyýetde tiplerini – özüne meňzeşlerini tapmak mümkin. Realizmde tiplerdir bolsa, romantizmde umumylaşdyrma bardyr. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, orta asyr romantizminiň gazal žanrynda işledilen çeperçilik serişdeler XVIII-

XIX asyr edebiýatymyzda goşukda hem işledilipdir. Çünki, bu asyrlarda ideal gahryman gazaldan goşuga geçýär. Döwrüň edebiýatynda real gahrymanly goşuklar bilen bir hatarda ideal gahrymanly goşuklar döreýär. Has takygy harby-gahrymançylyk hem watançylyk temadaky goşuklara esasan real gahryman mahsus bolsa, yşky temadaky we kasydaçylyk däbe eýerelip döredilen goşgularda ideal gahryman bardyr. Munuň özi edebi ösüşde arassa realizmiň yokdygyny, onuň diňe sosial-durmuşy lirikada ýüze çykandygyny, emma, söýgi şygryýetinde romantizmiň ýaşaýandygyny, dowam edýändigini görkezýär. Oňa mysal edip Mollanepesiň döredijiligini, Keminäniň we ähli nusgalyk şaýrlaryň yşky lirikasyny we söýgi temasyndaky dessanlarymyzy görkezip bolar.

Indi esasy gürrüňimize dolanalyň. Biziň aňlaýşymyza görä, romantizm çeper keşp hem häsiýet açmaddaky ulanylan çeperçilik serişdeleri diňe bir gazalda döremändir. Gazal arap edebiýatynyň şygry görnüşleriniň biridir. Türkmen halkynyň romantiki duýgulanmalary: köňül ýüwürtmesi, arzuwçylygy, umtyt-islegi, haýalbentligi, şahyryna duýguçylygy onuň özüniň döreden goşuk goşgy görnüşinde şineläpdir. Belli bir ösüş ýoluny geçipdir. Şu ýerde bir zady aýratyn bellemek gerek. Magtymguly goşugy saýlap alanynda onuň döwrüň meselelerini açmakda oňalydygyndan, has takygy, onuň aruz kadasynyň yokdugyndan şonuň üçinem gahrymanyň özüni juda erkin duýýandygyndan, diýesi gelen zadyny arkaýyn diýip bilýändiginden ugur alypdyr. Mollanepes romantik hem bolsa gazala gitmändir. Näme üçin?! Sebäbi, Mollanepese hem romantik yşky duýgyny açmakda goşugyň amatlydygyna düşünpdir. Hawa, hut şonuň üçinem ol ussady Magtymgulynyň geçiren şygry reformasyny iki elläp goldapdyr. Özem şunda onuň romantiki duýgy bilen milli duýgynyň bir ýere sygyşýandygynyň amaly nusgasyny görkezendigini tekrarlap aýdasymyz gelýär. Tekrarlamamyz ýöne ýerden däl. Edebiýat ylmymyzda alymlarymyzyň bir bölegi “romantiki duýgy bilen milli duýgy bir ýere sygyşmaýar” diýen pikiri goldapdyrlar.

Görşümüz ýaly, XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda romantik mazmunly goşuklar döreýär. Gyzykly hem ylmy ähmiýetli ýeri, onuň

ideýa-çeperçilik köklerini türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğindäki goşuk goşgy görnüşinde görüp bolýandygydyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde ýerleşdirilen goşuklarda romantiki arzuwçylygyň alamatlary bar. XVIII-XIX asyr edebiyatymyza goşuk goşgy düzüliş görnüşinde döredilen şygrylarda ulanylan çeperçilik serişdeleriň köpüsi Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde gabat gelýär. Emma ol çeperçilik serişdeler gazal žanrynda işledilen bolup, kämilliğiň ýokary derejesine ýetirilipdir. Biz bu hakykaty, elbetde, inkär edip bilmeris. Ýöne “Diwany lugat-et türk” sözlüğindäki goşgulardaky çeper dünýägarayyş, duýguçylyk we ulanylan çeperçilik serişdeler romantik häsiýetler bilen tapawutlanýar.

Edebiýaty öwreniş ylmynda XVIII-XIX asyr klassyky edebiyatymyza ýörgünli işledilen çeper keşp hem häsiýet açmaky çeperçilik serişdeleriň köklerini orta asyr gazalçylyk edebiyatynda endik bolupdy. Emma Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde ýerleşdirilen 300 töweregi goşgy bentlerine siňňitli nazar aýlasaň, milli şygry sungatymyzyň gadymy çeperçilik serişdelerine duş gelmek bolýar. Bellemeli tarapy, orta asyr gazalçylyk edebiyatynda işjeň ulanylan şol çeperçilik serişdelere Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde duşmak bolýar. Ine, olaryň käbirleri: “tolun aýyn ýüzi” –dolan aýyň ýüzi, “ulas göz” –humar göz, “ýolgu bolmak” –pida bolmak, “alsykar ögün” –aklyň talanmak, “bulnamak” –ýesir etmek, “gözüm ýarugy” –gözüm rövşeni, “söwük” –söýgüli, “könlüm aňar kaýnyýu” –könlüm onuň üçin gaýnamagy, “könlüm için örtedi” –könlüm örtenmegi, “akar közüň uş teňiz” –gözüm deňiz ýaly suw akdyrýar, “koýgaşmak” –gujaklaşmak, “kyzyl yüz”, “sargarmak” we ş.m. Biziň pikirimizçe, bu sözler adaty bir sözler bolman, gadymy oguz-türkmen şygryýetiniň şahyрана şygry çeperçilik serişdeleri bolup, ol gezeginde türk dilli gazalyň çeperçilik babatda baýlaşmagyna oňaýly täsir edipdir. Şu ýokarda mysal alnan çeperçilik serişdeler orta asyr gazalçylyk edebiyatynda işjeň ulanylypdyr. Edil şonuň ýaly, XVIII-XIX asyr türkmen klassyky şahyrlarymyzyň dilinde hem gabat gelip, olar çeper keşbiň portretini şahyрана çekmekde we häsiýetde açmakda ulanylýar. Biz bu ýerde

deňeşdirmek üçin mysal getirip oturmakçy däl. Edebi üşükli her kime ol öz-özünden düşnüklidir.

Indi ýokarda görkezilen sözleriň goşgy bentlerindäki aňladýan manysy hakynda gürrüň edeliň. Ronamtizmiň nazaryýetine görä, eger ol ýa-da beýleki şahyrana zehin köňlüne “gidip”, özüni köňli bilen “geňeşip” başlaýan bolsa, onda ideal- romantika ýykgyň edip başlamagydyr diýip düşündirilýär. Şu ýagdaý XIX asyr nusgalyk şahyrymyz Mollanepesde has güýçlidir. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindeki goşgy bentlerinde belli bir derejede “köňlüm” diýýän gahryman bar. Elbetde, ýekeje bendiň mysalynda meseläni çözdüm edip bolmaz. Asla-ha mümkinmi beri. Ýöne biz sözlükdäki goşgulary diňe bir halk döredijiligi eserleri hökmünde kabul etmeýäris. Olaryň bolmanda ýazuwly edebiyatdan agzeki edebi nusga öwürülenine gaty bir köp wagt geçmändir. Onsoňam ýekeje bir bent bolayanda-da, şol bendiň özüne ýetesi syýužeti – wakasy, çeperçilik alamatlary bolýar. Hut dört setirde gahrymanyň dünýäsi açylýar. Bolmasa ol şygry däl. Onuň bent bolmagy üçin esasy şahyrana talaplar saklanmaly. Şo-da bize käbir netijelere gelmäge mümkinçilik berýär. Geliň, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginde käbir goşgy bentleri okalyň:

Bulnar meni ulas göz,
Kara meňiz, kuyzyl yüz,
Andan tamar tükel tüz,
Bulnap ýene ol kaçar.

Manysy: Bu ýerde söýgüli gyz wasp edilýär we şeýle diýilýär: “Ol humar göz meni ýesir etdi, ol gara meňiz, gyzylyň yüz meni ýesir etdi. Ondan tükel gözellig damýar, ol meni ýesir edip özi gaçýar”¹. Goşgy bendindäki “bulnamak” sözünüň ýesir etmek, “ulas gözün” humar, süzük göz, “tiz” sözünüň gözellig, görk manysynyň bardygyny bellemek gerek. Bulnamak işligi bulnatmak, ýagny, bizar etmek, azar bermek manysynda häzir hem ulanylyp ýör. Bendiň beýan edýän wakasynyň gazalyň syýužetine juda golaýdygyny aýtmalydyr. Magşugyň aşygyny ýesir etmegi, örtemegi, ýaryň çensiz

¹ Rejebow R. Gadym türkmen edebiyaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 196 s.

gözelligi we onuň waspy, emma aşygyň çäresizdigi, ýardan rehim-şepagata garaşyandygy we ş.m. adatça gazalyň wakasynyň esasyny düzýär. Şeýle häsiýetli mysallary sözlükden ýene getirmek mümkin:

Özik meni komytty,
Sakynç maňa ýumutty,
Köňlüm aňar emitti,
Ýüzüm meniň sargarur.

Bu bentde hem aşyk “söýgi meni gamlandyrdy, tolgundyrdy, gozgalaňa saldy, köňlüm oňa ymtyldy, yşykdan ýüzlerim saraldy” diýip çekýän hasratyny beýan edýär. Eýsem, şu mysal getiren bendimiziň wakasy bilen gazal beýtleleriniň däpleşen wakalarynyň arasynda nähili meňzeşligi görüp bolýar?! Birinjiden, gazalda gahryman ýekelikde ýaşaýar. Ol magşuk bilen baglanyşykly hasratyny ýalňyzlykda beýan edýär. Edil şeýle häsiýet okan bentlerimize-de mahsus. Ikinjiden, gazal syýuzetinde aşyk gahryman mydama hasratda, oňa yşk gussasy ezyet berýär. Biziň mysal getiren goşgularymyzda-da gahrymanyň şu derdi bar. Üçünjiden, gazalda magşugyň mertebesi juda belentdir. Aşyk ýara tagzym edýär. Magşuk aşygyny görmediksireýär, hamala özüni ulumsy alyp barýar. Aşygyny yşk oduna ýakmakdan lezzet alýar. Hakykatda, bu gazalyň utanjaň gyzydyr. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindeki goşgularda hem şuňa meňzeş syýuzetli bentler bar:

Awlap meni koýmaňyz,
Aýyk aýyp kaýmaňyz,
Akar közüm üs teňiz,
Tegre ýere kuş uçar.

Bende aşyk gahryman söýgülisine ýüzlenýär. Ol aýdýar: “Meni beýle awlap (jilwe berip) goýmaň, owal ant içip, söz berip, wada edip, indi sözünizden dänmäň, gözüm deňiz ýaly suw akdyrýar, degresinde guşlar”. Ýagny, gözden akan ýaş deňiz bolupdyr, degresinde bolsa guşlar uçuşyp ýör. Bellemeli tarapy, şeýle häsiýetli suratlandyрма hem sypatlandyрма diňe romantizme mahsusdyr.

Şonuň üçin biz sözlükdäki goşgularyň arasynda romantiki häsiýetli bentleriň bardygyny nygtamak isleýäris.

Gündogar edebiýaty öwreniş ylmynda romantizm ilki araplarda ýa-da mawrlarda dörän bolmaly diýlip aýdylýar. Onuň ýüze çykan senesi miladynyň III-IV asyrlary hasaplanýar. Eger biz türkmen edebiýatynyň taryhynda Muhammet Horezminiň asyrynyň ylmy Galkynyşlaryny göz önünde tutsak hem ol döwürde türkmenleriň arap diliniň üsti bilen dünýä medeniýetine goşulşanyny hasaba alsak, onda romantizmiň hat-da, çeper usul hökmünde oýanmagyna şertleriň bolandygyny doly göz önüne getirip bileris. Munuň üçin arap-pars dilli türkmen edebiýatyny öwrenmek zerur. Ýeri gelende bellesek, VIII-IX-X asyrlarda onlarça türkmen şahyrlary özleriniň eserlerini arap-pars dillerinde ýazypdyrlar. Edebiýat ylmyna olaryň atlary öňräkden bäri mälimdir.

Ýeri gelende bellesek, Mahmyt Kaşgarly sözlükde dürli şygyr görnüşlerinden peýdalanyndyr. Alymyň “Türki dilleriň diwany” sözlüğindäki edebi nusgalaryň diňe bir XI asyra däl eýsem, VIII-IX asyrlardaky goşgy düzülişiniň özboluşlylygyny derňemekde hem ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär. Zehinli edebiýatçy alym Ahmet Mämmedow makalasynda beýik oguz dilçisi Mahmyt Kaşgarlynyň bu “Diwanynyň ” türki edebiýatdaky deňeşdirme derňewini geçiripdir. Ol sözlükde nakyllar, atalar sözleri, goşgy bölekleri bilen bir hatarda rowaýatlaryň, hekaýalaryň hem orun alandygyny nygtapdyr: Mälim bolşy ýaly, orta asyr döwürlerinde ýaşa, dürli ugurdan işlän alymlar eserlerinde halk paýhasyna, beýik kişileriň ady bilen aýdylýan hikmetlere, il içindäki rowaýat-legendalara mümkingadar ýygý-ýygýdan ýüzlenipdirler.

Beýik oguz dilçisi Mahmyt Kaşgarly eserinde ol ýa beýleki sözüň manysyny öz sözleri bilen düşündirmekden ötri goşgulardan, rubagy böleklerinden, mesnewilerden hem ýerlikli peýdalanylýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlüğindäki şygyr bölekleriniň nakyllarynyň we atalar sözleriniň, esasan türkmen halkyna degişlidigini ýene bir fakt aýdyň görkezýär. Bu şygyr bölekleri gadymy türkmen goşuk formasynda bolup, olar esasan hem dörtlemelerden ybaratdyr. Bu dörtlemelerde birinji üç setiri

kapyýalaşýar emma dördünji setirler boş gelyärler ýa-da özara kapyýalaşyk şygry, şygry bölegini soňlaýar.

Kyş ýaýgaru süwlenür,
Är at meniň ýawryýür,
Iglar eme sewriýür,
Et, ýin taky bekreşür.

Bu goşgy setirlerinde gyş bilen tomsuň aýdylyşy suratlandyrylýar. Bu şygry bölegi gadymy türkmen goşuk formasynda, ýedi bogunly ölçegde ýazylypdyr. Alymyň sözlügindäki şygrylaryň köpüsi şu bentde, şu ölçegde ýazylypdyr.

Diwandaky goşgy bölekleriň bir bitewi goşgudan alnanmy, ýa-da olaryň şol bölek görnüşinde halk arasynda boldumyka? Bu soraga jogap bermek, ony takyklap aýtmak gaty kyn. Bir topar şygry bölekleriniň soňky setirleri “uçraşur”, “münreşür”, “eňreşür” ýaly sözler bilen soňlanýar. Şu ýagdaýda garanyňda bu şygry bentleri bir uly goşgudan alnan ýaly bolup görünýär. Onda ol uly goşgularyň şol wagtky türkmen poeziýasynda bolandygyny aýtmak boljak. Eger bu goşgy bölekleri, şol bölükliginde halkyň arasynda ýaşan bolsa, onda şol zaman peoziýasynda uly, dowamly goşgularyň az bolandygyny bellemek mümkindir.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” diwanyndaky şygry bölekleri özleriniň mazmuny, ideýasy boýunça şol wagtdaky halkyň ýaşaýyş durmuşy, pikir ediş tärleri bilen baglanyşykly bolupdyr. Olarda adamlaryň, söweşijileriň gahrymançylygy, uruş, ýesiriň ýagdaýy, galyň töläp, ýesiri boşatmak, yşk we söýgi, gözeliň görki, aýrallyk, tebigat, gyş we ýaz paslynyň aýratynlyklary, dünýä hakydaky şol döwür adamsynyň sadaja düşüňjeleri we şuna m. taraplar görkezilýär.

Alymyň sözlüğünde yşky-liriki temada ýazylan şygry böleklerine-de duş gelmek bolýar.

Könlüm aňar kaýnyýu,
Içten aňar oýnyýu.
Keldi maňa boýnyýu,

Oýnap meni argarur.

Bu şygyr böleginde aşyk öz söýgülisi hakynda sözleýär: Köňlüm onuň üçin gaýnaýar, içerde onuň bilen ýaýnan wagtynda. Ulumsylyk bilen ol meniň ýanyma geldi, ýagny agras we dabaraly görnüşde. Ol meni oýnady we ýadatdy.

Mälim bolşy ýaly, türkmen edebiýatynyň akyldar wekilleri arap-pars dillerini kämil derejede bilmekleri olaryň Ýakyn we Orta Gündogar halklaryň baý ylmy we edebi mirasy bilen ýakyndan tanyşmaklaryna şert döredipdir. Şonuň üçin olar özlerinden öň ýaşap geçen meşhur alymlary, şahyrdyr ýazyjylaryň miras goýup giden gyzylyň guryndysyna barabar ýadygärliklerini okap, döredijilikli özleşdirip, olaryň şireli suwy bilen özleriniň ylham baglaryny suwarypdyrlar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlüğindäki nakyllardyr, goşgy bentlerinde, elebiýatlardyr muşagyralarynda gozgalan watançylyk, harby-gahrymançylyk, mertlik-namartlyk, dost-duşmany tanamak, goňşuçylyk, bedew ata sarpa goýmak, öwüt-nesihat, gylyk-häsiýet ýaly onlarça meseleleriň türkmen edebiýatynyň soňky wekilleriniň eserleriniň mazmunyna siňenligi bellidir.

Sözlükde getirilýän Alp Är Tunganyň ölümüne bagyşlanan elegiýa (agy) aýdymy bu eseri türkmen edebiýatynyň gadymy çeşmeleriniň biri bolan Orhon-Ýeniseý (VII) ýazgylary we Ýusup Has Hajyp Balasugunlynyň “Kutadgu bilek” poemasy bilen gönüden-göni baglanyşdyrýar, çünki bu eserlerde-de şol gahrymanyň edermenlikleri wasp edilýär.

Üwleşip eren börüleýu,
Ýyrtan ýaka ortaýu.
Sykryp üni ýurlaýu.
Sytgap gözi örtülür¹³.

¹³ Rejebow R. Gadym türkmen edebiýaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 242 s.

Bu setirlerde Afrasyýabyň ölümüne gynanyp batyrlaryň, adamlaryň, esgerleriň aglaýşy görkezilýär we şeýle diýilýär: Esgerler, adamlar böri ýaly üwleşýärler, orlaşyp ýaka ýyrtýarlar, bagşy ýaly, bagşynyň sesi ýaly sygyryp ses edýärler, aglaşyp, ýaş bilen gözleri örtülýär.

Bu mysal alnan agy bentlerinde merhumyň häsiýetleri hakda agzalmaýar. Agy bentlerine gahrymanyň häsiýetleri, ile eden ýagşylyklary hakda agzalýar. Agylarda merhumyň gowy häsiýetleri ýatlanylýar, emma erbet häsiýetleri bar bolsa agzalmaýar. Çünki merhumy diňe ýagşylykda ýatlamak türki halklaryň ählisine-de mahsusdyr. Aşakdaky mysal alynjak agy bentleri ähli tarapdan häzirki halk döredijiliginde gabat gelyän bentleri ýatladyp dur.

Ärdi aşyn tatyrgaan,
Ýaawlak ýagyk gaçyrgan.
Ograk süwsün kaýtargan,
Basty ölüm ahtar.

Bu bentde jomart, şahy, ile-güne ýaran, il-günden aşyny aýamaýan bu är ýigidi ölümiň agtaryp tapanlygy barada ýatlanylýar.

Agy bentleriniň dowamynda onuň şeýle bir batyr, ýagyny gaýtarýan är bolanlygy barada aýdylýar. Emma ajal okunyň ony alyp gidenligi, onuň ähli begleriniň reňkleriniň zagrypan dek soralanlygy hakda gynanç bilen söhbet açylýar:

Ýagy odun öçürgen,
Töýdin any göçürgen,
Işler üzüp geçirgen,
Tegdi oky öldürüw.

Begler atyn algurup,
Kazgy any turgurup,
Meňzi, ýüzi sargaryp,
Kürküm aňar türtüler.

Şu mysal alnan bentleriň haýsydyr bir şahyryň elegiýasy bolmagy hem ahmal, emma olaryň halk arasynda ýygnalanlygy, başly-barat ýagdaýda gaýtalanyp gelýänligi, many-mazmuny halk döredijiligindäki agylary ýatladýar.

Tebdu maňa elindi,
Emgek görü ölüdi,
Kylmyşynda ilendi,
Tutgun bolup ol katar.

Bu şygyr gahrymançylyk temasynda yazylan, bu setirlerde duşmanyň düşen günü beýan edilýär. Duşman maňa ýesir düşdi, emgek görüp öler boldy, ol öz eden işi üçin käýindi. Özünü ýazgardy, ýesir bolup, ýagny ýesirlikde ol indi gaty günleri, agyr günleri başdan geçirýär.

Özün ögnüp orylady,
Ýyrak ýirik karylady,
Atyg kemşäp arylady,
Owyt bolup töbüw agdy¹⁴.

Bu şygyrda Mahmyt Kaşgarly öz döwrüni, şol döwürdäki durmuşyň ýagdaýyny, söweş meýdanyny, söweş meýdanyndaky mert, edermen ýigitleriň söweşip duran pursatyny suratlandyrýar. Bu şygyrda şeýle diýilýär: “Ol özünü ögüp, ulumsylandy, uzak ýeri garyşlaýan ýaly gabaryp, meniň üstüme geldi. Ol atymy sürüp azm urdy, emma ýeňlip, utanyp, depäniň üstüne çykyp gitdi, gaçdy”.

Tokuş içre uruş tym,
Ulug birle garyştym.
Tüküz atyň ýaryştym,
Aýdym imdi al Ufar¹⁵.

¹⁴ Şol ýerde, 245 s.

¹⁵ Şol ýerde, 245 s.

Bu bentde-de söweş meýdanyndaky söweş pursaty suratlandyrylýar. Manysy: “Söweş içinde ururdym, duşmanyň tire başlady, ulusy bilen garyşyp uruşdym, maňlaýy ak atym bilen onuň bilen ýaryşdym, ýagny söweşdim, ok atdym”.

Alp erenni ozurdym,
Boýnyn anyň kazyrdym,
Altun, kümüş ýüzürdim,
Süwsi kalyn, kim utar, öter¹⁶.

Bu ýerde bir söweş suratlandyrylýar we şeýle diýilýär: “Duşmanyň batyr esgerlerini dargatdym, olaryň başlygyny boýun etdim, onuň boýnuny egdirdim, hazynasyndan altyn-kümüşlerini ýükledim, onuň goşunynyň köplüğinden ýaňa adam arasyndan ötüp geçip biler ýaly däl di”.

Mahmyt Kaşgarly öz eserinde mysal getirýän her bir tynsalyny durmuşy wakalardan kesip alypdyr. Olary gerekli ýerlerinde ulanyp, milli ruhda, milli äheňde beripdir. Bu bolsa eseriň mazmunyny güýçlendirýär, täsirliligini artdyrýar. Hut şonuň üçin bolsa gerek, alym häli-şindi öz mysallarynda halk edebiyatyna ýüzlenipdir. Olarda halkyň agysy, heýdüsü, aýtgylary, alkyşlary hatda irki döwürlere mahsus bolan oguz dessanlary bilen bagly bölekler hem eseriň içinde ýerleşdirilipdir. Olardan biri-de Turan hökümdary Alp Är Tunganyň aradan çykmagy bilen bagly wakany beýan edýän agy häsiýetli şygry eseriň içinde mysal hökmünde dürli ýerlerde, dürli ýagdaýlarda alnypdyr.

Begler atyn argurup,
Kazgy any turguryp,
Meňzi, ýüzi sargaryp,
Kürküm aňar türtüler.

Bu setirlerde Afrasyýabyň ölümüne aglanýar we şeýle diýilýär: “Onuň ýasyny tutup, begler atlaryny ýordular, ýadatdylar,

¹⁶ Rejebow R. Gadym türkmen edebiyaty. – Aşgabat: Ylym, 1991 243 s.

gaýgy olary horlady, olaryň meňzi, ýüzi sargardy, olaryň ýüzlerine zagryran çalynan ýaly boldy”.

“Alp Är Töňňäniň ölümüne agy” mersiýesi dokuz bentli bu mersiýedäki Al Är Töňňä miladydan öň VI asyrlaryň begler begi Afrasyýabdyr. Şygyrda onuň gaýduwsyzlygy, ölümüne uly iliň, hanyň, begiň, alymyň gynanjy, oňa ýas baglanyşy berlipdir. Sözlükdäki şygyrlaryň dili aradan müň ýyl geçendigine garamazdan, häzirki wagtda hem türkmen okyjysyna düşnüklidir. Munuň esasy sebäbi hem Mahmyt Kaşgarlynyň olary türkmenleriň arasynda ýazyp alandygy bilen baglanyşyklydyr.

Ýagy otun öçürgen.
Toýdin any göçürgen,
Işler üzüp geçirgen.
Tegdi oky öldürüw¹⁷.

Bu goşgy setirlerinde hem söweş meýdanynda wepat bolanyň gahrymançylygy wasp edilýär: “Ol ýagy oduny öçürgen bir ärdi, olary, ýagny ýagyny şäherinden-lägerinden, gonalgalaryndan kowup göçürerdi, köp işler bitirip, ömrüni geçirerdi, zamanadan oňa bir öldüriji ok degdi”.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” eserinde meşhur adamlary agy we ýörite goşgulary aýdyp, soňky ýoluna ugratmak däbi Günorta Sibiriň, Merkezi Aziýanyň we Ural-Powolžýäniň türki halklarynyň halk döredijiliginde hem bolup, olar gadymy ýazuw ýadygärliklerinde öz beýanyny tapypdyr. Agy žanrynyň mysalyna Kültegin bagyşlanan Uly Orhon ýazgylarynda hem gabat gelmek bolýar.

Ýandy erinç ogragy,
Keldi berüw tygragy.
Özi koýy ogragy,
Alplar kamug kirkeşür¹⁸.

¹⁷ Şol ýerde, 243 s.

¹⁸ Rejebow R. Gadym türkmen edebiyaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 232 s.

Bu goşgy setirlerinde söweş meýdanynda söweşen duşmanyň ýagdaýy suratlandyrylýar we şeýle diýilýär: “Ol duşman öz niýetinden dänen ýaly bolýar. Sebäbi, onuň ilçisi biziň ýanymyza geldi. Onuň özi bolsa, dere içinde Batyrlar tamam söweş üçin sap çekişýärler, tirkeşýärler”.

Mahmyt Kaşgarly “Diwanynda” söweş wakalaryny görkezýän şygrylaryň kyrkdan gowragyny mysal getiripdir. Şolarda belli bir taryhy waka hakda gürrüň berilmese-de, şol döwrüň talaňçylyk, halky ezmek, mal toplamak, baýlygyňy köpeltmek, harby hünär, gahrymançylyk, gorkaklyk weş.m. birnäçe döwrüň wakalaryndan mysal getirilipdir.

Ýagy bökden ozuklady,
Körüp süwne azyklady.
Ölüm any konuklady,
Agyz içre agy saldy¹⁹.

Bu bentde hem şol döwrüň ýagdaýy, halkyň nähili galagoply, kyn durmuşda ýaşanlygy wasp edilýär: “Ýagy, duşman özüni begden üstün saýdy, ozgur hasap etdi, emma begiň goşunyny görüp çaşdy, özüni ýitirdi. Ölüm oňa gonak myhman bolup düşdi we agzynyň işine zäher sagdy”.

Alym sözlüginde söweş meýdanyndaky bedewleriniň hem waspyny ýetirýär:

Kuzruk katug tügdümüz,
Taňryk üküş ögdügimiz.
Kemşäp atyg tegdimiz,
Aldap ýene kaçtymyz²⁰.

Bu şygyr böleginde atlaryň söweş meýdanynda bitiren hyzmatyny, olaryň edermenligi wasp edilýär we şeýle diýilýär:

¹⁹ Şol ýerde, 233 s

²⁰ Şol ýerde, 241 s.

“Atlarymyzyň guýrugyny gaty düwdük, taňryny köp öwdük, haýdap atlarymyzy depdik, sürdük, duşmany aldap gaçdyk, öwrülip ýeňiş gazanmak üçin”.

Ýügürdi kebel at,
Çakyldy kyzyl ot,
Köýürdi urut ot
Saçrap anyn örtenür²¹.

Bu setirlerde-de söweş meýdanyndaky atlar wasp edilip, şeýle diýilýär: “Ýüwrük at çapdy. Gyzyl ot çakylan dek boldy, aýaklaryndan, toýnaklaryndan gyzyl ot çykdy, gury otlary köýdürdi, ol ot saçrap ol gury otlary örteýär, ýakýar”.

Tygraklanyp segretti.
Ären aýyn ýürürtti,
Bizni kamug eňitti.
Andag süwge kim ýeter²².

Bu şygryda söweşiň gidip duran pursaty, atlaryň söweş meýdanyndaky tutýan orny we bir batyr ýigit wasp edilýär. Onda şeýle diýilýär: “Ol batyrlanyp at saldy, atyny segredip topuldy. Esgerlerini we atlaryny bize tarap ýügürtti, bizi bütinleý aňňaltdy. Beýle goşuny kim ýetip biler, kim barabar, kim deň bolup biler, kim onuň garşysyna durup biler”.

Şygrydyr nakyllardan başga bu kitapda rowaýatlara hem giň ýol berlipdir. Rowaýat we legendalaryň üsti bilen toponimiki atlaryň birnäçesi XI asyrdan biziň günümize gelip ýetipdir. Kitapdaky rowaýatlar hem tematiki taýdan dürli-dürli bolup, birnäçesi hem ýer, ýurt atlarynyň gelip çykyşlary baradadyr. Zülkarneýn baradaky rowaýat bolsa aýratyn ylmy derňewi talap edýär.

²¹ Şol ýerde, 246 s.

²² Rejebow R. Gadym türkmen edebiýaty. – Aşgabat: Ylym, 1991. 247 s.

“Sözlükde” getirilýän rowaýatlar hem diýseň özüne çekijidir we olar kitabyň gymmatyny hasam ýokarlandyrýar. Olaryň arasynda roan kiçijik rowaýatlaram, mockery ultra rowaýatlaram bar.

Köp ýaşan adam Zülkarneýn Çine gelip ýetende türkiler hany uruşmak üçin ýaş ýigitlerden ybarat bir topar esgeri (onuň garşysyna) ýollady. Wezir şaha (garap) aýtdy: “Siz bütinleý ýaşlary çykardyňyz, aslynda welin öge ýaşly, uruş işlerinde tejribeli adamlary göndürmek gerekdi – deýinde, sözüni tejribeli, uly ýaşly manysynda ulandy. Muny şa dogry tapdy we uly ýaşly kişileri söweşe ugratdy. Olar gije Zülkarneýniň alynky esgerlerine hüjüm kyldylar we ýeňiş gazandylar. Türk esgerlerinden biri Zülkarneýniň esgerilerinden birini gylyç bilen urup, çatalbasyna çenli çapyp ikä böldi. Ölen esgeriň bilguşagynda altynly halta bardy. Halta gylyç degdi we ony böwürdi. Ondan gana boýalan altynlar ýere döküldi. Ertesi ir säher wagty türk esgerleri gana bulaşyp ýatan altynlary görüp, biri-birlerine “bu näme” diýişdiler, soňundanam ganly altyn – “altyn gan” diýip aýdyşdylar. Bu ýerdäki uly dag şeýle hem atlandyrylýar. Uygurlaryň golaýyndaky bu etrapda ençeme sähraýy türkler ýaşaýardylar. Şondan soň Zülkarneýn türk şasy bilen gatnaşygy ýola goýdy.”

Eserde gabat gelýän rowaýatlar we goşgular (köplenç) Isgender Zülkarneýne, taryhy gahryman bolan Afrasyýaba bagyşlanandyr. Munuň şeýle bolmagy düşnüklidir. Bu iki şahs Gündogaryň ylmy jemgyýetçiliginde häli bu güne çenli jedelli pikirleri döredip gelýän gahrymanlardyr. Olar awtorly we awtorsyz (halk tarapyndan) ýazylýan, aýdylýan çeper nusgalaryň özeninde goýlupdyr. Emma, awtor “Sözlüğine” diňe şolar baradaky rowaýatlary alyp, şonuň bilenem çäklenipdir diýmek ýalňyşlykdyr. “Diwany lugat-et türkde” haýsydyr bir başga temalardaky rowaýatlardanam üzündiler alynýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” kitaby orta asyrlar we XVII-XVIII-XIX asyr edebiýatymyzyň mazmun hem çeperçilik babatda ösmegine oňyn täsir edýär. Çünki edebiýatda rowaçlanan dürli çeperçilik döpleriniň öz gözbaşyny Mahmyt Kaşgarlynyň “Sözlüğinden” alyp gaýdýar diýsek dogry bolar. Elbetde, bu pikire dogry düşünmek gerek. Mahmyt Kaşgarly dil öwreniji, ol halklaryň arasyndan edebi mirasymyzy toplan alym.

Şonuň üçin sözlükde gabat gelyän dürli edebi nusgalaryň Mahmyt Kaşgarly tarapyndan döredilmän, eýsem, onuň şol döwrüň edebiyatyna degişlidigini hasaba almak zerurdyr. Sözlükdäki edebi nusgalaryň bolsa IX-X asyrlarda edebiyatymyzda ýörgünli bolan nusgadygyny aýratyn tekrarlasymyz gelyär. Diýmek, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğindäki edebi nusgalar, olardaky edebi žanr özboluşlylyk, dürli däpler, şygyr görnüşleri VIII-IX asyrlardaky edebi çeper pikirlenmäniň ösüşiniň umumy ýagdaýyny göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Biz hut Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginin üsti bilen şol döwrüň edebiyatynyň ösüşini kesgitläp bilýäris. Hut şu nukdaýnazardan sözlük bahasyna yetip bolmajak edebi çeşmedir. Biz XVIII-XIX asyr edebiyatymyzda goşugyň işjeň ulanylanlygyny bilýäris, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde-de goşuklara gabat gelinýär bu birinjiden. Ikinjiden, mesnewi žanry orta asyr edebiyatynda-da, XVIII-XIX asyr edebiyatymyzda-da giňden ýaýrapdyr. Onuň ilkinji çeşmesiniň edebiyatçy alym Ahmet Mämmedowyň hem adalatly belleýşi ýaly, bu sözlükde gabat gelmegi bellärliklidir. Edebiyatdaky munazaraçylyk däbi aýratyn edebi seljermäni talap edýän ugurdyr. Ylmy jemgyýetçilikde bu däbiň arapars edebiyatyndan aralaşandygy hakynda aýdylýardy. Görüp, otursak bu ýakynlyk juda çäkli bolup, ol onuň atlandyrylyşynda has ýiti ýüze çykyrýdyr. Mazmun bolsa oguz edebiyatynda aýdyşygyny öňdenem bar eken. Muňa mysal edip sözlükdäki “gyş” bilen “ýazyň” görkezmek bolar.

Umuman, biz hut şu sözlüginin üsti bilen orta asyr we XVIII-XIX asyr edebiyatymyzda ýörgünli bolan dürli edebi žanrlaryň hem däpleriniň oguz türkmen köklerini tapýarys. Bu bolsa edebi mirasymyzyň milli esaslarda ösändigini kesgitlemekde ähmiýetlidir. Milli mirasymyz orta asyrlarda-da edebiyatymyzyň oguz türkmen köklerine arka diräpdir. Elbetde, biz beýle diýmek bilen edebi ösüşimize arapars edebiyatynyň eden täsirini inkär etmeýäris. Çünki, edebiyat täsirsiz oňmaýar. Onuň ösüşi diňe bir içki baýlaşmanyň hasabyna hem bolup geçmeýär. Edebiyatyň ösmeginde dünýä halklarynyň edebiyatynyň özara täsiriniň ähmiýeti uludyr. Biziň nygtamak islän pikirimiz, hut şeýledir hem ýöne biziň edebi ösüşimizi üpjün eden içki şertleriň, mümkinçilikleriň ornuny

kesgitlemegimiz hökmandyr, onuň ähmiýeti uludyr. Bu meselede Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi ygtybarly çeşmedir.

Türki dialektleriniň baý maglumatlaryny ýygnan Mahmyt Kaşgarlynyň bu eserde aýry-aýry türki sözleriň gelip çykyşyny, olaryň dürli taýpalarda ulanylyşyny, ululy-kiçili üýtgeşmelere sezewar bolşuny subut etmekden ötri, öz ylmy derňewinde halk döredijiliginiň eserlerinden mysallar getiripdir. Şolaryň uly bir bölegi mysal hökmünde alnan rowaýatlar, şygrylar we nakyllardyr.

Nakyllar gözbaşyny örän gadymdan alýar. Onuň çeşmesi jemgyýetçiligiň ösüşi bilen baglylykda, adamlaryň durmuş, ýaşayyş, gatnaşyk, urp-adat, terbiýe, synçylyk we şuna meňzeş tejribesinden gelip çykýar. “Türki dilleriň diwany” kitabynda 290-dan gowrak atalar sözünden, nakyllardan mysal getirilipdir. Şol nakyllar XI asyrdan has ön döreb, on asyryň geçmegi bilen dilden-dile geçip, häzirki döwrüň janly gepleşiginde dürli üýtgeşmelere sezewar bolan görnüşleri duş gelýär. Ol üýtgeşmeler olaryň many-mazmunyna täsir etmändir.

Mähmyt Kaşgarlynyň kitabyndaky nakyllar many taýdan ençeme toparlara bölünýär. Olar: Il-ýurt, dostluk, agzybirlik, dost-duşman, ýagşylyk hakynda; Maşgala, bala-çaga, ata-ene, garyndaş gatnaşyklary barada; Durmuş tejribeleri netijesinde döran ýiti pikirler, bilimli bolmak, edeplilik goňsuçylyk, myhmansöýerlik, ýagşylyk etmek barada; Zähmet bilen bagly, zähmet arkaly terbiýe, bir işe yhlasly ýapyşmak, çydamlylyk, men-menlik etmezlik öz zähmetiniň netijesinde guwanmak we ş.m. hakynda; Çarwaçylyk, goňsuçylyk, namartlyk, ar-namys, ejizlik, gybatkeşlik, alyş-beriş, işeňirlik, ynsaplylyk, maksatlylyk we başgalar; social meseleler, feodalçylyk döwri barada.

Nakyllardan başga bu kitapda rowaýatlara hem giň ýol berlipdir. Rowaýat we legendalaryň üsti bilen toponimiki atlaryň birnäçesi XI asyrdan biziň günümüze gelip ýetipdir. Kitapdaky rowaýatlar hem tematiki taýdan dürli-dürli bolup, olaryň birnäçesi hem ýer-ýurt atlarynyň gelip çykyşlary baradadyr. Zülkarneýn baradaky rowaýat bolsa aýratyn ylmy derňewi talap edýär.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi türkmen edebiýatynyň taryhyny öwrenmekde gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär. Şol ruhy

gymmatlyklaryň biri hem Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde duş gelyän nakyllar we atalar sözüdir. Alymlaryň bellemeklerine görä, alymyň bu sözlüğünde 300-e golaý nakyllardyr atalar sözi duş gelyär. Ol nakyllar bolsa oguz-türkmen nakyllarynyň gelip çykyşyny we taryhy köklerini öwrenmekde ýeke-täk gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär.

Nakyllar forma taýyndan örän gysga bolup, many, tarapdan giň düşüňjani wakalar giňişleýin düşündirilmelidir. Nakyllar birden döreyän zat bolmandyr. Olar adamyň durmuş wakalarynyň esasynda wagtyň geçmegi bilen kem-kemden ýüze çykydyrlar. Her bir söz nakyl bolup duranok. Ine şu aýdylanlar hem Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğindäki nakyllarda öz beýanyny tapypdyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğindäki duş gelyän nakyllaryň köpüsi gadymy oguz-türkmen dilinde bolup, olar her bir okyja düşnükli däl. Mysal üçin: “Erdem başy tyl” (Ylym başy dil), “Alp üyrik ýazyrtma, ykylaşarkasyn ýagyrtma” (Batyryň äri ynýtma, bedew aty ýagyrt etme), “Endik üme öwligini agyrlar” (tomsyk myhman öý eýesine hödür eder) we ş.m. Munuň özi oguz-türkmen nakyllardyr atalar sözünüň döreyiş taryhynyň köklerini has gadymy döwürlerden alyp gaýdýandygyny döwürlerden bäri dowam edip gelyän nakyllardyr atalar sözünüň wagtyň geçmegi bilen tamarlaşýandygyny, kämilleşýändigini-de görmek bolýar. Mysal üçin, Abylgazyň “Şejireyi terakime” (“Türkmenleriň nesil daragty”) atly kitabynda duş gelyän “Bir kynga iki kylyç sygmaz”, “Bir ýurtga iki töre sygmaz” diýen ýaly nakyllaryň bolsa diňe bir fonetik özgertmä sezewar bolup, edil häzirki döwürde ulanylýan nakyllara çalymdaşdygyny hem görmek bolýar.

Edil şonuň ýaly, nakyllara Mahmyt Kaşgarlynyň hut öz sözlüğünde hem duş gelmek bolýar. Olaryň käbiri diňe bir fonetiki özgertmä sezewar bolupdyr diýäýmeseň, edil häzirki zaman türkmen dilindäki nakyllardyr atalar sözüne meňzeş bolupdyr. Esasy zat bolsa, şol nakyllardaky sözün manysy hem şol durşuna üýtgemän saklanypdyr. Sebäbi ýazaryň hut özi halkyň arasynda bolup, ol halk döredijiligini toplapdyr. Mysal üçin, “Suw bermesi ke süýt ber”, “Közegüw uzyn bolsa elik köýmes”, “Karra karrysyn kim biler, kişi alasyn kim biler”, “Balyk suwda, közi taştyn”, “Taý atatsa at tynur,

ogul är ýese ata tynur” we ş.m. Umuman, Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” atly bu sözlügi bahasyna ýetip bolmajak gymmatlykdyr.

Şeýlelikde, Mahmyt Kaşgarlynyň edebi çeşmeleriniň ýörgünli bir görnüşini ýeke hatar ýa-da kapiýalaşýan goşa hatarly halk nakyllaryny tutuş sözlügiň süňňüne seçelendirip goýberipdir. Mysal üçin, “Zaman öter, kişi duýmaz, ynsan balasy baky bolmaz”, “Ýakymly söz saçak ýazar”, “Dag-daga gowuşmaz, kişi-kişige gowuşar”, “Arslan arlasa at aýagy çolaşar”, “Ýer basruki dag, buun baýruki beg” (Ýer agyrlygy dag bilen, il agyrlygy beg bilen) ýaly nakyllar şu günki günün akyjylary üçin-de düşnüklidir. “Muş ýakruga tegişmes, aýur”, “Kişi neňi ýaraşmaz” (Pişik myhdan asyly ýaga ýetip bilmän, “Aý, kişi maly-la bu” diýer), “Ikki bugra igeşür, otra kögekün ýençilur” (“İki bugra urşar – arasynda gögeýin heläk bolar”, “İki at depişer arasynda eşek öler”) diýen nakyllar türkmenleriň arasynda häli-häzirlerem az-owlak üýtgän şekilde ýörgünli bolup gelýän nakyllardyr.

Emma, alymyň käbir ulanan nakyllary belli bir düşündirişleri talap edýär. Mysal üçin, “Eşek aýur başym bolsa, sündiride suw içgeýmen” (“Eşek başym aman bolsa, deňizdenem suw içerin” diýermişin), “Tuzuň birle uruş, utun biri terişma” (“Mylakatly adam bilen sözleş (jedelles), ol senden ýeňiler (ýa-da düşünişer), hyrsyz adam bilen sözleşme, ol seni ýeňer (ýa-da ýeňilenini boýun almaz), “Garga garasyny kim bilur, kişi alasyny kim bilur” (“Garganyň garadygy onuň reňkinden görünýär, kişiniň ýeregini welin bilýän ýok”, “Haýwan alasy daşymda, ynsan alasy içinde”), “Ýazydaky süwlin ezergeli, ewdäki takagu yçgynma” (Ýazydaky sülgüne eýerip, öýdäki towugy ýitirme), “Bulgak öküş bolsa, kaçan bilgin ýeter” (“Halkda bulagaýlyk köpelse, pitne dörese, akyl kemeler we dogry ýoly tapyp bilmez, bihuda sözler köpelig gitse, agyz gurar, jaý epiler”) ýaly nakyllar gadymy nakyllardyr we şol sebäpli-de, olar düşündirilişe mätäçdirler.

Käbir halatlarda sözlügiň ol ýa beýleki nakylyň başga bir halkyň, (aýratynam arap halkynyň) arasynda aýdylyan ol ýa-da beýleki nakyla, hikmete atalar sözüne meňzedýändigini hem ýüzugra ýatlaýar.

Şonuň ýaly hem ol nakyllaryň käbiriniň etimologiýasyna-döreýşine dahylly pikirleri-de orta atýar. Şeýle ýagdaýlar sözlükde telim ýerde sataşýar, ýöne welin biz, känbir ýaýratmazdan, olaryň her birine, degişli bir mysal getirmek bilen çäklenýäris. Awtor “Tegri” sözünü düşündirilende, “Tiliň tergige (desterhan, saçak) tegir” diýen naklyň manysynyň arap halkynyň “Kişi öz gylygyny diýe bilmez, aýan eder” diýen nakylyna dogry gelýändigini belleýär. “Diýmek ýakymly söz saçak ýazlar” diýen nakyl diňe bir gelen myhmanyň ýakymlylygyny, açyk köňülligini aňlatman, eýsem öý eýesiniň-de nähili gylyk-häsiýetli adamdygyny-da äşgärleýär.

Mahmyt Kaşgarly sözlüğinde nakyllaryň 300-e golaýyndan peýdalanylypdyr. Olaryň içinde häzirki hem türk halklaryň arasynda ulanylýan nakyllara sözme-söz dogry gelýänleri-de az däl. Öz wagtynda A. Annanurowyň nakyllar barada, S. Ahallynyň “Diwany lugat-et türk” eseri barada ýazan dissertasion işlerinde ýatlanýar.

Mahmyt Kaşgarly sözleri düşündirende halk arasynda giňden ýaýran nakyllara, goşgulara (ähtimal olaryň ürç edilip aýdylan aýdymlar bolmagy-da mümkin), tanymal taryhy we folklor gahrymanlara ýüzlenipdir. Şeýle edebi-çeper çeşmeler bolsa onuň “Sözlüginin” ähmiýetini artdyrypdyr, umumy mazmunyny güýçlendiripdir, oňa saldamlylyk, çynlakaýlyk beripdir.

Alymyň “Diwany lugat-et türk” sözlüginin dörän wagtyndan bäri mün ýyla ýakyn wagt geçen hem bolsa, ol häzirem ýaşap ýör. Diýmek, onuň içindäki sözleriň ýaşyny birnäçe münýýlyklar bilen hasaplamak bolar. Çünki, sözüň kemala gelmegi we milli häsiýete eýe bolmagy üçin uzak taryhy döwür derwaýys. Söz taryhy hadysadyr. Şeýle bolsa sözleriň belli bir galyplara girip, nakyllara öwrülmeginiň “algoritmi-de” ýene münýýlyklara çenli uzap gider. Atalar sözi parasat hazynasy bolmak bilen bir wagtda, milletiň dil we şiwе аýратынлыгы, urp-адаты, milli häsiýeti, ýaşayyş şertleri, goňuşylyk gatnaşyklary, dini ynançlary, mahlasy, tutuş terjimehaly bolup durýar. Diýmek, ol halkyň atalar sözüni öwrenmek oňa belet bolmakdyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” eserinde orun alan nakyllaryň hemmesi diýen ýaly häzir türkmenlerde gabat gelýär.

Emma olaryň köpüsiniň şekilleri taryhy özgerişlere sezewar bolupdyr.

Alymyň sözlüğindäki duş gelýän nakyllary häzirki zamandaky şekilleri bilen deňeşdirmegi we degişli netijeleri çykarmagy göz önünde tutýarys. Olar häzirki aýdylyşyndan az-kem tapawutlanýar diýmeseň, ähli türkmen halky üçin düşnükliidir. Meselem, “Kurug ýygaç egilmes, kurmyş kiriş tügülmez” görnüşinde aýtmaly bolardy. Ýene bir mysal, “Suw içirmesge suýt ber” bu häzirki dilde “Suw içirmeyäne süýt ber” görnüşinde aýdylýar. Munuň manysy “Ýamanlyk edene ýagşylyk et” diýilgidir. Bu getirilen mysallar, birinji tarapdan, Mahmyt Kaşgarlynyň diliniň türkmen dildigine güwä geçse, ikinji tarapdan, diliň kök sözleriniň, sözlem gurluşlarynyň örän durnuklydygyna şaýatlyk edýär.

Gündogaryň beýik şahyrlary şol sanda Magtymguly we beýleki türkmen klassyklary bolsa, belli derejede Mahmyt Kaşgarlydan habarly bolupdyrlar, täsirlenipdirler.

Alym S. Mutallibow kitabyň özbekçe neşirine ýazan sözbaşysynda “Diwanda” mysal ornunda getirilen edebi parçalar gadymy edebi žanrlaryň nemunasy sypatynda folklor we edebiýat taryhy üçin möhümdir” diýip belleýär. Hut şeýle pikiri türkmen alymlary-da goldaýar. Şeýle möhüm ähmiýetli kitabyň üstünde ymykly işlemek, ol barada düýpli ylmy garaýyşlary jemgyýetçilige ýetirmek möhüm meseledir.

Eserde gabat gelýän rowaýatlar we goşgular (köplenç) Isgender Zülkarneýna, taryhy gahryman bolan Afrasyýaba bagyşlanandyr. Munuň şeýle bolmagy düşnükliidir. Bu iki şahs Gündogaryň ylmy jemgyýetçiliginde häli bu güne çenli jedelli pikirleri döredip gelýän gahrymanlardyr. Olar awtory belli we näbelli (halk tarapyndan) ýazylýan, aýdylýan çeper nusgalaryň özeninde goýupdyr. Emma, awtor “Sözlüğine” diňe şolar baradaky rowaýatlary alyp, şonuň bilenem çäklenipdir diýmek ýalňyşlykdyr. “Diwanu lugat-it türkde” haýsydyr bir başga temalardaky rowaýatlardanam üzündiler alynýar. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” eserinde halk döredijiliginiň görnüşleri bolan ynançlar, dilegler we agylara hem duşmak bolýar.

Gadymy sözlüklerden biri bolan “Diwany lugat-et türk” sözlüginin düzüjisi Mahmyt Kaşgarly bu sözlügi hijri ýyl hasabynyň 468-nji ýylynda, ýagny, 1072-nji milady ýylynda ýazyp tamamlapdyr. Elbetde, bu sene barada alymlaryň arasynda çekişme bardygyny-da ýatlap geçeliň.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Täze Galkynyşlar we beýik özgertmeler zamanynda geçmiş edebiyatyny öwrenmäge giň mümkinçilik döretdi. Garaşsyz Türkmenistanymyzda hormatly Prezidentimiziň hemaýaty bilen XI asyrdan ýaşap geçen türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlüğine bagyşlanyp geçirilen Halkara Maslahat edebi mirasymyzyň öwrenilişinde uly ähmiýete eýe boldy.

HOJA AHMET ÝASAWY

Akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň ylahy dünýäsinde ymykly orun alan hem döredijiliginde «Ýa yklym eýesi Ahmet Ýasawy, meniň Sahypjemalymny gördüňmi?!», «Hyrka geýen Hoja Ahmet, Seýramdadyr Seýramda» diýmek bilen adyny hormat bilen tutup, tarykaty geçmekde medet dilän Türküstan Şyhy Hoja Ahmet Ýasawynyň hikmetleri ylmy jemgyýetçilik tarapyndan öwrenilmäge doly mynasypdyr. Ahmet Ýasawy özüniň ylahy garaýyşlary–sopuçylyk tarykaty bilen musulman Gündogarynda ymykly yz galdyrmagy başaran tanymal şahsdyr. Onuň özünden soňky edebiyatda nijeme zehinlere ylham çeşmesi bolandygy bellärliliklidir. Nusgawy edebiyatymyzda Ahmet Ýasawa zehini daş ýaran şahyrlarymyzyň ýüzlenmekleri, onuň hakykatdan hem edebi akaba – gözbaşlygyndan habar berýär.

Hoja Ahmet Ýasawy 1105-nji ýylda Türküstantyň Ýassy obasynda Şyh Ybraýymyň maşgalasynda eneden doglup, 1166-njy ýylda aradan çykýar. Ýedi ýaşda atadan ýetim galan Hoja Ahmet ilki Arslan babadan, soňra Buharada Ýusup Hemedanydan tälim alýar. Ol öz ömrüni tutuşlygyna sopuçylyk

ylmyňa bagyşlap, bu ugurda «ýasawyçylyk» (ylmy çeşmelerde „ýasawiýa“) mekdebini esaslandyrýar.

Gündogar edebiýatda sopusylyk edebiýaty barada gürrüň edilende Ahmet Ýasawynyň ady ilkinjileriň hatarynda agzalýar. Çünki öz döwrüniň bu uly alym şahyry diňe bir türkmen edebiýatynyň taryhynda däl, eýsem tutuş musulman Gündogarynda ymykly yz galdyrmagy başarypdyr.

Ahmet Ýasawynyň özüne ýeterlik çylşyrymly döredijiligi bar. Ol zamanasynyň din ylmyndan hem sopusylyk pelsepesinden kemsiz ýüküni tutupdyr. Onuň hikmetleri hakykatdan hem uly paýhas. Paýhasa paýhas, akyla akyl bilen düşüňip bolýar. Şahyryň döredijiligine oýlanyşykly hem seresap çemeleşmek gerek. Edebiýat ylmy hut şu meselelerde uly jogapkärçiligi öz boýnuna alýar.

Taryh bize gaty köp zady öwredýär. Ylmy derňewiň syýasy galyplar bilen örüşiniň daraldylan sowet ýyllarynda şahyr barada pikirini aýtmak kyn boldy. Dogrusy, tankydy pikirini aýtmak bolýardy. Emma Ahmet Ýasawynyň dindarlygy üçin oňa islendik meselede ak diýmek gadagandy. Biz diňe Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň guran erkin jemgyýetinde edebi gymmatlyklarymyzyň astyn-üstün taraplary barada adalatly söhbet etmäge mümkinçilik tapdyk.

Taryhdan bilşimiz ýaly, Orta Aziýa ülkelerini araplaryň basyp alyp, Yslam dininiň ornaşdyrylmagy bilen sebitde arap dili döwlet diline öwrülýär. Şunlukda ýerli ylym we çeper edebiýat arapça «gürläp» başlaýar. Muňa mysal hökmünde Horezminiň, Farabynyň, Birunynyň ylmy işlerini, Kesäýi Merweziniň, Hysrow Sarahsynyň, Abu Sahyt Mäneliniň, Tahyr Merweziniň, Zamahşarynyň we Mahmyt Kaşgary ýaly onlarça zehinleriň döredijiligini görkezmek bolar. Atlaryny hormat bilen tutýan bu alym-şahyrlarymyz biziň aslymyz, oguz-türkmen ogullarydyr, gerçekleridir. Türkmen topragynyň paýhas miweleridir. Emma olar zamananyň talabyna görä, arap dilinde sözlemeli bolupdyrlar.

Ahmet Ýasawynyň zamanasynda Mahmyt Kaşgary tarapyndan «Diwany lugat et türk» - «Türki dilleriň diwany»

sözlügi arap dilinde ýazylýar. X asyrdan başlap pars diliniň agalyk ediji dil bolmaklyga dalaş edendigi hem köplere mälimdir. Dogrusy IX-X asyrdan başlap pars dili hatda öňe saýlanyp ugrapdyr. Ylmy işler arap dilinde bolsa, çeper edebiýat pars dilindedi. Ferdöwsiniň „Şanamasy“, Nyzamy Genjewiniň „Hamsasy“ we tutuş şol döwrüň çeper edebiýaty muňa mysaldyr. Şu ýerde soňra XIV asyrdan Alyşer Nowaýynyň türkide Nowaýy, pars dilinde Fany lakamda şygır ýazandygyny ýatlamak nygtasymyz gelýär. Biz ýüzugra Nowaýynyň dilinde oguz türkmen dil birliginiň aýratyn orun alandygyny hem onuň gelejekde türkmen dil bilimi tarapyndan ýörite öwrenilmeginiň zerurdygyny aýdasymyz gelýär. Şunda ylmy derňew işiniň Nowaýynyň eserleriniň asyl nusgasynda alnyp barylmany derwaýysdyr. Sebäbi Nowaýynyň asyl nusgadaky döredijiligi köne türkmen diline juda ýakyndyr. Elbetde, bu meselede ylmy barlaglary geçirmezden kesgitli bir netijä gelmek kyn. Ýöne Nowaýy türkmen üçin ýat däl, muny şahyryň türkmen halkynyň arasynda hem edebiýatynda ymykly orun almagam, galyberse-de, şahyryň öz döredijiligi hem tassyklaýar. Biz, Nowaýynyň türki dilde (has takygy köne türkmen dilinde) eser döredip başlamagynyň uly täzelik bolandygyny we onuň edebiýat ylmy tarapyndan ykrar edilendigini nygtamak bilen bu hakyky pikirimizi jemlemekçi. Bellemeli tarapy Ahmet Ýasawy Nowaýydan has ir türki dilde, has takygy türkmen dilinde hikmet aýdyp ugraýar. Munuň özi şol döwür üçin uly täzelikdi. Ol Hoja Ahmet Ýasawynyň türkmen diline bolan söýgüsidi. Döwrüň men-men diýen söz ussatlaryna türki dilde hem ajap, kämil şygırlary döredip bolýandygyny subut etmek aňsadam däl. Bu dogruda Hoja Ahmet Ýasawy şeýle ýazýar.

Hoşlamaýdur alymlar biziň aýgan türküni,
Ariflardan eşitseň, açar köňül mülküni.
Aýat, hadys, manysy türki bolsa muwafyk,
Manysyga ýetenler ýerge koýar burkuny.²³

²³ Ahmad Ýassawiý. Hikmatlar. –Toşkent, 1991, 6 sah.

Ahmet Ýasawynyň XII asyrdaky arap bilen pars diliniň ylmy edebi sahnada agalyk ugrunda özara bäsleşýän döwründe türk sözläp başlamagy, onda-da hikmet aýtmagy tümlükde çakan ýyldyryma çalyň edýärdi.

Edebi çeper pikirlenmede ýüze çykýan islendik täzeligiň durmuşy esasyň bolýandygyny edebiýatymyzyň nazaryýeti düşündirýär. Ahmet Ýasawynyň şol zamanada her tarapdan ykrar edilen arap hem pars dilini bir gyrada goýup, türk dilde, has takygy, köne türkmen dilimizde hikmet aýtmagynyň düýp sebäbi bolan durmuşy-taryhy we syýasy esasy bardyr.

Taryhy çeşmelereň habar bermegine görä, 1038-1057-nji ýyllarda Beýik Seljuk türkmenleriniň at-owazasy dünýäni tutýar. Olaryň nesilleri dünýä ýaýrap, Çagry begiň, Togrul begiň, Alp Arslanyň ady her türkmeniň öýünde buýsanç bilen tutulyp, dünýäniň dört künjünde şöhratlanýar. Ine, şu döwürde Türküstan şyhy adyna eýe bolan Hoja Ahmet Ýasawy ýaşady. Edebi diliň, çeper sözüň, hikmetiň, milletiň her bir wekiline düşnükli öz ene dilinde bolmalydygyna ýüregi bilen uýan şahyra zamananyň syýasy şöhraty öz täsirini ýetiripdir. Nygtamak isleýän zadymyz, Hoja Ahmet Ýasawynyň türkmen dilinde şygry senedini rowaçlandyrmagy şol wagtlarda hut, seljuk türkmen döwletleriniň - nesilşalygynyň gülläp ösmegi bilen baglanyşykly bolup, munuň özi umumy türk dilli ýazuwly edebiýatyň ösüşine uly goşantdyr. Dogry, seljuk türkmen döwletinde pars dili döwlet dili hökmünde ykrar edilipdir. Emma zamanada uly türkmen döwletiniň döremeginiň edebiýatyň diline eden täsirini inkär etmek bolmaýar. Türkmen diline bolan üns, diňe bir halkyň öz içinde bolman, eýsem beýleki halklaryň hem bu dili bilmeklige bolan höwesini artdyrdy. Munuň hem sebäbi, eýýäm, şol döwriň özünde seljuk türkmen döwletiniň binýadynyň berkden tutulmagynyň hem seljuk sultanlarynyň parasatlydygynyň tutuş Gündogarda, has takygy yslam dünýäsinde zamananyň akyldarlary tarapyndan aňlypdyr. Mahmyt Kaşgarly bu barada ygtybarly maglumatlary galdyrypdyr.

Hoja Ahmet Ýasawynyň edebi döredijiliginiň jemgyýetçilik ähmiýetiniň uly bolandygy aýratyn bellänmäge mynasypdyr. Araplar biziň ýaşayan sebitimize VII-VIII asyrlarda gelen hem bolsa, belli

türk alymy Faruk Sümeriň maglumatyna görä “Oguzlar, esasan, IX-X asyrlarda köpçülikleýin musulmançylygy kabul edipdirler.”²⁴

Bellemeli tarapy Ahmet Ýasawynyň döwründe-de, yslam dini ynanç hökmünde kabul edilen hem bolsa, täze din entek ýerli halkyň aňyna siňmegini dowam etdirýärdi. Muny şol döwrüň uly ýazuw ýadygärligi Gorkut ata kitaby hem tassyklaýar. «Kitaby dädem Gorkutda» Yslam juda solak şöhlelenipdir. Ol, esasan boýlaryň başynda we ahyrynda göze ilýär. Ýogsa alymlaryň tassyklamagyna görä, „Kitaby dädem Gorkut“ eseri eýýäm, VIII-IX asyrlarda kitap görnüşine getirilipdir. Ol asyrlarda yslamyň dini ynanç hökmünde ornaşdyrylandygyna seretmezden, her niçigem bolsa, onda dini öwüşgün juda öçügsidir. Dogry, biz beýle diýmek bilen eserde yslam din garaýyşlary ýok diýdigimiz däl. Onda din bilen baglanyşykly wakalar boýlaryň belli bir ýerinde getirilýär we ol eseriň bütewi ýordumyndan aýry gelýär. Hatda, şol aýratyn alnan dini wakalary eseriň bitewi ýordumyndan aýraýanymyzda hem onuň mazmunyna hiç bir täsir etmeýär. Munuň özi bu gürrüňini edýän eserimiziň dörän döwründe yslamyň entek halkyň aňýetene doly siňip ýetişmändiginden habar berýär. Şonuň üçinem, Ahmet Ýasawynyň hikmetleriniň täsiri halkyň arasynda uly bolupdyr. Çünki yslam dini hakynda köpräk bilmek, hatda ony inçeligi bilen öwrenmek islegleri şol wagtky adamlaryň kanuny bilesigelijilik talabydy. Ine, şu isleg musulman Gündogarynda sopusylygyň giňden ýaýramagyna getiripdir. Ol Türküstanda yslamyň ösmegine üpjün edipdir. Yslamyň dörän ýurdy Arabystan bolsa-da, onuň ylmy Orta Aziýa ýurtlarynda uly ösüşe eýe bolýar. Sopusylyk ylmynyň emele gelen ýasawyçylyk, nagyşbendeçilik, kubraçylyk ýaly mezhepleri yslamyýetiň ýa-da, sopusylyk pelsepesiniň ylm merkezleri hökmünde görkezmek bolar. Hoja Ahmet, ine, şu döwürde yslamy ýaýmak, ony ylahy ylm esasynda düşündirmek bilen meşgul bolýar. Hut şol sebäbe görä-de, türkmen hem türk

²⁴ Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler. – Aşgabat, 1999, 80-82 sah.

halklaryň arasynda «Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet» diýlen, atalar sözi kimin ganatly jümle bar. Eýsem-de bolsa, Häme üçin Mekge däl?! Medine!..

Taryhy çeşmelerden bilşimiz ýaly, Muhammet Pygamber birbada garşydaşlary sebäpli Mekgeden Medinä gitmeli-hijret etmeli, göçmeli bolupdy. Muhammet Mustapa Medinedekä Yslamy ýaýmak, düşündirmek we oňa çagyrmak işlerini alyp barypdy. Pygamberimiz Medinedekä dünýäň çar künjüne çapar ýollap täze dine ýeke-täk Biribar Allatagala uýmaga çagyýardy. Ýokarky jümlede Medine diýilmegi hut şunuň bilen baglanyşykly bolup, ol «Türküstanda Hoja Ahmet» söz düzümiň düýp mazmunyny açýar. Hoja Ahmet Ýasawy Türküstanda dini düşündirmekde öz mekdebini döredipdir. Onuň bu ugurda çeken zähmeti uly bolupdyr. Hut şoňa görä, akyldar Magtymgulynyň tarykatda taglym, magrypetde maglum halypa hormatyny hiç bir zat bilen deňär ýaly däl.

Türküstanyň Ahmedi, togsan ýerde söhbeti,
Haknyň aňar summaty bir
gündäki baş namaz.

Ýa-da:

Rüstem dag süýrärdi bir apy bile,
Döwlet titreşerdi güýz howpy bile,
Hoja Ahmet Ýasawy ýüz sopy bile,
Keştesiz derýany şeýle geçdiler.

Seljuk türkmen şalyklary döwründe döredijiligi gül-gül güllän Hoja Ahmediň Türküstanda yslamy wagyz etmekde, «ylmy haly», «ylmy kaly», «ylmy leduny» düşündirmekde we ynsanyýeti halallyga, dogruçylyga, haýyr-sahawata hem rehim-şepagata çagyrmakda bitiren hyzmatlary ýöriteleýin öwrenilmäge mynasypdyr.

Edebiýat ylmynda Hoja Ahmet Ýasawy terkidünýä pikirleri ündeýän şahyr hökmünde tanadyldy. Munuň özi şeýle alanynda dogrudyr. Onuň pygamber ýaşdan soň ýerzeminde

ýaşandygy baradaky maglumaty ulama şahyryň öz hikmetleri hem tassyklaýar.

Eýa dostlar, gulak salyň aýdygum,
Ne sebäpden altmyş üçde ýerge girdim?
Magraj üzre hak Mustafa gördi ruhum,
Ol sebäpden altmyş üçde ýerge girdim.

Hoja Ahmet Ýasawynyň döredijiliginde, bu dünýäniň eşretinden bütinleý yüz öwürmegi, dünýäni pany – ýok hasaplap, diňe Allanyň yşkynda derwüş jindesinde ýaşamagy ündeýän hikmetlerini näçe diýseň mysal getirip bolar. Ol bu babatda Magtymguly Pyraga-da täsirini ýetiripdir. Emma Hoja Ahmet Ýasawynyň bu pikiri bilen Garaşsyz zamanamyzyň edebiýat ylmy ylalaşyp bilmeýär. Alla uýmak, Biribara söýgi bildirmek üçin halal ýaşamaly. Halal zähmet çekmeli. Allany mukaddeslik saýmaly we ony kalbyňa guýup dünýäde ýagşy yz goýmaly. Biz ýagşy işlerimiziň rowaçlygyna Alladan medet dileýäris. Allanyň öz ýaradan dünýäsini oňa garşy goýmak, ondan yüz öwürmek nädogrudyr. Bu birinjiden. Ikinjiden, Hoja Ahmet Ýasawynyň hikmetlerinde diňe terkidünýäligiň öňe sürülmeýändigini aýtmalydyrys. Ol halallygy, päkligi, topragy, Watany söýmegi ündeýän birgiden pikirleri öňe sürüpdür. Nebsi, uly bir bela hökmünde düşündiripdir.

Sopuçylykda mürit şerigat, tarykat, magrypat, hakykat atly dört etapdan durýan ruhy kämillik ýoly geçip, soň Alla gowuşýar. Bu ylymda iň soňunda adam Allanyň derejesinde beýge göterilýär. Gündogarda Mansur Hallajynyň, Baýezit Bistamynyň, Nesiminiň tarykaty muňa güwädir. Aslynda sopuçylyk ylmy özbaşyna bir taglymat bolup, öz ýaşan döwründe-de, ondan soňam hiç kimiň boýnundan asylmandyr. Ol Alla bilen müridiň arasyndaky ikiçäk ylym bolupdyr. Eýýäm, Magtymgulynyň ruhy ýolbaşça öwürülen eýýamynda ol edebi sahnadan, çeper pikirlenmeden düşmek, ýitmek ýagdaýyndady. Şu meselede aýratyn bellemeli ýagdaý bar. Bilşimiz ýaly, nusgawy edebiýatymyzda gaty köp şahyrlaryň döredijiliginde sopuçylygyň

täsirini görmek bolýar. Meşhur Rumynyň «Mantyk at taýr», Nowaýynyň «Lisan at taýr» eserleri sopuçylyk temada ýazylypdyr. Türkmen nusgalyk edebiýatymyza Andalybyň, Magtymgulynyň, Gaýybynyň, hatda yşkyň şahyry Mollanepesiň döpedijiliginde-de sopuçylygyň täsirini, oňa bolan meýli görmek bolýar. Olar Gündogarda VII-VIII asyrdan başlap XV asyra çenli aralykda uly meşhurlyga eýe bolan sopuçylyga meýil bildirenem bolsalar, umumyadamzat ruhy gymmatlygyna, şygry sungatyna ummasyz goşant goşdular. Nygtamak isleýän zadymyz, Ahmet Ýasawynyň hikmetlerinde terkidünýä pikirleri ündeýän goşgular bilen bir hatarda durmuşy ähmiýetli şygrylar hem bar. Edebi nazaryýetden şygry gahrymanynyň häsiýetindäki köpöwüşgünlilik kanunalaýyk hadysadyr. Şahyr kalby joşup-daşyp, eselip-peselip durýar. Ol aljyram biler. Ykbal öwrümleri dürli ylymlaryň üstündenem elter. Hatda, şol bir şahyr ömür menzillerinde dürli dünýägaraýşy ýörelgede edinip biler. Edil şonuň ýaly ýeke-täk bir dünýägaraýşa uýup, oňa aşa berlip hem biler. Edebiýat ylmynyň wezipesi çäji harpykdan saýlamakdyr. Şygry setirlerinde gürsüldeýän şahyr ýüregine diň salyp, il-günüň aladasyna ýugrulan owadan kalbly ynsanyň keşbini görüp bilmekdir.

Mähriban Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow milli mirasa täzeden göz aýlamaga, öwrenmäge, bu ugurdan ylmy işleri alyp barmaga mümkinçilik döretdi. In bir zyýanly, terkidünýä şahyr hasaplanan Ahmet Ýasawynyň döredijiliginde hem topraga tagzym, Watana söýgi beslenip, ol hem dini, hem dünýewi mazmunda düşündirilýär.

Her döwrüň özüne ýaraşar edebiýaty, şol edebiýatyň şygry sungatynda belli bir düşünjäni aňlatmak, şahyrana bermek üçin ýygy-ýygydan isleýän pikir aňladýş çeperçilik serişdeleri bardyr. Şol çeperçilik serişdeler şahyryň zehin ummanynda gaýnap, uly mana eýe bolýar. Şeýle hem olar edebi pikirlenmäniň ösüşinde üýtgäp, özgerip durýar we täze görnüşde dowam edýär. Ol şahyryň şygry sungatyndaky çeperçilik ussatlygyna bagly bolup, zehiniň edebiýat meýdanyndaky ornuny kesgitlemekde esasy ölçegleriň biridir. Edebiýatymyzyň taryhyna ser aýlanymyza «toprak» sözüniň gaty giň düşüňjeleri özünde

jemplän şygyr söz serişdesi bolandygyny görýäris. Ahmet Ýasawynyň hikmetlerinde hem «toprak» sözünüň uly many-mazmuna eýedigini görýäris.

Ahmet Ýasawynyň hikmetlerinde ynsany «toprak» bolmaga çagyryýan setirler bar:

Fany kylgyl şum nefsiňni, fany gitsin,
Gyna nefsiň bu dünýäden ýyglap gitsin,
Tofrak bolgul, älem seni basyp ötsün,
Fany dilde hak zikrini ediň, dostlar.

Ýa-da:

Ýolbaşyda eziz başym tofrak kyslam ...
Başym tofrak, özüm tofrak, jismim tofrak...

Ýasawy nebsiňi «fany» etmegi, ýagny, pany - ýok etmegi jany dili bilen maslahat berip, «toprak bolgul, älem seni basyp ötsün» diýip sargaýar we «eziz başyny toprak kylmak» arzuwuny açyk beýan edýär. Eýsem, näme üçin «toprak bolmaly»?! Başga zat däl, toprak!.. Haýsy ylym, ne sebäpden bu sözleri Ýasawynyň agzyna salyp berdikä?! Kābir edebiyatçylar hut şu zeýilli sözleri üçin Türküstan şyhy Ahmet Ýasawyny kötekleme kemini goýmandylar. Terkidünýälikde aýyplapdylar.

Indi müň ýarym ýyldan gowrak wagt bāri Yslam hem onyň baş kitaby Gurhan musulman dünýäsini hak-halala, haýyr-sahawata, rehim- şepagata, garaz, ynsanperwer bolmaga, gowulyga çagyryp gelýär. Gel-gel indi Gündogaryň Hoja Ýusup Hemedany, Hoja Ahrar, Abdylhalyk Giždiwany, Bahaweddin Nagyşbendi, Nejimeddin Kubra söýen, Attar, Yunus Emre, Nesimi, Jamy, Nowaýy, Magtymguly kimin akyl gāmisini gulaçlap ýüzen, gojaman taryhyň VI-VIII asyrlarynda döräp, tä XIX asyra deňeç şahyrlarymyzy erkine goýmadyk sopuçylyk – tasawwuf ylmy jemgyýet, adamzat üçin şeýle zyýanly, bahasy ýeke apbasy bolaýmaly?! Onda heý bir guwulykdan nam-nyşan ýokmuka?!

Gynansakda, söwet döwründe atlaryny uly hormat bilen tutan şahyrlarymyzy şu ylymdan goramaga çalyşdylar. Şeýdibem, bir giden edebi şahslarymyzyň döredijiliginiň öwrenilişinde birtaraplylyk, kem-käsililik ýüze çykdy. Türkmen «temeni haltada gizläp bolmaz» diýýär. Ahmet Ýasawynyň hikmetleriniň peýdaly, il-güne bähbitli tarapy barada seslenmäge, şahyr Kemine aýtmyşlaýyn «ýagşysyna ýagşy, ýamanyna ýaman» diýmäge wagt ýetdi. Eýsem-de bolsa, Ahmet Ýasawynyň hikmetlerinde ýygý duş gelýän «toprak» sözi niçiksi mazmuny açmakda ulanyldyka?!

Dini kitaplaryň, şol sanda sopusylyk ylmynyň düşündirişine hem rowaýatda aýdylyşyna görä, gudraty güýçli, hökmürowan Hudaý ilki ody, suwy, ýeri we şemaly ýaradypdyr. Ondan soň Adam Atany ýaradypdyr. Adam alayhyssalamyň ýaradylyşy barada ençeme diwanlarda, şonuň ýaly hem Abulgazynyň «Şejereýi terakemesinde», Oguznamanyň Gazan nusgasynda gürrüň berilýär.

Adam alayhyssalamyň Allanyň keremi bilen döreýşi baradaky maglumat “Oguznamalarda” beýanyny tapypdyr. Keremli Alla Adamy ýaratmak üçin ýerden toprak almaga ilki Jebraýyly, soňra Mikaýyly iberýär. Emma ýer: «Eý Jebraýyl, Allatagalla gorasyn, ýagny, bu sözüňden pena dileýän, bir gysym topragy menden alma. Beni el Jan (Benijan-A. T.) dek menden hem bir topar dörär. Günäkärlik we gumralyk ýoluna sereder we ýörelge ediner. Şol sebäpli azaba we jebre duçar bolar» diýip, ýer Benijanly gürrüňi ýatladyp toprak almazlygy Jebraýyldan, Mikaýyldan haýyş edýär, lertzana gelýär. Diňe Ezraýyl alayhyssalam ýeriň ahyna bakmany onuň her ýerinden toprak alýar.²⁵ Sopusylyk ylmynyň düşündirişine görä topraga suw bilen palçyk edilip, ondan Adamyň jesedi ýasalýar, şemal bilen herekete getirilip, ot bilen hem tene ýylylyk berilýär. Mundan başga-da, tasawwufda - sopusylykda toprak Allanyň münawwer nury, suw-diriligi, howa-beýikligi, ot-gazaby diýlip, düşündirilýär. Toprak we suw jennet mülki, şemal we ot dowzah

²⁵ «Oguznama», Aşgabat, 2001, 82-83 sah.

närseleri hökmünde berilýär. Şonuň üçinem toprak bolmak Ýasawynyň hikmetlerinde ýönekeý söz bolman, ol özünde uly syrly manyny saklaýan sözdür. Şahyr dini dünýägaraýşy bilen ynsany toprak bolmaga, ýagny, men-menlik etmezligi, geçirimli bolmagy, kiçigöwün, allalykly, halal, päk, has takygy, jenneti ynsanlar bolmaga çagyýar. Şu günki günün okyjysy Ýasawynyň ýerzeminde ýaşan ykbalyny özüne goýup, onuň şu zeyilli kämil ynsan pelsepesini susup almalydyr. Onsaňam, toprak sözünüň manysyna has giňräk mazmunda düşünmek gerek. Toprak näme? Toprak - Ene! Toprak-Watandyr! Toprak göbek ganyň daman ýeridir, zemindir. Ol ynsanyň eklenç hazynasydyr. Türkmen topragy mukaddes saýýar. Çünki ynsan ýaşayşy topraga baglydyr. Adam ahyrynda-da, topraga duwlanýar. Ene ýeriň goýnundan ýer edinip, oňa siňip gidýär. Bu toprakda mukaddeslige öwrülen ata-babalarymyzyň guburlary ýatyr. Olar topragy keramat saýyp sežde edip, alnyna togap edipdirler. Türkmen üçin onuň mele topragy tamdyrdan çykan mele myssyk çörek kimin keramatlydyr hem mähribandyr. Bu toprakda yhlas bilen kesewini dirtseňem gögerýär.

Ahmet Ýasawy topragyň mukaddesligini ylahy ýol bilen düşündirýär. Ony öz aňýetiniň mümkinçiliginde mukaddesleşdirmäge çalyşdy. Şeýle alanynda, Ýasawynyň mukaddeslige bolan garaýyşlary öz ýaşan zamanasynda belli bir ähmiýete eýedi. Onsaňam, gadymy ýazuwly edebiýatda toprak sözünüň many örüsi juda giň bolupdyr. I şol bir wagtyň özünde Watan sözünüň manysyny beripdir. Ahmet Ýasawynyň topraga söýgüsi Watan söýgüsidir. Yeri gelende bellesek, çeper edebiýatda XVIII-XVIII asyrlardan Watan sözi has ýygjam işledilip başlapdyr. Diýmek, türkmen milletimiziň topraga – Watana bolan söýgüsi, mähir-muhabbeti, guwanjy gaty ir döwürlerden bári dowam edip gelýär. Ol söýgi geçmişde çeper aňýetde dürli sözleriň ulanylmagy bilen şöhlendirilipdir. Şeýle hem ol söýgi ýyllar, asyrlar geçdigi saýy ösdürilipdir, mukaddesligi artypdyr. Ol söýgi, ýagny, mukaddes türkmen topragyna tagzym hem mähir-muhabbet Saparmyrat Türkmenbaşynyň eýýamynda kämillik etapyna gadam goýdy. Biziň pikirimizçe, Ahmet

Ýasawy «toprak bolgul» diýende ynsanlary päk, halal, arassa bolmaklyga, nebsinden adamçylyk mertebäni belent goýmaklyga çagyryr. Çünki diňe şu sypatlar bilen Allanyň hem onuň bendeleriniň söýgüsini gazanyp bolýar.

Nygtamak isleýän zadymyz, sopy şahyryň hikmetlerini – paýhas atlandyran sygyrlaryny mazmunyna görä saýhallamak, baha bermek zerur. Eger onuň goşuk görnüşinde ýazan goşgulary hakykatdanam edebi teşneligi gandyрман bolanlygynda, onda ol öz üstünden müň ýyl çemesi wagt aşyryp, biziň günlerimize gelip ýetmezdi. Özi hem bellemeli tarapy Ýasawynyň hikmetleri halkyň dilinden ýazylyp alynypdyr, halkyň hakydasy arkaly biziň günlerimize gelip ýetipdir. Onuň hikmetleriniň öz döwründe ýada şahyryň ýaşan zamanyna golaý wagtarda ýazylan nusgasy ýok. Hikmetler onuň özüniň esaslandyran mekdebiniň şahyrlary we halk köpçüligi tarapyndan agzaky görnüşde ýatdan aýdylypdyr we nesilden nesile geçirilipdir. XIX asyryň ahylarynda Ystambul, Kazan hem Daşkent şäherlerinde daş basmada çap edilipdir. Ýeri gelende bellesek, hut şu sebäpli hem Ahmet Ýasawynyň hikmetlerini diliň taryhy nukdaýnazardan öwrenmek netijili hasaplanmaýar.

Umuman, Ahmet Ýasawynyň sygyrlarynyň maňzyna aralaşdygyňça onuň hakykatdan hem hikmet keminiň ýokdugyna güwä geçýäris. Şahyryň nebsiňi öldürmek, nebisden azat ýaşamak, alymlar we alymlyk, nadan hem nadanlyk, haýyr-yhsan hakyndaky aýdanlary Garaşsyz zamanamyzyň raýatlaryny, nesillerini hak ýola ugrukdyrmakda, adalatly, halal ýaşamaklyga çagyrmakda ähmiýete eýedir. Şahyr kalbynyň sarsgynlaryny düşündirmek bolsa edebiýat ylmynyň borjudyр.

1992-nji ýylda Ahmet Ýasawynyň hikmetleri «Medinede Muhammet Türküstanda Hoja Ahmet» ady bilen neşir edilip, okyjylar köpçüligine ýetirildi. Neşir Anna Öwezow tarapyndan çapa taýýarlanypdyр. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda Ahmet Ýasawynyň eserleriniň okyjylara gowuşmagy üçin aladalanmak sogap iş. Kitapda Ahmet Ýasawynyň jemi 130 şygry ýerleşdirilip, belli bir tertipde belgilenipdir. Neşirde goşgularyň gaýtalanyp berilýän ýerine duňul[ar. Mysal üçin 22-nji

26-njy sahypalarda tertip belgisi boýunça 11-nji hikmet ýerleşdirilip, ol jemi 32 bentden ybarat. Şu hikmetiň 15, 16, 17, 18, 19 we 32 bentlerini neşiriň 102-103-nji sahypalarynda ýerleşdirilen, jemi alty bentden ybarat bolan 88-nji hikmet doly gaýtalanýar. Şol bir şygry bentleri bir kitapda hatda ol golýazmada gaýtalanýan hem bolsa, ikinji gezek gaýtalap bermegiň zerurlygy ýok. Şeýle-de, kitapda Süleýman Bakyrwanyň dört sany şygry Ahmet Ýasawynyň adyna berlipdir. Olar 29-30, 34-35, 39-40, 121-123-nji sahypalarda ýerleşdirilen 15, 20, 25 we 100 belgili hikmetlerdir. Ol şygrylaryň jemleýji bendinde Süleýman öz adyny getiripdir.

Garyblykda gul Süleýman özüm melal,
Arzu kylar togan ösgeň pirim saňa.

Ýa-da:

Gul Süleýman alla diýip ýörseň mýdam,
Rahmat ýagar başyň üzre alad – dowam.

we:

Gul Süleýman ylym, hikmet aýtagörgül,
Bu dünýäden azykyňny alagörgül.

Ýüzünji belgili hikmet hakynda aýdanymyzda bolsa, onda Süleýman Bakyrwany halypasy Ahmet Ýasawyny taryplaýar, onuň sopuçylykda ýeten derejesini öz ýanyndan mübärekleýär.

On iki müň Rum ili, tä Hindistan müritdir,
Türküstanda menzili, şeýh Ahmet Ýasawy.

we:

Para-para Horasan, sansyz tümen Türküstan,
Bablar baby Arslan bab, şyhym Ahmet Ýasawy.

Baba Mahyn ol soltan mürid boldy bigüman,
Hekim Hoja Süleýman şyhym Ahmet Ýasawy.

Süleýman sopy şahyryň, Ýasawa şygyr bagyşlamagynyň öz sebäbi bar. Ahmet Ýasawynyň esaslandyran sopusylyk mekdebiniň şahyrlarynda öten halypalara ýörite şygyr bagyşlamak we olaryň ruhundan medet dilemek däp bolupdyr. Aslynda sopusylyk pelsepäniň düşündirişine görä, tarykaty – Alla äkidýän ruhy ylahy kämillik ýoly pirsiz geçmek mümkin däl. Şu ýerde tarykat bazarynda pir gözläp, ser – sepil bolup, ýören Magtymguly ussady göz önüne getirsek, onda onuň nä derejede wajypdygyna has oňat düşünse bolar. Bu babatda Gul Süleýman Bakyrwany hem halypasynyň ýolundan ýöreyär. Gürrüni edýän ýygymyzydaky 99 belgili hikmetde Ahmet Ýasawy halypasy Arslan Babanyň kerem-keramatyndan, ussatlygyndan habar berip, halypasyny «resulyň ilçisi» derejesinde wasplaýar.

Hak Resulny ilçisi, bablar baby Arslan bab.
Talyblaryň ýolçusy, bablar baby Arslan bab.

ý-da:

Şerigatda tükel-tüz, tarykatda akyl uz,
Hakykatda gola түз, bablar baby Arslan bab.

Tertip belgisi görkezilen ol şygyrlaryň Süleýman Bakyrwanyň «Bakyrwan kitaby» atly diwanynda ýerleşdirilendigini-de aýtmak gerek. Eýsem, Süleýman Bakyrwany kim bolmaly?!

Süleýman Bakyrwany Horezmiň Bakyrwan diýen ýerinde XII asyryň başlarynda doglup, 1186-njy ýylda aradan çykan türkmen şahyrydyr. Ol Ahmet Ýasawydan tälim alypdyr we onuň sopusylyk şygyr mekdebiniň iň görnükli, tanymal wekili bolup ýetişipdir. Edebiýatymyzyň taryhynda Hekim ata ady bilen meşhurdyr. Süleýman Bakyrwany barada Alyşer Nowaýy

«Nesayimul muhabbet» eserinde şeýle maglumat berýär: «Hekim ata-ady Süleýmandyr-Hoja Ahmet Ýasawynyň mürididir. (şägirdidir-A.T.) Bir gün Hoja nahar bişirmegi buýranda aşpezi odun ýetmeýdur diýip gelipdir. Alar (ol-Hoja Ahmet manysynda A.T.) odun getirmegi tabşyrypdyrlar we ol zaman ýagyn ýagadur eken. Eshablar odun ýygypdyrlar, aşhana gelginça odunlary öl bolupdyr. Hekim ata ýygan odunlaryny donuna çolap gury getirenler. Hoja hezretleri diýgudirler, eý perzend, hekimana iş kyldyň we alarga bu lakam ondan kalgandur».

Ýeri gelende bellesek, Orta Aziýada Ahmet Ýasawynyň sopuçylyk sygyr mekdebi emele gelip, ol ugra gaty köp şahyrlar ýykgyň edipdirler. Olar ybadat edebiýatynyň wekilleri diýlip hem atlandyrylýar. Özlerem köplenç halypasynyň-piriniň hormatyna «Gul Ahmet», «Hoja Ahmet». «Gul Hoja Ahmet» tahalluslaryny götiripdirler. Şol sebäpli, Ahmet Ýasawynyň sygyrlary çapa taýýarlananda juda seresaply hem ünsli bolmak zerur.

Garaşsyz Türkmenistan döwletimizde Milli Liderimiziň ýörite Permany esasynda Türküstan Şyhy adyna mynasyp bolan Hoja Ahmet Ýasawynyň ömri we döredijiligine bagyşlanyp Halkara maslahat geçirmek bellebildi. Munuň özi bu ylahy şahyryň edebi mirasyny öwrenmekde, onuň döredijiliginiň mistiki hem dünýewi mazmunyny has aýdyň ýüze çykarmakda ähmiýetli bolar. Hoja Ahmet Ýasawynyň türkmen edebiýatynyň ösüşindäki ornuny aýdyňlaşdyryar.

ÝUSUP BALASAGUNLY **(1015-1018 – XI asyryň ahylrlary)**

Türkmen halky taryhda diňe türki halklaryň arasynda däl, ondan has uzaklarda tanalýan şahyrlaryň eserlerini miras galdyryp giden halk bolupdyr. Şol şahyrlar özleriniň eserleri bilen türkmen edebiýatynyň taryhynda öçmejek yz galdyrypdyrlar. Şol eserler

üstünden näçe asyr geçendigine garamazdan halkyň ýüreginde ýaşap gelýär.

Şeýle eserleriň biri hem XI asyryň turki dildäki gyzykly edebi ýädygärlikleriň biri Ýusup Balasagunlynyň “Gut etgu bilig”, ýagny “Bagt getiriji bilim” poemasy bolypdyr. Şahyryň haçan doglandygy barada anyk maglumat ýok. Ýöne, şahyryň:

Men elli ýaşadym, indi garradym,
Ak guw boldum, ozal gara gargadym

diýen setirlerinde, bu eseri ýazyp gutaranynda elli ýaşyna ýetendigini aýdýar. Şu hasapdan çen tutulsa, onuň doglan senesi 1015-1018-nji ýyllara gabat gelýär.

Şahyr bu poemany 1069-1070-nji ýylda Kaşgaryň hökümdary garahanid Bogra hana bagyşlap düzüpdir. Ýusup bu poemasy üçin handan Has-Hajyp derejesini alypdyr. Ol görnükli alym we Has Hajyplyk derejesine mynasyp bolan şahyr bolupdyr. Näbelli awtor tarapyndan ýazylan ýazgyda şeýle diýilýär: «Bu kitabyň we ondaky şygrylaryň awtory—Balasagunda doglan okuwly-bilimli adam. Ol bu kitaby Kaşgarda ýazyp gutarypdyr we ony Gündogaryň hökümdaryna — hana sowgat edipdir. Awtoryň bu hyzmatyna Bogra han hem hormat goýupdyr we oňa Has-Hajyp diýen ýokary ady bagyşlapdyr». Ol (“Gut etgu bilig”) hytaý danalarynyň eserlerinden alnan şygrylar we mysallar bilen bezelipdir” diýip, ýazýar we “Bu kitaby okan we onuň manysyna düşünen her bir adam özüni ozalky bolşundan has gowy duýar. Bogra hanyň dilinde, ýagny türki dilde gepleýän şol ýerde—Gündogar Türküstanyň ähli ýerinde şu eserden ajaýyp kitabyň henize çenli döredilmändigini hytaý alymlary bir agyzdan ykrar edýärler” diýip, bu kitabyň ýokary ähmiýetini belleýär.

“Gut etgu bilig” eserinde dürli häsiýetlerden söz açylýar, bu eserde akyldar özüniň ahlak we edebi garaýyşlaryny, taryh, ylym, edebiýat, etnografiýa we beýleki ugurlar boýunça giňişleýin we gymmatly maglumatlary berýär. Bu eserde nähili häsiýetleriň ynsançylykdan daşlaşdyryandygy barada, hanlaryň, wezirleriň,

goşunbaşylaryň, hyzmatkärleriň nähili häsiýetli bolmalydygy baradaky soraglara jogap tapyp bolýar.

Ýusup Balasagunlynyň “Gut etgu bilig” eseri 73 bapdan durýar. Şolardan 11 baby Hudaýa, pygambere, dört çaryýara bagyşlanan waspnamalardyr. On iki babynda Gündogdy atly hökümdaryň tarypy edilip, onuň bilen baglanyşykly wakalar beýan edilýär. Galan baplarda, esasan, dil edebi, bilimli bolmagyň peýdasy barada gürrüň edilip, jemgyýetçilik –syýasy meseleler barada hem durulyp geçilýär.

Ýusup Has Hajybyň “Gut etgu bilig” eseri XI asyrdan bäri birnäçe ýurtlara, şalyklara hyzmat edip gelipdir. Ol söýlüp okalmak bilen haýsy ýurtda bolsa bolsun, özüni ykrar etdirip bilipdir. Şonuň üçin Çynlylar bu kitaby özleriçe “Ebedil mülk” diýip, atlandyrsalar, Maçynlylar bu kitaby “Aýnul-memleke” diýip, atlandyrypdyrlar, Maşryklylar “Zynatul-umera”, Eýranlylar “Şahname-e turki”, diýseler başga birnäçe ýerde “Pand- name- ýe- muluk” ýaly atlary beripdirler.

Ýusup Balasagunlynyň özi bu kitap barada şeýle diýýär:

Elik köz tutar köp kitab sözleri,
Iki gün aýunda iter işleri,
Bu meşrik ilinde katug türk-u çin.
Muni teg kitab ýok aýunda adin

Eseriň başy döp bolşy ýaly, Gündogarda iri göwrümlü eserler ýazylanda ilki bilen, Hudaýy, Muhammet pygamberi we ilkinji dört halypany (çaryýarlary) — Abubekri, Omary, Osmany hem-de Alyny taryplaýan mynajat—giriş bilen başlanýar. Kitabyň aýratyn baby Kaşgaryň hökümdary - Bogra hany taryplamaga bagyşlanypdyr. Soňra Ýusup Has-Hajyp ýedi bapda akyl-paýhas, bilim we oňat işler hakda öz pikirini beýan edipdir. Awtoryň sözünü gös-göni özünde jemleýän bu baplardan soň kitabyň baş gahrymanlary ýüze çykýarlar. Ol gahrymanlar dört—patyşa Gündogmuş ilek, wezir Aýdoldy, onuň ogly Uktýolmuş, soňky ikisiniň garyndaşy Uktormuş. Emma bu adamlaryň janly obrazy däl-de, dört sany janlandyrylan düşünje—ideýa. Olaryň birinjisi adalatlylygy, ikinjisi döwleti janlandyrýar,

üçünjisi akyl-paýhasy nazarda tutýar, dördünjisi durnukly, sabyrly bolmak ideýasyny aňladýar. Bu gahrymanlar ahlak, durmuş, parasatlylyk we döwleti dolandyrmak täri boýunça özara giňden gürrüň, edýärler.

Ýusup Has-Hajyp bu eserinde, beýleki meseleler bilen birlikde, öz döwrüniň ýaşaýyş durmuşyna degişli köp meseläni goýupdyr. Mysal üçin, ol hökümdary açykdan-açyk taryplap, şol bir wagtyň, özünde onuň raýatlarynyň arasyndaky aragatnaşygy görkezmek ýaly meseleleri hem gozgapdyr. Ýusup Has-Hajybyň pikirine görä, ýurduň hökümdary öz raýatlarynyň oňat durmuşy barada aladalanmaly, keseki duşmanlaryň, kast etmeklerinden olary gorap saklamaly we adalatly kanunlar çykarmaly, raýatlar hem şol kanunlara tabyn bolmaly we salgytlary öz wagtynda tölemeli, awtor şular bilen baglylykda adalatly şa mahsus bolan häsiýetler hakda hem aýdypdyr. Ol kanunylygy adalatlylygyň, we ýagşylygyň, şerti diýip hasap edipdir.

Mysal üçin , Ýusup Balasagunlynyň hökümdara nesihat hökmünde aýdan beýtleri şeýle başlanýar:

Hökümdar:- Alym, meniň tebigatymy

Güneşe maňzedip bu zatlary diýdi:

-Güneşe seret, kiçelmez, elmydama dolup durar:

Ýagtylygy hem şol bir durşuna durar.

-Ikinjiden, Güneş dogar we

bu dünýäni ýagtyldar;

Onuň şöhlesi бүтін halka ýeter,

ýöne özünden kemelmez.

Bu ýerde şahyr hökümdary hiç wagt şöhlesi egsilmejek güneşe meňzedýär, hökümdar güneş bolup halkyny çоýmaly, diýýär. Ýeri gelende aýtsak, Magtymgulynyň goşgy setirlerinde hem şu pikirler öňe sürülýär.

Häkim bolsaň, halky gün kibi çоýgul,

Akarda suw, ýa öserde ýel bolgul!

Poemada akyl-paýhasy nazarda tutýan Uktýolmyş hökümdar öz borjyny ýadyndan çykaranda, tagtda sütemkär oturanda, patyşa açgöz bolanda we öz halkyny talanda, adalatsyzlyk we jebir-sütem ýüze çykýar diýip aýdylýar.

Şahyryň döredijiliginde dünýä baradaky garaýyşlar hem öz beýanyny tapýar. Şol garaýyşlarynda dünýäni wepasyz, dönük, onuň berýän şatlygynyň kararsyzdygy barada aýdýar:

Dönük dünýä wepasyzdyr, şatlygy kararsyzdyr:
Name beren bolsa, ýene-de gaýdyp alar.

Çyplak dogan ynsan çyplak gider:
Ýene goýlup gidiljek bolsa:
Dünýä malyny toplamak nämä ýarar.

Şahyr ýene bir setirlerinde dünýä barada ajaýyp pelsepewi pikirlerini beýan edýär, şeýle setirleriň üsti bilen şahyr okyjyny gowulyga çagyýar. Dirilik ölüm üçindir diýmek bilen, ýaşan döwründe ömrüni bihal geçirmezligi ündeýär.

Dirilige ynanma düýş deýin geçer gider:
Amanat bagta guwanma-guş kimin uçar gider

Bilersiň ki, dirilik ölüm üçindir,
Ölüm häzir dur: ol diňe wagtyna garaşýar:

Bir gapy açyldy- dünýä gapysy,
ýene bir gapy açylar:
O gapy ölüm gapysy we her kes o ýere girer.

“Bagt getiriji bilim” kitabynda alymlary sylamalydygy, hormatlamalydygy, olary diňläp, aýdýan zatlaryndan many almalydygy barada aýdylýar.

Dana kişiler bar, bilimli, alym,
Olaryň ylymy ýagtyldar ýoluň.

Olary hormatla, sözüne ynan,
Az diýme, köp diýme, olardan öwren.

Olardyr dogryny , egrini oňlan,
Ölçerip hem seçip, göni ýol saýlan.

Olaryň biliminden al ýetdik paýyň,
Olary sylagla, ýetir serpaýyn.

Alymlary sylamak baradaky pikirler Ýusup Balasagunlydan has soňky asyrlarda ýaşap geçen şahyrlaryň döredijiliginde hem öz beýanyny tapypdyr. Döwletmämmet Azady “Wagzy-Azat” eseriniň bir babyny ylyma we alymlara bagyşlan bolsa, Magtymgulynyň goşgy setirlerinde alymlar barada şeýle diýilýär:

Alymlara uýsaň , açylar gözüň
Jahyllara uýsaň kör dek bolar sen.

Ýusup Has-Hajyp döwleti dolandyrmak—edara etmek üçin harby güýjüň ähmiýeti hakdaky meseläni hem ünsden düşürmändir. Söweşde leşgerbaşynyň özüni nähili alyp barmalydygy barada aýdypdyr.

Duşmana garşy hüjüm etmek we
ordanyň hereketini edara edibilmek üçin
leşgerbaşynyň şu häsiýetlere
eýe bolmagy gerekdir;
Söweşde onuň ýüregi arslan ýüregi ýaly we
döwüşende bilegi gaplaň kibi bolmalydyr;

Ol doňuz ýaly topulyjy, gurt kibi güýçli,
aýy ýaly asylyşly we ýaban (keýik) ýaly
ýyndam bolmaly.

şonuň bilen birlikde-de, gyzyl tilki ýaly hilegär;
erkek düýe ýaly, öç alyjy bolmalydyr.

Özüni içýan ýaly sak tutmaly;
Gözünü dag gargasy ýaly uzaklara aýlamaly;

Arslan kibi özüni beýik tutmaly;
Baýguş kibi gijeleri ukusyz geçirmeli.

Batyr ýigit leşger gorse gorkmaz, arslan bolar;
at oýnadyp, duşmany öldürer ýa uruşyp öler.

Poemanyň zähmetkeş köpçüligine bagyşlanan baplary bir meňzeş häsiýetde ýazylypdyr. Awtor ekerançylar, hünärmenler, çopanlar hakda aýdanynda, köplenç, şol bir sözleri ulanypdyr. Şu ýerde awtoryň esasy pikiri şeýle sözlerde jemlenipdir: bu adamlaryň ählisi “güzerana hemaýat etmek” üçin gerek. Olar “jemgyýete gerekli iýmiti taýarýarlaýandyklary” üçin peýdaly.

Poemanyň, awtory täjirleriň-söwdagärleriň durmuş ýörelgesini suratlandyrmak bilen, juda geň galdyrýar:

Togardyn batarga ýorüb tezginur,
Tilemiş tileking sana keldurur.

Satygçy ýok erse azun kezçugu,
Kagan kergaý erdinç kara kyş içi?

Hytaý arkysy kesse arkiş togu,
Kaýun, kelgaý erdi tuman tu agi... ?

Şahyryň pikirine görä, hökümdar söwdanyň giňelmegine kömek bermeli, keseki ýurtly täjirler bilen onat gatnaşyk etmeli, “çünki täjirler hökümdaryň hormat bilen tutulýan adynyň şöhratyny alys ýurtlarda-da ýaýradýarlar ahryrn”, diýmek bilen, hökümdaryň täjirlere gowy gatnaşykda bolmagy, onuň at-abraýyny

täjirleriň dünýä ýaýyandygy üçin gerek diýýär. Bu bolsa şahyryň birtaraplaýyn pikir, garaýşyny aňladýar.

Şeýlelikde, Ýusup Has-Hajybyň her bir meselä hökümdaryň, onuň bähbidiniň nukdaýnazaryndan garandygyny aňlamaklyk kyn däl. Bu meýil “şahyrlar bilen gatnaşmak hakda” diýen bapda hem aňladylýar. “Özüniň şöhratyny galdyryp biljek şu gatlagy söýmegi” şahyr hökümdara maslahat berýär:

Basa keldi şair bez söz tirgiçy,
Kişig okkuçiler ýima ýirgiçu.

Kylyçda ýitigreg bularnyng tili,
Ýöne kylda ýingçe bu hatyr ýoly.

Batyg ýingçe sözler ukaýyn tise,
Bulardyn eşit söz ukulgaý basa.

Tenizge kirur körse konglun tukel,
Guhar, ýinçi, ýakut çykarur mesel.

Olar ögseler ögdi ilke baryr,
Kaly sökseler aty artab kalyr.

Usa edgu tutgil bularny kadaş,
Bularnyng tilinge ilinme adaş.

Kaly edgu ogdi tilise özüng,
Bularny sewindir kesildi sözüng.

Negu kolsa birgil bulaga tukel,
Bularnyng tilinden özüng satgyn al.

Şu setirlerden görnüşi ýaly awtor şahyrlara häsiýetlendirme berýär. Olaryň diliniň gylyçdan ýitidigini, ýöne bu käriň

kynçylygyny gyldan inçe hatarly ýol bilen deňeýär. Şonuň üçin hem, hökümdara şahyrlara seresaply çemeleşmegi maslahat berýär.

“Gut etgu biligiň” baplarynda – gürrüňlerinde durmuşyň käbir meseleleri hem şöhlendirilipdir. Ýusup Balasagunly olaryň birinde aýallary seçip almakda nähili pikire eýermelidigini gürrüň berýär. Poemanyň iki baby myhmanparazlygyň we tanymal şahslaryň myhmançylykda özlerini nähili alyp barmalydygynyň kadasyny düşündürmeklige bagyşlanypdyr. Iň soňky baplar awtoryň ahlak, din we döwleti dolandyrmak meseleleri boýunça esasy pikirini gysgaça jemleýärler. Şahyryň özünden soňky nesle nesihatlary hem bar:

Ogluma diýdigim sözlerim - altyn,
Oglum her sözümden manylar alsyn.

Saňa sözledim men sözüm, eý ogul,
Saňa berdim pendî özüm eý ogul.

Menden saňa altyn, kümüş galandan,
Hoş söz galsa, ýagşyrakdyr ol ondan.

Kümüşümden bersem, her dem azalar,
Sözümi ulansaň kümüş gazanar.

Poema “Kitabyň awtory Ýusup Has-Hajyp özüne nesihat berýär” (“Kitab idisi Ýusup Hass-Hajib özünke pend berur”) diýen bap bilen gutarýar. Ol bapda ýene-de akyl-paýhas taryp edilýär.

“Gut etgu bilig” poemasy özüniň gurluş we tematik aýratynlygy boýunça Gündogar we Günbatar edebiýatynda giňden ýaýran didaktik eserleriň görmüşine girýär. Şuňa meňzeş kitaplaryň arap, grek, parsy, hytaý dillerinde duş gelýändigini poema sözbaşy ýazan näbelli awtor nygtap görkezipdir. Didaktik eserler sasanidler döwründe ýüze çykyp başlapdyrlar. Parsy dilde şu hili eserleriň biri XI asyrdaky ýazylypdyr. Bu “Kabusnama” atlandyrylan meşhur eserdir. “Gut etgu bilig” eserinde onuň däpleri tebigy dowam etdirilýär.

“Gut etgu bilig” eseri özünden soňky türki dildäki edebiýatyň ösmegine mynasyp täsirini yetiripdir.

Bu kitap türki dilde gürleýän ilatyň bilimli gatlagynyň arasynda ägirt uly üstünlik bilen ginden peýdalanyldy. Öz işlerini parsy dilde ýazan orta asyr taryhçysy Muhammet Hinduşa (XIV asyr) Çingiz hanyň görkezmesi boýunça XIII asyrdä döredilen kitabyň adynyň hem “Gut etgu bilig” bolandygyny habar berýär. 1909-njy ýylda arheologlar Saraýjykdan (Uralda) bir kütäpe tapyldy. Ol kütäpniň ýüzünde poemanyň şygrylaryndan ýazylypdyr. Şu maglumat hem bu kitabyň “Gut etgu biligiň”) türki dilde gürleýän halklaryň arasynda meşhur bolandygyny we giňden ýaýranlygyny subut edýär.

Sözler miras galsyn nesilden-nesle,
Ol mirasyň nepi zyýat yüz esse.

Ine, şahyryň şeýle ajaýyp setirlerinde aýdyşy ýaly, onuň altyna gaplaýmaly akyly-paýhasy ýugurlan “Gut etgu bilig” eseri hem üstünden näçe asyr geçendigine garamazdan türkmen halkynyň arasynda uly söýgi we gyzyklanma bilen okalyp we öwrenilip gelinýär. Bu bolsa üstünden näçe asyr geçendigine seretmezden hakyky talantlary halkyň ýadyndan çykarmaýandygynyň subutnamasydyr.

EMIR MUEZZI

Seljuk türkmenleriniň Eýranda, Orta we Kiçi Aziýada häkimiýet başyna geçmekleri şol ýurtlaryň taryhynda uly özgerişikleriň ýüze çykmagyna getirýär we täze döwrüň başlangyjy bolýar. Seljuklar Eýranda gaznawylar dinastiýasynyň güýçden düşmekligi zerarly emele gelen ençeme ownuk we aýry-aýry ýerli häkimiýetleri birleşdirip, ýurtda syýasy bitewiligi pugtalandyýarlar, ummasyz giň territoriýany özlerine boýun egdirýärler. Olar pars dilini resmi döwlet dili hökmünde kabul edýärler. Seljuklar döwründe arap dilinde ýazmaklyk azalýar, diňe käbir döwürde dini kitaplar şu

dilde ýazylyar. Bu döwürde medeniýat gülläp ösýär, sungatda, arhitekturada, we edebiýatda uly ösüşler ýüze çykýar. Netijede, bütin dünýäniň taryhynda şöhrat gazanan özboluşly täze medeniýet, ýagny "Seljuk medeniýeti" peýda bolýar. Onuň emele gelmeginde we ösmeginde Seljuk türkmenleriniň uly rol oýnandyklary şübhesizdir. Bu medeniýet Eýranyň, Orta Aziýanyň syýasy we jemgyýetçilik taryhynda düýpli täsir galdyrýar. Seljuk medeniýeti soňabaka has giň ýaýrap, Eýranyň, Orta Aziýanyň we Kiçi Aziýanyň çäklerinden daşaryk hem kök urupdyr. Şeýlelikde, Seljuk türkmenleriniň häkimiýeti, olaryň gatnaşmagy we hemaýat bermegi arkaly dörän maddy we medeni ýadygärlikler dünýäniň köp ýerinde tanalyp, özüne mynasyp orun alypdyr.

Ylaýta-da bu döwürde dörän pars dilindäki baý edebiýat ýakyn we orta Gündogar halklarynyň edebiýatyna has güýçli täsir edýär. Muhammet Aufy "Lubabul elbapda" seljuklar döwrüniň edebiýatyny dört sany edebi topara bölýär: 1. Horasan şahyrlary; 2. Mawerannahr şahyrlary; 3. Yrak şahyrlary; 4. Gazneýn we daglyk şäherleriniň şahyrlary

Şu toparlaryň her birinde onlarça şahyr bolýar. Aufy XII asyryň birinji ýarymynda 51 şahyryň we şol asyryň ahrynda bolsa 54 şahyryň adyny tutup geçýär. Olaryň ýarysyna golaýy Horasanda ýaşap geçen şahyrlardyr. Emma bu şahyrlaryň köpüsiniň döredijiligi entek doly öwrenilenok.

Seljuklaryň häkimiýeti uzak wagtlap dowam edýär. Olar XI asyryň ortalaryndan tä XIII asyryň başlaryna çenli, ýagny takmynan iki ýüz ýyl höküm sürýärler. Şoňa görä uzak wagtyň dowamynda we ummasyz giň territoriýada dörän edebiýatyň bize gelip ýeten materiallarynyň birmeňzeş bolup bilmejekdigi öz-özünden düşnüklidir.

Seljuklar dinastiýasy we olaryň häkimlik eden döwri barada arap-pars dilerinde onlarça taryhy eserler ýazylypdyr. Pars dilindäki çeşmeleriň in möhümleri hut seljuklaryň öz düwründe ýazylan eserlerdir. Emma bu eserleriň köpüsi dürli sebäplere görä ýok bolupdyr we biziň günlerimize çenli gelip ýetmändir. Şol döwürden

galan az sanly möhüm çeşmeleriň biri Ymam Zahyreddin Nişapurynyň "Seljuknama" atly kitabydyr.

Pars çeşmeleri bilen bir hatarda rus alymlaryndan W.W.Bartoldyň, Ý.E. Bertelsiň, inlis alymlaryndan Eduard Braunyň, Nemes gündogary öwrenijilerinden German Etäniň ylmy-barlag işlerinde-de seljuklar hakynda, olaryň hökümdarlyk eden döwründäki jemgyýetiň syýasy, ykdysady, medeni we edebi durmuşy barada ençeme degşirmelere we umumylaşdyryjy netijelere duş gelmek bolýar. Seljuklaryň ylaýtada Aly Arslan bilen Mälik şanyň döwletini edara etmekde uly rol oýnan adam parasatly wezir-Nyzamyl-mülkdir. Mälik şa hut şonuň kömegi bilen patyşa bolýar. Ol esasan harby häkimiýeti öz elinde saklap, içei we daşary syýasata degişli meseleleri çözmegi Nyzamyl mülke tabşyrypdyr. Şol döwürde Nyzamyl-mülk Seljuklar döwletiniň pugtalanmagy, merkezi hökümetiň berkleşmegi ugrunda çalyşýar. Häkimiýet ugrunda bolýan özara çaknyşyklaryň önüni almaga jan edýär. Onuň syýasy garaýyşlary "Syýasatnama" atly syýasy traktatynda doly berlipdir. Bu kitap 50 bapdan ybarat bolup, onda döwlet gurluşynyň prinsipleri, adalat we zulum, patyşalaryň, döwlet işgärleriniň gylyk häsiýetleri, alymlar, ruhanylar, şol döwür döwlet gurluşynda bar bolan kemçilikler we şuna meňzeş ençeme meseleler baradaky pikirler aýry-aýry baplarda beýan edilýär. Emma wagtyň geçmegi bilen Mälik şa bilen Nyzamyl-mülküň arasyna tow düşýär. Netijede, 1092-nji ýylda Mälik şa Nyzamyl-mülki wezirlikden boşadyp, onuň ýerine Täjil-mülki belleýär. Nyzamyl-mülk 1092-nji ýylyň oktýabr aýynda Täjil mülküň küşgürmegi sebäpli Ebu Tahyr atly adam tarapyndan öldürilýär. Mälik şanyň we Nyzamyl-mülküň ölmegi bilen Seljuklaryň häkimiýeti dargap başlaýar.

Birnäçe ýyl dowam eden özara dawalardan soň patyşalyk Soltan Sanjara ýetýär. Onuň döwründe Seljuklar döwleti ýene-de berkleşýär. Şol döwürde ýaşap, Seljuk hökümdarlaryň köşgünde uly şöhrata eýe bolan şahyrlaryň biri Abu Abdylly Muhammet ibn Abdylmälik Muizzidir. Muizziniň ömrüne we döredijiligine degişli maglumatlar örän az. Ol hakda esasan iki sany in gadymy çeşmelerde Nyzamy Aruzy Samarkandynyň "Çahar makalasynda-da" we

Muhammet Aufynyň "Lubabul-elbap" atly kitaplarda käbir maglumatlar berilýär.

Muizzi köşk şahyry Abdurmälik Burhanynyň oglydyr. Burhany Seljuk häkimleriniň köşgünde uly abraý gazanypdyr. Ol hatda "Şahyrlar şasy" diýen hormatly derejä hem mynasyp bolupdyr. Muizzi atasy hakda käbir sygyrlarynda ýatlaýar, şeýle atasynyň bolandygyna guwanýar. Özünü-de onuň şägirdi hasap edýär. Şahyr atasyny gülüstanyň bilbiline, özüni bolsa bilbil çagasyna meňzedip şeýle ýazypdyr:

Bilbil ýok bolsa-da gülüstan lälesiniň,
Diňläp gör, owazyny bilbiliň balasynyň.

Mundan başga-da Muizzi öz atasy hakynda şeýle gürrüň berýär: " . . . Meniň atam şahyrlaryň emiri Burhany Mälik şanyň häkimlik eden şäherinde pany dünýäden baky dünýä geçdi we özüniň

Men gitdim mundan biçäre,
Ýazdym niýet-pyglymy.
Hudaýa hem hökümdara,
Tabşyrdym men oglumy.

Diýip meşhur setirleri arkaly maňa göz-gulak bolmaklygy soltan Mälik şa tabşyrdy. Şondan soň atamyň köşkden alýan aýlygyny we azyk üpjünçiligini meniň adyma geçirdiler we men Mälik şanyň şahyry boldum. Meniň atam güýçli, çalasyn adamdy. Onuň şahyrçylykdan hem yrsgaly bardy. Älem-jahanyň soltany Alp Arslan oňa ynanýardy we boýundy."

Muizzi ýaşlykda öz atasynyň terbiýesini alýar. Şonuň gözegçiliginde hat-sowat öwrenýär. Soňa-baka ol poeziýanyň gizlin syrlaryny hem çuň özleşdirýär. Şahyryň haýsy ýerden bolandygy barada iki sany maglumat bar. Käbir tezkirelerde ol Samarkantda önüp-ösen diýip görkezilse, başga birnäçesinde Horasanyň Nişapur şäheri hasaplanýar.

Muizziniň ýetginjeklik döwri Mälik şanyň köşgünde geçýär. Sol döwürde şahyr bu patyşanyň ýeňişlerine bagyşlap ençeme eserler

döredipdir. Şahyr Mälik şa ölerden soň Sanjaryň hyzmatynda bolup, ol bu soltanyň köşgünde-de "Şahyrlaryň emiri" diýen derejä mynasyp bolýar. Ol Sanjaryň iň ýakyn adamlarynyň birine öwrülýär. Emma köplenç köşk şahyrlarynda bolşy ýaly, Muizziniň hormaty soňabaka peselýär, dura-bara Soltan Sanjar oňa geregiçe üns bermeyär. Şahyr bu ýagdaýa örän gynanýar we bir kasydasynda:

Wasp edip hökümdary,
Galdym indi ezýete,
Heý-de hormat bolmazmy,
Otuz ýylky hyzmata.

diýip, öz gynanjyny beýan edýär.

ALY OWHAEDDIN ENWERI

Auheddin Ali ibn Yshak Muhammet Yshak XII asyrda seljuklaryň häkimlik eden döwründe ýaşap şahyrlaryň iň görnükçüleriniň biridir. Bu özboluşly şahyryň ömri we döredijiligi köp sanly tezkireçileriň, alymlaryň ünsüni özüne çekipdir. Enweri baradaky maglumaty iň gadymy tezkireçilerden bolan Muhammet Aufynyň "Lubabul-Elbap" (XIII asyr) atly tezkiresinde we başga-da onlarça taryhy kitaplarda her hili edebi hrestomatiýalarda görmek bolýar. Eýran alymlaryndan Enweriniň edebi eserlerini derňemekde iň ulu ylmy işi amala aşyran Tähran uniwersitetiniň professory Muhammettagy Müderris Rezewidir. Ol 1959 we 1961-nji ýylda Enweriniň iki tomdan ybarat eserler ýygyndysynyň tankydy tekstini neşir edýär. Mundan başgada Sagyt Nefisi hem şahyryň sygyrlar diwanynyň tankydy işini neşir etdiripdir.

Rus alymlarynyň arasynda şahyryň döredijiligi barada ilkinji gezek ylmy derňew işini alyp baran rus alymy Zukowiskidir. Ol 1883-nji yylda neşir eden "Aly Auhaddin Enweri" atly kitabynda şahyryň terjimehalyna umumy häsiýetine analiz berýär, eserleriniň çeper dili hakynda gysgaça durup geçýär.

Dürli tezkirelerde we ylmy işlerde Enweriniň aslynyň Abuwert welaýtyndan bolandygy barada aýdylýar. Meşhur “Tezkiretuş-şuaranyň” awtory Döwletşa Samarkandy şahyr hakda şeýle maglumat berýär. ”Alymlykda we dürli ylymda az adam onuň taýy bolupdyr. Asly Abuwert welaýatyndaky Mänäniň yanynda ýerleşýän Benede obasyndandyr. Şol sähra Deşti-Haweran diýýärler. Enweri ilki başda Haweri tahallusyny kabul edýär. Soň dosty Ammarynyn haýyşy boýunça Enweri tahallusyny ulanýar. Enweri Tusuň Mansuryýe medresesinde ylym alypdyr. Soň Döwletşa: ”Haweranda dört sany uly adam we alym döräpdir, olaryň başinjisi bolmandyr” diýýär. Şol alymlaryň biri-de Enweridir.

Enweri ýaşlykdan başlap öz döwrüniň dürli ylymlaryny ele almaga çalşypdyr. Enweriniň şahyrlyga başlaýyşy barada dürli rowaýatlar köpdür, meselem Döwletşa Samarkandy “Tezkiretuş-şuarada” şeýle ýazýar “Enweri Tusuň Mansurye atly medresesinde okaýardy... örän kynçylykda we garyplykda gün geçirýärdi.. Gündelik harjyny köp zähmetler arkaly gazanýardy. Şol günleriň birinde Soltan Sanjar özüniň adamlary bilen Radkan iýen ýere gelip düşýr. Enweri bir gün medresäniň gapysynda otyrka, ýanynyň nökerleri bilen dabara bolup, bir adamyň geçip barýanyny görýär. ”Bu kim?” diýip soraýar. ”Şahyr” diýip jogap berenlerinde, Enweri öz ýanyndan: ”Geň zat, şahyrçylyk käri şeýle bir pes zat, emma bu adam şeýle hormatly we ylmyň derejesi şeýle belent, emma men şunuň ýaly biçäre” diýýär. Şol ýagdaýy görüp, ol-da güzeranyny oňat geçirmek üçin şahyrçylyk bilen meşgullanmagy ýüregine düwýär we şol gijäniň özünde şeýle mazmunly kasyda ýazýar.

Başym goýaýyn gapyňda, ynan artyk günäm ýok,
Saýaňa al Soltanym senden başga penam ýok.

Soltan Sanjar oňa sylag hem aylyk belleýär. Şeýlelikde Döwletşa Samarkandy Enweriniň şahyrçylyk kärine başlamagyny Soltan Sanjaryn kömegi bilen baglanyşdyrýar.

Enweri Soltan Sanjaryň köşgüne barandan soň köp taryhy wakalaryň şaýady bolýar, ençeme syýahatlara, ýörişlere Sanjar bilen

bile gidýär. Şoňa görä Enweriniň ady käbir taryhy kitaplarda hem duş gelýär.

Enweri birnäçe wagt Soltan Sanjaryň köşgünde bolandan soň, Nişapura gidýär. Şahyryň näme üçin we nähili ýagdaýda Sanjaryň köşgüni terk edişi barada tezkirelerde gyzykly maglumatlar saklanypdyr. Döwletşa Samarkandynyň “Tezkiretş-şuarasynda”, Ahmet Razynyň “Häft Yklymynda”, Azer Bekdiliniň “Ateşkedeýi-azerinde” ýazmaklaryna görä, Sanjaryň döwründe Enweri yyldyzlaryň asmande ýerleşişlerini hasaba alyp, şol aýda güýçli tupan turup, jaýlary, şäherleri eýran etjekdigini, agaçlary köi bilen goparyp taşlajakdygyny habar berýär. Bu habara biynjalyk bolan halk şol gije gorkup, öýlerinde ýatman, öňünden gazyp goýan ýerzeminlerinde gizlenýärler. Şol gije kimdir biri çyra ýakyp Marynyň belent minarasyndan asyp goýýar. Garaşylan gijede hiç hili tupan hem harasat hem gopmaýar, hat-da iň bolamnda çyrany söndürer ýaly şemal hem öwürmeýär. Şol günüň ertesi Soltan Sanjar Enwerini çagyryp oňa käýeýär. Enweri-de aýdan hadysasynyň bir gijede däl-de kem-kemden ýüze ykjakdygyny bildirýär. Emma şahyryň öňden görüjilik bilen aýdan hadysasy asla başa barmaýar, şol ýylyň dowamynda hatda bir gezek hemgüýçli şemal turmaýarwe Marynyň ekin meýdanlaryndaky harmanlar arassalanman, geljek ýylyň ýazyna çenli meýdanda galýar. Şu ýagdaýlar hem Enweriniň Soltan Sanjardan heder edip, Nişapura gitmegine sebäp bolýar.

Şahyryň ölümi, haçan aradan çykanlygy hakda anyk maglumat ýok. Enweriniň doglan ýyly barada hem degerli deliller biziň günlerimize gelip ýetmändir. Ölen ýyly-da dürli tezkirelerde dürlüçe görkezilipdir, hatda şol seneleriň arasynda elli ýedi ýyl tapawut bar. Emma esasy çeşmelerde şahyryň, takmynan, 1189-1190-njy ýyllarda aradan çykanlygy barada aýdylýar.

Enweriniň döredijiligi öz döwürdeşlerinden birnäçe özboluşly häsiýetler bilen tapawutlanýar. Şahyr ömrüniň köp bölegini köşkte geçirip, patyşalar, wezir-wekiller hakda eser döredenem bolsa, onuň döredujiliginde dürli temalara degişli şygrylara, ylaýta-da öz döwrüniň häkim gatlaklaryny paş edýän satiriki eserlere, öwüt-nesihat häsiýatli goşgulara duş gelmek bolýar. Enweriniň öz döwrüniň astranomiýa, matematika, filosofiýa, fizika, logika, edbiyat

ýaly ylymlaryny doly ele alyp, görnükli alym bolmagy ony döwürdeş şahyrlaryndan ýokarda goýýar. Şu ylymlar bilen birlikde Enweriniň esasy hyzmaty pöeziýa degişlidir. Şahyryň ençeme kasydalary, gazallary, kytgalary, rubagylary parsy dilde döredilen poeziýanyň iň ajaýyp nusgalaryndan hasaplanýar. Onuň şygrylary iň oňat şahyrlaryň eserleri bilen bir hatarda goýulýar.

Eý jan, seniň yşgyňdan azar janyma ýetdi,
Derdim bolduň ýürekde, ýaşymdan habaryň ýok.

Gam guşy bolup düşdüm zamanaň kapasyna,
Haýyrmy-şer sormadyň, işimden habaryň ýok.

Gan aglaýan her gije, senden jyda düşelim,
Baryp asmana ýeten, nalyşymdan habaryň ýok.

Ilki duşan pursatymyz gam-gussadan uzakdyk,
Ýüregmiň sen diýip lowlap, ýanyşyndan habaryň ýok.

Diňe özüň ýüregmi köşeşdirip bilýädiň,

Gamyň köşeşdirýär indi, sönüşimden habaryň ýok.

Hawa-da bu durmuş diňe Enweriniň elinde däl,
Erk gapysynyň ýapyk galyşyndan habaryň ýok.
(terjimesi Ş. Geldimämmedowanyňky)

Enweriniň hyzmaty we seljuk döwrüniň poeziýasyna girizen täzeligi onuň şygry halk gepleşigine ýakynlaşdyrmaga eden synanyşygydyr. Ylaýta-da şahyryň kytgalary düşnükli dilde ýazylypdyr. Şahyryň köp şygrylary, ylaýta-da satiriki eserleri halkyň arasyna giň ýaýrapdyr. Enweri hemme alymlaryň, tezkire ýazyjylarynyň biragyndan tassyklamalaryna görä, XII asyryň iň görnükli we ussat şahyrlarynyň biridir. Ol goşgy düzmekde örän kyn hem-de ylmy meseleleri beýan etmekde öz döwürdeşlerinden tapawutlanypdyr, arap-parasy dilleri kämil bilendigi hem-de şygry

düzmekligiň tehnikasyny birkemsiz ele alandygy sebäpli, iň çeper şygrylar döretmäge, az sözde köp many aňlatmagyň ussatlyk bilen hötdesinden gelip bilipdir.

Enweriniň şygrylary, ylaýta-da satiriki eserleri halkyň arasynda giň ýaýrapdyr. Şahyryň durmuşy hem döredijiligi barada ençeme rowaýatlar emele gelipdir. Şibli Nugmany şahyryň şygrylary hakda söz açyp: “Onuň zybanyndan çykan şygyr setirleri örän ýiti tizlik bilen halk arasyna ýaýraýardy” diýip ýazýar. Enweriniň öri, şohraty barada köp tezkirelerde we beýleki kitaplarda duş gelýän maglumatlary, rowaýatlary toplan prof. Sagyt Nefisi şahyryň diwanyna ýazan uly sözbaşysynda Enwerinuň şygrylarynyň halk arasyna ýaýraýşy barada şeýle rowaýaty getirýär:

“Bir gün Enweri Balhyň bazaryndan geçip barýan eken. Görse, birtopar adam ýygnanyşyp duran. Ol-da şol ýere barýar. Jemagatyň içinden bir adam Enweriniň şydyrlaryny öz adyndan okaýar, diňleýänler bolsa, ony öwüp, sagbolsun aýdýarlar. Enweri bu ýagdaýy görüp:

Ay, gardaş, bu okap duran goşgularyň kimiňki?- diýýär. Ol:

Enweriniňki diýip, jogap berýär. Onda şahyr: - Sen Enwerini tanaýarmyň? – diýip soraýar. Ýaňky adam bolsa:

Aýdýanyň näme, Enweri meniň özüm ahyrn! – diýýär. Şonda Enweri gülýär-de:

Şygyr ogrusy bar diýip eşidipdim welin, şahyr ogrusyny görmändim diýip, geň galyjylyk bilen başyny ýaýkaýar”

Şahyryň döredijiliginiň bir bölegi-de öwüt-nesihat häsiýetli şygrylardyr. Şu hili şygrylarynda şahyr adamlary okuwa, ylym almaklyga, hünär öwrenmeklige çagyryýar, durmuşda azat ýaşamaklygy, kişiniň minnetini çekmezligi, nebsöwür bolmazlygy we dogruçylygy, ile azar bermezligiwe şuna meňzeş asyly häsiýetleri ündeýär.

Bu dünýäde asyl-ha, jomart kişi galmandyr,
Heý, saňa duşmadymy, sahylar nirede dost?

Eýämiň näkesinden sahylyk tama edip,
Kitap hakda söhbet açma, olar bilen arada dost.

Ynanma, buz ýüzüne resim çekilen ýalydyr,
Sahylar söhbet açsa, sahylyk barada dost.

Dünýäde bardyr öýdýp, haýyr gözläp kösenme,
Çorba sorama aşpezden, tüsse bar arada dost.

Enweriniň döredijiliginiň bir bölegi-de onuň gazallarydyr. Gazal döretmekde hem Enweri öz döwrüniň ussat şahyrlarynyň biri bolupdyr. Şahyryň döwrüne çenli gazal žanry bolan hem bolsa, ol özbaşdak žanr hökmünde rowaçlanmandyr. Enweri bu žanra aýratyn üns berip, gazal düzmekligiň täze usulynyň esasyňy goýupdyr. Onuň döredijiligi XII asyrdaky ýaşan köp şahyrlaryňky ýaly, iki hililik häsiýetine eýedir. Onuň kasydalarynda şalar, emirler, wezirler wasp edilýär. Kytgalarynda bolsa bahyl baýlar, gysganç şalar tankyt astyna alynýar. Munuň sebäbini şol döwrün syýasy, ykdysady ýagdaýlary bilen düşündirmek bolar. Köşkde ýaşayan şahyryň belli bir wezipesi bar, ol hökman şol wezipäni-de ýerine ýetirmeli, ýagny hökümdary we onuň ýaranlarynyňowmeli, şonuň beren sylag-serpaýy bilen ýaşamaly. Bu ýagdaýa her bir şahyr, ylaýta-da Enweri ýaly şahyr çyda bilmeýär. Şoňa görä onuň öwgi häsiýetli goşgulary diňe zamananyň, ýagdaýyň talap etmegi sebäpli ýazylypdyr.

Bilmedim ne sebäpden, köňlüm gitdi gümana,
Eý, maňa egilmeýän, baş bermeýän zamana.

Köpler sende kemal tapdy, süýji janyň ezizi,
Sen zerarly agzymdaky asalym döndi gana.

Neh-ä razylyk berýän, ne-de başyň ýaýkaýan,
Gaşym alyp otyrýň güň mysaly hamana.

Ýedi yklym daglary altyn bolup gelse-de,
Men ony toprak sanaryň gitmegiň hiç gümana.

Dünýe maly gara şaý, çünki aklyň guly men,
Paýhaslylar huzurymda gelendirler amana.

Enweri köşk şahyry bolmak bilen birlikde, satirik şahyrdyr. Ol satirik şahyr hökmünde ençeme kytgalarynda dürli tipdäki adamlary ýiti urgy astuna alýar, hatda öz garyndaşlaryny tankytlamakdan-da çekinmeyär. Sahyryň ýaşan döwründe satiranyň iki sany esase bewipesi bolupdyr: birinjisi – öwlüp arşa çykarylýan adamdan hiç hili sylag, peşgeş gelmese, ony satiranyň okuna tutmakdan, ikinjisi-, jemgyýetçilik hadysalarynyň nogsan taraplaryny paş etmekden, zalym şalary, berimsiz emirleri, han-begleri tankyt astyna almakdan ybarat bolupdyr. Enweriniň eserlerinde şolaryň ikisine-de duş gelýäris. Şahyryň döredijiligini öwreniji alymlar Sagyt Nefisi hem-de Müderris Rezewi Enweriniň öwýän hem-de tankytlaýan adamlaryndan altnyş alty adamyň adyny tutýarlar we olaryň hersi hakynda gysgajyk maglumat berýärler.

Enweriniň döredijiligine öz döwürdeşleri we özünden soňky şahyrlar ýokary baha beripdirler, ony Firdöws, Sagdy dagylar bilen bir hatarda goýupdyrlar, kasyda ýazan şahyrlaryň ýolbaşçysy hasap edipdirler. Muňa Jamynyň “Baharystan” atly eserine girizen Hatifiniň bir bent rubagysy hem-de Şibli Nugmanynyň “Bütün Eyranda üç şahyr sözün ussady hasaplanýarlar, olaryň biri Enweridir...” diýen sözleri şaýatlyk edýär. Beýleki iki şahyr bolsa, Firdöws bilen Sagdydyr.

Enweriniň döredijiliginde yşga-söýgä degişli eserler köp däl, hatda ol iki kytgasynda aýaly ýamanlapdyr we öýlenmezligi nesihat edipdir. Şahyr şol kytgalarynyň birinde aýaly buluda, erkegi hem aýa meňzedip, aýyň tutulmagy bulutdandyr diýip ýazsa, “mert bol, aýaly terk et, çünki biziň zamanamyzda akylyly adamlar aýal islemez” diýip nygtaýar. Enweri aýala we öýlenmeklige nähili garasa-da, ol iň soňunda öz pikiriniň nädogrydygyna düşüniپ, öýlenipdir we maşgalaly bolupdyr.

Şahyr köpsanly kasydalaryň, gazallaryň, kytgalaryň, rubagylaryýalaryň awtorydyr. Onuň neşir edilen iň doly diwany 14722 beýdi öz içine alýar. Enweri özünden öň geçen şahyrlaryň

eserlerinden diňe bir peýdalanmak bilen çäklenmän, olarda ulanylýan çeper serişdeleri has kämilleşdirýär, oňe sürülýän manylary ösdürýär. Enweriniň döredijiligi XI-XII asyrlarda dörän parsy dildäki poeziýanyň iň oňat nusgalarynyň hökmünde özünden soňky şahyrlara oňaly täsir edipdir. Gynansagam, häzire çenli ownuk-uşak gazallaryndan bölekler diýäýmeseň, türkmen okyjylary Enweriniň döredijiligi bilen ýakyndan tanyş däl. Seljuklar döwriň edebiýatynyň taryhynda özboluşly yz galdyran ajýyp şahyr Enweriniň döredijiligi hemmetaraplaýyn öwrenilmäge degişlidir.

MUHAMMET GAZALY

Muhammet Gazaly yslam taryhyna deňişli kitaplarda birnäçe lakamlar bilen ýatlanylýar; Hujjetül Isalam-Yslamyň buýsanjy, Zeýnüd-din- Diniň zynaty el-Gazzal- ýüň egirijiniň ogly; Et-Tusy-Tusda dogylanlygy üçin; Eş- Şafi Şafi mezhebinde bolandygy üçin Eş Şafi diýilýär.

Muhammet Gazaly hijriniň 450, miladynyň 1058 ýylynda Horasanyň Tus şäherinde garyp maşgalada dogulýar. Brokgelmanyň pikirine görä bolsa, alym 451-nji hijri, miladynyň 1059-njy ýylynda dogylypdyr.

Rowaýata görä ol garyp hem ylymsyz kiişiniň oglydyr. Emma ol ylym adamlaryna aýratyn sarpa goýupdyr. Gazalynyň kakasy ylymsyzlygyna garamazdan, öz ogullary Muhammetdir Ahmedi ylymly ynsanlar edip ýetişdirmek üçin aladalanydyr. Hemişe alymlaryň wagyzdyr-nesihatlaryna gatnaşypdyr. Onuň öz perzentleri üçin ýagşy dogadilegler edenligi barada “Yhýa-ulumiddin” atly kitabynda şeýle diýilýär: “Yhlas bilen edilen bu dilegler keremli Hak Tagalla tarapyndan kabul edildi.” Uly ogly Muhammet yslam taryhynyň alymlarynyň içinde lowurdap duran yyldyzdyr. Ikinji ogly Ahmet Muhammet ýaly meşhur bolmasa-da, birinji topar hasaplanylýan din alymlaryndan ady hormat bilen tutulýan şahsyýetdir.

Iki doganlar kämillik ýaşyna ýetmänkäler kakalaryny ýitirýärler. Alymyň kakasy özi ölmänkä, önden bári tanap yören ildeşleriniň birine az owlak pul bilen ogullaryna eýe çykmagyny tabşyrypdyr. Ol dostunyň wesyetini ýerde goyman birnäçe wagt ogullaryna ylym terbiye bermekligini dowan edýär. Emma kakalarynyň goýup giden puly gutarandan soň, öz gününü dolamagada güýji ýetmedik dosty oglanlara, özi iýdirip-içirýän, ýaşayyş jay berýän medreselere “ylymyňyzy dowam etdirin” diýmäge mejbur bolýar. Bu barada öz yatlamalarynda Ymam Gazaly şeýle ýazypdyr: “ Medresä girmekden başky maksadym Allanyň razylygy üçin ylym almak däl. Men nähilidir bir ýol bilen güzeranymy dolamalydym. Emma muňa garamazdan, keremi güýçli Biribar meni ylymdan paý almaga laýyk hasaplady”.

Muhammet Gazalynyn Jürjana gidişi we dolanyp gelişindäki başyndan geçirenleri:

Ymam Gazaly talypluk ýyllarynda Fykyhdan Tusda Ahmet ibn Muhammet er-Reganiden sapak alýar. Soňra şol döwürüň ylym ojaklarynyň biri Jürjan şäherine gidýär. Şol ýerde Ymam Ebu-Nasr El-Yslamyýanyň talyby bolýar. Soňra Tusa gaýdýar. Gelyärkä başyndan geçiren bir wakasyny onuň özi şeýle gürrüň berýär: “Tusdan gelyärkäk garakçylara duşdyk. Olar biziň ähli zadymyzy elimizden aldylar. Yzlaryndan ylgap menin hemme zadymy alyň ýöne meniň ders ýazan depderlerimi yzyna beriň. Ol siziň hiç işiňize yaramaz diýdim. Şonda Ýolkeserleriň başlygy: “Biz seniň ders ýazan depderleriňi aldyk. Onda, seniň ähli bilýän zatlaryň depderiňde-dä. Diýmek, seniň şu ýagdaýda bizden näme tapawudyň bar? Garakçy maňa ýagşyja ders beripdi. Ony gepleden Allady. Men şondan soň ýazan zatlarymyň ählisini ýat tutmak kararyna geldim”

Şondan soň Ymam Gazaly Nişapura gidip, zamanasynyň iň uly alymlaryndan Ymamul-Harameýn El-Jüweýniniň talyby bolýar. Ymamul-Harameýn ýöne il içindäki alymlardan biri däl. Ymam Gazaly ondan örän kän zatlary öwrenýär. Ol tiz wagtyň içinde ylymyň dürli ugurlary boýunça öz yoldaşlaryndan saylanmagyn hötdesinden gelýär. Diň ylymlary, logika, filosofiýa, edebiýat ýaly ylymlarda öňe gidişleri gazanyp bu ugurdan özbaşdak kitaplar ýazmaga başlaýar.

Ymamul-Harameyn ýagny Ymam Gazalynýn mugallymy hijriniň 478-nji yylynda aradan çykýar.

Ýokarda belleýişimiz ýaly, Ymam Gazaly ussady dirikä kitaplar yazyp meşhurlyk gazanypdyr. Ol islese, Harameyiniň ýanyndan aýrylyp özbaşdak hereket edip hem bilerdi, emma ol beýtmedi. Muny wepasyzlyk hasaplady. Tä ussady aradan çykýança oňa hyzmat etdi, onuň ylmy mejlislerinden aýrylmady. Diňe ussady aradan çykandan soň, ol ýörite çakylyk boýunça Seljuklylar döwletiniň baş weziri Nyzamyl-Mülküň ýanyna gidýär. Şol dowre çenli onuň ady dillerde dessana öwrülyär.

Şol wagtlar Bagdat halypasynyň ady resmi taýdan ýöredilse-de, hökümet seljuklaryň elinedidi we ýurdy Soltan Mälik şa dolandyryardy. Soltanlygyň baş şäheri Ysphyandy. Soltan ylymly hem adyldy. “Iki döwletiň habarlaryny beýan ediji bossan” atly kitapda ýazylyşyna görä, Soltan Mälik şanyň döwründe medresesiz bir şäher hem bolmandyr. Ylym-bilimiň hak hossary bolan sultan medreseler, ymaratlar, kerwensaraýlar, köprüler gurdurypdyr. Döwletde söwda gatnaşyklary has-da ilerläpdir.

Nyzamulmülk ýaş alyma-Muhammet Gazala uly hormat edýär. Muhammet Gazaly Nyzamulmülküň maslahaty bilen 1095-nji ýylda Bagdatdaky Nyzamiýe medresesine müderrisligine bellenilyär şol wagt ol otuz dört ýaşynda eken. Aýdylyşyna görä, şol wagtlar onuň üç ýüzden gowrak şägirdi bolupdyr. Şan-şöhraty arşa galan Gazalyny görmäge, söhbetini diňlemäge dünýäniň çar künjünden adamlar gelipdirler. Soltan Mälik şanyň we onuň parasatly weziri Nyzamylmülkün ussada garaşy gaty üýtgeşik bolupdyr. Uly döwlet ähmiýetli meseleler onuň bilen maslahatlaşylypdyr. Wagtyň geçmegi bilen Ymam Gazalynyň kalbynda uly harasatlaryň gopmagy netijesinde anyk bolmadyk sebäplere görä, ol dört ýyldan soň medresedäki müderrisligini taşlap, sopuçylyk ýoluna düşýär. Aslynda, Gazalynyň bu hereketi biziň alymlarymyzyň pikir edişi ýaly, o diýen garaşylmaýan hereket hem däldir. Orta asyrlarda ýaşan şahsyýetleriň döredijiligine ser salsaň, bu ýagdaý olaryň köpüsiniň ömür taryhynda gabat gelýän hadysadyr. Adam belli bir ýaşa barandan soň, dünýäniň panylygyna has anyk göz ýetirýär. Şonuň netijesinde-de ahyrýet taýýarlygyny güýçlendirýär. Munuň Ymam

Gazaly babatda-da şeýledigine şübhelenmese bolar. Onuň medreseden aýraçylygy on bir ýyl dowam edýär.

Hijriniň 499-njy Miladynyň 1106-njy ýylynda Nyzamylmülkün ogly Fahrylmülkün çagyrmagy boýunça Ymam Gazaly ýene-de Nyzamyýa medresesinde müderrisligi başlaýar. Ýöne ol bu gezek medresä alym Gazaly bolup däl-de, sopy Gazaly bolup gelipdi. Onuň medresä dolanmagy dogany Ahmet Gazala ýaramaýar. Onuň illeri takwa bolmaklyga çagyryp, özüniň bolsa dünýäde abraýyny güýçlendimekçi boyandygyny ýazgaryp şu mazmunly betleri ýazýar:

Eý, wagyzhon, diliňde dogry ýoly saýladyň,
Adamlara janygyp pent-nesihat eýlediň.

Ömrümden kasam bolsun, dogry ýola gelmediň,
Sözdäki amalyňy berjaý edebilmediň.

Ol ýene-de takwalaryň ýolyny tutup, Bagdatdan çykyp Tusa gidyär we şol ýerde sopusçylykdan öz şägirtlerine ders berýär.

Soltan Sanjar hem Muhammet Gazaly

Soltan Sanjar hem onuň ata-babalary mezhepbaşy Ymam Agzam Ebu-Hanifäniň ýoluny tutupdyrlar we ony hormatlapdyrlar. Soltan Sanjaryň Ymam Agzamy juda hormatlaýandygyny bilýan Muhammet Gazalynyň duşmanlary “alymYhýada Ymam Agzamy ýamanlaýar” diýen şyltagy atýarlar. Muhammet Gazalynyň Ymam Agzam hakyndaky pikirlerini bilmek üçin huzuryna çagyryar. Muhammet Gazaly Mekgede bolan wagtynda üç zady etmezlige şert edýär. Padyşalaryň huzuryna barmazlyga, Sowgat almazlyga, Jedel etmezlige. Gazaly permana boyun egmek maksady bilen Maşada çenli gidyär. Şol ýerden parsça Soltan Sanjara hat ugradýar. Sanjaryň özi şäheriň daşyna çykyp ymam bilen görüşýär. Onuň Ymam Agzama bolan garaýyşlaryny diňleýär. Mundan başga-da ymam soltana halkyň hal-yagdaýynyň örän ýaramazdygyny, derdi-belalaryň kynçylyklaryň derdinden ýaňa halkyň boýnunyň inçelip, üzülere

gelendigini, soltanyň atlarynyň bolsa, altyn-kümüşden ýaña boýunlarynyň ýere degýändigini gürrüň berýär. Şondan soň hem Bagdada gelmäge näçe çakylyklar alsa-da, Ymam Gazaly Bagdada gitmän, Tusda galmagy karar edýär.

Muhammet Gazaly Tusda Hijriniň 505-nji Miladynyň 1111-nji ýylynda, elli baş ýaşynyň içinde Hakyň rahmetine gowuşýar. Brokgelman Gazalynyň yetmişbaş sany eseriniň bardygy hakynda maglumat berýär. Muhammet Gazalynyň galamyndan çykan eserleriniň iň meşhury onuň “Yhýa ulumiddindir”. Yhýa hakynda “Yslamyň hemme kitaplary ýok bolup gitse we “Yhýa-ulumiddin” saklanyp galsa, ol ýok bolup giden kitaplaryň öwezini dolar diýip aydylýar.

“Yhýa ulumiddin” dürli döwürlerde birnäçe dillere terjime edildi. Nemes alymy Nans Wuhr 1940-njy ýylda ony nemes diline terjime edip çapdan çykardy. 1955-hji ýylda bolsa bu kitap G. H. Buskuwýet tarapyndan fransuz dilinde çapdan çykaryldy. G. Wijeri 1021-nji ýylda bu kitaby iňlis dilinde neşir etdi. Kitabyň ýewropa dillerine terjime edilen başga-da birnäçe wariantlary bar. Yhýanyň käbir bölümleri 1980-nji ýylda W. W. Naumkin tarapyndan rus dilinde neşir edildi. Kitap türk alymy Ahmet Serdar ogly tarapyndan türk diline geçirilip, 1974-nji ýylda neşir edildi. Ýeri gelende aýtsak, Yhýanyň köne türki dilde Gazanda we Stambulda birnäçe gezek neşir edilendigini aýtsak, artykmaçlyk etmese gerek.

Fykyh we tasawwuf ylymlarynyň pelsepewi meselelerini öz içine alýan “Yhýa ulumiddin” hakynda Yslam alymlarynyň ululary örän ajaýyp pikirleri aýdypdyrlar. Hapyz Zeýneddin Abdyrahym bin Huseýin Yraky Yhýadaky Hadyslary jemläp, iki sany kitap ýazýar. Olaryň birinjisi uly göwrümlü eser bolup, yazyjy ony 751/1350-nli ýylda ýazyp tamamlayar. Soňra 760-njy ýylda “Yhýa kitabyndaky hadyslaryň ygtybarlylygyny kesgitleýji gollanma” diýip atlandyryan kiçi göwrümlü kitabyny ýazýar. Muhammet Gazalynyň şagirtlerinden “Ýyyldyzlar we saýýaralar” atly meşhur eseriň awtory şyh-ymam Abylapbas Aklyşy öz beýtlerinde Yhýanyň bölümlere bölünişini şeýle taryp edipdir.

Eý, Abu Hamyt! Bize ylym öreden ussat,

Köňlümiziň töründe baky ýer eden ussat.

“Yhýa” atly kitabyň kalbymyza jan berdi,
Paýhas bilen tümlügi baky nur eden ussat.

Ybadatlar, adatlar, çäryegin ilki bilen,
Monjuk düzümi deýin sözün nur eden ussat.

Soň üçünji çäryekde ahlak päkligin bozýan,
Heläk ediji zatlar hakda sereden ussat.

Soň dördüji çäryekde ahlaksyzlyk ýolundan,
Halas bolmak babatda pikir ýöreden ussat.

Yhýa ulumiddin hakykatdanam 4 jiltiden ybarat bolup, her jilt “çärek” diýip atlandyrylýar. Birinji çäryek-ybadatlar; Ikinji çäryek-adatlar; Üçünji çäryek heläk ediji zatlar; Dördünji çäryek halas ediji zatlar baradadyr. Her çärek on sany kitaba bölünýär. Şýlelikde kitaplaryň jemi kyrk sanydyr. Her kitap pasyllara, pasyllar bolsa baplara bölünýär. Baplar we pasyllar göwrümi boýunça dürlidirler.

Muhammet Gazalynň baý hem köptaraply döredijiligi türkmen alymlary tarapyndan öwrenilmäge degişlidir. Onuň “Ylym barada kitap” atly eseri “Miras” medeni merkezi tarapyndan türkmen dilinde neşir edildi. Biz Muhammet Gazaly hem onuň döredijiligine degişli maglumatlary ýokarda ady agzalan kitapdan peýdalanadygymyzy nazara alyp, hormatly alymymyz Atamyrat Saryýewe öz minnetdarlygymyzy bildirýäris. Ýeri gelende, “Ylym baradaky kitap” atly eserde näme hakynda gürrüňýändigini hakynda hem gysgaça durup geçmek artykmaçlyk etmese gerek.

Bu kitap ýedi bapdan ybarat bolup, onuň birinji baby Ylmyň, ylym öwretmekligiň we ylym öwrenmekligiň artykmaçlygynyň we bularyň akly hem nakly delilleriniň beýany hakynda gürrüň berýär. Adamyň ýagşysynyň alymlardygy, ylym öwrenmekligiň her bir ynsanyň boýnunda parzdygy nygtalýar. Kitabyň ikinji babynda halanylýan we ýazgarylýan ylymlaryň we olaryň görnüşleri hakynda aýdylyp, parzy aýn ýagny her bir musulmanyň boýmunda duran parz

we parzy kifaýa – (köpçüligiň boýnunda duran parz) bolan ylymlar, dünýä we ahyret ylymlarynyň aýratynlygy beýan edilýär. Üçünji bapda köpçüligiň dini ylymlardan diýip hasaplaýan, emma olardan bolmadyk ylymlaryň ýazgarylýan görnüşleriniň we olaryň öwrenilmäge degişli hasaplanylýan mukdarynyň beýany barada maglumat berilýär. Kitabyň dördünji babynda munazaranyň apatlary, jeddelleşmediň sebäpleriniň beýany, başynji baby ussadyň we talybyň edepleriniň beýany, altynjy baby ylmyň we alymyň apatlarynyň, dünýä we ahyret alymlarynyň arasy tapawutlandyrylan alamatlaryň beýany dogrusynda deliller arkaly giňişleýin maglumat berilýär. Ýedinji bapda akyl barada ulamalary alymlaryň aýdan pikirleri, aklyň artykmaç taraplarynyň we görnüşleriniň habarlardaky beýany hakynda gürrüň edilýär.

Umuman aýdanymyzda, ylmyň uly pälwany ajaýyp alym Muhammet Gazaly özüniň ölmez-ýitmez eserlerini diňe bir halka däl-de, eýsem tutuş adamzat nesline miras goýp giden ynsandyr. Ady dünýäniň dört çüňküne ýaň salan bu beýik alymyň eserleriniň geljekde türkmen diline terjimeçiler tarapyndan terjime edilmegine, alymlarymyz tarapyndan hemmetaraplaýyn öwrenilmegine garaşylýar.

MAHMYT IBN OMAR ZAMAHŞARY (19.03.1075 – 14.06.1144)

Abulkasym Jarullah Mahmyt ibn Omar ibn Muhmmet ibn Omar ibn Ahmet Zamaşary Horezmi gündogaryň iň beýik we iň tanymal alymlarynyň biridir. Ol dilçi, edebiyatçy, şahyr, Mukaddes Gurhany düşündiriji, hadys gürrüň beriji alym bolmak bilen birlikde arap diliniň we edebiyatynyň taryhyna degişli köp sanly eserleri ýadygärlik galdyrypdyr. Şoňa görä-de, ol diňe bir türkmen medeniýetiniň däl, eýsem arap medeniýetiniň taryhynda hem aýratyn orna eýedir. Mahmyt Zamaşary yslam äleminde şeýle bir şöhrat gazanypdyr welin oňa „Ustadul araby w-al ajam” („Araplaryň hem arap dälleriň mugallymy”) „Fahrul-Horezm („Horezmiň guwanjy”),

„Jarullah” („Allanyň goňşusy”) ýaly belent derejeleri, mertebeli lakamlary mynasyp görüpdirler.

Mahmyt Zamahşary şöhraty hakynda Meşhur taryhçy alym Ibn al-Kifti şeýle ýazypdyr: «Taňrynyň rehmet kylany Zamahşary edebiýat ylmynda, nahw (grammatika) we sözlük babatynda özgelere görelde bolan allama boldy. Ol öz ýaşan döwründe köp sanly beýik alymlar we akyldarlar bilen duşuşyp, tefsir, hadys, nahw we beýleki ugurlar boýunça köp sanly eserleri döretdi. Ol öz asyrynda arap dilinde ýazan ajamlylaryň (arap däl milletleriň) arasynda iň beýigidir». Meşhur alym ibn Hallikan bolsa şeýle ýazýar: «Zamahşary tefsir, hadys, nahw, sözlük we ylm-ul beýan boýunça beýik ymamdyr. Hiç hili artdyryp aýtmanymyzda-da, ylymlarda ol öz döwrünüň ýeke-tägi, köpden-köp ajaýyp eserleriň awtorydyr». Zamahşarydan bir näçe asyr soň Müsürde ýaşap geçen milleti boýunça türkmen bolan belli taryhçy alym ibn Taňryberdi Zamahşary hakynda «Şyh, beýik allama, öz döwrüniň ýeke-tägi, öz asyrynyň iň görnüklisi we ymam bolandyr» diýip nygtapdyr. Reşideddin Watwat, Muhammet Gaýmaz türkmen ýaly alymlar hem Mahmyt Zamahşary barada köp ýagşy sözleri ýazyp geçipdirler.

Türkmenistanyň Prezidenti G. M. Berdimuhammedowyň Kararyna laýyklykda 2007-nji ýylyň maý aýynyň 23-25-i aralygynda Daşoguz welaýatynda Mahmyt Zamahşara bagyşlanyp, „Mahmyt Zamahşary we Gündogaryň ylmy-edebi galkynyşy” atly Halkara ylmy maslahat geçirildi. Dünýäniň ýigirmi üç döwletinden gelen alymlaryň gatnaşmagynda ýokary derejede geçen bu Halkara ylmy maslahata gatnaşyjylara Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhammedowyň iberen gutlagynda Mahmyt Zamahşary hakynda şeýle diýilýär: „Öz döwründe watandaşlarynyň buýsanjy bolup ýaşan, döwürdeş alym-şahyrlarynyň arasynda „Horezmiň guwanjy”, Allama – Beýik alym, Jarulla – Allanyň goňşusy, Arap we arap däl milletleriň mugallymy ýaly belent mertebelere eýe bolan Zamahşary häzir hem külli türkmeniň, akyl-paýhasa gadyr goýýan bütin adamzadyň buýsanjydyr. Munuň şeýledigine dünýäniň alymlary tarapyndan Zamahşarynyň hemişe öwrenilip gelnendigi, öwrenilýändigini hem şaýatlyk edýär. Biz Zamahşarynyň watandaşlary we onuň goýup giden ylmy mirasynyň hakyky mirasdüşerleri

hökmünde alymyň mertebesini has-da belentde tutmaga borçludyr”²⁶.

Mahmyt Zamahşary 1075-nji ýylyň mart aýynyň 19-na ylymly-bilimli maşgalada dünýä inipdir. Ol ilki başlangyç bilimi öz kakasy Omar ibn Ahmetden öwrenipdir. Soň kakasy ogluna öýde oturyp işlər ýaly tikiçiniň ýanyna iberip, tikiçilik hünärini öwredipdir. Bu ýöne ýere däl, çünki Mahmyt ýaşlykdan bir aýagyny aldyryp, agsak galýar. Şonuň üçin kakasy ogluny öýden uzakdaky mugallymlaryň ýanyna ibermekden saklanypdyr. Ýöne Mahmydyň zehini örän ýiti, höwesi bolsa çaksyz uly bolupdyr. Ol ýene-de okamak üçin, bilimini artdyrmak üçin kakasyna köp ýalbarypdyr. Ahyry kakasy oglunyň yhlasynyň önünde durup bilmän, ony Horezmde bir medresä ugradypdyr.

Mahmyt Zamahşary Köneürgençde ussat mugallym Abu Mudar Mahmyt ibn Jerir Dabbydan sapak alypdyr. Abu Mudar Mahmyt ibn Jerir arap dili we edebiýaty boýunça öz döwrüniň iň görnükli alymlarynyň biri bolupdyr. Hat-da onuň „Ferid-ul asr“, ýagny „Asyryň ýeke-tägi“ diýen lakamy hem bolupdyr. Abu Mudar tebiçilikde-de kämil derejä ýetişipdir. Meşhur arap alymy we syýahatçysy Ýakut al-Hamawy Abu Mudar Mahmyt ibn Jerir hakynda özüniň „Mugjam el-buldan“ atly kitabynda şeýle ýazýar: „Sözlük we nahw (grammatika) ylmynda öz döwrüniň ýeke-täk bilimdary we öz asyrynyň deňsiz-taýsyz bolup, onuň dürli pazylatlary hakynda rowaýatlar getirerdiler. Ol birnäçe zamanlar Horezmde galyp, adamlar onuň ýagşy yrfany ahlagyndan haýyr tapandyrlar. Köp sanly ylym talypalary, şolaryň arasynda Zamahşary hem onuň kämil ylmyndan peýdalanyň, sözlük we nahw babatda taglym alandy. Horezme mugtezile akymyny alyp gelip, ýaýradan hem şu al-Yspyhanydyr. Al-Yspyhanynyň aşa abraýlylygy sebäpli halk oňa eýeripdir, onuň taglymatyny kabul edipdir“.

²⁶

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Mahmyt Zamahşary we Gündogaryň ylmy-edebi galkynyşy“ atly Halkara ylmy maslahatyna gatnaşyjylara Ýüzlenmesi. „Türkmenistan“ gazetini. 2007-nji ýylyň Maý aýynyň 23-i.

Halypanyň – Abu Mudar Mahmyt ibn Jerir Dabbynýň öz şägirdine bolan ynamy we yhlasy örän uly bolupdyr. Ol Zamahşara hemişe hem maddy, hem ruhy hemaýatyny ýetirip durupdyr. Sebäbi Ürgençde okap ýören döwründe Zamahşarynyň güzerany ol diýen gowy däl eken. Aýagy maýyp bolansoň, oňa agyr işlerde işläp gazanç etmek başartmandyr. Ol diňe owadan hatynyň arkasyndan günemasyny aýlapdyr. Zamahşara dürli kitaplary göçürtmäge beripdirler. Onuň owadan hatynyň hyrydary egsilmändir. Ine şeýle ýagdaýlarda Abu Mudaryň maddy we ruhy goldawy Zamahşarynyň ylma bolan islegini, höwesini has-da artdyrypdyr. Abu Mudar Köneürgençde uzak ýaşamandyr. Ol soň Merwde ýaşapdyr we 508-nji hijri ýylynda, ýagny miladynyň 1113-nji ýylynda dünýäden ötüpdür. Özünden goltgy-goldawy hiç wagt aýamadyk bu uly mugallymyny Zamahşary hemişe hormat bilen ýatlapdyr, oňa bagyşlap, ýörite matam-mersiýesini hem ýazypdyr. Kalbynda ýaşlygyndan araplara we arap diline bolan çuňňur söýgini oýaran bu alym hakynda Zamahşary başga kasydalarynda-da ýatlaýar. Hakykatda, Abu Mudaryň Zamahşarynyň diňe ylym babatda däl, eýsem dünýägaraýşynyň kämil derejä ýetmeginde-de orny uludyr.

Mugallymyndan alan sapaklary Mahmyt Zamahşarynyň bilim ýüküni örän artdyrypdyr. Ol tizara abraýly alymlaryň hataryna giripdir. Soňra Zamahşary şol döwrüň belli ylym ojaklarynyň biri bolan Buhara şäherinde ylmyny artdyrypdyr. Mahmyt Zamahşarynyň ylmynyň kämil derejä ýetmeginde, elbetde, uly orun Bagdatdaky Nyzamyýe medresesine degişlidir. Bu medresedäki alymlar Gündogarda ykrar edilen alymlar hasaplanypdyr. Zamahşary bu ýerde Aly ibn Muzaffar Nyşapurydan we Abu Nasr Ysphyhanydan edebiýat ylmyny, Abulhattap ibn Abulhattapdan, Abu Sagyt Sakkanydan, Abu Mansur ibn Nasr Harysydan hadys ylymlaryny, Abu Abdylla Muhammet ibn Aly Damganydan hadys we fykh ylymlaryny, Abu Sagadat Hibetulla ibn Aly Şerip ibn Şejeriden dil bilimi we edebiýat ylymlaryny öwrenýär.

Mahmyt Zamahşary Mekgede ýaşan döwründe-de ylymlaryny kämilleşdiripdir. Alym özüniň „Jarulla“ („Allanyň goňsusy“) lakamyna-da Mekgede ýaşan döwri bilen baglanyşykly eýe bolupdyr.

Alym Mukaddes Mekgede ýaşan ýören döwründe „Etwäkuz-zeheb“ („Altyn halkalar“) atly edebi eserini ýazýar.

Mahmyt Zamahşary köp şäherlerde, ülkelerde bolýar. Horasanda, Ysphyanda, Şamda, Bagdatda we başga ýerlerde bolupdyr, ýaşapdyr. Şol ýerlerde bolanda iň uly alymlar hem, iň meşhur şahyrlar hem Zamahşarynyň sapaklaryna gatnaşypdyrlar, gürrüňlerini diňläpdirler. Şol ýerleriň häkimleri hem, soltanlary hem Zamahşaryny öz köşklerine çagyrypdyrlar.

Zamahşary tä ömrüniň ahyryna çenli ylym-bilim almagyny, öwrenmegini kesmändir. Hat-da ol 66 ýaşynda Bagdatda bolanda Nyzamyýe medresesiniň mugallymy, edebiýatçy alym Abu Mansur Mewhup ibn Ahmet Jawalykynyň sapaklaryna gatnap, onuň ak patasyny alypdyr. Mahmyt Zamahşary ömrüniň ahyrynda Köneürgençde ýaşapdyr we 1144-nji ýylyň iýun aýynyň 14-ne (538-nji ýylyň zülhijje (Gurban) aýynyň 9-na) Arafa gijesi ýogalýar. XIV asyrdaky Köneürgençde syýahatda bolan Ibn Battuta Zamahşarynyň guburyna baryp görüpdir. Şonda Mahmyt Zamahşarynyň şäheriň daşynda ýerleşen mazarynyň üstünde gümmez hem bar eken.

Mahmyt Zamahşarynyň ylmy we edebi mirasy köptaraplydyr. Ol eserleriň köpüsi biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Soňky wagtlarda Zamahşarynyň „Rabygul-ebrar“ („Ýagşyzadalaryň bahary“), „Etwäkuz-zeheb“ („Altyn halkalar“), „Newabigyl-kelim“ („Meşhurlaryň sözleri“) atly kitaplaryny türkmen diline terjime eden türkmen alymy Rahman Ilmämmedow Zamahşarynyň eserleriniň sanawyny 65-e ýetirdi. R. Ilmämmedow bu hakda „Türkmen parasatynyň miweli daragty“ atly makalasynda durup geçýär. Alym akyldaryň her bir işiniň adyny, gysgajyk mazmunyny, köp eserleriniň bolsa golýazma nusgalarynyň nirede saklanýandygyny hem görkezipdir. Hakykatdan-da Mahmyt Zamahşarynyň örän köp eser ýazan bolmagy mümkin. Şahyryň döwürdeşi Reşideddin Watwatyň öz ýazan hatlarynyň birinde onuň „... ýazan kitaplarynyň sany-sajagy ýokdur“ diýip bellemegi-de muňa şaýatlyk edýär. Mahmyt Zamahşary türkmen dili bilen bir hatarda pars, horezm dillerini hem oňat bilýändigine garamazdan, özüniň ähli eserlerini arap dilinde ýazypdyr.

Mahmyt Zamahşara iň uly abraý getiren onuň „Keşşaf“ atly eseridir. Alym bu eserinde Gurhana tefsir berýär. Mahmyt Zamahşary Gurhana, esasan, dil nukdaýnazaryndan düşündiriş berýär. Şondan öň Gurhana dil nukdaýnazaryndan şeýle ýokary derejede düşündiriş beren ýekeje-de tefsir alymy bolmandyr. Döwrüniň meşhur alymy Ibn Hallikan „Keşşaf“ barada söz açyp, „Ondan öň oňa taý geljek eser ýazylan däldir“ diýip, eseriň belagat tarapynyň çeperçiligine ýokary baha beripdir. Tefsire ýokary baha beren alymlar örän köpdür. Mahmyt Zamahşarynyň goşgularynyň birinde şeýle diýlipdir:

Dünýäde tefsir köp, gerek barysy
Barmyka içinde „Keşşaf“ ýalysy.
Dogry ýol agtarsaň, oka, al many,
Nadanlyk – dert, „Keşşaf“ onuň dermany.

Mahmyt Zamahşarynyň ýene-de bir meşhur eseri „Esasul-belaga“ („Çeper sözleşişniň esaslary“) kitabydyr. Bu eser arap dil bilimi hakynda bütinleý täzeçe ýazylan kitap hasaplanylýar. Bu kitapda diňe bir sözün düýp manysy däl, onuň göçme manylary hem düşündirilýär.

Zamahşarynyň „Makamat“ eseri 50 sany öwüt-nesihatdan durýar. „Altyn halkalar“ hem Zamahşarynyň meşhur eserleriniň biridir. Öwüt-nesihat häsiýetli bu eser 100 makaladan durýar. Mahmyt Zamahşarynyň „Rabygul-ebrar“ eseri hem öwüt-nesihat häsiýetli ýazylan eser. Akyldaryň soňky iki eseri Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi tarapyndan türkmen dilinde neşir edildi. Alty jiltdeň durýan bu kitaby Rahman Ilmämmedow bilen Kakajan Janbekow terjime etdiler.

Mahmyt Zamahşarynyň ýazan döredijiliginiň bir aýratynlygy ol, esasan, kapyýaly kyssa uly ähmiýet beripdir. Gadymy Köneürgenç topragynda önüp-ösen Zamahşary gündogar edebiýatynda kapyýaly kyssalaryň ösmegine uly goşant goşan edebiýatçy hökmünde hem ykrar edilýär. Araplarda, umuman Gündogar edebiýatynda şygryýetiň agdyklyk edýän wagty Mahmyt Zamahşary öz eserlerini akgyňly, kapyýaly kyssada ýazmagy

başarypdyr. Ondan öň Orta asyrlarda Hamazani (969-1008), Hariri (1054-1122) ýaly edebiýatçylar toslanyp tapylan gahrymanlaryň ýarym oýun, ýarym çyn başdan geçirmelerini şu edebi usul arkaly beýan eden hem bolsalar, bu usuly ylmy eserlerde ulanmak paýy Zamahşara degişlidir. Bu edebi usulda her bir söz özara baglanýş taýdan bir galypda bolup, sazlaşýan söz düzümlerini emele getirýär. Öz gezeginde şeýle söz düzümleri esasynda düzülen sözlemler hem özaralarynda sazlaşýarlar. Mahlasy, diňe bir sözlemiň ahyrky sözleri kapyýalaşman, olardaky içki sazlaşyk hem saklanýar. Seljuk türkmenleriniň häkimiýeti wagtynda Gündogarda rowaç alan bu görnüş Gorkut atanyň boý boýlaýşyny ýadyňa salýar. Şonuň üçin hem türkmen edebiýatynyň bu gadymy görnüşiniň dünýä edebiýatyna goşulmagynda Zamahşarynyň bitiren hyzmaty uludyr. Bu usul arap, soňra pars, ýehudy edebiýatlarynda tä XIX asyra çenli ýörgünli bolýar.

Mahmyt Zamahşarynyň „Mukaddimetul edeb fil-luga“ („Arap diline giriş usuly“) eseri dil bilimine degişlidir. Alym bu kitabyňy Horezmşalar döwletiniň şasy Atsyza (1127-1156) sowgat edipdir. Bu kitap işlikler, atlar, ownuk bölekler, ýöňkemeler, zamanlar hakdaky baş bölümden durýar. Bu eseriň golýazma nusgalarynda diňe arapça däl, eýsem, parsça, türkmençe sözler hem bar. Mahmyt Zamahşarynyň „Mukaddimetul edeb fil-luga“ („Arap diline giriş usuly“) eseriniň golýazma nusgalarynyň 20 töweregi Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistan Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasynda hem saklanýar. Mahmyt Zamahşarynyň öz eli bilen ýazan golýazmalary biziň döwrümize gelip ýetmändir. Ýöne akyldaryň eserleriniň dürli golýazma nusgalary Gündogarda giňden ýaýrapyr. Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistan Milli golýazmalar institutynda Zamahşarynyň eserlerini öz içine alýan golýazmalaryň ençemesi bar. Olaryň agramly bölegi Zamahşarynyň Alaaddöwle Abul Muzaffar Atsyz Horezmşa bagyşlap döreden arapça-parsça-türkmençe sözlügi bolan „Mukaddimetul-edep“ („Arap diline giriş usuly“) atly kitabyňy öz içine alýar.

Mahmyt Zamahşarynyň eserleriniň öz döwründe näderejede gymmatly hem arzyly bolandygyna Siriýadaky eýýuply hökümdary Muzaffereddin al-Mälik al-Aşraf birinjiniň (1229-1237) bu akyldaryň

arap diline degişli „al-Mufasssal” atly eserini ýatdan bilen adama baş müň kümüş teňňe we gymmat bahaly serpaý bermegi wada etmegi-de güwä geçýär. Mahmyt Zamahşarynyň mertebesi we şöhraty Köneürgenç türkmen döwletiniň hökümdarlarynyň kätibi bolup işläň Reşideddin Watwatnyň hatlarynyň birinde örän aýdyň beýan edilipdir. Ol hatda şeýle ýazylypdyr: „Bu hat Horezmiň buýsanjy, alym, ymam Mahmyt ibn Omar Zamahşara ýazyldy. Men şu diýarda we şeýle beýik adamyň watanynda ýaşaýandygyma örän begenýärim. Bu adam din we ylym üçin eden işleri bilen Allatagala ýakyn adamlaryň biri boldy. Goý, onuň ömri uzak, işi rowaç, mertebesi belent bolsun! Ol adamyň elinden hasasy gaçanda, hasasyny ýerden galdyryp bereniň iki dünýäsi hem abat bolar we kalbyna düwen maksadyna ýeter. Eger meniň sähelçe boş wagtyň bolsa, onda men bu Allatagala ýakyn adamyň hyzmatynda bolardym, onuň köwşüni çykaryp, münjek malyny otlaga goýberip, suwa ýakyp gelerdim. Emma ykbal maňa beýle bagty miýesser etdirmedi. Onuň hyzmatynda bolup, kyn işini ýeňilleşdirmek her bir ynsan üçin uly abraý, buýsanç we mertebedir. Onuň abraýy onuň ömründen has uzak ýaşar. Bu Allatagala ýakyn ynsanyň eden haýyr işleriniň we ýazan kitaplarynyň sany-sajagy ýokdur. Goý, onuň ýagşy işleri üçin Allatagala ony öz penasynda aman saklasyn we ähli işlerinde ýardam bersin!”

Häzirki günde Mahmyt Zamahşarynyň „Ýagşyzadalaryň bahary” atly alty jiltlik uly göwrümlü eseri we şygrylar diwany türkmen dilinde neşir edildi.

NEJMEDDIN KUBRA

Türkmen akyldary Nejmeddin Kubranyň ady we ylmy-edebi mirasy Täze Galkynyşlar zamanasynda gös-göni Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen halka we ylmy jemgyýetçilige mälüm edilip başlandy. Döwlet baştutanymyz tarapyndan taryhy-medeni geçmişe, beýik alymlarymyzyň gymmatly miraslaryna şeýle oňyn garaýyş bütin musulman äleminiň beýik piri, meşhur türkmen alymy Nejmeddin Kubra babatynda anyk işlerde ýüze çykdy. Hormatly Prezidentimiz Daşoguz welaýatynda iş saparlarynda

bolanda Köneürgenç şäherindäki ýadygärlikler toplumynda ýerleşýän Nejmeddin Kubranyň kümmetine birnäçe gezek zyýarat etdi. Alymyň ömri-döredijiligini, ylmy-filosofik mirasyny halkara derejesinde has çuňňur öwrenmek we bu ugurdaky maglumatlary halka has giňişleýin ýetirmek maksady bilen hormatly Prezidentimiz ýörite Karar kabul etdi. Şol Karara laýyklykda 2008-nji ýylyň 4-6-njy sentýabrynda Daşoguz şäherinde «Nejmeddin Kubra we Gündogaryň ruhy-medeni dünýäsi» atly halkara ylmy maslahaty geçirildi. Maslahata gatnaşan alymlaryň ylmy çykyşlary jemlenilip, türkmen, iňlis we rus dillerinde kitap edilip neşir edildi.

Nejmeddin Kubra Täze Galkynyş eýýamynda hormatly Prezidentimiz tarapyndan çuňňur üns berlip, mynasyp mertebä görülen şahslaryň biri boldy. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baha berşi ýaly: «Bütin musulman äleminiň beýik piri, meşhur türkmen alymy Nejmeddin Kubra özüniň ömrüni adamzat jemgyýetiniň kämil, ynsan kalplarynyň ruhy-ahlak taýdan arassa bolmagy üçin haýyrly işlere, ylyma, Watana bagyş eden beýik gerçek ynsandyr. Onuň mübäreke hem şöhratly ady indi sekiz yüz ýyl töweregi wagt bäri millete, diline, dini ygtykadyňa garamazdan, ynsan nesilleriniň dilinden düşmän gelyär. Dünýäniň alymlary bu beýik akyldaryň ömrüni, ylmy-edebi mirasyny yzygider öwrenip, onuň sarpa-mertebesini hemişe belentde tutýar. Çünki akyldaryň nesillere miras goýan taglymatynda umumyadamzadyň haýyrly ösüşlerine laýyk gelyän beýik ideal jemlenendir»²⁷.

Beýik pir Nejmeddin Kubra 1145-nji ýylda (hijri ýyl hasaby boýunça 540-njy ýyl) paýtagty Gürgenç (häzirki Köneürgenç) bolan Horezmşalar döwletiniň Hywak şäheriniň golaýyndaky Saýat obasynda dogulýar. Häzir bu gadymy obanyň ýerinde Köneürgenç etrabyň Kyrkgyz daýhan birleşigi ýerleşýär. Ol Köneürgenç şäherinden dokuz kilometr günorta-gündogardadyr. Beýik piriň doly ady — Ahmet ibn Omar ibn Muhammet ibn Abdylla Abuljennap Nejmeddin Kubra Hywakly Horezmidir. Ahmet — öz ady, Omar

²⁷ Berdimuhamedow G. «Nejmeddin Kubra we Gündogaryň ruhy-medeni dünýäsi» atly halkara maslahata gatnaşyjylara. // Kitapda: Nejmeddin Kubra we Gündogaryň ruhy-medeni dünýäsi. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. 2008-nji ýylyň sentýabr aýynyň 4-6-sy. – Aşgabat, 2008, 6 sah.

kakasynyň, Abdylla atasynyň, Muhammet garry atasynyň adydyr. Şundan Nejmeddin Kubranyň üç arkasynyň atlary belli bolýar. Abuljennap — künýesidir. Künýe — adama hormatlanylýp dakylýan atdyr. Rowaýata görä, Kubra «Abuljennap» künýesini düýşünde Muhammet pygamber bagyşlapdyr. «Abuljennap» sözünüň manysy sopuçylyk taglymatynyň mazmuny bilen baglanyşykly bolup, «Dünýäden, adamlardan çetleşenleriň, diňe Allanyň ýolunda gezýänleriň atasy» diýmegi aňladýar²⁸. Akyldar ýaşlygyndan görnükli alym-şeyhlerden dini, sopuçylyk ylmlaryny çuňňur öwrenip, yslam dünýäsinde ýokary derejä ýetýär. Şonuň üçin oňa «Nejmeddin» lakamyny dakýarlar, onuň manysy «Diniň ýyldyzy» diýmekdir. «Kubra» hem alymyň lakamlarynyň biri bolup, ol Gurhanda kyýamatyň sypaty bolup gelýän «al-Tammat al-Kubra» söz düzümi bilen baglanyşyklydyr. Ol «Uly betbagtlyk, beýik bela» diýen manyny berýär. Çünki ol ýaşlygyndan her bir mesele boýunça bolýan jedellerde dogry netijä gelmekde, hakykaty aýan etmekde beýlekilerden ýokarda, beýikde bolupdyr. Şoňa görä garşydaşlary ony özleri üçin iň uly we beýik bela hasaplapdyrlar. Başgaça aýtsak, kim onuň pikiri bilen ylalaşman, jedel etmäge milt etse, elbetde, hakykatyň hatyrasyna, ol onuň başyna uly bela bolup döräpdir. Soňra «al-Tammat al-Kubra» söz düzümi gysgalyp, «uly, beýik» manysyny berýän «Kubra» sözi galypdyr. «Hywaky», «Horezmi» sözleri bolsa alymyň nisbesidir, ýagny onuň doglan ýerini, ýurduny, aslyny görkezýän sözlerdir. Şeýlelikde, akyldaryň ýörgünli we gysga ady onuň iki lakamynyň tirkeşdirilip ulanylmagy netijesinde emele gelen Nejmeddin Kubra bolup galýar. Halk arasynda Nejmeddin Kubranyň adyny «Beýik Şyh» manysyny berýän «Şyh Kebir», «Beýik Şir, Allanyň Beýik Şiri» manysyny berýän «Şir Kebir», «Şir Kebir Ata» diýlip tutulyşy hem ýörgünlidir. Nejmeddin Kubranyň «Şeýhi welitaraş», ýagny «Weliler ýetişdirýän şeyh» lakamy hem bolupdyr. Çünki ondan tälim-terbiýe alan kişiler öz döwrüniň iň uly alymlary, yslamda şeyhlik, welilik derejesine ýeten adamlar bolupdyr. Beýik piri «Sultan ul-öwliýä we al aktab» — «Welileriň we aktabyň

²⁸ Halimow N. Matto G. R. Najm ad-din al-Kubra (rus we iňlis dillerinde, çykan ýeri we ýyly görkezilmändir). 13 sah.

(asmandaky keramatlylaryň mekany) soltany» diýip hem atlandyrypdyr. Bu bolsa onuň yslam äleminde, alymlaryň arasynda näderejede beýik mertebä eýe bolanlygyndan habar berýär.

Kubra ylym äleminde beýik derejelere ýetip, Magrypdan Maşryga çenli aralykda meşhurlyga eýe bolupdyr. Elbetde, ylymda şeýle beýiklige görülmek öz-özünden bolmaýar. Ylym nygmatyna eýe bolmak üçin Alla tarapyndan berlen zehin, üşük bilen birlikde dynuwsyz zähmet, yhlas gerek. Geljekki uly alym Ahmet ýaşlygyndan ylym-bilime teşne, kitaba hormat goýýan ynsan bolýar. Ol entek 10 ýaşlaryndaky oglanka özünden uly kişiler bilen dürli meselede jedel-çekişmä girip, olardan üstün bolmagy başarar eken. Ol öňde belleýşimiz ýaly, Kubra (Uly, Beýik) lakamyny ýaşlygyndan ylmy jedellerde özgelerden beýik bolanlygy üçin eýe bolupdyr. Çuňňur ylym-bilime eýe bolan Ahmet Watanynda özüne mundan aňry ylym berip biljek mugallym tapmandyr. Şonuň üçin ol ylym ýolundaky muşakkatlardan, mysapyrçylykdan, ýol azabyndan çekinmän, uzak ölkelere özüne ylym berip biljek mynasyp mugallymyň, halypanyň, piriň gözlegine çykydyr.

Ýollar ony Nyşapurdaky Abdulmali Farawi, Hemedandaky Hafız Abulala Attar, Ysphyandaky Abylmukarem Laban, Mekgedäki Abu Muhammet Tabbah, Iskenderiýedäki Abu Tahyr Salafî ýaly alymlaryň mübärek huzurlaryna eltýär. Ahmet Müsürde zamanasynyň iň meşhur alymlaryndan bolan Şeýh Ruzbehan Wazzan Misriden (wepaty — 1189 ý.) tälim alýar we şeýhiň iň ýakyn müridine-şägirdine öwrülýär. Şeýh Ruzbehan Ahmediň ylym-zehinine ýokary baha berýär we onuň ylymda beýik derejelere ýetmegi üçin edil öz ogly hökmünde alada edýär. Soňra Ahmet ussadyň gyzyna öýlenýär, ondan iki ogly bolýar. Şeýh Ruzbehan bilen Ahmediň halypa-şagirtlik gatnaşygy has ýakyn maşgala-garyndaş gatnaşyklaryna öwrülýär.

Şeýh Ruzbehan şägirdiniň bu dünýä üýtgeşik bir hadysa bolup gelendigine, ylahydan berlen zehin eýesidigine, geljeginiň uludygyna göz ýetirip, onuň ylmyny has-da kämilleşmegi, ösmegi üçin başga-da meşhur alymlaryň mekdebini geçmegini maslahat berýär. Şeýlelikde, Ahmet ylym menzilleriniň indiki ussatlaryndan tälim almaga ýola düşýär. Ol Töwrizde Abu Mansur Hafddan sapak alyp, kalam

ylmyny özleşdirýär. Ahmet Töwrizde Baba Faraj atly alyma duşýar. Baba Faraj Töwrizi oňa özüniň zehinini dini ylmyň diňe bir görnüp duran daşky-ýokarky bölegine bagyş etmän, eýsem, görünmeýän içki köklerini açmaga, ýagny tasawwufa (sopuçylyk ylmy) bagyşlamagyny maslahat berýär. Şeýlelikde, Ahmet Baba Farajyň täsiri we sapaklary bilen tasawwuf ylmynyň deňzine düşýär.

Nejmeddin Kubra şeýh Ammar ibn Ýasir Bidlisiniň (wepaty — 1187 ý.) sopuçylyk ylmyndaky şöhratyny eşidip, Hemedana sary ugraýar. Bu ýerde az wagtlyk tälim alandan soň, şeýh Ammar ony şeýh Ysmaýyl Kasrynyň (wepaty — 1193 ý.) ýanyna ugradýar. Ysmaýyl Kasry Kubrany ylymda ýetmeli derejesine çenli okadýar we oňa özbaşdak geljekki sopulara tälim bermäge pata berýär. Kābir maglumatlarda Nejmeddin Kubranyň Bagdatda şeýh Zyýaeddin Abylnejip Suhrawerdiniň hem elinde okanlygy hem aýdylýar. Kubra sopuçylykda müritlegiň uzak ýoluny geçenligiň, şeýhligе ýetişenligiň dabaraly nyşanasy bolan hyrkany şeýh Ysmaýyl Kasrydan alýar. Şondan soňra Kubra ussady we gaýynatasy şeýh Ruzbehanyň huzuryna, Müsüre gaýdyp gelýär. Halypasy Kubranyň sopuçylyk ylmynda beýik derejä ýetenligine gözi ýetensoň, oňa öz ylmyny ýaýmak üçin watanyna dolanmagy maslahat berýär. Maslahata eýerip, Kubra maşgalasyny, çagalaryny alyp, watanyna — Horezme gaýdýar we şol zaman gülläp ösýän paýtagt şäher Gürgençde hemişelik mekan tutýar. Beýik pir hut şu ýerde hanaka döredip, sopuçylykda özüniň Kubrawiýa ýa-da Zahabiýa (altyn) ýoluny esaslandyrýar.

Ylym üçin dünýäniň ençeme ýerlerinde gezen Nejmeddin Kubranyň ömür-örki öz doglan ýeri bolan şu mukaddes topraga baglanypdyr. Mongol leşgerleri Köneürgenje gelenlerinde, beýik pir Watan goramak üçin mertlerçe aýaga galýar. Halky basybalyjylara garşy göreşe ruhlandyrýar. Halkyň içinde beýik abraýa, belent mertebä eýe bolan keramatly pire hut Çingiz hanyň özi merhemet görkezip, oňa şäherden çykyp gitmäge mümkinçilik berýändigini barada habar iberýär. Kubra mundan ýüz öwürüp, öz ildeşleri bilen Watany, şäheri goraýar we 1221-nji ýylda mongol gylyjyndan wepat bolýar.

Meşhur pir Nejmeddin Kubra hem örän täsin we köp görnüşi keramat-gudratlaryň eýesi bolupdyr. Onuň bilen baglanyşykly birgiden rowaýatlar biziň günlerimize çenli saklanyp galypdyr. Ol rowaýatlar bu uly piriň keramatyna akyl ýetirmäge hem onuň kynçylyklara, emma, gahrymançylyga ýugrulan ömür ýoluny yzarlamaga mümkinçilik berýär. Bu barada köp sanly rowaýatlar halk arasynda, edebi-taryhy çeşmelerde saklanyp galypdyr.

Keramatly kişilere köplenç adatdan daşary düýş görmek ýaly hadysalar mahsus. Adatdan daşary şeýle düýş görmeklik Kubra hem degişlidir. Bu barada şeýle waka-rowaýat galypdyr: Nejmeddin Kubra Dymşykda hadys ylmyny hatym edip (öwrenip gutaryp) gelyärkä, ýolda bir gije ýatyrka, Muhammet Mustapany düýşünde görýär. Nejmeddin hezreti Mustapadan özüne künýe (lakam, şertli at) bagyşlamagyny soraýar. Hezreti Mustapa: «Seniň künýäň Abuljennap bolar» diýip, merhemet edýär. «Abuljennap» diýmek «özünü we bu dünýäni ýadyndan çykaran, çete çekilen» diýmekdir. Rowaýatyň başynda beýan edilişine görä, Kubranyň Hadys ylmyny, ýagny pygamberimiziň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ahlak esaslary baradaky merhemetli sözlerini öwrenýän ylmy doly ele alandan soň, Muhammet Mustapany düýşünde görmegi hem ýöne ýere däl. Ol pygamberimiziň taglymatyny doly özleşdiren, oňa doly berlen adam. Şeýlelikde, Kubra özüniň sopulyk ýoluna ýüzlenişini Muhammet pygamberiň yşaraty bilen baglaýar.

Keramatly welileriň bir-biriniň pikir-hyýallary gaýypdan, görmezden, habar alyşmazdan köňüllerinde aýan bolupdyr. Bu hem keramatlylygyň aýratyn bir ýüze çykmasydyr. Bu barada şeýle rowaýat bar: Nejmeddin Kubra bir gün müridlerinden biri Baba Kemaly çagyryp şeýle diýýär: «Türküstana bargyn, möwlana Şemseddin müftüniň Ahmedi möwlana diýen ogly bar, oňa biziň hyrkamyzy tabşyr we özüň bilen bile alyp gel». Baba Kemal Türküstana baryp, Şemseddin müftiniň öýüni gözläp tapanda, Ahmedi möwlana onuň garşysyndan çykyp: «Eý, Baba Kemal, haçana çenli biziň dony göterip ýörjek, indi ony bize tabşyr» diýýär. Ýogsa, Nejmeddin Kubra bu oglany hiç wagt görmändir, oylan hem oň Kubrany-da, Baba Kemaly-da görmän eken. Bularyň köňülleri

ýakyn bolandygy üçin, bir-birlerini gaýypdan tanap, bir-birlerine ymtylypdylar.

Ýanyndakynyň pikir-hyýalyny gaýypdan okap bilmeklik hem beýik sopularyň keramatlylygynyň bir aýratynlygydyr. Bir gezek Nejmeddin Kubra halypasy şeýh Ruzbehon Misriniň huzuryna baryar.²⁹ Şol wagt şeýh hanakanyň daşynda azrak suw bilen täret kylýar eken. Nejmeddiniň köňlünden: «Beýle az suw bilen täret almak bolmaz, bu şerigat şertine dogry gelmez» diýen pikir geçýär. Şeýh Ruzbehon täret kylmagyny tamamlap, ornundan turýar we elindäki suwuny Nejmeddiniň ýüzüne sepip goýberýär. Nejmeddin şolbada bihuş bolup ýykylýar. Şeýh bolsa hanaka girip, namazyny okamaga başlaýar. Nejmeddin özüni bilmän ýatyrka, onuň göz alnynda kyýamat güni peýda bolýar. Ol ýerde günäkärleri duzaga salýardylar. Kim: «Men şeýh Ruzbehona degişlidirin» diýse, azat bolýardy. Nobat Nejmeddine gelende ol hem: «Men hem şeýhiň mürididirin» diýär weli, ony alyp baryp, belentlikde duran kişileriň hataryna goşýarlar. Ol belentlikde şeýh Ruzbehon duran eken. Nejmeddin onuň alnyna baryp, aýaklaryna ýykylýar we toba edýär. Şeýh Ruzbehon onuň arkasyna bir ýumruk urup: «Mundan soň ähli Haky inkär etme» diýýär. Şol arada şeýh Ruzbehon namazyny soňlaýar we Nejmeddin hem huşuna gelip oýanýar. Şeýh Nejmeddiniň arkasyna bir ýumruk urup, hälki duýduryşyny berýär, ýagny bihuşlukda bolan waka huşda amala aşýar. Ine, bu wakadan görnüşi ýaly, Nejmeddiniň köňlünde peýda bolan pikirleri şeýh Ruzbehon gaýypdan aňlap, oňa duýduryş, yşarat berýär we onuň tekepbirligini, men-menligini syndyrýar.

Nejmeddin Kubranyň öz halypalarynyň ýene bir keramat alamatlaryna şaýat bolşy barada şeýle rowaýat bar: Baba Faraj

²⁹ Seret: Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература.

– Москва, «Наука», 1965.

Töwrizi öz hanakasynyň hüjresinde Nejmeddini we onuň ýoldaşlaryny garşylaýar. Baba Faraj dymyp oturyşyna, bir pursatdan soň, güneş bölegi ýaly şugla çykaryp başlaýar. Şeýhiň bedeninden çykýan nurlar onuň hyrkasynyň deşiklerden parlap, töwerege saçylýan eken. Bu hadysa «nury keramat» diýer ekenler.

Welileriň nazary, demi, hereketi hem bihal bolmandyr. Bir gezek Nejmeddin Kubranyň hanakasyna bir söwdagär giripdir. Şeýh şol wagt ylham, hal pursatynda eken. Onuň gözleri düşenden söwdagäriň ahwaly özgerýär, bütin ruhunda täsin üýtgeşiklik bolup geçýär, özüniň kesbi-kärini unudýar, welilik ülüşine eýe bolýar. Şeýh oňa merhemet edip: «Öz ýurduňa baryp, biziň tarykaty dowam etdir» diýýär. Ol kişi piriň tarykatyna girip, ömrüni Allanyň ýoluna bagyş edipdir.

Kubranyň nazarynyň keramat täsirini beýan edýän rowaýatlaryň birinde şeýle diýilýär: Şeýh söhbetdeşleri bilen oturan eken. Şol wagt howada bir alatogany (torgaýdan kiçiräk guş) aldym-aldym edip, kowup barýan garçgaý (elguşuň bir görnüşi) peýda bolýar. Şeýhiň nazary alatoganda bir pursat eglenýär. Şol wagt alatogan birden yzyna öwrülip, ekezlenip, garçgaýyň özüni tutup, ony şeýhiň aýaklarynyň ýanyna getirip taşlaýar.

Bular keramatly kişileriň nazarynyň kuwwatyna degişli mysallardyr. Olaryň göz we nepes arkaly täsir ediş kuwwaty, ýagny özgelere gaýrat-energiýa geçiriş täsiri bolýar. Energiýa jemlenip iberilende, garşydaky adamyň kalbynda, haýwanyň ahwalynda, zadyň ýagdaýynda uly üýtgeşme bolup geçýär. Adamyň içki ruhy dünýäsinde açylman ýatan syrlyr açylýar, dünýägaraýşy üýtgeýär.

Söz açylan Nejmeddin Kubra degişli rowaýatlar durşuna keramat-gudrat bolan beýik piriň ömür-durmuşyndan käbir pursatlar. Bu hakda rowaýat-hekaýatlar başga-da kän. Aslynda beýik weliler özleriniň keramat-gudratlaryny äşgär edibermekden saklanar ekenler. Olar özlerine mälim bolan ylahy syrlyr, bilen we gören ähli zatlaryny gizlin saklap, olary diňe özleri bilen deň derejedäki welilere aýan eder ekenler. Çünki, gaýyp hikmetler ýönekeý halka aýan edilse, olaryň nädogry täsirlere berilmegi, şerigat ýolundan azaşmakhlyk mümkin eken. Mukaddes Hak syrlyrny Haka ýakyn gullar (weliler), Hakyň söýen gullary göterip, saklap biler, beýle ýüki

her bir adam göterip bilmez diýen düşünje bolupdyr. Bu hakda beýik weli Hoja Hafyz Şirazy: «Asman amanat ýüki çekip bilmedi, ony çekmegiň pal-gurrasy men diwanaň adyna düşdi» diýen bolsa, Magtymguly Pyragy: «Yşk dagyn assalar gögüň boýnundan, Gök titreýip çeke bilmez bu derdi» diýipdir. Akyldarlaryň «amanat yük, ýşk dagy» diýýän sözleri Allatagalanyň syrlarydyr, kermatydyr, gudratydyr, ylahy güýçdir. Nejmeddin Kubra hem şeýle ýüki göterip bilen, keramatly weli bolup, özüniň hikmetini ynsanlaryň haýryna, jemgyýetiň ruhy kämilliginiň hyzmatyna bagyş edipdir. Hut şonuň üçin Nejmeddin Kubranyň ady we mübäreke ruhy ençeme asyrlaryň dowamynda halkyň hakydasynda haýyryň, ýagşylygyň piri hökmünde ýaşap gelýär.

Şeýle beýik keramata eýe bolan uly pir Nejmeddin Kubranyň özaly bilen dini-filosofiki traktatlary ýazan din ylmynyň alymydygy, zehinli dörtlemeleri döreden şahyrdygy, yslandaky sopusylyk filosofiýasynda Kubrawiýa mekdep-ýoluny döreden adamdygy bellidir. Ýöne herniçik gynansagam, Nejmeddin Kubranyň sopusylyk mekdebi bilen Köneürgenç soltanlarynyň arasynda oňuşmazlygyň bolandygyny bellemek gerek. Bu elbetde, şol wagtky demi daş ýarýan şalaryň günäsi bilen dörän ýakymsyz ýagdaýdyr. Eýsem, Nejmeddin Kubra zamanynda kimler Köneürgenç soltanlary, şalarydy?! Nejmeddin Kubranyň hakdan halatly keramatyna hem mertebesine haýsy soltanyň döwründe «dil» ýetirilýär?!

Öňde hem nygtap geçişimiz ýaly, Nejmeddin Kubrany 1145-njy ýylda doglan hasaplanyp, onuň aradan çykan wagty Çingiz hanyň Gürgenji basyp almagy bilen baglanyşykly 1221-nji ýyldyr. Gelejekki beýik piriň çagalyk döwri Köneürgenç soltany Atsyzyň şalyk süren döwrüne gabat gelýär. Taryhy çeşmelerde berilýän maglumata görä, Atsyz miladynyň 1128-nji ýylda tagta çykýar. Ol tä 1156-njy ýyla çenli döwleti dolandyrýar. 1156-1172-nji ýyllar aralygynda II Arslan häkimlik edipdir. Köneürgenç türkmen döwletini 1172-1200-nji ýyllarda Tekeş dolandyrýdyr. Tekeşiň döwründe Köneürgenç döwletiniň syýasy-geografik hem medeni tarapdan ösendigi bellärliligidir. Bu uly şalygy 1200-nji ýyldan Alyeddin Muhammet şa 1220-21-nji ýyllara çenli, ýagny, mongol basybalyjy hökümdary Çingiz hanyň ýurdy basyp alan döwrüne çenli

dolandyrýar. Görşümüz ýaly Ahmet ibn Omaryň – Kubranyň çagalyk döwri Atsyzyň döwrüne, ýigitlik çagy II Arslanyň soltanlyk eden zamanyna gabat gelýär. Bu döwür Nejmeddin Kubra ylym gözleginde musulman dünýäsiniň dürli sebitinde ser-sepildi. Tekeşiň soltanlyk eden döwründe hem Kubranyň köşk tarapyndan ynjadylandygyna gabat gelemzok. Emma Muhammet şanyň agalyk süren döwründe uly piriň ynjadyлма kemi galmandyr. Belli gündogarşynas alym Ý. E. Bertels ýokarda ady agzalan tomlugynda Nejmeddin Kubra hakyndaky eden konspekt ýazgylaryny ýerleşdiripdir. Şunda alym 116 sahypadan ybarat horezm dilinde ýazylan golýazmanyň konspekt terjimesini berýär.³⁰ Bu ygtybarly golýazma miladynyň 1890-91-nji ýyllarynda (1308-nji hijri) göçürilipdir. Ondaky taryhy maglumatlar ygtybarlydygy bilen, hakykatdanam, ünsüni özüne çekijidir.

Sopuçylygyň taryhyndan bilşimiz ýaly, belli teolog-mistik, sopy alym Abu Hamyt al Gazala çenli sopuçylyk bilen ortodoksal yslam oňuşmady. Olaryň dürli meseleler babatdaky pikirleri, ylmy teswirlemeleri bir däl. Mansur Hallajyň agyr jezalandyrylmagy, Bistamynyň dardan asylmagy, Nesiminiň dabanyndan soýulmagy şonuň üçindi. Taryhy hem ylmy edebi çeşmelerden bilşimiz ýaly, Abu Hamyt al Gazaly zamanasynyň örän uly alymydyr.³¹ Onuň eden ylmy işleri az däl. Naumkin Gazalynyň «Din hakyndaky taglymat» atly işine ýazan kommentariýasynda – düşündirişinde «Eger musulman dünýäsinde Muhammet Pygamberden başga-da pygamber bolmaly bolsa, onda ol al Gazaly bolardy» diýip ýazýar. Diýjek bolýan pikirimiz Gazaly uly alym. Onuň bitiren iň uly hyzmatlarynyň biri sopuçylygyň – tasawwufyň garaýyşlary bilen ortadoksal yslymyň garaýyşlaryny birleşdirdi. Şundan soň sopuçylyk has hem örnäp

³⁰ Seret: Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – Москва, «Наука», 1965.

³¹ Абу-Хамид ал Газали. Воскрешение наук о вере. –Москва, «Наука», 1980. (Alymyň bu kitaby Türkmenistanyň medeni “Miras” merkeziniň alymlary tarapyndan türkmen diline geçirilip neşir hem edildi.)

başlady. Ol halyflygyň, dürli musulman döwletleriniň hemaýatyny alyp geldi. Emma Nejmeddin Kubra meselesinde bu beýle dälidi...

Bu ýagdaýyň sebäplerine geçmezden öňürti Nejmeddin Kubra hem onuň şägirtleri bilen baglanyşykly bolup geçen ýagdaýlara ünsi çekeliň.

Bagdat halyfynyň ogly – asyl deregi şazada Köneürgenje Atsyzyn ogly Mahmydyňka soltan bilen küşt oýnamaga gelipdir. Abdylla küşt oýnuna örän ökde eken. Mahmydyň deregine Nejmeddin Kubra küşt oýnaýar we garşydaşyny iki gezek utýar. Şundan soň Abdylla Nejmeddin Kubra sopy bolýar. Pir oňa Mejdeddin diýip lakam berýär. Ý. E. Bertelsiň konspekt maglumatlaryna esaslansaň Mejdeddin häsiýeti boýunça juda bir agras bolmandyr. Onuň häsiýetinde her niçigem bolsa şazadalyk buýsanjaňlygy galan çemeli. Dilindäkini aýdyp goýberýän adamlaryň hilinden bolarly. Şonuň üçin şyh – Kubra oňa: “Sen öz dinimizi halas edersiň, emma, seniň hem meniň kelläm alynar” diýip aýdypdyr. Günlerde bir gün Mejdeddin bilen soltanyň gyzynyň arasynda “gatnaşyk” bar diýlip ýalan gep ýaýradylýar. Soltan Mejdeddiniň kellesini almagy höküm edýär we höküm ýerine ýetirilýär. Bu ýagdaý pire örän agyr degýär.

Pir bilen köşküň arasynda şeýle ýagdaýlaryň ýene biri bolup geçýär. Nejmeddin Kubra ýewreý oglanjygyny yslam dinine kabul etdirýär. Hem oňa Jemaleddin diýip, at goýýar. Aýdylyşyna görä, bu oglan diýseň gelişikli hem owadan eken. Haçanda soltan Muhammet ýörişe gidende döwlet işlerini onuň Ysmaýyl atly ogly dolandyrypdyr. Mejlisleriň birinde uly pir Nejmeddin Kubrany oglanbazlykda aýyplaýarlar. Başga bir nusga görä pir hanakasynda ýaşajyk gyz saklaýar diýilýär. Megerem, iki nusganyň ýüze çykmagyna Jemaleddine piriň Jemaljan diýip ýüzlenmegi sebäp bolan bolsa gerek. Indi esasy gürrüňimize dolansak, gybatkeşiň şyltagy sebäpli şyhyň hanakasy dökülýär. Subutnama hökmünde sopuçylyk ylmyna halal berlen oglany görkezýärler. Şazada Jemaljany öldürmegi we meýdini suwa oklamagy buýurýar. Piriň hanakasyny otladýar. Nejmeddiniň bu betbagtlyga örän gahary gelýär. Rowaýata görä, pir betbagtçylygyň bolan ýerine barýar we Jemaljany çagyryýar. Şu ýerde uly bir gudrat bolup geçýär. Öldürilen

Jemaljan bir eline alnan kellesini alyp, beýleki elinde suwly kündügi alyp howuzdan çykýar. Pir ony бага getirip jaýlaýar. Eden işine puşman eden şazada Nejmeddin Kubradan ötünç soraýar. Emma pir oňa eden günäsi üçin özüniň kellesiniň alynjakdygyny aýdýar. Kubra gaharyna bäs gelip bilmän hem öz edýän işine özi düşünmän gargap başlaýar. Hörezm ýurdunyň hem onuň eýeleýän ýerleriniň barynyň mongollar tarapyndan ýer bilen ýegsan edilerini gargayar. Haçanda pir şäherleriň atlaryny sanap durka Bagdada ýetende şagirtleriniň biri aýylganç gygyrýar. Nejmeddin Kubra şol dem saklanýar we gahar bilen eden işine ökünýär. Emma indi giçdi. Bar zat piriň – Nejmeddin Kubranyň aýdyşy ýaly bolýar. Hut şonuň üçinem Gurhanyň süreleriniň birinde aýdylýan aýada gabatlap, oňa «at-Tammat al-Kubra» (weliçayşeýe bedstwiýe – örän uly betbagtlyk inderiji) hökmünde hem at galypdyr. Elbetde, biziň ýokarda getiren maglumatlarymyzy dolulygyna anyk fakt diýip bolmaz. Ýöne olary düýbünden ygtybarsyz hasaplamak hem bolmaýar. Emma, bir zat belli. Köneürgenç hökümdary Muhammet şanyň döwründe köşk bilen Nejmeddin Kubranyň esaslandyran sopuçylyk mekdebiniň arasyna tow düşendigi hakykat. Munuň sebäplerini diňe bir ýeke ýagdaý bilen düşündirmek mümkin däl. Biz şu ýerde şol sebäpleri anyklamaklygy esasy maksatlarymyzyň biri hasaplaýarys.

Orta asyr taryhy çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, Seljuk türkmen şalyklary döwründen başlap (Köneürgenç türkmen döwleti döwründe hem) Bagdat halyflygy syýasy hem dini häkimiýeti öz elinde saklamaklyga dyrjaşypdyr. Hakykatda musulman dünýäsiniň diňe dini häkimiýet agalygy halyflyga degişli bolup, syýasy agalyk seljuk hem Köneürgenç döwletleriniň elindedi. Syýasy häkimligi halyfýň eline bermeklik bolsa, hakykatda syýasy häkimiýetden el çekmek bolup durýardy. Şonuň üçin seljuk hem Köneürgenç soltanlary muňa ýol bermeýärdi. Munuň özi dogry çözüldi.

Ýeri gelende bellesek, Bagdadyň güýçlenmeginde – yslam dininiň çawynyň dünýä dolmagynda türkmenleriň hyzmaty bimöçberdi. Hatda musulman dünýäsini haçly ýörişlerden alyp galan, goran hem türkmenlerdi. Bagdat halyflygy türkmenleriň gujurgaýratyna, söweş ukybyna juda beletdi. Türkmenler gaýduwsyz

söweşijilik, wepaly hem harby serkerdelik ukyba eýediklerini ençeme gezek subut edipdiler. Hut şonuň üçinem Bagdat halyflygy Yrakda Samara şäherini türkmen goşuny üçin gurupdy. Emma wagtyň geçmegi bilen türkmenler özbaşyna uly imperiýany döredip, öňki halyfatyň degişli ýerlerini hem özlerine tabyn edipdirler. Şeýlelikde, halyflygyň agalygy diňe dini häkimiýetde saklanypdyr. Emma, falyflyk muňarazy däl. Olar her edip, hesip edip syýasy agalygy – häkimiýeti öz ellerine almak üçin dyrjaşypdyrlar.

Nejmeddin Kubranyň Keramaty hakynda rowaýatlar köp saklanyp galypdyr. Olarda şyhyň gargyşynyň siňeniniň eýikmeýändigini hakynda aýdylýar. Nejmeddin Kubra başda gahar oduna gaplanyp gargaýsa, hatda onuň özüniň hem aýryp, gaýtaryp bilmändigini aýdasymyz gelýär. Şyhyň gargyşyny gaýtarmak üçin onuň şagirtleri Kubranyň halypasy Ysmaýlyň ýanyna uzak ýol söküp barýarlar. Emma şyhyň Ysmaýly hem şol wagt aradan çykan eken. Önde hem belleýşimiz ýaly, haçan-da Jemaljan öldürilende şyhyň erbet gargyş edýär. Şunda Bagdat şäheriniň adyny agzanda şagirtleriniň biri çirkin ses bilen gygyryp şyhy özüne getirýär. Güman imandan aýrýar diýlen gep, ýöne ýerden aýdylmadyk hem bolsa, Bagdadyň adynyň agzalanda onuň şagirtleriniň oda-köze düşmegi Bagdadyň şyhyň hanakasynda aýratyn hormatdan peýdalanandygyny subut edýär.

Beýik piriň esaslandyran Kubrawiýa doganlygy sopusylyk taglymatynyň birnäçe meslek-doganlyklarynyň arasynda iň progressiwi, has giň ýaýrany hasaplanýar. Bu ýola başgaça Zahabbiýa, ýagny altyn diýlip at berilmesi hem şondandyr. Nejmeddin Kubra özüniň sopusylyk mazmunly eserlerinde Kubrawiýa tarykatynyň ylmy esalaryny beýan edýär. Kubrawiýa ýolunyň mazmuny we öňe sürýän pikir-taglymy adamlary bagtly ýaşayşa, Allanyň ýoluna çagyrmakdyr. Bagt ýoluna düşüp, oňa ýetmek üçin Beýik Allanyň razylygyny gazanmaly. Kubrawiýanyň taglymatyna görä, Allanyň razylygyny gazanmak üçin, gözəl ahlak eýesi bolmaly, özüňde iň oňat gylyk-häsiýetleri jemlemeli, özüni ötegi haýu-höwesden, pyssy-pyjurlykdan, nebisden, menmenlikden, şan-şöhretde saklamaly.

Kubra öz eserlerinde Alla eltýän ýollaryň, ýagny tarykatyň sanynyň adamlaryň sany bilen deňdigini beýan edýär. Ýollar näçe köp bolsa-da, olaryň ahrynda üç ýoluň birine birigýändigini aýdan beýik pir ol üç ýoly şeýle häsiýetlendirýär: Birinji ýol — agyz beklemek, namaz we Gurhan okamak, haj we şuňa meňzeş işleri berjaý etmekdir. Ikinji ýol — ruhy we kalby arassalamagyň, ahlagy we häsiýeti yhlas bilen türgenleşik arkaly ýagşylyga üýtgetmegiň ýoludyr. Üçünji ýol — Alla tarap barýanlaryň we Allany öz içinde diýip hasaplaýanlaryň ýoludyr. Kubra üçünji ýoly Alla tarap barýan iň golaý ýol hasaplap, oňa bu ýol ýekelige, yşk ýoluna düşenleriň ýoludyr diýýär. Kubra bu ýoly geçmekligiň on şertini esaslandyrypdyr. Ol şertler şulardyr: toba, terkidünýälik, Alla bil baglamak, kanagat, ýekelik, Allany ýatlamaklyk, Beýik Allanyň ýeke-täkligini, onuň barlygyny we sypatlaryny ykrar etmek, sabyr, synlama, razylyk. Allanyň ýoluna düşen, onda-da Oňa tarap barýan iň golaý ýola düşen sopudan edilýän bu şert-talaplaryň mazmunynda çuňňur pelsepewi-ylahy pikirler bar. Ol pikirler soňra Nejmeddin Kubranyň şägirtleri tarapyndan has kämilleşdirilip, inçe pikirleriň dony bilen bürelipdir.

Kubrawiýa mekdebinde düýpli işlenip döredilen taglymatlaryň biri-de sopusylykda reňkleriň aňladýan nyşanasy baradaky pikirlerdir. Allanyň ýoluna düşen sopynyň geçmeli menziline ýeten derejesinde her bir reňk özbaşdak manylara eýe bolupdyr. Ak reňk — yslamy, sary reňk — imany, gök reňk — Allanyň yhsanyny, ýaşyl reňk — durnukly rahatlygy, mawy reňk — çuňňur ynanjy, gyzyl reňk — aýratyn duýgurlygy, üşügi, gara reňk — Alla gowuşmaga we Oňa bolan güýçli söýgüni aňladypdyr.

Nejmeddin Kubra ynsanyň ruhy kämillige ýetmegini dürli reňkleriň üsti bilen düşündiripdir. Reňkleriň alamatlary, häsiýetleri, reňkleriň adama edýän täsiri, adamlaryň bu syry açmak islegi häzir ylmyň ýörite pudagyny—reňkler ylmyny düzýär. Fizika, biologiýa, psihologiýa, estetika antropologiýa, etnografiýa ýaly ylmlara daýanýan bu ylmyň köki gadymyýete uzap gidýär. Kubrawy mekdebinde atlandyrylan reňkler filosofiýasyna laýyklykda her reňk

sopynyň akyl ýetiriş ýolunda ýeten kämillik derejesini aňladypdyr³². Şolaryň arasynda Kubra gyzyly reňke has uly ähmiýet beripdir. Ony «oduň reňki», durmuşa yhlaslylygyň simwoly hökmünde alamatlandyrypdyr. Kubra gyzyly reňkde beýik maksada ýetmek üçin berk erkliligi hem-de kesgitli netijä gelmegi görüpdir. Oňa rahatlyk däl-de, maksada ymtylma mahsusdyr. Psihologlaryň kesgitlemegine görä, gyzyly reňki söýýänler arzuwçyl, duýgulary çalt oýanýan, häsiýeti ynjalyksyz adamlar bolýar. Gök reňk—ýeriň jümmüşinden jürläp çykýan, ýokary ymtylýan suwuň reňki. Oňa asudalyk, rahatlyk mahsus. Psihologlaryň nukdaýnazaryndan gök reňk ýumşak häsiýetli, rahatlyga ymtylýan, durmuşyň lezzetiniň gözleginde bolan adamlaryň reňkidir. Kubrada ýaşyl reňk ýüregiň janlylygynyň reňki hökmünde assosirlenýär. Onuň pikiriçe, ýaşyl reňk ýüregi şatlandyrýan, oýarýan in oňat reňk saýylýar. Ýaşyl reňk gedemlikden, diňe özüni bilmekden halas edýär. Ol ýumşaklygyň hem ylalaşyjylygyň reňkidir. Şyh eserlerinde bu reňkiň öz ýüregine, ruhuna ýakyn reňkdigini öwran—öwran gaýtalapdyr. Kubra sary reňki ejizligiň, güýçsizligiň reňki hökmünde alamatlandyrypdyr. Muny subut etmek üçin ol saralyp—solan, ejizläp tapdan düşen ösümligi mysal getirýär. Gowşak hasaplandygy üçin, Kubra onuň çuňňur psihologik manysyny açmaga synanmandyr hem. Psihologiýada-da sary ikinji derejeli reňk hasaplanyp, ol öz gowşak ýagdaýynda hem köp zatlary arzuw etmegi, arzuwçylygy alamatlandyrýar. Sary reňki söýýänler daş keşbine seredeninde şadyýan, gujurly ýaly görünse-de, bu häsiýetler olaryň içki ruhy dünýäsiniň hakyky alamatlary däl. Kubranyň pikiriçe, ynsan ýaradylyşy boýunça diňe Zemin barlygy bolman, eýsem özüni ýaradyja bolan ymtylyşy ony Asman şahsyýetine hem öwürýär. Çünki ynsanyň ýaradylyşyna tebigatyň birnäçe elementleri gatnaşýar. Ynsan asylyly we asylyly däl barlyklardan, olar bolsa toprakdan, suwdan, otdan we howadan durýar. Asman we Zemin olaryň aralygynda durandyr. Öz gözegçilikleriniň esasynda Kubra aşaky netijä gelipdir: «Islendik barlyk öz çeşmesinden başga zada gözegçilik edip bilmez, başga zada tabyn bolmaz. Heran-haçan

³² Gurbangeldiyew J. “...Seň yşkyň terk etsem, kimi söýer men?!” // “Türkmen dünýäsi” gazetini, 2008-nji ýylyň awgusty.

Asmana ýa Zemine, Güne, Aýa ýa Ýyldyzlara gözegçilik edeniňde, özüňde şol çeşmeden gaýdýan bölejigiň arassalanandygyny bil». Kubranyň garaýşyna görä, ynsan bedeniniň bölekleri şöhleli we garaňky (asyly däl) parçalardan ybaratdyr. Ynsan öz bedenine tabyn bolmak bilen, erk–isleglerine laýyklykda, öz çeşmesine tarap hereketini düzgünleşdirýär: olaryň birine ymtylmany güýçlendirse, beýlekisine haýalladýar. Emma muňa garamazdan, Kubranyň garaýyşlarynda ýagtylyga, nuranalyga tarap hereket mejbury, tümlüğe, garaňkylyga tarap hereket bolsa, tebigy hadysa hökmünde düşünilýän ýaly bolup dur. Alym: «Tümlük arassalanmasa, ýagtylyga öwrülip bilmez» diýip ýazýar. «Ylahy ruh–näzik we asmanydyr. Emma asman we ruh birdir diýmek nädogrudyr. Ruh halallygyň özünden ýokary hormata eýe bolýança hem asmana galýança elmydama uçuşda, ösüşde we gülläp ösüşde bolýar». Kubranyň ruh bilen baglanyşykly garaýyşlary ýokarky tezislerde jemlenendir.

Nejmeddin Kubranyň esaslandyran sopusylyk ýolunyň on şerti we sopusylykda reňkleriň nyşanasy soň-soňlar beýleki sopusylyk mekdepleriniň arasyna hem ýaýrapdyr we kabul edilipdir.

Kubrawiýa mekdebiniň esasy aýratynlyklarynyň biri, onuň gözbaşyny X–XI asyrlardan alyp gaýdan Horasanda we Mawerennahrda giňden ýaýran ynsan mertebesini iň ýokarda goýýan we onuň ahlak kämilligini wagyz edýän futuwwatlyk ýa-da juwanmertlik hereketiniň pikirlerini sopusylyk tarykatyna siňdirenligidir. Juwanmertlik Kubranyň esaslandyran taglymatynda edil sopusylygyň şerigat, tarykat, magryfat, hakykat diýen basgançaklary ýaly bir ýol bolupdyr.³³ Juwanmertligiň esasy pikir-taglymlary, ýörelgeleri akýüreklilik, adamlara ýagşylyk etmek, mätäçlere kömek-ýardam etmek, hiç kime zyýan ýa-da duşmançylyk etmezlik, bar zadyňy il-gün bilen paýlaşmak, myhmanparazlyk, dostlaryň, pir-ussadyň mertebesini belent tutmak, halk, Watan üçin janyňy hem aýamazlyk... Şeýle sypatlara eýe bolan adamlara mert, är diýlipdir. Beýik şeyhler Abulhasan ibn Hüseyin Sarahsy, Abulhasan Harakany, Abylapbas Gassap, Lukman Sarahsy, Abuseýit Abylhaýyr

³³ Halimow N. Matto G. R. Najm ad-din al-Kubra (rus we iňlis dillerinde, çykan ýeri we ýyly görkezilmändir). 86 sah.

we beýlekiler öz müridlerini juwanmertligiň ýörelgeleri bolan mertlik, sahat, kanagat ruhunda terbiýelemäge çalşypdyrlar. Çünki bu ahlak ýörelgeler sopuçylyk pikir-taglymlaryndan aýry bir zat bolman, olar sazlaşykly hem bitewi ruhy gymmatlyklardyr. Şeýlelikde, juwanmertlik ýörelgeleri XIII asyrdan sopuçylygyň Kubrawiýa mekdebinde düýpli işlenýär, kämilleşdirilýär we sopuçylygyň maksada ýetmegiň şerigat, tarykat, magryfat we hakykat ýaly ýollarynyň biri hökmünde emele gelýär. Kubrawiýa mekdebinde amal edilen juwanmertlik ýoly durmuş, jemgyýet bilen baglanyşygy has janly görmüşdedir. Muny beýik pir Nejmeddin Kubranyň halk, Watan üçin mongol basybalyjylaryna garşy göreşip, öz janyny mertlerçe gurban etmegi, ömrüni il-halka bagyşlamagy hem mysaldyr.

Alymlar sopuçylykda maksada ýetmegiň — Alla gowuşmagyň örän köp ýolunyň içinde Nejmeddin Kubranyň esaslandyran ýolunyň, ýagny Kubrawiýa mekdebiniň in gysga ýoldugyny belläpdirler. Munuň özi beýik piriň sopuçylyk taglymatyna berlen mynasyp hem ýokary bahadyr.

Nejmeddin Kubranyň «Risalatul-haifi-l haimi min lawmati-l-laimi» («Ýazgaryjynyň ýazgarmasyndan goraýan risala») traktaty onuň düýpli işleriniň biri hasaplanýar. Ol sopuçylyk ýoly hakynda gymmatly maglumatlary we möhüm görkezmeleri özünde saklaýar. Onuň ilkinji setirleri şeýledir: «Bu rysala ýazgarýanlaryň ýazgarmagyndan gorkýan, aňkarylyp galan, kalby bilen tasawwuf ýoluna girmek islese-de bedeni bilen ondan gaçýan kişiler üçin ýazyldy.»³⁴ Eserde kalbyň hapalyklaryndan we şeytanyň alyndan nädip halas bolmalydygy, maksada tarap ýolda päsgelçilikleri nädip ýeňip geçmelidigi barada sopa maslahatlar berilýär. Alym sopy-müridiň ilki bilen özüniň daşky we içki dünýäsini päklemelidigini beýan edýär we munuň üçin bolsa onuň on sany ýörelgesini ýazyp görkezýär. Ol ýörelgeler şulardyr: täretli bolmak, hylwat (ýalňyzlyk), dymmaklyk, agyz bekleme, zikr etmek, boýun sunma, ýadyňa hiç zat getirmezlik, kalbyňy püre baglamak, az ýatmak, iýip-içinde orta ýoly tutmak.

³⁴ Mustafa Kara. Görkezilen kitap, 61 sah.

Alymyň «Rislatu fi salasati anwai-t-tasawwuf» («Sopuçylygyň üç görnüşi hakda risala») atly kitabynda köp sanly sopuçylyk adalgalaryna we düşünjelerine sorag-jogap görnüşinde düşündiriş berilýär.

Bulardan başga-da Nejmeddin Kubra degişli «Risala fi taharatin-nahla wa hakykatihä» («Bal arysynyň päkizeligi we onuň hakykaty hakda risala»), «Rislatu-t-turuk» («Ýollar hakynda risala») ýaly birnäçe eserlerde sopuçylyk taglymatynyň amaly we ylmy esaslary beýan edilýär.

Nejmeddin Kubra Gurhany Kerime tesfir ýazan alymlaryň biridir. Yslam äleminde Gurhanyň iň kämil tesfirini Kubradan öň onuň watandaşy beýik pir Mahmyt Zamaşary «Keşşaf» («Açyklaýjy») ady bilen ýazypdy. Bu ugurda Kubranyň «Tafsir surat al-Bakara» («Sygyr» süresiniň tefsiri), «Aýn al haýat» («Ýaşayş çeşmesi») atly kitaplary galypdyr. Alymlar birnäçe sürelele düşündiriş berýän «Tafsir surat al-Bakara» eserini «Aýn al haýat» eseriniň bölegi hasaplaýarlar. Kubra «Aýn al haýat» atly Gurhana tefsirini tamamlap ýetişmändir. Ol Gurhanyň «Nejm» («Ýyldyz») süresine gelende aradan çykypdyr. Tefsiriň yzy Kubranyň yzyna eýerijiler Nejmeddin Razy bilen Alaeddöwle Simnany tarapyndan ýazylyp gutarylypdyr³⁵.

Nejmeddin Kubranyň ýigrimi baş töweregi rubagylary biziň günlerimize gelip ýetipdir. Rubagylarda beýik piriň pelsepewi garaýyşlary, sopuçylyk ýolunyň pikirleri şahyrana beýan edilýär. Olarda halallık, ýagşylyk, ahlak arassalygy, ruhy beýiklik ideýalary ündelýär. Rubagylarda alym şahyryň çeper tär bilen beýan edilen pelsepewi garaýyşlary beýan edilýär. Allanyň razylygyna mynasyp bolmak üçin sabyrly we kanagatly bolmak, Allanyň yşkynda dolup-daşmak pikirleri rubagylaryň mazmunyna siňdirilen.

Yokarda belleýşimiz ýaly, Kubrawi taglymatynyň esasynda ýatan iň esasy pikirlerden biri – ahlak päkligi we ruhy beýiklikdir. Ruhy ýokary götermek, päklik, iman ýolundan ýöremek üçin bolsa nebis belasynyň azaplaryna döz gelmeli, nebsiň ammaryny, ýagny ýamanlyk, mal-dünýä, haýu-höwes ýaly zatlar ündeýän nebsi

³⁵ Internet maglumaty. http://sufizm.ru/perssufi/p_alkubra.htm

ýoklamak gerek. Emma nebis ammaryndan dynmak o diýen aňsat iş däl. Bu dünýäde nebsе hojaýyn bolýanlardan nebsе gul bolýanlar köp. Ynsanyň ynsanlyk emrindäki köp zatlar nebsiň bulagyndan suw içýär. Şoňa görä, ondan dynmak üçin güýçli erk, berdaşly sabyr talap edilýär. Bu ýagdaýyň beýany akyldaryň rubagylarynda çeper filosofiki tärde, göçme manylarda görkezilýär. Nejmeddin Kubra rubagylarynyň birinde nebsi ynsanyň ýeňmesi kyn bolan bir döwe meňzedip şeýle diýip ýazýar:

Bir döw bar içimde, asty pynhan bolmas,
Başyny egmak aniň asan bolmas.
Iýman ne ekanligin müň aňlatsam hem,
Küfür ol aşşaddıý, hiç musulman bolmas³⁶.

Şahyr ynsanyň könlündki nebs atly belany, güýçli döwe meňzedýär, oňa iman gymmatlyklaryny öwredip, musulman edip bolmaýandygyny beýan edýär.

Şyh hezretleri Allanyň yşkynda gezip ýören kişi üçin yşkdan başga maksat-myradynyň ýoklugyny, bu yşkyň üstünlige eýe bolmagyň, beýgelmegiň ýoludygyny nygtap şeýle ýazýar:

Yşk şerbetin içip humar boldum,
Hijranyň aýak astynda köp hor boldum.
Tutdy golumdan Ol, ulugwar boldum,
Hullasy, ýok edim, ine, bar boldum³⁷.

Yşk ýolunda Hudaýa ýetişmek, «Oňa goluňdan tutdurmak» – beýiklige gowuşmak diýmekdir. Emma yşk ýoly aňsat, tekiz, göni saglap ýatan ýol däl. Onuň juda agyr muşakkatlary, hijranlary, hupbatlary bar. Bu ýola giren ynsan päkizelik, gözellik dünýäsine gowuşmak üçin kanagatly, çydamly bolmagy zerur. Şyh hezretleri Ýaradanyň yşkynyň ýolundaky derdi ynsany ynsan edýän esasy amallardan hasaplaýar. Şu sebäpli ol bir rubagysynda:

³⁶ Şayh Najmiddin Kubro. Jamoliň menga bas. Ruboiýlar. – Toşkent, 1994 (kitapda sahypa görkezilmändir, rubagylaryň özbekçeden türkmençä terjimesi özümiziňki).

³⁷ Şol ýerde.

Yşk derdi garyp tenimdäki jan bolgaý,
Derd çekse kişi ahyry ynsan bolgaý³⁸

diýip ýazýar.

Nejmeddin Kubranyň ýene bir rubagysynda Beýik Allanyň waspy edilýär:

Meniň nury-didām, görer gözüm-Sen.
Dahan içre tilim, sözlär sözüm-Sen.
Ýörär ýolum, tende janym-Sen indi
«Özüm» diýip bilmen, meniň özüm-Sen³⁹.

Allanyň yşkyna düşen sopy-sälik üçin Alladan beýik hiç bir zat ýok. Alla onuň üçin görer gözi, gözünüň rōwşeni, dili, sözlär sözi, ýörär ýoly, tende jany. Mahlasy, sopynyň bütin durky – Alla. Sopusylyk ýolunyň iň ýokary derejesi Alla birikmek, durkuň bilen Oña öwrülme. Ýokarky rubagyda şahyr sopynyň ruhy halynyň şol ýokary derejesini beýan edýär.

Ýürege yşk düşse, goýmaz adamy,
Merdi-merdana bol, lowlat badyňy.
Söýgi ataşynda şatyrdap ýanyp,
Söndürip bolýandyr dowzah oduny⁴⁰.

Bu rubagydaki şahyryň diýýän yşky Alla bolan ylahy yşkdyr. Şahyr bu yşk ýoluna düşen kişä, şonuň bilen birlikde, özüne hem, gaýratly, merdana bolmagy, şol yşk oduny barha lowlatmagy ündeýär. Alla bolan yşkyň odunda has güýçli, şatyrdap ýanmak bilen, dowzahyň oduny söndürip bolýandygyny, ýagny ähli günälerden saplanyp bolýandygyny aýdýar.

³⁸ Şol ýerde.

³⁹ Şeyh Nejmeddin Kubra. Rubagylar (pars dilinden terjime eden Ahmet Halmyrat).

// «Diýar» žurnaly, 2009, №2.

⁴⁰ Şol ýerde.

Nejmeddin Kubra rubagylarynda bu dünýäniň yşkyna berilmezligi ündeýär. Bu garaýyş hem sopuçylyk ýolunyň esasy ýörelgeleriniň biri. Allanyň yşkyna düşen kişi iru-giç şu ýörelgä gelmeli. Bu dünýäň yşkynda gezmek, şahyr üçin bir synag. Şeýle ahwallary şahyr öz rubagysynda aýdyň beýan edýär:

Läle-reýhan güller asly çigildem.
Ýa, Reb, pāk ähliniň asly çe gilden?
Ýürek pany dünýäň yşgynda häli,
Bu synag gutarar birnije günden⁴¹.

Sopuçylyk taglymatynda gözüňi adamyň haý-höwesini oýarjak, nebsini otugdyrjak närseleri görmegi gadagan edýän ýörelge bar. Göz bü dünýäniň ýylpyldawuk, owadan, göz gamaşdyryjy, lezzetli zatlaryny görýär we we oňa yüregi ymtylmaga iterýär. Şeýdip göz yüregi, adamy azdyrýar, ýalňyşdyrýar, Allany ýatdan çykardýar:

Eý, görer göz, yüregiň duşmany sen,
Ýüreklerde goýduň mün puşmany sen.
Ogryn-ogryn bakyp gyza-geline,
Öwretme yürege ýalňyşmany sen⁴².

Nejmeddin Kubranyň rubagylarynda sopy-derwüşiniň ruhy ahwaly, ahlak keşbi aýdyň açylyp görkezilýär.

Sen söz diýme derwüş bolan merdana,
Ol dāli – diwana, ylymdar – dana,
Iki dünýäň bar baýlygy sygyandyr,
Onuň kalbyndaky ýeke dürdänä.

Derwüş hanakada münler tagtyna,
Mātāç dāldir bu dünýäniň bagtyna,
Zeñlān mis kalbyňy eline berseň,

⁴¹ Şol ýerde.

⁴² Şol ýerde.

Kimýaçydyr, öwürer ol altyna⁴³.

Şu rubagy setirlerinden görnüşi ýaly, derwüş ylymdar kişi, onuň kalbyna iki dünýäniň baýlygy sygýar, onuň hanakasy özi üçin şalyk, oturýan ýeri tagt, bu dünýäniň bagtyna mätäç bolmadyk bagtly kişi, ol zeňlän zatlary hem altyna öwürüp bilýän ussat.

Nejmeddin Kubra sopuçylyk taglymatyny, onuň nazary hem amaly meselelerini işläp düzen we bu ugurda ençeme eserler ýazan alym. Şonuň üçin onuň rubagylarynyň mazmuny hem onuň sopuçylyk taglymatlarynyň beýanyny özünde jemleýär. Ýöne alymyň ylmy-nazary eserlerinden tapawutlylykda rubagylarda sopuçylyk taglymatynyň meseleleri çeper hem duýguly tärde beýan edilýär. Çünki rubagylar çeper edebiýat. Onda durmuş hadysalary, adamyň ruhy ahwallary, duýgulary çeper tärde açylýar. Şeýlelikde, biz Nejmeddin Kubranyň rubagylayny sopuçylyk taglymatynyň esaslarynyň şygryýet bilen beýan edilmesidir diýip bileris. Akyldaryň rubagylary hakynda pikir ýöreden täjik alymy Faýzulla Babaýew hem biziň ýokardaky pikirimizi tassyklaýar: «Nejmeddin Kubranyň her bir rubagysy – bu ajaýyp beýan edilen pikirdir, kiçeňräk poemadyr... Gürrüňleri goşgular bilen bezemek we onda öz garaýyşlaryny goýmak şyh Abu Sagyt Abulhaýyr – Mäne baba tarapyndan girizilendir. Soň bolsa ol Nejmeddin Kubranyň bütin taglymatyna mahsus bolup galýar»⁴⁴. Bu ýerde täjik alymy «beýan edilen pikir, garaýyşlar» diýende, sopuçylyk taglymatynyň nazary hem amaly meselelerini göz önünde tutýandygy bellidir. Şoňa görä, alymyň aýdyşy ýaly, her bir rubagy özbaşdak poema ýalydyr.

Ynsan barlygynyň, ruhunyň tutuş dünýäni gurşap alandygyny Kubra özüniň aşaky rubagysynda şeýle beýan edýär:

Giňiş erkinlikde adamyň bagty,
Köklerdir saklaýan äpet daragty.
Özüňe bir ownuk närsä diýýärmiň,

⁴³ Sol ýerde.

⁴⁴ Nejmeddin Kubra we Gündogaryň ruhy-medeni dünýäsi. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. 2008-nji ýylyň sentýabr aýynyň 4-6-sy. – Aşgabat, 2008, 106-107 sah.

Munuň özi ynsanda tutuş dünýäniň jemlenendigini aňladýar. Diýmek, Kubra ynsany kiçi dünýä hasaplaýan teoriýany öňe sürüpdür.

Nejmeddin Kubra «Fawaýyhul-jamal» kitabynda ol ynsan bedenindäki ylahy ýa-da şöhleli parçalaryň ony kämillige tarap ugrukdyrýandygyny, şöhesiz parçalaryň bolsa ýoldan çykarmaga ymtylýandygyny nygtaýar. Nygtamaly zat: Kubra şöhleli giňişlik hakda gürrüň edende, ynsanyň ýüregine we kalbyna daýanýar. Kubranyň garaýşyna görä, ynsan barlygynyň hakykaty hut şol ikisine baglydyr. Ýüregiň we ruhuň hakykatynyň arasyndaky ilkinji baglanyşyk ýüregiň ylahy gözelligi we owadanlyk häsiýetleri bilen gurşalandygynda. Nejmeddin Kubra ynsan ýüregine şeýle häsiýetnama beripdir: «Ýürek Allanyň ähli alamatlaryny özünde jemleýänidir. Olar bilelikde ösýär. Emma bu babatda ýürek eýeleri dürli-dürlüdür. Biribaryň sypatlarynyň hersi ýüregiň üsti bilen şöhlelenýär... Ýürek ylahy sypatlar bilen birleşýär: durmuşy we barlygy peşgeş berýär, janlandyrýar we öldürýär, bagyşlaýar we jezalandyrýar, sahylygy hem adalaty bagyş edýär».

Ýürek we ruh baradaky meseleleri işlände Kubra söýgi problemasyňyň üstünde hem töwerekleýin durupdyr. Ol söýginiň iki görnüşini: muhabbet we yşk tapawutlandyrýar. Muhabbeti ýürege, yşky ruha degişli edýär. Bu ikisiniň gelip çykyşy bireme bolsa, yşk muhabbetiň iň ýokary görnüşidir. Ýüregi we ruhy bir derýanyň köprüsine meňzetmek bolar: ýürek öz söýgüsini (muhabbet) ruha geçirýär, netijede muhabbet yşga öwürülýär. Başgaça aýdanymyzda, dünýewi söýgi ylahy söýgä öwürülýär. Aşygyň we magşugyň söýgüsi ahyrynda olaryň arasyndaky ruhy birleşme bilen tamamlanýar. Ýürek näzikdir. Özüniň töweregindäki zatlary sypatlandyrýar, ähmiýetini düşündirýär, hamala aýna kimin olary şöhlendirýär. Ýürek, edil suwuklyk ýaly, gap görnüşine eýe bolýar, özüniň formasyny

⁴⁵ Rubagylary terjime eden şahyr Atamyrat Atabaýew.

üýtgedýär. Şonuň üçin oňa kalp diýilýär. Kubra kalp we ynkylap (rewolýusiýa – dowam edýän gurluşly üýtgetmek üçin alnyp barylýan göreş) sözleriniň bir kökdendigini nygtapdyr. Şeýlelikde, ýürek ýaralanyp bilýär, ol daş-töweregiň täsirine düşýär, özüniň şöhlelligine we garaňkylygyna garamazdan, tümlügiň ýesirligine düşüp bilýär.

Kubranyň ruh hakdaky garaýyşlary dogrusynda söhbetimizi dowam edeliň. Kubranyň garaýşynda ruh ynsanda ösüş derejesine ýeten ylahy hakykatdyr. Ylahy ylham ruhubelentlik we ynsanyň ýaradylyşy hakdaky meselä seredeninde Kubra ruhy ylahy owadanlygyň we ylahy gözelligiň çaknyşygynyň netijesidir diýip hasaplaýar. Ruh ynsandan daşgary hadysadyr. Onuň ynsan bedeni bilen gatnaşygy, Günüň ýeriň üstüni örtüşi ýalydyr. «Ruh, Gün kimin, bedeniň daşyndan aýlanýar».

Ynsanyň şuglasyz, reňksiz giňişliklerini beýan edeninde Kubra üç giňişlige: barlyk (wujud), hyjuw, şeýtan-daýanýar. Hyjuw barlygyň (teniň) terbiýeçisi hökmünde çykyş edýär. Ony haýyr bilen şeriň ýoluna gönükdirýär. Şeýtan maksadaokgunly hereket edýän güýç bolup, ynsany erbet ýola, tersalyga iteklemäge synanýar. Hyjuw bilen şeýtanyň ynsanyň başyny–gözüni aýlaýşyny deňeşdirip, Kubra göçme şekilde hyjuwy çaga, şeýtany uly adama deňeýär. Maksadaokgunly we akylly şeýtan ynsanyň kämil däl, kör hyjuwyny ýeňil–ýeňles hereketleri etmäge ugrukdyrýar. Kubra hyjuwyň, şeýtanyň hem melegiň ynsanyň hut öz içindedigini nygtaýar. Şeýtanyň alyndan gutulmagyň ýeke–täk ýoly hökmünde oňa duşanynda diňe dymmaklygy hem-de elmydama ybadatda bolmagy ündeýär.

Barlyga çuňňur akyl ýetirmek, parsatlylyk, paýhasyň orny we ähmiýeti ýaly filosofiki meseleler Kubranyň dünýägaraýşynda uly orun tutýar. Alym «Akyl ýetirmäniň soňy muhabbetdir, muhabbet akyl ýetirmäniň önümidir. Akyl ýetirip bilmeýän adam muhabbeti duýup bilmez» diýip ýazýar.

Özüne akyl we duýgy berlendigine garamazdan, ynsanyň tümlükde ýaşaýandygy hakda ýazyp, Kubra şol tümlük perdesiniň adamyň öz içindedigini, onuň wyždanyndadygyny nygtaýar. Muny subut etmek üçin ol adamlary ýönekeýje synaga çagyýar: «Gözüňi

ýum-da, näme görýändigini aýt? Eger sen şu ýagdaýda hiç zat görmeýändigini aýtsaň, onda eýýäm seniň ýalňyşdygyň. Tersine, sen görýärsiň. Onda-da öz garaňkylygyňy görýärsiň, ol seniň düşgürligiňe, aňyjlygyňa ýakyn, emma sen ony tapanok». Nejmeddin Kubra hakykatyň we tüm garaňky dünýäniň ahwalatlaryna düşünmegiň gözleginde bolan adamyň gözlerini ýumup, onuň düşgürligidən, aňyjlygyndan, syzgyrlygyndan, ötgürligidən peýdalanmalydygyna ynanyndyr. Aşaky rubagysynda ynsanda düşgürligi açmagy we dünýä hakykatyny görmegi şeýle ündäpdir:

Hakyň gözleginde kämillik gerek,
Pany dünýäň eteginden elin çek.
Gözün çarhla, ýiti görejiň bolsun,
Görüp bilseň, tutuş dünýäň özi hak.

Nejmeddin Kubra aklyly ynsana Alla tarapyn berlen ylahy peşgeş hasaplapdyr. Biribar öz bendeleriniň ählisine bu peşgeşinden deň eçilipdir. Emma olaryň hemmesi ondan ýeterlik derejede peýdalanyp bilmeýärler. Adam öz şahsy akly bilen (Kubra ony «akly sagyr», ýagny «kiçi akyl» diýip atlandyrýar) diňe maddy dünýäni görüp, duýup, akyl ýetirip bilýär. Haçanda ol özündäki aňasty beýnisini (Kubra ony «akly kebir», ýagny «beýik akyl» diýip atlandyrýar) işe girizeninden, onda ýiti akyl gözi, başgaça aýdanymyzda, köňül gözgüsi açylýp, ol maddy barlyklardan ýokary galyp, dünýäni ruhy taýdan görmäge, oňa ruhy taýdan akyl ýetirmäge başlaýar.

Kubra akyl ýetiriş teoriýasy bilen bagly meselede gaýyp adalgasyny ulanýar. Ony ynsanyň öz wujudyndan (teninden) gizlenýän haly hökmünde düşündirýär. Özünde şeýle halyň bolandygyny – öz «meninden» aýrylyp, ençeme sapar Arşa galandygyny eserlerinde ençeme ýola gaýtalan Kubra ony üç sany derejä bölüpdir: uky – gaýybyň birinji derejesi bolup, ol ähli adamlara mahsusdyr. Ukuda adam käbir hakykatyň üstüni açyp, oňa akyl ýetirip bilýär. Ikinji dereje – seýir edýänlere, ýagny sopulara degişlidir. Uky bilen oýalygyň aralygyndaky bolup geçýän bu halda

oňa düşen adam hakykata göz ýetirýär. Kubra düýşünde eşek münen salygyň öz şöhratyny, gatyр müneniň bolsa ten duýgularyny jylawlandygyny, gämä münüp, deňizde ýüzendigini görende bolsa, gäminiň şerigaty, deňziň bolsa tarykaty aňladýandygyny ýazypdyr («Risalat as–Safina» / «Gämi risalasy»). Ýokary derejeli (keramatly) adamlara mahsus bolan gaýybyň üçünji derejesinde hakyky şahadat bolup geçýär. Salyk tarykat ummanynda öz gözleýän dürüne – Alla gowuşýar.

Şyh Zemin söýgüsini ylahy söýgüden tapawutlandyrypdyr. Nejmeddin Kubra hyjuwly, mahbuby tarapyndan ýüregi ýesir alnan, söýgi sungatynyň ussady hökmünde çykyş edýär. Eserlerini ylahy söýgä bendi bolan kämillik çagynda ýazandygyna garamazdan, Kubra ýaşlygynda Zemin söýgüsine melul bolandygyny ýatlamaga çekinmändir. Şyhyň Zemin söýgüsiniň badasyndan ganyp içendigine onuň aşaky rubagylary şaýatlyk edýär:

Al ýaňakly, asly oň Çigil taýdan,
Eý, Taňrym, ýasaldy ol haýsy laýdan?
Ýürek gitdi, indem jan almak meýli,
Bu dert üçin öýkäm ýokdur Hudaýdan.

Eý, gözlerim, siz ýüregiň duşmany,
Söýüp, ele berdim niçe janany.
Gözellere pynhan–pynhan seredip,
Soň ýürege ýapýaň ähli günäni.

Saňa duşsam, ýüregim şat, barybir, soňy gije,
Aýralyk bar, dady perýat, barybir, soňy gije.
Gara zülpuň gündizim gijä–tüme öwürýär,
Ýüzüň Gün deý perizat, barybir, soňy gije.

Uzyn, buýra zülpden alýan alheder,
Gül ýüzünden gorkýan bar zatdan beter.
Iller ýaman gözden heder etseler,
Men owadan gözden eýleýän heder.

Nejmeddin Kubranyň ylmy-edebi mirasy türkmen halkynyň filosofiýasynyň, medeniýetiniň, edebiýatynyň XIII asyrdaky taryhyny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatly çeşmelerdir.

MÖWLANA JELELEDDIN RUMY

Möwlana Jeleleddin Muhammet Rumy Kiçi Aziýada we Orta Aziýada, şeýle hem Eýranda kemala gelen edebiyatyň iň görnükli aryf şahyrlarynyň biridir. Ol “soltanyl ulama” (Alymlaryň soltany) lakamy bilen tanalýan Bahaweddin Muhammet ibn Ahmet Hataby Balhynyň (1148-1231) ogludyr. Muhammet ibn Husaýyn köplenç Bahaweddin Welet ady bilen meşhurdyr. Bir rowaýata görä, ol Alaeddin Horezm şanyň gyzyndan bolan aýgytly bolup, öz döwrüniň belli alymlaryndan hasapalnypdyr. Jeleleddin Muhammediň ady köp kitaplarda “Möwlanaýy–Rum” diýlip berilýär. Ol şeyh Nejmeddin Kübranyň şagirtlerinden bolupdyr we Horem şa onuň günsaýyn artýan täsirinden we şöhratyndan heder edip başlapdyr. Sopyçylyk taglymatynyň duşmanlary-da ony şanyň ýanynda ýamanlapdyrlar. Netijede Bahaweddin Welet göçüp gitmäge mejbur bolupdyr. Bahaweddin Welet takmynan 610-nji hijri kamary (1213-1214) ýylynda öz maşgalasy we birnäçe dost-ýarlary bilen birlikde Balhdan günbatara tarap ýola düşýär. Çeşmelerde görkezilişine görä, ol ilki Nişapura gelýär. Şol ýerde aryf şahyr Ferideddin Attar bilen duşuşýar. Çak edilişine görä şol wagtyda Jeleleddin 13-14 ýaşynda (käbir maglumatlara görä 5-6 ýaşynda) eken. Şonda Attar Jeleleddini gujaklap, doga edýär we özüniň “Esrarnama” eserini sowgat berýär. Göýä ol Bahaweddin Welede aýdanmys: “Bu perzendi eziz gör, hormatla, tiz wagtyda onuň deminden älemiň ýüregi köýenlerine ot düşer”. Bahaweddin Welet şol yerden Bagdada ugraýar, soň Mekgä zyýarat edýär, ol ýerden-de Malatýa barýar. Malatiýä şäherinde dört ýyl galýar. Kiçi Aziýada Seljuk hökümdarlarynyň merkezi şäheriniň biri bolan Garaman şäherine ýerleşip ýedi ýyl ýaşaýar. Ahyr soňy Kiçi Aziýa Seljuklarynyň on ikinji patyşasy bolan soltan Alaeddin Keykubatyň çakylygy boyunça onuň häkimiyet merkezine, ýagny, Anadolyda ýerleşýän Konýa şäherine barýar. Keykubat ylma,

edebiyatda sarpa goýan alymlary, şahyr-ýazyjylary hormatlan patyşa bolupdyr. Şuňa görä, onuň döwründe köp şahyrlar Konýada jemlenipdirler. Şu ýerde Bahaweddin Welet ilata ýol görkezip, wagyz-nesihat edip başlaýar. Keýkubat hem oňa uly hormat goýupdyr.

Möwlana Jelaeddin 604-nji hijri kamary (1207-1208) ýylynda Gündogaryň edebi we medeni merkezleriniň biri bolan Balhda dünýä inipdir. Ilkinji terbiýäni we bilimi öz kakasyndan alypdyr. Şahyryň ömrüniň aňly-düşünjeli ýyllary kiçi Aziyada häzirki Türkiýe topragynda geçipdir. Ol kakasy aradan çykansoň (628-nji hijri kamary (1230-1231) ýyly) bir ýyl soň Bahaweddin Welediň şägirtlerinden bolan we sopyçylygyň görnükli wekillerinden hasaplanan Seyit Burhaneddin Muhakkak Termeziden sapak alýar, dokuz yyl onuň müdiri bolýar. Ussady oňa şergy we edebi ylymlary kämil özleşdirmek üçin Şama gitmegi maslahat beripdir. Netijede, ol birnäçe wagt Halapda we Damaskda okap hanafy şerigatyny (fikhi) kämil öwrenýär. Göýä ol şol ýerde meşhur alym Aluýiddin ibn el-Araby bilen hem duşuşyp söhbetdeş bolupdyr diýen maglumat hem bar. Möwlana ýedi ýyldan son ýene Konýa dolanyp gelýär we tälim-terbiye, wagyz-nesihat işi bilen meşgullanýar. Günlerde bir gün Möwlana döwrüniň beyik piri şeyh Şemseddin Muhammet ibn Aly ibn Melikdat Tebrizi bilen duşuşýar. Şol duşuşyk Möwlananyň durmuşynda güýçli täsir galdyrýar. Ol tä ömrünün ahryna çenli şol pursaty ýatlap gezyär. Hat-da “Mesnewi” eseriniň birinji kitabynda ol hakda “Şemsi-Tebrizi ýalňyz nurdur, Gündür we Halkyň nurudyr” diýip nygtaýar. Ol Şemse duşmazýndan öňki halyny şeýle suratlandyrýar. “Hamdym, ýandym, bişdim. Men ön bir gamyşlykdadym. Köküm we köňlüm suwda, toprakdady. O ýerde nâz bile başymy sallap her ösen şemala yranar oturdym. Emma bir gün geldi, meni gamyşlykdan ordular, bedenimi yşk ataşyna guratdylar. Tenimi kesip dürli ýaralar açdylar. Soňra meni bir nepesi güýçliniň eline berdiler. Onuň ýakyp-ýandyryjy yşk nepesi içimden parran geçip, mende yşkdan gaýry näme bar bolsa, ýakyp-ýandyryp kül etdi. İnläp perýadu-pygan etmäge başladym. Perýatlarym syrymy paş eýledi. Sylrlarym ses halyna geldi. Emma gulaklary we köňülleri perdeli bolanlar meniň bu syrymdan mahrum we uzakdylar”.

Möwlana Şem gelmezinden öň halkyň arasyna çykyp wagyzdyr-nesihatlar berer eken. Şemsiň gelmegi bilen ýagdaý бүтинleý üýtgeýär. Möwlana Şems bilen söhbetdeş bolup, başga hiç kim bilen görüşmek islemeýär. Islän wagtlary Möwlana bilen didarlaşýan halkyň bu herekete gahar-gazaby oýanýar. Rowaýata görä, Şemsiň edýän hereketleri birnäçe adamlaryň ylaýta-da Möwlananyň täsipeş şägirtleriniň has-da gaharyny getirýär. Olar Şemsi ýok etmegiň kül-külüne düşýärler. Bu ýagdaýy aňan Şemseddin Tebrizi bir gijede nirädir bir ýerlere gürüm-jürüm bolýar. Halk muňa begenip, baýram edýär. Sebäbi Möwlana ýene-de olaryňky. Emma bu begençli ýagdaý uzaga çekmeýär. Sems gidensoň, Möwlananyň ýagdaýy has-da beterleşýär. Möwlana ýelden, suwdan diňe Şemsi soraýar.

Kakasynyň agyr hasratyna dözmedik Möwlananyň ogly Soltan Welet Şemsiň gözlegine çykýar we ony tapyp, ýene-de yzyna gaýdyp barmagyny haşyş edýär. Eger Şems barmasa, kakasynyň halynyň harapdygyny düşündirýär. Şems ýene-de Konýa dolanýar. Ýene-de öňki günler başlanýar. Möwlanany görmäge zar bolan halk hüjüm edip 645-nji hijri kamary (1247-1248) ýylynda Şemsi öldürýärler. Göýä şol wakada Möwlananyň uly ogly Alauddin hem berk ýaralanypdyr we aradan çykypdyr diýen rowaýatlar hem bar. Şol wagt Möwlana 41 ýaşynda eken. Emma şahyryň käbir gazallaryndan görnüşine görä, bir gün Şems ýütürüm bolýar. Möwlana ony iki ýylyň dowamynda agtaryp gezyär, ýöne ondan hiç hili nyşan tapmaýar. Rowaýata görä, Şems ölenden soň, kim onuň diriliginden habar berse, Möwlana şol habar getiren kişä gymmat bahaly sowgatlar berer eken. Halk muňa düşüniپ “Şems diri, Şems pylan ýerdemiş” diýen ýaly habarlary yzly-yzyna getirip durýar. Ýaranlary: “Eý, ussat, olar seni aldap, sowgat-salamyňy alýarlar, Şems birwagt öldi ahyry” diýenlerinde, Möwlana: “Men bu beren zatlarymy olaryň ýalany üçin berdim, eger olar dogrusyny aýtsadylar, men onda janymy bererdim” diýip, Şemse bolan söýgüsini dile getiripdir.

O ebedi dirä öldi dýen kim,
Kimdir umyt güneşi söndi diýen?
O umydyň duşmany üçege çykyp,

Gözlerini ýumup, güneş söndi diýdi.

Möwlana Jelaledin agyr ýagdaýlary başdan geçirip ryýazatlar çekip yrfan äleminde tejribeler toplaý beýik mertebä-kutubluk derejesine ýetýär. Şondan soň ol özüne orunbasar belleýär. Ilkinji orun basary Salahaddin Feridun Zekrupdyr. Ondan soň 657-nji hijri kamary (1258-1259) ýylynda Möwlana özüne Husameddin Hasan ibn Hasany orunbasar belleýär. Ol Çelebi Hüsameddin ady bilen meşhurdyr. Bu örän takwa we sopyçylykda yokary derejä ýeten adam bolupdyr. Onuň Jelaledine täsiri örän güýçli eken, hatda Möwlana onuň höweslendirmegi we tabşyrmagy bilen meşhur “Möwlana” eserini ýazypdyr. Husameddin 683-nji hijri kamary (1284-1285) ýylynda aradan çykýar. Ondan soň orunbasarlyk Möwlananyň ogly Soltan Welede tabşyrylyar. Ol otuz ýyllap tarykat tarapdarlarynyň ýolbaşçysy bolýar. Möwlana Jelaledin 672-nji hijri kamary (1273) ýylyň Dekabr aýynyň 17-ne Konýada aradan çykýar. Bu waka halk arasynda uly pajyga hasaplanýar, Halk kyrk günläp matam tutýar. Möwlananyň özi ölüm gijesini Şebi-Arus diýip atlandyryýar, ýagny aşygyň magşugyna gowuşýan toý gijesi. Soltan Welet Ibtidatnama atly eserinde bu pursat barada şeýle maglumat berýär:

“Hijriniň 672, miladynyň 1273-nji ýylynda uly sultan göç etdi. Gözler ýaşa doldy, köňüller matam içinde iňledi. Hat-da musulman dällerem hasrata boglupdy. Her päk ýürekli ynsan Oňa sadyk, Her millet Oňa aşykdy.

Halk:

“O Hezreti Pygamberiň nury we syrydyr. Faziletleriň soňsuz deňzidir...” diýýärdi. O gün kiç kim köşeşip bilmedi. Bütün halk gaýgy-hasratyň içinde:

“O bir hazynady, topragyň astynda gizlendi” diýdiler”

Hezreti Möwlananyň jesedini Konýada kakasy Bahauddin Welediň guburynyň ýanynda jaýlaýarlar. Häzirki wagtyda ol gubur “Kubbatyl-hazra” (Ýaşyl gupba) ady bilen meşhurdyr.

Mesnewi-Kebir eseri. Möwlana Jelaledin san taýdan iň köp eser ýazan şahyrlaryň biridir. Onuň kyssa eserleri-de bar. Möwlananyň iň uly şygry eseri “Mesnewi-Kebir” atly kitabydyr. Bu

eser 6 depderden, kitapdan ybarat bolup, hemmesi bilelikde galyň kitap şeklinde çap edilyär. Möçberi 26 müň beytden ybarat. Biziň döwrümize çenli ýazylan kitaplaryň diňe üç sanysyň yzyna şerif waspy berlipdir. Birinji Buhari şerif, ikinji Şifaýy şerif, üçünjüsi-de Mesnewi şerifdir.

Şeýhul Yslam ibni Kemal Paşa Mesnewi baradaky gören düşüni “Bir bulgur suw” atly kitapda şeýle beýan edipdir: “Men düşümde Hezreti Pygamber sallallahu aleyhi wesellemi gördüm. Ol mübäreke elinde Mesnewini tutup şeýle diýdi:

“Maňa örän köp manewi kitaplar getirildi. Emma Mesnewi ýaly kitap ýazylmady”.

Abdyrahman JamyHezretleri Hezreti Möwlanadan söz açanda:

“O beýik weliniň waspy hem üstünligi hakda men näme diýeyin?! Onuň Mesnewisi taýsyz bir many jahandyr” diýipdir.

Hakykatda Mesnewi Möwlananyň könlündäki hasratyny göterýän perýatnamadyr. Möwlananyň özi Mesnewi hakynda şeýle maglumat berýär: “Mesnewi hakykata ulaşmak, ylahy syrlara eýe we aşna bolmak isleýänlere nurly bir ýoldur”. Mesnewi Hezreti Möwlananyň müridi Husameddin bile söhbetidir. Möwlana: “Men Mesnewini Husammeddine görä ýazdym” diýýär, ýagny Möwlana Şems ýaly yşk ummanyny ýityripdi. Ol Şemsden aýralygyň hasratyny dile getirýär, Husameddin hem ýazýardy. Kitapda Möwlana tasawwufa-yrfana, diňe ahlaga degişli iň möhüm meseleleri orta atypdyr. Olary düşündiren halatynda Kuranyň aýatlaryna, hadyslaryna salgylanypdyr. “Mesnewinin” mazmuny köp sanly sygyr hekaýatlardan ybarat bolup şolaryň sonunda şahyr dini yrfany netijeler çykarýar. Eser sada köpçülige düşnükli dilde, dürli timsallar getirilip beýan edilipdir. Möwlana: “Maksat kyssadan hisse (many çykarmak) almakdyr, diňe hekaýat aýtmak däl” diýmek bilen hekaýatlaryň aňyrsynda uly manylaryň ýatandygyny ýatladypdyr. Sopyçylyk yrfan pikirlerini sygyr bilen beýan etmekde Möwlanadan öň şeýh Attar we Sepaýy ýaly beýik ussatlar geçipdirler. Möwlananyň olaryň döredijiliginden peýdalananlygy şüpheşizdir. Muňa şahyryň: “Yşkyň ýedi şäherini Attar aýlanyp çykdy. Biz bolsak, entek bir köçäniň çatyrygynda gezip ýörüs” diýmegi ýa-da

“Men Mollaýy-Rumy, nutkumdan bal şeker damýar, emma söz sözlemekde şeyh Attaryň guludyryň” diýip ýazmagy güwa geçýär. Şeyh Attar hem öz gezeginde Möwlananyňky ýaly syrdaş dostunyň ýoklugyndan söz acyp şeýle ýazypdyr:

“Men bir guşdum, älemi razdan (syr äleminden) uçdum. Ýerden asmana bir aw alaýyn diýip (syrymdan aňlaýan bir dost tapaýyn) umyt etdim. Emma mähremi-raz (syryma mährem boljak) kimsäni tapmadym. Gelen gapymdan çykdy-m-da gitdim”.

Sopyçylyk sygyrýetinde Möwlananyň ýeten derejesine hiç kim ýetip bilmändir diýip alymlar tassyklaýarlar. Şoňa görä şahyryň bu eseri dürli görnüşde çap edilip oňa ençeme düşündirişler ýazylypdyr we birnäçe dillere terjime edilipdir. Şolardan iňlis alymy R.Nikolasyň iňlisçä eden terjimesini görkezmek bolar. Ol “Mesnewiniň” tekstini–de neşir etdiripdir. (1925-1940) Möwlana Jelaleddiniň ikinji uly eseri “Diwane-kebir” (“Beýik diwan”) ýa-da “Diwan-e gazallıyat-e Şems-e Tebrizi” ady bilen meşhurdyr. Çünki bu gazallaryň köpüsinde Möwlana öz adyny ýa-da tahullusyny däl-de söýgüli ussady Şemsin adyny getirýär. Şahyryň bu diwany ilkinji gezek belli alym Bediuzzaman Furuzanfer tarapyndan 1958-1996-njı ýyllar aralygynda çap edildi. Şoňa girizilen goşgylaryň sany rubagylardan başga jemi 36360 beýtden ybarat. Möwlananyň üçünjı sygry eseri onuň rubagylarydyr. Olaryň sany şahyryň neslinden bolan Muhammet Welet Çelebiniň neşir etdiren “Rubagyýate Möwlana Jelaleddin” atly kitabynda (Stanbul 1312(1933) jemi 1636 rubagy (818 beyt) emma B.Faruzanferin neşirinde olaryň sany 1983 rubagydyr. (991 beýt) Möwlanadan käbir kyssa eserleri-de miras galypdyr. Şolardan onun Mayneddin Perwana ýüzlenip aýdan sözleriniň jemi bolan “Fihi-mafih” (“Özünde bir zat bar”) atly eserini görkezmek mümkin. Bu eseri-de yrfan we sopyçylyk meselelerine bagyşlanypdyr. Mundan başga onun käbir hatlary (“Mekatib”) we makalalary-da (“Mejalys”) saklanypdyr. Bu eserleriň aglabasy parsça ýazylypdyr. Sebäbi şol döwürde döwlet dili pars dilidi. Şahyr öz eserlerinde inçe duýguny, pikir syzmany düşünjeden ileri tutýar. Ol ynsanda esasan iki sypata ähmiýet berýär: Umytlylyk we kiçigöwünlilik. Umytly adamyň söwüt-denem hurma miwesini iýip

biljekdigine ynamy bar. Bu pikiriň aňyrsynda umytylyk duýgusyny terbiýelemek ýoly ýatyr.

Sen näçe kiçigöwünli bolsaň, halk seni şonça-da belende göterýär. Emma muňa aňyrsy bilen göz ýetirmekde, kemini goýman berjaý etmekde iş bar.

“Men-menlikden gutulanlara gögem sežde eder, aýam, güneşem”

Möwlananyň eserleri ähli zaman üçin ýazylypdyr. O eserleri adaty ýol bilen okap gidibermeli däl. Her setire örän eserden çemeleşmeli, setir arasynda, perde aňyrsynda owazlar arkaly näme diýýäne düşünjek bolmaly. Magtymguly Jelaleddin Ruma Manylar Jamy diýip ýüzlenipdir.

Jelaleddi Rumi jamy-ul many,
Alarnyň jaýynda men hem kân bolsam.

Möwlana her demde, her halda okyjysy bilen ýürekdeş bolmak, oňa ýakynlaşmak isleýär. “Aýry saýmaň meni, siziň obaňyzdan men, şu obadan özümi gözlär men. Duşman ýüzli bolsam-da duşman dälidirin. Hindiçe söýleşem-de, aslym türkdür”. bu pikir Möwlananyň döredijiliginde dürli rowüşde öwran-öwran gaýtalanýar. “Şuňkaryň ördekleri taşlap, sähra gitmäge yrjak bolşy hakynda hekaýatda-da” dogduk mekanyň ezizligi, mähribanlygy, ony hiç zat bilen çalşyp bolmajakdygy baradaky ajaýyp pikir öne sürülýär.

Ördeklere şeýle dýenmiş şuňkar:
“Sizem-ä guş goşa ganatyňyz bar.

Elmydama suwda, batgalyk kölde,
Şol ýaşap ýörsüňiz gözgyny halda.

Neçüýn sähra taýa gereňzok ganat?”
Ördekler aýdypdyr: “Bir zada syn et,-

Berlipdir jahanda her kime bir zat,
Bu köl biziňüçin jennetden zyýat.

Barja mydarymyz bu gamyşly suw,
Şoň üçin sährany edemzok arzuw.

Bizi güýmäp durma, bolgusyz gepe,
Git-de öz sähraňda ýaşaber şepe!”

Möwlananyň Mesnewisinden käbir parçalar terjime edilip, türkmen okyjysyna yetirildi. Ýöne Möwlana Jelaleddin Rумы hem onuň köptaraply döredijiligi Türkmen edebiýaty öwreniş ylmy tarapyndan doly öwrenilenok. Diňe onuň mesnewisinden bölekler ýazyjy Oraz Ýagmyr tarapyndan “Bolşuň ýaly görün” ady bilen kitap görnüşinde neşir edildi. Möwlananyň edebi mirasy türkmen alymlarynyň ýörite ylmy derňewlerine garaşýar.

MAHMYT PÄLWAN HOREZMI

Köneürgenç gadymy medeniýetiň mekanydyr. Saklanyp galan taryhy ýadygärlikler Gürgenjiň dünýäniň ösen medeniýetleriniň biri bolandygyndan habar berýär. Onuň taryhy ençeme müňýyllyklardan gözbaş alýar. Horezm ýurdunyň otparazçylyk dininiň mukaddes kitaby “Awestada” ýatlanmagy onuň taryhynyň asyrlaryň jümmüşine uzap gidýändigini aňladýar. Gadymy Horezmiň paýtagty Gürgenç şäheri orta asyrlarda gülläp ösüpdir. Ol ykdysady galkynyşlary, baý kitaphanalary, “Paýhas öýi”, obserwatoriýasy, ajaýyp arhitektura binalary we alym-şahyrlary bilen meşhur bolupdyr.

Köneürgenç dünýä medeniýetine Muhammet Ibn Musa Horezmi, Abu Reýhan Biruny, Abul-Kasym Zamahşary, Ibn Yrak, Mäsihi, Nejmeddin Kubra, Aşyk Aýdyň pir, Pälwan Manmyt

Pirýarweli, Sakkaky Horezmi we Muhammet Horezmi ýaly onlarça alymlary hem şahyrlary beren türkmen topragydyr. Ibn Sina bilen Omar Haýýam Gürgenjiň ylym mekdebini geçen uly alymlardyr. Ýeri gelende bellesek, Mahmyt Gaznalynyň Gazna şäherinde döreden ýokary mekdebiniň esasyňy goýanlar hem Gürgençden baran alymlardyr. Gürgençden çykan alymlaryň Bagdat “Paýhas öýünde” ylym dünýäsiniň parlak ýyldyzlary bolandyklaryny bellemek ýakymlydyr. Horezmçalar döwletiniň soltany Atsyzyň döwründe bu hökümdarlyk Seýhun derýasynyň (Syrderýanyň) boýunda ýerleşen Jende çenli giňelipdir. Tekeş 1193–94-nji ýyllarda öz hökümdarlygyna Horasany, Reýi we Ysphyany birleşdiripdir. Onuň ogly Alaýeddin Muhammet Horasanda Gurly türkmenleri bilen bolan barlyşyksyz söweşlerden soň 1210-njy ýyl töwereklerinde Parsyň uly bölegini basyp alypdyr. Buharany we Samarkandy boýun egdiripdir. Garahytaýly Gur hanyň garamagyndaky ýerleri basyp alyp, onuň paýtagty Otrary eýeleýär.

Gadymy Köneürgenç taryhy galkynyşlary hem gaýtgyňlary başdan geçiren, agyr külpetleriň şaýady bolan medeni merkezdir.⁴⁶ Mongollar dünýä medeniýetiniň ajaýyp ojalarynyň biri bolan Gürgenji ýer bilen ýegsan edeninden soň, ylym medeniýet pese düşýär. Emma, şeýle-de bolsa, Köneürgenç medeni gymmatlyklaryny saklap galypdyr.

Gadymy Gürgenjiň meşhur şahyrlarynyň biri Mahmyt Pälwan Horezmidir. Mahmyt şahyryň ady, Pälwan onuň tahallus-lakamy bolup, Horezmi onuň ýerligini aňladýan nisbesidir. Ol barada ilkinji maglumatlar Lutfaly Azeriň “Ataşkedeýi-Azerinde”, “Kyýasul lugat” atly tezkirede we türk alymy Şemsetdin Samybeýiň “Komusul älem” eserinde berlipdir. Mundan başga-da, rus alymlaryndan G. A. Pugaçenkowanyň L. I. Pampeliň we özbek alymlaryndan Ý. Gulamowyň işlerinde Mahmy Pälwan hakynda ýatlanylýar. 1962-nji ýylda Daşkentde Pälwan Mahmydyň jemi 57 rubagysy saýlanyp alnyp, parsçadan özbek diline terjime edilip, asyl nusgasy bilen bilelikde neşir edilipdir. Neşire özbek alymy T. Jalolow sözbaşy

⁴⁶ Ýusubow H. Gadymy Horezmiň ýüregi. –Aşgabat. “Ýurt”, 1995.

makala ýazypdyr.⁴⁷ Şeýle hem şahyr hakynda S. Durdyýewiň 1967-nji ýylda Aşgabadyň “Ylym” neşirýaty tarapyndan çap edilen “IX – XVII asyr türkmen şahyrlary” atly sözlüginde ilkinji maglumat berilýär. Çeşmelerde Mahmyt Pälwanyň “Kanzul Hakaýyk” atly mesnewisiniň bolandygy ýatlanylýar.⁴⁸

Şahyra bagyşlanan işlerde onuň il içinde Mahmyt Pälwan, Ysmamyt ata, Pälwanpir, Hezreti Pälwan, Pälwan ata, Pirýarweli atlary bilen tanalandygy, döredijilikde Pirýarweli, Mahmyt, Kytaly tahalluslaryny alandygy aýdylýar. Ol hakyndaky maglumatlar biribirine çapraz gelýär. Dogrudanam, bir adamyň şunça adynyň bolmagy, onuň guburynyň hem üç ýerde diýlip görkezilmegi ikiyeňlendirýär.

1247-nji ýylda şahyryň atasy maşgalasy bilen Gürgençden (Häzirki Köneürgenç şäheri) Hywa göçýär. Ýolda olaryň ogly bolýar. Oňa Mahmyt diýip at goýýarlar. Ol milli göreşiň inçe tilsimlerini oňat bilýän pälwan bolup ýetişýär. Şondan hem oňa Pälwan lakamy galýar. Onuň pälwanlygy barada il içinde dürli rowaýatlar saklanyp galypdyr. Aýdylyşyna görä, Mahmyt Pälwan külli Türküstanda hem Hindistanda önüne pälwan geçirmändir. Onuň Hindistanda bolandygy barada maglumatlar bar. Şahyr Hindistanda wagty hindileriň tarapynda durup söweşmeli bolupdyr. Şonda ol hindi patyşasy Raý Ropoý Çunany ölümden halas edipdir. Patyşa pälwana näme serpaý islese berjekdigini aýdanda, Mahmyt dürli sebäpler bilen ýesir düşen ildeşlerini azat etmegini haýyş edýär we olary ýesirlikden boşadýar. Olaryň ata Watana aşmaklary üçin ýol harjyny tutup berýär. Bu onuň Watana hem il-güne söýgüsiniň ýokary bolandygyny aňladýar. Pälwan şahyryň watansöýüjiligi bilen bagly gürrüňler başga-da bar. Onuň mongollaryň çozuşy wagtynda Watan goragynda şehit bolan gerçekleriň gabyrynyň üstünde ýadygärlik bina galdyrandygy dogrusynda maglumat bar. Biziň pikirimizçe, türkmen halkynyň içinde ýörgünli bolan Pilmahmyt bilen baglanyşykly ertekiniň döremeginiň esasynda Mahmyt Pälwanyň taryhy şahsyýeti ýatýar.

⁴⁷ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962.

⁴⁸ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962., 10 sah.

Mahmyt Pälwan 1326-njy ýylda aradan çykypdyr. Hywada Hezreti Pälwan ata, Köneürgençde Kubranyň aramgähiniň golaýynda gümmez galdyrylan Pirýarweli ýadygärliginiň, Daşoguzyň Görogly etrabynda Ysmamyt ata (Ismi Mahmyt ata-A.T.) gonamçylygynyň bolmagy bu ulama şahyra halkyň hormat-sylagynyň abysyz uly bolandygyndan habar berýär. Sebäbi, Mahmyt Pälwan şahyr pälwanlygyndan başga öz döwrüniň iňňän uly keramatly saýylan şahsyýetidir. Ol zamanasynyň uly piri, danyşment alymy, halatly kişilerinden bolupdyr.

Gadymy Horezm ýurdy barada biziň şu günlerimizde halk arasynda aýdylýan bir gürrüni ýüz ugra belläsim gelýär. Ýaşuly adamlaryň aýtmagyna görä, gaty ir zamanlarda Horezmiň ilaty juda gür bolupdyr. Häzirki Köneürgençden tamyň üçegine çykan pişik üçekden düşmän (tamyň depesinden- A.T) Hywa gelip, bilipdir. Munuň özi Horezmde – Daşoguzda ilatyň köp bolup, öýleriň dege-dege ýerleşendigidinden habar berýär. Emma, mongollaryň çozuşyndan soň ilat selçeňleşipdir. Gyrgynçylyk gadymy Horezmiň parahat durmuşyny bulaýar. Bu barada Mahmyt Pälwanyň rubagylarynda hem ýatlanylýar.

Döwranda köp gözi men girýan gördüm,
Her ki bela bolsa bigüman gördüm,
Nuh müň ýil ýaşap gördi bir tupan,
Men Nuh bolmasam hem müň tupan gördüm.⁴⁹

Mahmyt Pälwan mongollaryň Horezm ýurduny tozduran zamanynda ýaşayar. Onuň rubagysynda diýýän “müň tupany” gönüden göni mongol çozuşlary bilen baglanyşyklydyr. Jeýhunynyň akymynyň üýtgedilip, şäheriň suwa gark edilmegi sazlaşykly ösýän ýaşayşy, ekerançylygy düýpli ýok edýär. Netijede adamlar derýanyň ugry bilen Gündogara tarap göçüpdirler. Mahmyt Pälwan hem şol köpçülikleýin göçülen döwürde dogulypdyr. Onuň kakasynyň maşgalasynyň aýagynyň agyrdygyna-aýalynyň göwrelidigine

⁴⁹ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962., 49 sah.

garamazdan ýol şaýyny tutmagy döwrüň galagoplulygyndan habar berýär. Taryhy geografiýa bilen iş salyşýan alymlaryň aýtmaklaryna görä, Amyderýa häzirki Gazojak şäherinden başlap üç şaha bölünip gadymy Gürgenje tarap akypdyr we Köneürgençde ýene bir şaha birleşipdir. Mahmyt Pälwanyň ýolda dogulandygy barada maglumat bar. Megerem, onuň doglan ýeri Görogly etrabynda ýerleşýän il içinde Ysmamyt ata ady bilen tanalýan gonamçylygyň töweregi bolsa gerek.

Öňde biz Köneürgençde Pirýarweli aramgahiniň, Hywada (Özbekistan, Horezm welaýaty.) Pälwan ata, Görogly etrabynda Ysmamyt ata gonamçylyklarynyň bardygyny aýdypdyk. Eger biz şu üç aramgähi hem bir adama degişli hasaplasak, onda olaryň haýsynyň Mahmyt Pälwanyň hakyky jaýlanan guburydygyny kesgitlemek zerurlygy ýüze çykýar. Şeýle ýagdaý bolaýanda-da, onuň guburynyň Görogly etrabyndadygyny ynamly aýdyp bileris. Sebäbi öňde ýatlan at-tahalluslarymyzyň ählisiniň Mahmyt Pälwanyň il içinde ýörgünli tutulan adydygy baradaky pikir şeýle netijä gelmäge esas hem berýär. Eýsem-de bolsa, taryhda şeýle ýagdaýlaryň yüz berýändigini ýatlarlyklydyr. Mansur Hallajyň, Ýusup Hemedanyň birnäçe ýerde mazarynyň bolmagy muňa mysaldyr. Musulman dünýäsinde seýregem bolsa duş gelyän, öz gabyryny özi gazdyryp, öňünden taýýarlap goýmak däbi ünsi çekerliklidir. Şeýle ýagdaýa häzirem käbir musulman halklaryň medeniýetinde duş gelinýär. (Bolmanda wepat edýän adamyň garran çagynda özüniň jaýlanmaly öwliýäsini ogul-gyzyna wesýet edip gitmesi häli-häzirem bar. Munuň özi ahyryýetiňi boýun almak bolup, dünýäde ýagşylyk etmek, ahyryýet azabyna sogaply barmak duýgusyny oýarypdyr-A.T.) Megerem, ol gözbaşyny Hoja Ahmet Ýasawynyň terkidünýä sopusylyk garaýyşlaryndan alyp gaýdýan bolsa gerek. Ahmet Ýasawy musulman dünýäsiniň serweri Muhammet Pygamberden artyk ýaşamagy uslyp bilmäni ömrüniň ahyrynda ýerzeminde ýaşapdyr.

Musulman dünýäsinde halatly adamlaryň ýaşan, wepat eden ýerlerini keramatlaşdyrypdyrlar. Adamlar ony özlerine degişli etmek isläpdirler. Şeýdibem, olaryň bir däl-de, birnäçe ýerde aramgähleri peýda bolupdyr. Biziň pikirimizçe, Mahmyt Pälwanyň hakyky aramgähi Ysmamyt ata gonamçylygy bolmaly. Sebäbi,

birinjiden, uly pirlar, keramatlylyk mertebesine galan din hadymalary gonambaşy bolup jaýlanypdyr. Allanyň söýen adamy hökmünde onuň töwreginde (golunyň astynda) beýleki ýönekeý adamlar jaýlanypdyr. Ynanja laýyk ol o dünýäde Alladan özüni penalap geleniň günäsini geçmegi sorarmyş. Mahmyt Pälwan sopuçylykda uly mertebä galan we onuň kubraçylyk mekdebiniň wekilidir. Muny şahyryň sopuçylyk mazmundaky rubagylary tassyklaýar. Ikinjiden, Mahmyt Pälwanyň dünýä inen ýerinde jaýlanmagy gaty bolup biljek hakykatdyr. Bu dini kada-kanuna doly gabat gelýär. Aslynda ulama şahyryň ýaşan ýeri onuň şol jaýlanan ýeri diýip çaklamaga doly esas bar. Köneürgençden täze ýurt tutunmak maksady bilen göçüp gelýän adamyň perzende ýüzi düşen ýeri oturmak üçin amatly görjegi bolup, biläýjek hakykatdyr. Amyderýanyň üçe bölünen bir golunyň hut şol ýerden akyp geçendigi hakyndaky maglumat bu pikiri has ygtybarly edýär. Çünki, suw bar ýerinde ýaşaýyş bar. Ekerançylyk bolsa orta asyr Köneürgenjiň taryhynda esasy orunda durupdyr. Üçünjiden, Mahmyt Pälwanyň Ysmamyt atadaky aramgähi örän uly bolup, ol göwrümi boýunça hem gabat gelýär. Aramgähe zyýarat eden her bir kim onuň hakykatdanam pälwansypat adam bolandygyna göz ýetirip biler. Aramgähiň arhitektura gurluşy özboluşlugy bilen aklyňy haýran edýär. Onuň gurluşy Hezreti Mahmyň Pälwanyň külli Horezmiň ulu mertebeli ulama-piri bolandygyna güwä geçýär. Aramgähe golaýdaky hüjrelerde okuw okadylypdyr. Eýwanyň sünnälenip nagyşlanan iki öresi onuň taryhy ähmiýetini artdyrýar. Boýy iki metr çemesi bolan hasa piriň hasasy hasaplanýar. Adatça hasanyň boýy oňa niýetlenen adamyň boýy bilen deň ýasalypdyr. Hasany synlap onuň eýesiniň uzyn daýaw adam bolandygyny çaklamak mümkin. Özem hasa juda inçelik bilen sünnälenip ýasalypdyr. Hasa durşuna nagyş bolup, ol eýesiniň aryfana adam bolandygyndan habar berýär.

Ysmamyt atanyň aramgähi häli bu güne çenli tutuş Daşoguz welaýatynyň halkynyň hem-de Özbegistanyň Hörezm welaýatynyň ilatynyň zyýarat edýän mukaddes ýeri bolup durýar. Mahmyt Pälwan rubagylarynda köp ýeri zyýarat edendigini aýdyp, özüniň hem şolaryň deňinde bolmagyny, ýagny, Allanyň söýen bendelerinden biri bolup, o dünýe bu dünýe ile şepagatynyň degmegini isläpdir:

Kim kylar bu weýran dilim ymarat,
Kim günähim üçin berer keparat,
Men zyýarat etdim köp gabrystany,
Bilmedim kim eder gabrym zyýarat?⁵⁰

Setirleri okap halatly Mahmyt Pälwanyň dilegleriniň Allanyň dergähinde kabul bolandygyny görýäris.

Şahyryň terjimehaly bilen baglanyşykly il içinde aýdylýan rowaýat-gürrüň gyzyklydyr. Aýdylýşyna görä, Ysmamyt atany we olaryň ýoldaşlaryny Mekgeden Horezm ýurduna yslam dinini ýaýratmak üçin Muhammet pygamberiň özi goýberenmiş. Pygamberimizi gören adama sahaba diýlipdir. Şol sebäpli Ysmamyt ata Ismisahaba diýip ýüzlenýänler hem bar. Görogly etrabyňyň Saparmyrat Ataýewiç Nyýazow adyndaky geňeşliginiň çäginde il içinde ýörgünli ady Lälezem ata ýa-da Lälejan gonamçylygy bolup, onda Ysmamyt atanyň dogany Lälejanyň jaýlanandygy aýdylýar. Rowaýata görä, Lälejan ýolda aradan çykýar. Ol demini sanap ýatyrka agasy Ysmamyt ata garap: “Aga jan, men indi, şeýdip ýat ilde ýeke özüm ýitip gidibermeli bolarynmy ?” diýende , Ysmamyt ata doganyňa: “Sen hiç wagt ýeke bolmarsyň seniň töweregiň mydama adamly bolar, adamlar ilki seni zyýarat edip, soň maňa gelerler” diýenmiş... ”Halk aýtsa galp aýtmaz” düşünjeden ugur alyp, pikir ýumagyny çöşläbersen käbir ylmy çaklamalar döreýär. Gürrüňçil ýaşuly adamlaryň aýtmaklaryna görä, Ysmamyt ata alty erkek dogan eken. Olaryň bir sany gyz dogany bolupdyr. Her bir rowaýatyň esasynda durmuş hakykatynyň ýatýandygyny inkär edip bolmaz. Emma, wagtyň geçmegi bilen rowaýatlar hem üýtgeýär. Bu ýagdaý agzeki, başgaça aýtsak dil üsti bilen ýaşayan edebi nusga mahsus alamatdyr. Ýöne şeýle-de bolsa, olar belli bir derejede taryhy hakykaty açmakda ähmiýetlidir.

Geliň indi ýokarda getiren rowaýat gürrüňimize ylmy nazaryýetden baha bermäge synanyşalyň. Ozaly bilen rowaýatyň

⁵⁰ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962., 56 sah.

sahabaly tarapyna üns bereliň. Taryhy çeşmeleriň tassyklamagyna görä, Yslam dininiň serweri, Allanyň resuly Muhammet Pygamber milady senesi boýunça 570-nji ýylda doglup, 632-nji ýylda hem aradan çykýar. Musulman dünýäsinde Pygamberimizi gören adama öňde-de belläp geçişimiz ýaly, sahaba diýilipdir. Emma Muhammet Pygamber aýatda bar mahaly araplar Horezme gelmändi. Gadymy Gürgenjiň buýsanjy Muhammet Horezmi “Taryhlaryň kitaplary” atly traktatynda arap halyfatynyň taryhyny beýan edip, araplaryň Maryny 651-nji, Sarahsy 652-nji, Samarkandy 709-njy ýyllarda basyp alandygy barada maglumat beripdir.⁵¹ Könergenç medeniýetini öwreniji arheolog Hemra Ýusupow “Gadymy Norezmiň ýüregi” atly işinde miladynyň 712-nji ýylyndan Horezmde araplaryň täsiriniň bolup başlandygyny maglumat berýär. Ykdysady taýdan gaty gowşan ýurdy dolandymakda we häkimiýeti elde saklamakda asgynlan Horezmşa arap serkerdesi Kuteýbe ibn Muslimden kömek sorapdyr.⁵² Horezm 995-nji ýyldan tutuşlygyna araplaryň elinde bolupdyr. Biziň nygtamakçy bolýan pikirimiz, bu döwürde hiç bir hili sahabanyň Horezm ýurduna gelip bilmejekdigi we onuň taryhy döwür jähtden mümkin däldigidir. Mahmyt Pälwanyň Mekgeden iberilendigi bilen bagly gürrüň, megerem, Kuteýbe ibn Muslim bilen baglanyşykly dörändigini H. Ýusupow öňde ady agzalan işinde ýerlikli düşündiripdir: ”Ýerli halk Köneürgenjiň harabaçylygyna “Üç yüz altmyş – 360”, “Ikinji käbe” ýa-da “Pygamberiň nazarynyň siňen ýeri” diýip zyýarata gelýärler... Şeýlelikde, Kuteýbanyň ýerli halkyň özara dawasyna (grazdanlyk urşuna) goşulyp, günäsiz halky nähak gyrandygy zerarly, araplaryň ýolbaşçylarynyň (häkimleriniň, halyflarynyň) halkyň ynamyna girmek üçin gürgeňçililere beren ýeňilligi, ýagny ol ýeriň ilatyna hajy bolmak üçin Mekgä-Käbä gidip oturmagyň zerur däldigini, pygamberiň nazarynyň siňen we “Üç yüz altmyş” keramatlylaryň bolan ýeridigini diňe araplaryň – Kuteýbanyň günäsini ýuwmak üçin eden syýasatlary diýlip, düşündirilse hakykata laýyk bolarmykan

⁵¹ Baýramsähedow N. Danalara uýsaň... – Aşgabat, “Magaryf”, 1985., 33 sah.

⁵² Ýusubow H. Gadymy Horezmiň ýüregi. –Aşgabat. “Ýurt”, 1995., 34 sah.

öýdýäris.”⁵³ Şu delillere esaslanyp Mahmyt Pälwanyň hiç bir hili Arabystandan gelmändigini, onuň ýerli türkmen adamy bolandygy belli bolýar. Emma, şahsyýetiniň sahaba derejesinde keramatlaşdyrylmagy onuň ylahy sopuçylyk mertebesiniň uly bolandygyny aňladýar. Halkyň arasynda saklanyp galan gürrüňlerde onuň alty erkek dogan, bir sany gyz dogan bolandygy öňde ýatlapdyk. Şu ýerde kanuny sorag döreýär. Onuň doganlary kim bolupdyr ? Eýsem, bir adamyň il arasynda Mahmyt Pälwan, Ysmamyt ata, Pälwanpir, Hezreti Pälwan, Pälwan ata, Pirýarweli, Mahmyt Horezmi atlary bilen tanalmagyna nähili düşünmeli?! Köneürgençdäki Pirýarweli, Hywadaky Pälwan ata aramgähleri Mahmydyň doganlarynyňky bolaýmasyn?! Eger, “Halk aýtsa galp aýtmaz” diýen ýörelgä uýup, pikir ýumagyny çöşlese, onda bize ýedi doganyň dördüsi belli bolýar. Pälwanlygyň nesil yzarlaýandygyny biziň herimizem bilýäris. Bir öýde pylança doganyň toý-tomgyň bezegi pälwan bolup ýörmesine biziň köpümüz şaýatdyrys. Toýda orta çykyp, göreş tutup iki-üç ýola baýrak alsaň türkmeniň derrew “pylan pälwan” diýip, ýüzlenmesi bardyr. Şeýdip ol lakam ýörgünli bolup gidiberýär. Ikinji bir ýagdaý, pälwan sözüniň göçme manyda gelip, onuň ylym ýa keramat pälwany manysynda bolup, aýdaly, Pälwan atanyň adynda pälwan, ata sözleri biri-biriniň üstüni ýetirip, keramat eýesi manyda gelen bolmagy hakykatdan gaty bir daş dälidir. Bu keramatly pire Hezreti Magtymguly Pyragynyň sarpasy belent, juda ýokary bolupdyr. Magtymguly “Şypa ber” atly şygrynda musulman dünýasiniň Keramatlylarynyň hatarynda onuň adyny hormat bilen tutýar:

Dat eýläp, tilimden kyldym pyganlar,
 Ýaş ýerine akdy gözümde ganlar,
 Horezm ýurdunda ýatan janalar,
 Ismi Mahmyt – är päliwan, şypa ber!⁵⁴

⁵³ Ýusubow H. Gadymy Horezmiň ýüregi. –Aşgabat. “Ýurt”, 1995., 39 sah.

⁵⁴ Magtymguly. Şygrylar. –Aşgabat, “Türkmenistan”, 1992, I tom, 72 sah.

Eger delil hökmünde getiren bu bendimize siňňitli nazar etseň, onda Magtymgulynyň bir däl-de iki adamyň adyny getirýändigini görmek bolýar. Goşgy bendiniň üçünji setirinde janan sözi “jananlar” görnüşinde köplük manyda beripdir. Sebäbi dördünji setirde iki adamyň – Mahmyt Pälwan bilen Är Pälwanyň, ýagny, Hywada depin edilen Pälwan atanyň atlaryny getirýär. Emma neşirde “är pälwan” Mahmyt Pälwanyň epiteti-sypatlandyrmasy hökmünde kese çyzyk arkaly ýalňyş berlipdir. Arap hatyndaky asyl nusgada kese çyzyk belgisiniň ulanylmaýandygyny hem hasaba almak gerek. Onsaňam Magtymguly bu şahsyýetleriň il içinde ýörgünli adyny ulanjagy gürrüňsiz hakykatdyr. Sebäbi şahyr Horezm ýurduny “üç ýyl mekan eýläp, duzuny iýýär”. Ol juda belet bolan soň, Pälwan atanyň adyny il içinde tutulyşy ýaly Pälwan görnüşinde getirýär. Şunuň özü-de, Mahmyt Pälwan bilen Pälwan atanyň bir bolman, eýsem hersiniň bir adamyň adydygyna güwädir.

Mahmyt Pälwanyň aramgähiniň Ysmamyt atadadygyny ynamly aýdyp bolar. Sebäbi Ysmamyt ata aramgähi beýlekilerden özüniň arhitektura binagärlik gurluşy taýdan düýpli tapawutlanýar. Onda Ysmamyt atanyň gubry tördäki jaýda ýerleşip, onuň öňi uzynlygy ýigirmi baş otuz metr çemesi arka şekilinde Gündogar binagärlik usulynda gurulan dälizden ybarat. Guburyň gapdalynda otag ýerleşýär. Mundan başga-da öňde-de aýdyşymyz ýaly şol kompleksiniň içinde öňi eýwanly, hujreler bar. Ol ýerde talyplar okadylypdyr. Onuň töwereginde ýanaşyk ýerleşen jaýlar ýykylan bolmaly, şonuň üçin ol aramgäh belent ýerde gurlan ýaly görünýär. Aramgäh bolup hyzmat eden bu bina başda başga maksatlar hanaka üçin gurlan bolmagy mümkin. Onuň taryhyň gaty köp şatylaryna döz gelmeli bolandygyny gonamçylyk kompleksiniň daşky görnüşi tassyklaýar. Ýerli adamlar Köneürgençdäki Pirýarweli, Görogly etrabyndaky Ysmamyt ata – Mahmyt Pälwan, Hywadaky Pälwan ata aramgähleriniň mazarynyň gümmeziniň bir ussanyň elinden çykandygyny aýdýarlar.

Umuman, Mahmyt Pälwan bilen baglanyşykly gürrüňleriň il arasynda uzak geçmişden biziň günlerimize çenli saklanyp galmagy, halkyň ýüreginden orun beren perzendini unutmaýandygynyň alamatydyr. Il-günüň hemaýatçysy bolan ulama şahyr Mahmyt

Pälwanyň terjimehalyny we rubagylarynyň mazmun baýlygyny hem onuň edebiýat meýdanyndaky ornyny aýdyňlaşdyrmak Garaşsyz zamanamyzyň edebiýat ylmynyň möhüm wezipeleriniň biri bolup durýar.

Mahmyt Pälwan türkmen edebiýatynyň taryhynda rubagylary bilen meşhurdyr. Rubagy dört setirden ybarat bolup, gutarnykly pikiri aňladýan özbaşdak şygry görnüşidir. Onuň birinji, ikinji we dördünji setirleri özara sazlaşyp gelýär. Rubagynyň üçünji setiri erkin görnüşde, ýagny, beýleki setirlere kapiýalaşman gelýär. Emma, kä halatlarda rubagynyň ähli setirleriniň hem kapiýalaşyp-özara sazlaşyp gelmek ýagdaýynyň bardygy habar berilýär. Bu şygry görnüş i türkmen edebiýatynda orta asyrlarda esasan ulama şahyrlaryň döredijiliginde ýörgünli bolupdyr. Rubagynyň tematikasy dürli-dürli bolup bilýär. Mahmyt Pälwanyň rubagylarynyň mazmuny pelsepewi, durmuşy, ahlak, öwüt-ündew, yşky hem ylahy häsiýetlidir.

Mahmyt Pälwanyň rubagylary tematika jähetden dürli-dürlüdür. Ol ilki-ilkiler meşhur rubagyçy şahyr Omar Haýýamdan täsirlenipdir diýlip bellenilýär. Ýöne ömrüniň ikinji böleginde sopuçylyga berlendigi sebäpli ylahy mazmunly rubagylaryny döredipdir.

Aslynda rubagy bary-ýogy bir benden ybarat bolansoň, onda pikir gutarnykly hem örän ýiti berilýär. Adatça uly alym-şahyrlaryň döredijiliginde rubaga köp duş gelinýär. Burhanetdin Siwasly, Omar Haýýam, Lutfy, Baýram han, Döwletmämmet Azady ýaly şahyrlaryň rubagylary muňa delildir. Rubagyda paýhasly pikirler beýanyyny tapýar.

Mahmyt Pälwanyň rubagylarynyň bir bölegi pelsepewi mazmundadyr. Şahyr bu tapgyr rubagylarynda dünýäniň ýaradylyşyna, bakylyk hem ölüm, ýagşy ýaman meselelerine düşünmek isleýär.

Toprak düşeginde ýatan köp gördüm,
Gara ýer bagryna batan köp gördüm,
Ýokluk älemine göz aýlanymda,

Gelmedik köp gördüm, giden köp gördüm.⁵⁵

Mahmydyň rubagylarynyň bir bölegi söýgi hakyndadyr. Biziň pikirimizçe, şahyr yşky temadaky eserlerini ömrüniň ýigitlik möwsümünde döreden bolmaly. Olarda şahyr yşkyň mukaddesliginden, yşkyň tebigatyndan, hijran-aýralygyň çekerden agyr dertdiginden söz açýar. Rubagyda söýýän aşyk gahryman ýar üçin ähli zady gurban etmäge taýyn. Ol iň eziz zady janyny, tutuş barlygyny, hat-da imanyny bermäge-de razy:

Soragyn, gözelim, gerek bolsa jan,
Jan näme, soragyn hatda ki iman,
Ýakynrak gelseň bor, kylma intizar,
Sen her ne isteseň be:rin bigüman.⁵⁶

Bellemeli tarapy şahyr ussat, sözlere ezberlik bilen erk edýär. Ol rubagynyň özboluşly şygry görnüşi hökmünde ýazardan edýän talabyna düşünýär. Biziň getirýän mysallarymyz şahyryň rubagylarynyň terjime nusagasydyr. Emma, hünärmenler onuň pars dilini bilmekde-hä däl, ol dilde eser döretmekde, onda-da kämil rubagyçy şahyr hökmünde köplere nusgadygyny belleýärler. Şahyr ýeke bentden durýan rubagynyň içine aşyk bilen magşuguň duşuşygynyň ýeke pursatyny salyp, olaryň ýeke agyz söhbeti, sorag-jogaby arkaly mazmuny janly hem çeper açyp bilýär:

Diýdi ýarym: “Ýene näme gamyň bar?
Hyýalyň bent etdi haýsy gözel ýar?”
Gollaryna aýna berip, diýdim ki:
“Sen kimi görýärsiň – şol maňa dildar!”⁵⁷

Ýokarky mysal alan bentlerimiz şahyryň dünýägaraýşy barada käbir zatlary ýörite belläp geçmegi talap edýär. Üns berseňiz şahyr

⁵⁵ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962., 79 sah.

⁵⁶ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962., 46 sah.

⁵⁷ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962., 47 sah.

söýen gözeli näme islese berermen. Ol gözeli edil, gazal ýordumlaryndaky ýaly ähli zatdan ýokarda. Aşyk üçin magşuk şirin jandanam, imandanam eziz görünýär. Onuň “Jan näme, soragyn hatda ki iman” diýmesi muňa subutnama. Mahmyt Pälwanyň imany jandan ýokarda goýandygy bellärliliklidir. Şol bir wagtyň özünde eziz saýýan imanyny gözele “serpaý etjek” bolmasy şahyryň ynsan yşkyna sarpasydyr. Emma, ol şol bir wagtyň özünde Mahmydyň heniz ýigit çagynda din ylmyna bolan gyzyklanmasynyň bolandygyny-da aňladýar. Şu ýerde sopusylyk bilen bagly edilen ylmy işlerde şu wagta çenli nädogry çemeleşilen bir ýagdaýy aýratyn belläsim gelýär. Biz sopusylygyň onuň Arabystan, Türküstan, Rumystan we Hindistan ýaly dört merkezinde dürli mekdepleriniň bolandygyny bilýäris. Şol mekdeplerde hem tarykat (salygy Alla äkidýän ylahy ruhy kämillik ýol-A.T.) dürli-dürli okadylypdyr. Gaty köp babatlarda Hoja Ahmet Ýasawynyň esaslandyran mekdebibiniň öňe süren pikirleri beýlelikere gabat gelmändir we ol terkidünýäligi bilen tapawutlanypdyr. Emma, aýry-aýry mekdeplerde sopusylygyň has ýumşak ýoly esaslandyrylypdyr. Nygtamakçy bolýan meselämiz, sopusylyk maşgala nika gatnaşyklary inkär etmeýär. Şonuň üçin köp halatlarda pirlər-mürşit ýaş şägirtlerine-müridine öz gyzlaryny nikalap beripdirler. Mahmyt Pälwanyň ýaş ýigit çaglary gyz söýgüsine yşk etmegi onuň gelejekde ykbalyň emri bilen baş goşjak ylahy dünýäsinde mertebesini peseltmeýär.

Edebiýaty öwreniş ylmymyzda zehiniň sopusylyga baş goşmagyny onuň öz döwründen närazylygy hem alan edebi, ylmy terbiýesi bilen düşündirilýär. Munuň özi dogrudyr. Sebäbi, şeýle ýagdaýy Mahmyt Pälwanyň mysalynda görmek bolýar. Mahmyt Pälwan mongollaryň Gürgenji küle öwren agyr döwründe ýaşady. Ol ýowuz zamanada sopusylyga berilmek üçin taryhy sosial sebäpler ýeterlik bolupdyr. Ýöne sopusylyga birden gelinmeýär. Biziň öwrenýän ulama şahyrymyzda hem şu ýagdaýy synlamak mümkin. Mahmyt Pälwan baryp ýatan watançy şahyr hem öz döwrüniň terbiýeli adamy. Ol zähmeti, öwüt ündewleri bilen watansöýüjiligini bildiripdir. Bu onuň rubagylarynda ahlak arassalygy bilen baglanyşykly temanyň işlenmegine getiripdir. Şahyr öz mertebäni hiç

bir ýagdaýda gaçyrmazlyga, oturjak-turjak ýerini bilýän, kişi aşyna el uzatmaýan adam bolmaklyga çagyrypdyr:

Barma aýtmadygyň desterhanyna,
Gadryň gaçar gol uzatsaň nanyna,
Goşma özgeleriň berre kebabyn,
Gatan nan-u sowuk suwuň sanyna.⁵⁸

Şahyryň rubagylaryny okap, onuň jemgyýetiň ruhy sagdynlygy ugrunda aladalanandygyny görmek bolýar. Mahmyt Pälwanyň özi din hadymy. Ol ilki bilen dindarlaryň halal adam bolmalydygyny belleýär. Kalbyňy arassa, päk tutmasaň şerigat parzlaryny berjaý edeniň haýry ýok. Ol şonuň üçin haja gidip gelip, yzyndan haramylyga baş goşan adamy näletleýär. Okyja olary tanamagy hem pyssy-pyjurlyklaryna aldanmazlygy maslahat berýär:

Bu hoja ki owal idi bir ýylan,
Haçdan gelip aždar boldy bigüman,
Haram-param diýse asla ynanmaň,
Öýi köýeniň özi asly biiman.⁵⁹

Mahmyt Pälwanyň rubagylarynyň bir bölegi sopusylyk mazmundadyr. Ol zamanasynyň uly sopusy hökmünde tanalypdyr. Mahmyt Pälwan Nejmeddin Kubranyň Köneürgençde esaslandyran kubraçylyk mekdebiniň tanymal wekilidir. Sopusylygyň kubraçylyk mekdebi barada ylmy maglumatlar öwrenilmäge mätäçlik çekýändigini bellemek gerek. Nejmeddin Kubra bilen bagly ýazgylar täzeden ylmy seljerilmegine garaşýar. Sopusylygyň Köneürgenç mekdebinde ylma, ahlak arassalyga aýratyn hormat goýlandygyny aýtmalydyr. Ilki zahabiýa, soňra kubrawiýa-kubraçylyk adyny alan bu sopusylyk mekdebi esaslandyran Nejmeddin Kubra ylym gözleginde musulman dünýäsiniň gaty köp ýurtlaryny aýlanypdyr. Ol sekiz sany ylmy traktat ýazypdyr. Şolaryň içinde onuň Gurhana

⁵⁸ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962., 55 sah.

⁵⁹ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962., 40 sah.

ýazan teswiri aýratyn ahmiýete eýedir. Nejmeddin Kubranyň mongol basybalyjylaryna garşy göreşde wepat bolmagy, onuň watansöýüji adam bolandygynyň subutnamasydyr.

Mahmyt Pälwanyň rubagy eserlerinde durmuşyň adalatsyzdygy, baky dældigi bellegenip, salygyň (sopynyň, müridiň) hudawy magşuga ýşkynyň bimöçberliginden söhbet açylýar. Sopuçylyk mazmundaky rubagylar şahyryň döredijiliginiň bir tarapy bolup durýar. Çünki, onuň eserleri durmuşyň dürli meselelerine bagyşlanypdyr. Ýokarda-da belleýşimiz ýaly, Mahmyt Pälwan pelsepe, söýgi, edep, ahlak meseleleri barada rubagylar ýazypdyr. Ýöne ol ömrüniň ahyrlarynda sopuçylyga ýüz berýär. Emma, onuň rubagylarynda sopuçylygyň hal-ahwalat, tarykat-makamat meselesi dogrusynda düýpli mesele gozgaýan gahryman göze ilmese-de, ol ylahy dünýä taýýarlykly barypdyr:

Yşk beýebanynda ýörmek hem müşkil,
Ondan aýak çekip durmak hem müşkil,
Hemmeden müşkili, şu ki, her jaýda,
Ýaryň mälim, emma, görmek hem müşkil.⁶⁰

Mysal getiren bu bendimiziň her setiri uly mazmuny özünde jemleýär. Birinji setirde aşyk, ýagny, Mahmyt Pälwan ýşk derdini çekmegiň – onuň ýolundan ýöremegiň agyrdygyny aýdýar. Bu setir şeýle alanyňda bende giriş bolup hem hyzmat edip dur. Ikinji setirde şahyr ondan çetde galmagyň, oňa barmazlygyň özi üçin müşkil – agyrdygyny beýan edýär. Bentde entek gürrüni edilýän ýşkyň haýsy mazmundadygy belli däl. Biz onuň ylahy ýa dünýewi (gyza bolan) söýgüdigini bilemizok. Mazmunyň ylahy häsiýetdedigini biz rubagynyň üçünji hem dördünji setirleri arkaly bilýäris. Esasy pikir hem soňky iki setirde berilýär. Onda Allanyň ähly barlyga siňendigi, ähli döredilen zatlarda Allanyň ýşky bardygy hakyndaky sopuçylyk pelsepe beýan tapýar. Bu sopuçylykda mistiki emanasiýa, Allanyň ähli zada siňmegi-pytramagy düşünjesi bilen özleşdirilipdir. Kyn

⁶⁰ Palwan Mahmud. Puboilar, Toşkent, 1962., 67 sah.

ýeri, ol bar, hakykat bolup, ony “görmekdir.” Has takygy ony görmek – Alla akyl ýetirmekdir. Aslynda sopusylykda salygyň Allany görüp bilmek düşünjesi jedelli mesele bolup, ol diňe sopusylyk edebiýaty öwreniji alymlaryň arasynda däl, eýsem dürli sopusylyk mekdepleri bu meseläni dürlüçe düşündiripdirler. Şeýdip, bu ugurda dürli garaýyşlar emele gelipdir. Munuň özi özbaşyna aýratyn meseledir. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Mahmyt Pälwan sopusylyga köre-kör uýmandyr, taýýarlykly gelipdir.

Gadymy Gürgenjiň ulama şahyry Mahmyt Pälwanyň eserlerinde adamkärçilik, haýyr-yhsan, dostluk baradaky öwüt-ündewlere orun berlipdir. Şeýle hem ol dünýe, ýaşaýyş, bakylyk, ölüm hem aýrallyk hakyndaky pelsepewi rubagylaryny ýazypdyr. Şahyryň ömrüniň ahylarynda sopusylyga düýpli baş goşmagy, onuň ylahy mazmunly rubagylarynyň döremegine getiripdir.

Gadymy Gürgenç medeniýetiniň uly piri hem pälwany Pälwan Mahmydyň rubagylarynyň many-mazmunyny öwrenip, halka ýetirmek edebi hem terbiýeçilik ähmiýete eýedir.

RABGUZY

Yslamyň ilki döwürlerinde musulmançylygyň dini, hukuk meseleleri bilen baglanyşykly ýüze çykan ýagdaýlaryň esasynda yslam ylmynyň hadys şahasy peýda bolýar. Türkmen alymy Abdyrahman Nusaýy (825-nji ýylda ölen) hadys ylmynyň meşhur alymlaryndandyr. Bu ugruň esasy özeni Gurhanyň ol ýa beýleki aýatlaryny düşündirmek, dini, hukuk, ýaşaýyş-durmuş bilen baglanyşykly ýüze çykan meseleler dogrusynda pygamberiň aýdan sözlerini, pikirlerini halka ýetirmek. Wagtyň geçmegi bilen Muhammet pygamberiň başdan geçiren wakalaryny öwrenýän şaha peýda bolýar. Bu ugruň soňlugy bilen diňe bir Muhammet pygamberiň ömür beýanyny däl, eýsem Adam atadan başlap, ähli pygamberleriň durmuş ýoluny beýan etmäge başlaýar we ol “Kyssasyl enbiýa”, ýagny “Pygamberleriň kyssalary” diýlip atlandyrylmaga başlanýar.

Yslamy öwreniji alymlar bu şahanyň X-XI asyrlarda ilkinji gezek arap edebiýatynda peýda bolandygyny çaklaýarlar.⁶¹ Emma XVI asyrdaky ýaşap geçen görnükli türk alymy Mustapa ibn Abdylly Kätip Hajy Halypanyň berýän maglumatyna görä, “Kyssasyl-enbiýa” mowzugynda ilkinji eser ýazan gelip çykyşy pars milletine degişli bolan Weph ibn Munebbindir. Weph ibn Munebbih 732-nji ýylda aradan çykan. Ol öz kitabyňy arap dilinde ýazypdyr.⁶²

Yslam ylmynyň beýleki ugurlarynda bolşy ýaly, şondan soňra beýleki halklaryň dillerinde hem “Kyssasyl-enbiýalar” peýda bolup başlaýarlar. Pars dilinde bu mowzukda Ibn Jöwzi we Ybraýym ibn Halap Nyşapury dagy eser ýazypdyr. Türkmen edebiýatynda bu ugurdaky ilkinji eser Nasyreddin Burhaneddin Rabguza degişlidir. Hajy Halypanyň berýän maglumatyna görä, bu mowzukda Mir Alyşir ibn Emir Kyýaseddin Nowaýy, ýagny Alyşir Nowaýy hem “Taryhyl enbiýa” ady bilen türkmen dilinde eser ýazypdyr.⁶³ Ýöne nämüçindir bu eseriň ykbaly soňy döwürlere çenli nämälim bolmaklygynda galýar.

Rabguzy öz eserini “Kysasy Rabguzy” diýip atlandyrypdyr. Ol bu barada şeýle diýýär: “Taňry azza wejelleden tamam bolança towpyk diläp, kitap başladyk. Munda maksut pygamberler kyssalary erdi we läkin Adamdan burunrak ýaratganlar bar üçin, ondan başladyk. Peýdasy artygrak bolgaý, ol peýdadan peýda görseler ýagşyrak bolgaý diýip, tertip üze ýaradylganlardan agaz kyldyk. Yzlagan bat tapgaý, eşiden bat bilgeý diýip “Kysasy Rabguzy” at berdik”.⁶⁴ Nasyreddin Rabguzy öz eserini “Kysasy Rabguzy” (“Rabguzyň kyssalary”) diýip atlandyrsa-da, bu eser türkologiýa ylmynda “Kysasyl enbiýa” ady bilen meşhur boldy we ol şeýle at bilen diňe bir türkmenleriň arasynda däl, eýsem ähli türki halklaryň arasynda meşhurlyk serpaýyny atyndy. Bu barada belli kitapşynas

⁶¹ Nihad Sämi Baharly. Resimli türk edebiýatynyň taryhy. I Istanbul. 2001. 113 s.

⁶² Hajy Halypa. Keşfuz-zunun. Beýrut. 1951. 5 k. 412 s.

⁶³ Hajy Halypa. Keşfuz-zunun. Beýrut. 1951. 5 k. 739 s.

⁶⁴ Nasirüd-din bin Burhanüd-din Rabguzy. Kisasül-enbiýa. Ankara. 1997. 5 s.

alym Almaz Ýazberdiýew şeýle ýazýar: “ Rabguzynyň “Kyssasyl enbiýa” (“Pygamberleriň taryhy”) atly eseri 1859-1916-njy ýyllar aralygynda 12 gezek neşir edilipdir. Şol neşirleriň 4-si Gazanda (olar XIX asyryň ikinji ýarymynda goýberilip, bu eseriň ilkinji çap edilen nusgalarydyr), 4-üsi Daşkentde (olaryň birinde çykan ýyly görkezilmändir), birisi Stambulda (ol Orta Aziýada kitap söwdagäri Syddyk Hoja Hojandynyň serişdesine goýberilipdir, çykan ýerleri we ýyllary görkezilmän neşir edilipdir”.⁶⁵

Rabguzynyň eseriniň golýazma nusgalary hem giňden ýaýrapdyr. Alymlar Kysasy Rabguzynyň” iň irki nusgasy hökmünde Britan muzeýindäki nusgany belleýärler. Mundan başga hem Rabguzynyň eseriniň golýazma nusgalaryna Sankt-Peterburg, Daşkent, Baku, Gazan, Pariž ýaly şäherleriň golýazmalar hazynalarynda hem gabat gelinýär. Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistan Milli golýazmalar institutynda hem bu eseriň golýazma we daşbasma nusgalarynyň 20 töweregi saklanýar.

Şu ýerde bir zady aýratyn nygtasymyz gelýär. Rabguzynyň “Kysasy Rabguzysyny” neşire taýýarlaýjylar eseriň dürli golýazma we daşbasma nusgalaryndan peýdalanylýp, onuň häzirki zaman okyjysyna düşnükli bolmagyny göz önünde tutupdyrlar. Şonuň üçin hem eseriň iň gadymy nusgasy hasaplanýan London nusgasy bilen bu neşiri deňeşdiren halatynda London nusgasynda gabat gelmeýän jümlelere, maglumatlara ýa-da London nusgasynda bar bolup, bu neşirde duş gelmeýän maglumatlara gabat gelner. Mysal üçin, London nusgasynda Rabat-oguzlygyň begi Nasyreddin Dokbuga bagyşlanan 3 setirli 10 bent şygyr bar. Emma golýazmalaryň aglabasynda, şol sanda daşbasma nusgalaryň hem käbirlerinde bu şygyr galdyrylypdyr. Çünki, käbir kätipler dürli sebäplere görä, asly mongol bolup, yslamy Kabul eden Rabaty-oguzlygyň begi baradaky maglumatlary okyjylara ýetirmekligi artykmaç hasapladylar. Oňa Derek “Kysasyl-enbiýa” eseriniň ilki arap, soňra pars diline terjime edilendigi, ondan hem türkmen diline geçirilendigi baradaky nobatçy jümleleri girizipdirler. Mysal üçin, 1901-nji ýylda Türküstan harby okrugynyň çaphanasynda neşir edilen “Kysasyl-enbiýa türkide” şeýle

⁶⁵ Ýazberdiýew A. Köne türkmen basma kitaplary. Aşgabat 2004. 148 s.

ýazylypdyr: “Emma bu kitapny düzgen we tagat ýouny gezgen, ulug ýoruglyk, Rabat-oguzyň kazysy Burhaneddiniň ogly kazy Nasyreddin setirallahu, aýuba we rehimşine andag aýturlar ki, begimiz emir ajal täjil-umara we muhybbyl ulama ulug atlyg, gutlug zatlyg Nasyreddin sibbetalla ala din-el yslamnyň eýýäm döwletide bu “Kysasy-ebiýaýy” araby erdi. Parsy kylyp, ondan türki terjime kylyndy. Taryh bir müň bir ýüz dokuzda it ýylynda rebygyl owwal aýynyň ýigrimisinde bu kitap parsy dilinden türkçe aýlanyp tamam boldy”. Eger biz ýokarky maglumatlara ynansak, onda Rabguzy ilki bu eseri arapçadan parsça, soňra bolsa parsçadan türki dile geçiren bolýar. Bu ýerde Rabaty-oguzlygyň begi Dokbyganyň ady getirilmeýär=de, diňe Nasyrylla diýen lakamy getirilýär. Munuň hem üstesine, eseriň ýazylan ýyly 1109 (1697-98 ý.) diýlip bellenilýär. Biz bu ýerde diňe bir nusgadan mysal getirdik. Bu ýagdaý kätipleriň ynanç-ygtykatlary we sowat derejeleri bilen baglanyşykly bolup, golýazma-eserleriň aglabasy üçin häsiýetli alamatdyr. Çünki, olar ýaşaýyş-durmuş, anyk wakalar bilen baglanyşykly zatlary ähmiýetsiz hasaplapdyrlar. Olary diňe yslam dini bilen baglanyşykly ýeke-täk eseriniň saklanyp galmagy hem şular ýaly ýagdaýlar bilen baglanyşyklydyr. Şeýle ýagdaý XIII-XIV asyr türkmen edebiýatynda hem gabat gelýär. Alynyň “Kyssaýy Yusup” poemasyndan, Rabguzynyň “Kysasy Rabguzysyndan”, şyh Şerebiň “Muinil müridinden”, Wepaýynyň “Rownakyl yslam” eserinden başga eserleriniň gabat gelmezligi hem biziň ynanjymyza görä, diňe ýokarky ýagdaý bilen baglanyşykly. Elbetde, biz bu ýerde orta asyr türkmen edebiýatynyň sanlyja wekilini agzadyk. Emma bu sanawy has hem uzaldyp bolar.

Nasyreddin Rabguzynyň “Kysasy Rabguzy” eseri türki dilli halklaryň arasynda uly meşhurlyk gazanan hem bolsa, Rabguzynyň ömri we döredijiligi dogrusynda maglumat juda az. Rabguzy hakyndaky ylam belli maglumat, esasan, onuň “Kysasy Rabguzy” eserinden alnan. Onda şeýle ýazylan: “ bu kitaby düzgen, tagat ýolunda tizgen, magsyýet ýabanyn gezgen, az azyklyg, köp ýazyklyg, Rabat-oguzlyg, Burhan ogly, kazy Nasyr”. Şundan görnüşi ýaly, kitabyň ýazary Oguz galasynyň kazysy Nasyreddin bolup, ol hem Burhaneddiniň ogly. Şu ýerdde bir meseläniň aýdyňlaşdyrmak gerek. Rabguzynyň “Kysasy Rabguzy” eseri bilen baglanyşykly ýazylan

işleriň ählisinde diýen ýaly Rabaty-oguzlyk Horezm bilen baglanyşdyrylýar. Emma Horezm topragyny ilik-düwme öwrenen belli rus alymy S.P.Tolstowyň “Drewniý Horezm” atly işinde Rabaty-oguzlyk ady bilen hiç bir gala görkezilmändir. Umuman, Amyderýanyň orta akymynyň sag kenarynda Ak-rabat, Eşek-rabat, çep kenarynda Sen-rabat atly galalar bellenipdir. Ýene-de sag kenarda Gök-oguz atly gala hem bellenipdir.⁶⁶ Dogry, bu alymyň “Po sledam drevnehorezskoý siwilizasiýi” atly işiniň ahyrynda ýerleşdirilen kartada 62 we 64 meridianlar bilen 38 we 40 parallelleriň kesişýän ýerinde çirik-rabat _Sagdere) atly bir gala bellenipdir. Ýöne bu hem bize Rabat-oguzyň ýerleşen ýeri dogrusynda anyk bir pikire gelmäge esas bermeýär. Mahlasy, elýeterli çeşmelerde Rabaty-oguzlygyň ýerleşen ýeri dogrusynda anyk maglumata gabat gelinmedi.

Bu orta asyr arap syýahatçylary Ibn Hordadbeh (IX asyr), Ibn Fakyh (X asyr), Al-Mukaddesi (X asyr), Ýakut Hamawy (XII-XIII asyrlar), Ibn Arapşa (XIV-XV asyrlar) dagylaryň işlerinde hem Rabaty-oguzlyk barada maglumat berilmändir. Alymlaryň Rabaty-oguzlygy Horezm sebitleri bilen baglanyşdyrmagy hem bu topragyň oguz-türkmenleri bilen aýrylmaz baglanyşyklylygy üçin bolsa gerek.

“Kysasy Rabguzy” eserini ylmy taýdan öwrenmekligi ilki bilen girişenleriň hataryna N.I.Ilminskiý, N.F.Ostroumow, S.E.Malow, P.M.Melioranskiý, N.F.Katanow dagylary goşmak bolýar. Bularyň işlerinde eseriň ol ýa-da beýleki pygamber hakyndaky kyssasy derňelip, metiniň özi we rusça terjimesi ýerleşdirilipdir.⁶⁷

Özbek alymlary hem Rabguzy we onuň eseri hakynda käbir işleri etdiler. N.M. Mallaýew “Uzbek adabiýoti tarihi” atly işinde

⁶⁶ Tolstow S. P. Drewniý Horezm. Moskwa. 1948. 30 s.

⁶⁷ Ostroumow N. P. Kritičeskiý razbor Muhammedanskogo učenija o prorokah, Missionerskiý protivomusulmanskiý sbornik. wyp. IV. Izd. Kazansk. Duhownoý Akademii, Kazan.; Katanow N.F. Musulmanskiýe legendy. Teksty i perewody. Priloženiye k XXV. „Zapisok Akad. nauk”. SPb, 1894.; Malow S. E. Pamjatniki drevnetýurkskoý pismennosti. M-L. 1951. 323-332 s.

Rabguzy hakynda gysgaça maglumat berse,⁶⁸ E.I.Fozilow, A.Ýunusow we H.Dadaboýew dagylar “Kysasy Rabguzyny” iň gadymy nusga hasaplanýan Britan muzeýindäki nusga esasynda çap etdiler.⁶⁹ Rabguzynyň “Kysasy Rabguzy” eserini öwrenmeklikde türk alymlary hem öjeýli işleri ýerine ýetirdiler. Türk edebiýatynyň taryhy boýunça ýazylan işleriň aglabasynda Rabguzy we onuň eseri dogrusynda maglumatlar berilýär. Aýratyn hem, Aýsu Atanyň bu ugurdaky hyzmatyny aýratyn bellemeli. Ol Rabguzynyň eserini iň gadymy nusga-London golýazmasy esasynda, golýazmanyň faksimil nusgasy (typkybasym) bilen birlikde neşir etdi.⁷⁰

XIV asyr türkmen ýazary Rabguzy we onuň “Kysasy Rabguzy” eseri hakynda türkmen alymlarynyň Garaşsyzlygymyzdan öňki döwürlerde ýüze tutarlyk subutly işi ýok diýerlikdir. Kābir umumy sanawlarda Rabguzynyň öz ady ýa-da eseri ýatlanaýmasa, ýörite derňewler geçirilmedi. Soňky 10-15 ýyllykda türkmen alymlary hem Rabguzy we onuň eseri bilen okyjylary tanyşdyrmaklyga girişdiler.

Dil-edebiýat ylymlarynyň doktory Geldi Nazarow Andalybyň “Ýusup-Züleyha” dessanyna ýazan sözbaşysynda bu sýužetiň Orta Aziýa halklarynyň arasynda giňden ýaýramagyna sebäp bolan esasy kitaplaryň biri hökmünde Rabguzynyň “Kysasy Rabguzysyny” adalatly belleýär.⁷¹

Şu ktabyň Jirjis baradaky kyssasy A. Aşyrow tarapyndan “Kyssaýy Jirjis” ady bilen ilkinji gezek metbugatda çap edip, okyjylar köpçüligine hödürlendi.⁷² Şeýle hem, dil-edebiýat ylymlarynyň kandidaty A.Saryýew bilen H.Kakajanow tarapyndan “Kysasyl-enbiýa” kitabynyň birnäçe kyssalary aýratyn kitapçalar

⁶⁸ N. M. Mallaýew. Uzbek adabiyoti tarihi. I k. Toşkent. 1963. 203-206 s.

⁶⁹ Rabguziý Kisasi Rabguziý. Toşkent. 1990.

⁷⁰ Nasirü-din bin Burhanü-din Rabguzy. Kisasül-enbiýa. Ankara. 1997.

⁷¹ Nurmhammet Andalyp. Ýusup-Züleyha. Aşgabat. Ylym. 1987. 10 s.

⁷² Aşyrow A. Kyssaýy Jirjis.// „Watan” gazet. 1994-nji ýylyň Mart aýynyň 3-i.

görnüşinde neşir edilip, halk köpçüligine ýetirildi.⁷³ Rabguzynyň Horezm sebitlerinde ýaşandygy, “Kysasyl Rabguzy” eseriniň Horezm oguz-türkmen dilinde ýazylandygy baradaky pikir bu eser bilen baglanyşykly ýazylan işleriň ählisinde diýen ýaly gabat gelýär. Ýöne olaryň hiç birinde ýazyjynyň ýaşap geçen takyk senesi görkezilmeýär.

Häzirki bar bolan maglumatlara görä, Rabguzy XIII asyryň ahyry XIV asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçendigi çaklanylýar. Bu pikir esasly pikir. Çünki alymlar bu pikire Rabguzynyň eserindäki “Taryh ýedi ýüz dokuzda, it ýylynyň owwalynda kasyt (habarçy, çapar) ýetildi, kim pygamberler kyssalaryga gaýet ragbetimiz bar” 74 diýen setirlere esaslanýarlar. Bu setirdäki 709-njy hijri ýyly bolsa miladynyň 1309-1310-njy ýyllaryna gabat gelýär. Diýmek, Rabguzy bu eserini ýazmaklyga 1309-njy ýylda girişen bolsa, onda ol XIII asyryň II ýarymynda doglan bolmaly. Onuň eseri tamamlan döwri hem mälim:

Uş bitirdim bu kitabny eý erenler ýed bözi
Bir ýyl içre geçdi onuň ýaýu-gyş, ýazy-güýzi
Uky bozdum, üzüm-üzüm sözni düzdüm tünle men
Irte gopdum, hama urdum emgedim tün-gündizi.
...-Yedi ýüz on erdi ýylga kim bitildi bu kitap 75

Şundan görnüşi ýaly, ýazar bir ýyllap, bu eseriniň üstünde arman-ýadaman işläpdir we ony 710-njy hijri ýylynda tamamlapdyr. Bu sene bolsa miladynyň 1310-njy ýylyna gabat gelýär.

Türkmen alymlary öz işlerinde Rabguzynyň “Kysasy Rabguzy” eseriniň türkmen edebiýatyny, türkmen dilini we taryhyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedigini nygtaýarlar.

⁷³ Nasyreddin Burhaneddin Rabguzy. Kysasyl enbiýa. Adam Ata we How ene. Aşgabat. Bereket-Bina. 1993.

⁷⁴ Nasirüd-din bin Burhanüd-din Rabguzy. Kisasül-enbiýa. Ankara. 1997. 5 s.

⁷⁵ Nasirüd-din bin Burhanüd-din Rabguzy. Kisasül-enbiýa. Ankara. 1997. 363-364 s.

Mongollaryň basybalyjylykly çözüslary diňe bir ýurduň ykdysady kuwwatyny tozdurman, eýsem, onuň medeni, ylym-bilim ojalaryny hem ýer bilen ýegsan etdi. Yslam medeniýetiniň meşhur medenimerkezleri hasaplanan Merw, Köneürgenç doly weýran edildi. Türkmeniň meşhur alymlarynyň ýazyjy-şahyrlarynyň, senetkärleriniň diri galanlary mähriban topragy mejbury taşlap, pena gözläp, dürli ýurtlara gitdi. Wagtyň geçmegi bilen belli derejede böwşenlik, asudalyk aralaşyp, medeniýetiň-sungatyň, ylym-bilimiň ösmegine mümkinçilik döredi.

Türkmen edebiýatynda bolsa, XI-XII asyrlardaky ýörelgesine eýerip, XIII asyryň ikinji ýarymynda ene dildäki eserleri döretmeklige meýil güýçlendi. Nasyreddin Rabguzynyň meşhur eseri hem şolaryň biridir.

Rabguzy öz kitabyňy ýazmagynyň sebäbini şeýle düşündirýär: “Taryh ýedi ýüz dokuzda it ýylynyň owwalynda kasyt ýetildi, kim pygamberler kyssalaryga gaýet ragbetimiz bar. Tegme ýerde ol kitabet tapylyp, emma bagzysy mustakym we bagzysy nämustakym. Bir ançasý mukarrar, bir ançasý mugtaber, birewleriň sözleri kesik, birewleriniň maksudlary öksük. Imdî, seniň dahanyňdan çylan kelamyňdan akgan kitapma seniň, ybaretma seniň bolup birge “Kysasyl-enbiýa” bolsa, okuglyga gereklik, okumakga ýaraklyg bolgaý ýerdi diýp iltiasma ýaňlyg yşarat boldy. Erse, egerçe, özümizni ol işge laýyk, ol amalgam muwapyk ermesin erken, özüni agyrlap, nebsin saklamyş bolup, bu agyr işe ýüz öwürdik”.⁷⁶ Şundan görnüşi ýaly, Rabguzy Dokbugadan gelen habar-tabşyryga tabyn bolup, kitaby ýazmaklyga girişýär. Umuman, türmen edebiýatynyň taryhynda ýörite tabşyryk bilen ýa-da haýyş esasynda ýazylan esesler köp. Bu aýratyn hem Altyn Orda soltanlygyndaky türkmen edebiýatynda häsiýetli bolupdyr. Bu Şyh Şerebiň “Minil-mürit” eseri babatynda hem şeýledir. Şyh şerep öz eserinde eserini ýazmagynyň sebäbini düşündirmeýär. Rabguzynyň “Kysasy-Rabguzysyndan” üç ýyl soň, has takygy, 713-nji hijri ýylynda

⁷⁶ Nasirüd-din bin Burhanüd-din Rabguzy. Kisasül-enbiýa. Ankara. 1997. 5 s.

ýazylan⁷⁷ bu eser we onuň ýazary, eseriň ýazylmagynyň sebäbi barada XVII asyr taryhçysy Abylgazy Bahadyr hanyň türkmen halkynyň taryhy hakynda ýazan “Şejereýi terekime” atly işinde galdyran aşaky maglumaty mälim: “Erse Şyh Şerep Hoja taky barça meseleýi terjime kylyp, bir kitap edip, “Muinil-mürit” at giýüp, Ärsary baýa bedi. Ol meselelerine amal kyla tururlar”.⁷⁸ Şundan görnüşi ýaly, Şyh Şerep öz eserini Ärsary baýyň tabşyrygy boýunça ýazypdyr. Rabguzydan tapawutlylykda, Şyh Şerebiň Ürgençde ýaşandygyny Abylgazy ýörite nygtapgyr.

“Kysasy Rabguzy” 72 kyssadan ybarat bolup, ol kyssalarynyň her biri bir pygambere ýa-da meşhur din wekillerine, perişdelere bagyşlanypdyr. Kyssalar hem göwrüm taýdan özara deň däl. Musa, Ýusup, Salyh, Şiş pygamberler hakyndaky kyssalar beýleki kyssalar bilen deňeşdireniňde juda uly bolup, olar öz içlerinde birnäçe pasyllara bölünýärler. Eseriň gurluşy hakynda gürrüň edilende, onda her bir pygamber hakyndaky kyssa rowaýat görnüşinde teswirlenip, Gurhanyň aýatdyr süreleri bilen berçinlenipdir. Arap we türkmen dilindäki şygrylar hem esere özboluşly öwüşgin çaýýar. Rabguzy öz eserini, esasan, dini rowaýat-kyssalaryň esasynda ýazan hem bolsa, onda durmuş wakalary, durmuş tejribeleri bilen baglanyşykly pursatlar hem suratlandyrylypdyr. Beýle hekaýatlaryň süňňüni öwüt-ündew, edep-terbiýe düzýär. Rabguzy Lukman hakyndaky kyssasynda şeýle hekaýat getirýär: “Hekaýatda gelmiş: bir gün hojasy Lukmanny bugdaý ekgeli iddi. Lukman baryp arpa ekdi. Hojasy aýdy:

-Bugdaý ek diýdim, ne üçin arpa ekdiň?

Lukman aýdy:

-Arpa ekse, bugdaý önmesmi?

Hojasy aýdy:

-Önmes.

Lukman aýdy:

-Andag bolsa, sen hem ýamanlyk ekip, ýagşylyk umyt etmegil”.

⁷⁷ Şyh Şerep. Muinil-mürit. TMGI, 1998.

⁷⁸ Abulgazy. Şejereýi terekime. M., 1958. 73 s.

Rabguzy pygamberler hakyndaky kyssalaryň içinde şular ýaly durmuş bilen bagly hekaýatlary, timsallary jaýdar ullanyň, eseriň täsirçililigini has-da güýçlendiripdir.

Umuman, “Kysasy Rabguzynyň” gurluşy türkmen edebiýatynyň nazaryýetini öwrenmeklige baý material berýär.

Rabguzy öz döreden orta asyr türkmen edebiýatynyň däbine görä, dünýäni ýaradan Taňryny wasp etmekden, Muhammet pygamberi taryplamakdan başlaýar. Şondan soňra Rabguzy şeýle ýazýar: “...niýetler arygy, ulug atlyg, gutlug zatlyg, ýagşy gylyklyg, yslam ýaryglyg,...Dokbuga methi”. Şu sözlerden soňra bolsa Dokbuganyň şanyna 3 setirden ybarat 10 bentlik şygyr getirilýär. Onda Dokbuganyň yslam dinine ýüregi bilen berlen, ýaş hem bolsa akyly-parasatdan ýüki ýeten begdigi taryplanýar:

Gündiz okur, tünle gopar,
Tagat kylar girip suwga
Artar kamygdan hormaty. 79

Bu şygrydan görnüşine görä, Dokbuga Nasyreddin lakamyny hem göteripdir:

Ýaşy kiçig, boýy ulug
Zaty aryg beg Dokbuga
Ol Nasyreddin künýeti. 80

Rabguzy bilen baglanyşykly işlerde Nasyreddin lakamly oguz galasynyň (Rabat-oguzlyk) begi Dokbuga hakynda, onuň şahsyýeti

⁷⁹ Nasirüd-din bin Burhanüd-din Rabguzy. Kisasül-enbiýa. Ankara. 1997. 5 s.

⁸⁰ Nasirüd-din bin Burhanüd-din Rabguzy. Kisasül-enbiýa. Ankara. 1997. 5 s.

hakynda anyk çeşmeleriň esasynda takyk gürrüň edilmeýär. Munuň hem sebäbi, mümkin, Rabguzynyň ulu söýgi bilen wasp eden begi, emirleriň emiri Nasyreddin Dokbuga taryh sahypasynda orun alar ýaly düýpli işleri bitiren dälidir. Mümknä, durmuş onuň bitiren haýyr işlerine unudylmak ykbalyny ýazandyr. Her hal, XIV asyr arap syýahatçysy Ibn Battutanyň öz syýahaty wagtynda baran ýerleri, gören ýurtlary, duşuşan adamlary dogrusynda galdyran ýazgysynda Buharadan çykyp, sultan Alaeddin Tarmaşirin bilen duşuşmak üçin Nahşaba baranda (häzirki Karşy şäheriniň 10-12 km. demirgazyk gündogary) baranda çagataý ulusynyň soltanyň emiri Dokbuga bilen duşuşýar. Mawerannahryň soltany Alaeddin Tarmaşirin 1326-1334-nji ýyllarda hökümdarlyk edipdir. Dokbuga bilen Ibn Battutanyň duşuşygy bolsa 1333-nji ýylda, Rabguzynyň eserini tamamlan ýylyndan 23 ýyl soň bolup geçýär. Dogry, Rabguzy öz eserini ýazan döwürlerinde Dokbuganyň ýaşdygyny ýörite belläpdir. Her hal, Ibn Battutanyň duşuşan emiriniň Rabguzynyň wasp eden Dokbugasydygyny tassyklamaga ýa-da inkär etmäge ýeterlik esas ýok. Şonuň üçin hem türk alymy F.Köprüli inlis gündogarşynasy Rienin Ibn Battutanyň gürrüňini eden Dokbugasy bilen Rabguzynyň wasp eden Dokbugasyny bir şahs hasaplaýan pikirine goşulsa, 81 beýleki türk alymy, has takygy, Rabguzynyň “Kysasy Rabguzy” eserini in gadymy nusga-London golýazmasy esasynda çapa taýýarlan Aysu Ata muňa şübhelenýär. Ol öz pikirini şeýle esaslandyrýar: Ancak Çagataý Hanligi döneminde Kebek’in halefi ve kardeşi olan, sonradan Islamiýeti Kabul edip sultan Alaýeddin adini alan Tarmaşirin’in saltanat dönemi 1326-da başlamakdadir. 1310 tarihli bir eserin, 1326-1333/1334 yyllari arasinda saltanat süren bir Han’in emirine sunulmasi akla pek yatkın olamayacagindan şimdilik Tok Buga hakkındaki en geniş ve esasli bilgiyi Rabguzi yukarıdaki dizeleride vermiştir diyebiliriz. 82

⁸¹ F. Köprüli. Türk Edebiyatı tarihi. Istanbul. 1986.287 s.

⁸² Nasirüd-din bin Burhanüd-din Rabguzy. Kisasül-enbiya. Ankara. 1997. 14 s.

Şundan görnüşi ýaly, goşmaça maglumatlar ýüze çykynça bu mesele açyklygyna galýar. Şu ýerde bir ýagdaýy hem bellemeli. Rabguzy hakynda ýazan alymlaryň hemmesi Rabguzynyň watanyny-Rabat-oguzlygy Horezm bilen baglanyşdyrýarlar. Horezm bolsa ol döwürlerde Altyn Orda tabyndy. Onuň soltany bolsa Muhammet Özbek eken (hökümdarlyk eden döwri 1312-1340-njy ýyllar). Ibn Mawerannahryň soltany Alaeddin Tarmaşiriniň emiridi.

Rabguzynyň ömri we döredijiligi dogrusyndaky maglumatlaryň juda azlygyna seretmezden, onuň bize gelip ýeten ýeke-täk eseriniň –“Kysasy Rabguzynyň” esasynda hem käbir netijelere gelmek mümkin Ilki bilen oguz galasynyň kazysy bolan Nasyreddin döwriň sowatly adamlarynyň biri bolup, ol arap we pars dillerinden kemsiz baş çykarypdyr. Muňa eserde gabat gelýän arap dilinden türkmen diline terjim edilen şygrylar hem şaýatlyk edýär. Umuman, Rabguzynyň özi şygyr sungatyndan kemsiz baş çykarýan adam bolupdyr. Türk alymyAýsu Atanyň hasaplamalaryna görä, eserde 484 setirden ybarat 43 sany türkmençe şygyr gabat gelýär.⁸³ Bu şygrylaryň arasynda pygamberlere, din wekillerine bagyşlanan kasydalarydan hem başga yşk, tebigat gözelligi bilen baglanyşykly setirler hem gabat gelýär:

Rabguzy gul Nasyreddin tabgy dürler söz düzer,
Güljirip esrük öleý, göz baksa gyýmaç gaşydan.

Bu setirler Rabguzynyň pygamberleriň taryhy hakda eser ýazsa-da, galanyň kazysy, ýagny ähli dawa-jedelleri şerigatyň düzgünlerine laýyk çözüň adam bolsa-da, takwa däl-de, onuň durmuşhalarbir adam bolandygyny alamatlandyrýar. Çünki, gyýmaç gaşlardan bakan gözler üçin özüni diňe durmuşhalar adamlar gurban edip bile. Bu aýdylanlara äşgär göz ýetirmek üçin, uzagrak hem

⁸³ Nasirüd-din bin Burhanüd-din Rabguzy. Kisasül-enbi'ya. Ankara. 1997. 16 s.

bolsa, “Ýusup Syddyk” kyssasyndan bir parçany mysal getirmek isleýäris:

Aýdylar: - Eý, ata, ýaz günü boldy. Bu gün Gün atlyg sultan hut (şemsi ýyl hasabynyň iň soňky 12-nji aýy) atlyg gyşlakdan hamal (şemsi ýyl hasabynyň 1-nji aýy) atlyg ýazga ugrady. Ediz gök ýyglar, ýagyz ýer güler, bulutlar ýaş akytsa, ýaş oglan eneden dogan dek ýaş ýaşap, ölgen gara ýerden gök ýaş otlar öner. Beýt:

Gün hamalga girdi erse, geldi älem nowruzy,
Geçdi behmen zemheri gyş, galmady gary-buzy.

Gün gel-u, müň görki artyr, dirilier ölüş jahan,
Ýeg bedizler nagş birle bezener bu ýer ýüzi.

Daň atarda esneýur dört böleňden şemal-saba
Kin düzer kindik ýypar ýyd ýydlanlar ýaban-ýazy.

Ýerligi meý-güwn bagyrdan abugy ýaşyl-gyzyl,
Arasy pudak ýapyrgan dal-çeçekler düp-düzi.

Örlese bulutlary güljirär bagy-bossan,
Dal agaçlar ýeň salyşar oýnaýyr dek baý gyzy.

Kirşeni gar gany ýeňlik ýaksa daglar surety,
Donlугy taňsuk ýygardan, Rum Hytaý atlas-çuzy.

Läle sagragyn içerde saýrar esrüp sanduwaç,
Durna üýn tartyp öterde serkişür baklan guzy.

Gökde oýnar gol salyşar gugy-gaz gyl-garlawaç,
Ýerde ýügrüp jübt alyşar as, tekiň kiş gunduzy.

Dal ýygaçlar münberinde tüti guş meilis tutar
Gumry bilbil mukry bolup üýn düzer tün-gündizi.

Hüýri-aýn uçmah içinde ýeň salyp täsin kylar,

Ýaz üze mundag gazal aýmyşda Nasyr Rabguzy.

Rabguzynyň bu gazalynda türkmen baharynyň-nowruzyň ynsy-jynsy, tutuş dünýäni özgerdişi şeýle çeper, täsirli suratlandyrylypdyr. Bu gazaly orta asyr türkmen şygry sungatynyň ajaýyp nusgasy hasaplasa bolar.

Bu ýerde waspy edilýän uçmahyň hüýrleriniň aýny öi ýaly gözeliň ýeň salyp durşy bolsa Magtymguly şahyrymyzyň:

Meňli hamyn ýeňin dişläp,
Bizden ki uýat eýleýir-

-diýen setirlerini biygtyýar ýada salýar.

Bu ýerde orta asyr türkmen edebiýatynda seýregräk duşýan türkmen gözeliň utanjaň milli keşbi göz önüne gelýär.

Rabguzynyň “Kysasy Rabguzy” eseri Magtymgulynyň döredijiligine güýçli täsir edipdir. Muny şahyryň özi hem tassyklaýar:

Depderler içinde bir kitap gördüm,
“Kysasyl enbiýa” atly ýaranlar.

Mundan hem başga, Magtymgulynyň şygrylarynyň arasynda “Kysasy Rabguzynyň” täsiri bilen ýazylan birnäçe şygrylar bar. Biz şu ýerde “Ýaşyl zümerret”, “Ýusup diýe-diýe”, “Ýaranlar” ýaly onlarça goşgulary göz önünde tutýarys.

“Kysasy Rabguzynyň”, aýratyn hem onuň “Ýusup Syddyk” kyssasy özünden soňky türkmen edebiýatyna güýçli täsir edipdir. Magtymgulynyň bu kyssa bilen baglanyşkly ýazan onlarça goşgularyndan hem başga, XVII-XVIII asyr türkmen şahyry Nurmuhammet Andalyp bu kyssanyň esasynda ýörite dessan ýazypdyr:

Diýdi olar: -Eý, Andalyp, binowa,
Könlümize düşdi ajap majera,

Bar “Kysas” içre ajaýyp dessan,

Ne bolaýdyr kylsaň ony gülüstan.

“Kysasy Rabguzy” türkmen diliniň taryhyny öwrenmeklige hem baý material berýär. Munda orta asyr türkmen dilinde ulanylyp, soňra ulanylmakdan galan “aşlyk” (bugdaý), öýlük (heleý, aýal), ýawlak (gowy, gözel, köp), gur (guşak), sanduwaç (bilbil) ýaly onlarça sözleri mysal getirip bolar. Bu kitapda gadymy atalar sözüne, nakyllara hem gabat gelinýär. Umuman, Rabguzynyň bu eseri diňe bir orta asyr edebiýatyny öwrenmeklige däl, eýsem, türkmen dilini, medeniýetini öwrenmeklige hem baý material berer.

ÝUNUS EMRE

Orta asyrlarda Kiçi Aziýada ýaşap geçen, türkmen hem türk edebiýatlarynyň görnükli şahyrlarynyň biri hasaplanýan Ýunus Emräniň ömür taryhyny öwrenmek hem derňemek üçin irki asyrlardan galan ýazuw ýadygärliklerine, ýygyndylaryna, diwanlaryna, rowaýatlardyr, halk gürrüňlerine daýanmaly bolýar.

Ýunus Emräniň doglan we ýaşan welaýaty hökmünde çürt kesik bir ýeri görkezmek asla mümkin däl. Çünki biziň şu günki günlerimize çenli Ýunus Emräniň Türkiýäniň birnäçe obalarydyr-şäherlerinde – Saryköýde, Çayköýde, Duzluja köýünde, Erzurumda, Keçiborluda, Larendada, Afýon-sandyklyda, Boluda, has dogrusy on üç ýerde şahyryň mazary zyýarat edilýär. Ine, şu ýagdaýyň özem Ýunus Emräniň halk köpçüliginiň kalbynda hem aňynda müdimilik orun alandygyna şaýatlyk edýär. Welaýatnama eserindäki bir rowaýatda Yunus Emräniň Sakarýa derýasynyň ýakasyndaky Saryköý diýen obada doglandygy, şol ýerde-de jaýlanandygy barada aýdylypdyr. Gölpynarlynyň ýazmagna görä, Aş-şakaýik eserinde Ýunusyň halypasy Tapdyk Emräniň hem Sakarýa boýunda oturandygy ýatlanylýar. Şahyryň özüniň bolsa Bolu diýen ýerden bolandygy görkezilýär. Çagataý Ulyçaý bolsa Ýunusyň Balh şäherinde ýetişen bomagynyň ähtimaldygyny, her niçik hem bolsa, onuň aslynyň Horosandandygyny belläpdir.

Ýunus Emräniň nirede bilim alandygy barada hem anyk maglumatlaryň bolmandygy sebäpli, biz bu meselede şahyryň öz döredijiligine salgylanmaly bolýarys. Ýunus Emre türkleriň dili bilen aýtsak, ”’ummidir“ ýagny bu sözün manysy hiç ýerde okap bilim almadyk, Hudaý tarapy:n ylym berlen adam diýmekdir. Bu barada şahyryň özi:

Ýerde-gökde bu yşk bile,
Yşkdan geler bu söz dile,
Biçäre Ýunus ne bile,
Ne gara okydy, ne ak-

diýip belleýär. Şahyryň döredijiliginden şu we şuna meňzeş mysallara näçe diýseň duşmak bolýar. Emma muňa garamazdan, şahyryň käbir goşgularynda öz pikiriniň garşysyna gidýän ýeri –de ýok däl. Onuň sygyrlaryndan görnüşine görä, şahyr arap hem pars dillerini, Yslamyň taryhyny, fykh, tefsir hem Hadys ylmyny örän gowy bilipdir. Biziň bu pikirimizi Ýunusyň „Dört kitabyň manysyn, okadym, tahsil etdim“ diýen setirleri-de tassyklasa gerek. Diýmek, şahyr Töwratdan, Zeburdan, Injilden, Kurandan habarly bolupdyr diýip ýaýdanman aýtsa bolar.

Ýunusuň ömri we döredijiligi boýunça köp ýyllardan bäri iş alyp barýan türk alymy Abdylbaky Gölpynarly şahyryň aslynyň türkmenligi habar berýän maglumatlary özleşdirip, onu Horosandan Anadola göçüp baran Ysmaýyl Hajy diýen biriniň neslinden bolandygny tassyklaýar.

Ýunusuň ýaşı hem ölen ýyly hakda alymlaryň arasynda soňky döwürlere çenli her hili çaklamalar bolupdyr. Çölpynarly özüniň bir işinde Ýunusyň 1273-nji ýylda ölen Möwlane Jelaleddin Rumi bilen göreşendigini, onuň bilen aragatnaşykda bolandygyny, halypasynyň halypasy Barak Babanyň öldirilene ýyly bolan 1307-nji ýylda “Rysalatyn – nusgyýa” atly eserini ýazandygyny nazara alyp, şahyryň 1329 – 1334-nji ýyllarda ölendigni çak edipdir. Alymlaryň şu döwre çenli alyp baran ylmy derňewleriniň netijelerine görä, Ýunusyň takmynan 1238 – 1320-nji ýyllar aragygynda ýaşap geçendigini aýtmak mümkin.

Bar bolan maglumatlara görä, Ýunus XIII asyryň meşhur sopusy bolan we Bekdaşylyk tarykatyny esaslandyran Hajy Bekdaş

bilen tanyşýar. Onuň maslahaty bilen Sakarýa ýakasynda ýaşayan Tapdyk Emrāniň huzuruna gidýär. Ençeme ýyllar dowamynda Tapdygyň hyzmatynda gezip oňa sopy bolýar. Ýunus bu barada şeýle ýazýar:

Tapdygyň tapysynda,
Gul olduk gapysynda,
Ýunus misgin çig idik,
Bişdik alhamdulillah

Ýunus Tapdyk Emāniň ak patasyny alandan soň, Konýa gelýär. Ol ýerde Jeleleddin Romy bilen duşuşýar. Romy ony güler ýüz, şirin söz bilen garşy alýar, birnäçe gün myhman alyp hezzetleýär. Müritle Jeleleddini Rumynyň bir ýönekeý kişä beýle uly hormat goýmagynyň sebäbini soranlarynda: “Men ylahy menzillerden haýsy bir mertebä aýak bassam, bu türkmen gojasyny hemişe öňümde gördüm we ony geçip bilmedim” diýip jogap berýär. Jeleleddin Romy ýaly görnükli şahsyýetiň beýle uly baha bermesi Ýunusyň ylymly-bilimli hem-de uly at-abraýly ynsan bolandygynyň aýdyň subutnamasydyr. Bu ýatdan çykmaýak duşuşygy Ýunus öz setirlerinde-de şöhlelendiripdir.

Möwlana Hudawendigär, bize nazar kylaly,
Anyň görkli nazary, köňlümüz aynasydyr.

Möwlananyň aradan çykmagy Ýunus Emrā agyr degipdir. Ol hasratyny aşakdaky sertirlere siňdiripdir.

Soltan Seýit Nejmeddin, Fakyh Ahmet Kutbuddin

Mewlana Jeleleddin, Ol Kutby Jahan kany.

Bir rowaýata görä Ýunus Möwlana: „Mesnewini sen ýazdyňmy?“ diýip sorapdyr. Möwlana „hawa“ diýeninde „Uzyn ýazypsyň. Eger men bolsam

Ete, derä bürendim,

Ýunus diýip göründim.

diýerdim“ diýenmiş. Möwlana „Muny diýip bilen bolsam, Diwany-Kebiri ýazmazdym“ diýip jogap beripdir.

Ýunus Emrāniň döredijiliginiň türk edebiýatynda ýörite öwrenilip başlanylmagy XX asyryň başlaryna degişli bolup bu

döwletli işiň başyny başlan türk alymy Muhammet Fuwat Köprülizadadyr. Onuň “Türk edebîýatynda ilk Mutasawwuflar” atly kitaby 1918-nji ýylda neşir edilýär. Kitapda esasan Hoja Ahmet Ýasawynyň we Ýunus Emrâniň döredijilikleri, aýry-aýry taryhy ýagdaýalar dürli döwürlerde dörän sopuçylyk akymlary hakynda giňden maglumat berilýär. Köprülizadanyň bu işi çykandan soň, türk alymlary Ýunusyň döredijiligi bilen has çynlakaý gyzyklanyp başlaýarlar. Has dogrusy, bu iş şahyryň döredijiligini öwrenmekligiň başlangyjy bolýar. Bu ugurda uly hyzmatlar bitiren alymlaryň biri-de Abdylbaky Gölpynarlydyr. Gölpynarly 1936-njy ýylda “Ýunus Emre haýaty” atly monografiýasyny çykardýar. 1943-nji ýylda bolsa “Ýunus Emre diwany” ady bilen şahyryň diwanyny neşir etdirýär. Bu diwanda şahyryň takmynan 563 Beýtden durýan “Rysalatyn-nushyýa” eserini ýerleşdirýär. Gölpynarly bir topar materiallary degşirip, Ýunus Emreden başga Ýunuslara degişli 325 şygry 1948-nji ýylda aýratyn neşir etdirýär. 1948-nji ýylda ýene Ýunus Emrâ degişli materiallar tapylýar. Olary özleşdirip, Gölpynarly 1952-nji ýylda şahyryň “Saýlanan eserlerini” çykardýar.

Şahyryň saýlanan eserlari Gölpnarlý tarapyndan ýene 1954-nji, 1957-nji, 1960-nji ýyllarda täzden çap etdirilýär. Gölpynarlaryň 1961-nji ýylda çykaran “Ýunus Emre we tasawwuf” atly kitaby şahyr barada degerli maglumatlar berýär. Awtor bu saldamly işinde, Ýunusyň döredijilik mirasyny düýpli derňemägi niýet edipdir. Şahyryň şygrylaryny tematik taýdan yzarlapdyr. Ýunusa degişli rowaýatlardyr, halk gürrüňleriniň, taryhy ýagdaýlaryň üsti bilen şahyryň terjimehalyny dikeltmäge synanyşypdyr.

Belli bolşy ýaly Ýunusuň ýaşan zamanasy dini sufistik akymlaryň rowaç bolan döwrüdir. Orta Aziýada Hoja Ahmet Ýasawynyň Ýasawyýýa tarykaty, kiçi Aziýada XIII asyrdan Ýunusuň öz döwründe ýaşan Jeleddin Rumunyň möwlewilik tarykaty, Nejmeddin Kubranyň esaslandyran Kubrowiýe tarykaty, bahaweddin Nagyşbendiniň esaslandyran Nagyşbendiýe tarykaty döwrüň mgyýetçilik pikrine, şol sanda edebîýata güçli täsir edipdir.

Ýunus Emrâniň döredijiliginde esasan ahlaky didaktiki häsýetli eserler uly orny eýeleýär. Şahyr hem dünýä. Bu ikisiniň

arasyndaky gapma-garşylyk gitdigiçe ýitileşýär. Ýunus häli-şindi dünýäniň pany hem peýansyzdygyny tekrarlaýar.

Ýunus “ Bu dünýäni bir lokma hasap et!” diýip ýüzlenýär. “agyзда çeynelen lokma ýuwdulman durarmy, bu dünýä bir deňizdir, sen şoňa düşünüpsiň, gark bolup barýarsyň, çykjak bolup urunma, bary bir gark bolarsyň, her näçe hoşlukda ýaşasaň hem ölüm bardyr, iň soňy bir demdir, şony unutma!” diýip tabşyrýar.

Ahyr bir gün ölürsiň, ölüm bardyr bilirsniň,
Kamulardan aýrylyp, baryp sinde ýatdyň tut.
ýa-da
Ýüz ýyllar hoşluk ile ömrüň geçerse Ýunus,
Soň uýy bir nefestir sen uny unutdyň tut.

Şahyryň birnäçe sygyrlary Iki Jahanyň Serweri Muhammet alehyssalama bagyşlanandyr. Onuň kalbyndaky Pygamber söýgüsini başga hiç bir söýgi bilen deňeşdirmek mümkin däl. yunusyň pikirçe her kim söýgüli Pygamberimizi öz ene-atasyndan, çagasyndan, garaz iň ýakyn adamlaryndan eörýänçä hakyky imanyň lezzetini duýup bilmez.

Janyň gurban bolsun seniň ýoluňa,
Ady gözel, özi gözel Muhammet.
Şepagat eýlegil kemter guluna,
Ady gözel, özi gözel Muhammet.

Şahyr okyja“ Eger göwün ýykan bolsaň, ýüz ýyllap ylahy yşkyň kitabyny okamaly bolsada, okap, günäňden ýuwulmaga çalyş!” diýip ýüzlenýär. Şahyr garyp-pukaranyň dilegini bitirmegi, her kesni göwnüni awlamagy maslahat berýär. Müň gezek haja gideniňden bir gezek göwün awlwmwgyň zyýadadygyny nygtaýar.

Ýunus Emre diýir, hoja,
Gerekse bin bar haja,
Hepsinden iýije
Bir köňüle girmekdir.

Şahyryň bu setirleri Magtymgulyň:

Bir aýy doýyrmak hajdyr, ýaranlar diýen pikirini ýada salýar. Yunus ynsan mertebesini ähli zatdan belentde goýýar. Ýaradylmyşy hoş gördük, Ýaradandan ötüri diýýän şahyr ýaradylan zatlary söýmän, beýik Ýaradany söýüp bolmajakdygy baradaky özboluşly pelsepäni öňe sürýär.

Eýa köňül açgyl gözün,
pikriň ýawlak uzatmagyn,
Bakgyl kendi dirligine,
kimse aýbyň göz etmegil.

„Öz aýbyna başagaý bolup, kişiniň aýbyna eli degmeýän hakyky musulmandyr“ diýen Hadysyň manasyny şygyr setirlerine geçiren Ýunus Emre daş-töwerege diňe söýgi nazary bilen seretmegi ündeýär. Ylahy poeziýanyň ussady bolan şahyr ynsanlaryň kalbynda Ýaradana bolan söýgüni oýarmak isläpdir. Ol her pursatda, her demde Haka sygynmagy nesihat edýär.

Daglar bile, daşlar bile,
Çagyraýyn Möwlam seni.
Sähralarda guşlar bile,
Çagyraýyn Möwlam seni.

Ýunus Emrāniň şahyrana mynajatlary halk arasynda senaly setirlere öwrülip öz şiriniligini, akgynlylygyny ýitirmän biziň şu günki günlerimize gelip ýetipdir. Ol dürdäne pikirlere, akyl-paýhasa ýugrulan ajaýyp şygyrlary bilen birlikde „Rysalatun-nusgyýa“ atly eserini-de miras galdyrypdyr. Ýunus Emrāniň bu eseriniň tankydy teksti türk alymy Abdylbaky Gölpynarly tarapyndan taýýarlanypdyr 1943-nji ýylda neşir edilipdir.

„Rysalatun-nusgyýa“ eseri. Bu eser on üç beýtden durýan giriş bölümi bilen başlanyp, soň kyssa bilen ýazylan bölüm gelýär. Kyssadan soň eseriň esasy bölümleri başlanýar. Rysalatun-nusgyýa başýüz altmyş üç beýtden (1126setir) ybarat bolup boýdan başa mesnewi formasynda ýazylypdyr. Eseri giriş bölümünde adamyň otdan, suwdan, toprakdan we ýelden ýaradylandygy soňra bedene jan

berilendigi, toprak bile sabyrlylyk ýagşy gylyk, halka ýagşylyk etmek zähmet çekmek sypatlaryny, suw bilen päklik, sahylylyk jomartlygyň, ýel bilen açgözlügiň husutlygyň tekepbirligiň görüpligiň jan bilen bolsa hormatyň, wahdet – birligiň, utanç–haýanyň, edebiň gelendigni düşündürilýär.

Kyssa bölümi “ Fi tagrytyl – akyl ” atlandyrylyp onda akylýň adama Hudaý tarap:yn berlen beýik peşgeşdigi barada aýdylýar.

Eseriň altmyş üç beýtden durýan “Dastanu ruh we nefis we ma ýetaallaku bihima minel ahwal ” atly bölümünde biri rahmany, beýlekisi şeýtany bolan iki sany hökümdar hakynda gürrüň berilýär. Rahmany esger on üç müň kişi. Nebis zandyýamanlary dokuz müň atly. Olaryň ähli öňarýan işleri dawa jeňjel we küfürlikdir.

Gadymdan nefisdir soltana asy,
Bir urmandyr heman onuň bahasy,
Bu nefis ohlanlary tokkuz kişidir.
Nifaku-şirk anlaryň işidir.

Nebisiň uly ogly Açgöz (Tama). Ol dünýäniň ähli baýlygynyň eýesi bolmak isläýär:

Ulu ogly Tama iýi iş etmez,
Jahan mülki anyň olursa ýetmez.
Sewer dünýäni, çün oldur imany,
Suwsyzdyr dünýäýeýe, ganmaz rowany.

Meňzi saralyp, eňkamy giden biri gelip, Açgözüň jebir-süteminden şikaýat edýär. Açgöz kerwenine goşulup, ýoluny urdurandygyny jan edip düşündürýär. Akyl onuň arzyny diňländen soň, Kanagaty çagyryr. Kanagat Byrak sypatly ata atlanyp, leşger çekip nebsiň açgözlügiň üstüne ugraýar. Nebisiň leşgeri gorkup gaçyp gidýär. Şondan soň şäher we бүтін ilat parahat ýaşap başlaýar. Niräni görsreň, naz-nygmatdan doly bolýar.

Görnüşi ýaly, Ýunus bu bölümniň üsti bilen asylly nesihat bermegi maksat edinipdir. Ol “Nebse-baýlyga kowalaşma, nebsiňe çapsaň, şeýtanyň ýoluna gidersiň, akylly-paýhasly bol, kanagaty elden berme” diýen pikiri öňe sürýär. Şahyr şeýle pikiri aňlatmak üçin özboluşly obrazlary döredipdir. Ýunus akyla-paýhasa uly ähmiýet beripdir. Akylly patyşa hökmünde suratlandyrypdyr. Nebisiň

ynsany nähili sandan çykarjakdygyny Asgözün kerwenine goşulyp, heläkçilige uçran kişiniň obrazynyň üsti bilen beýan edýär.

Ýunus hiç kim gara nebsine çapmasa, dünýäde parahatçylygyň, asudalygyň höküm sürjekdigini, hemmeleriň bolçulykda ýaşajakdygyny nygtaýar.

Eseriň “Destany-kanagat” bölümünde ulumsylyk, tekepbirlik ýazgarylýar. Şahyr ulumsyny dag başynda busup, ýoldan geçeni talaýan galtamana meňzedýär.

Kanagat tagta çykyp oturýar. Emma Tekepbir (Kibir) dagda ýol kesip, öten geçeni talap, ilata azar berýär. Akyl kanagata habarçy iberip, “Kanagat tagtynda arkaýyn otursun, Täç-tagt onuňky, haramy näçe wagt dag başynda ýol kesip gezer, bir gün ele düşer” diýip tabşyrýar. Akyl Tekepbire : „Seniň derdiňe alçaklykdan (kiçi göwünlilikden) başga dogra bolmaz“ diýip, düşündirýär. Şol bada Alçaklyk peýda bolýar. Ony görüp, Tekepbir gaçyp gidýär.

Şahyr Tekepbiriň obrazynyň üsti bilen diňe öz bähbidini bilýänleri, ulumsylary ýazgarýar.

Özünden gaýry kimseýi begenmez,

Ýüje ýerde durur, aşagy inmez.

Nije tagta binenler ýere düşdi,

Nije-Benem ! –diýene siňek üýşdi !

diýmek bilen, ençeme ýokary çykanlaryň ýere düşendigini, ýagny ençeme men-menlik satanlaryň synyp gidendigini ýatlaýar. Päliň pes tutmaklygy, kiçi göwünli bolmaklygy nesihat edýär :

Ýunus, alçaklygy ýawlak begendiň,

Kyýas et, sen seni ne gadar indiň,

Farizadyr saňa sen seni sakyn,

Kim ola seňjileýin saňa sakyn.

Segsen sekiz bentden ybarat „Dastany başy, ýagny gazap“ diýen bölümde Gazabyň obrazynyň üsti bilen zalymlary näletleýär. Ilki bilen gazap orta çykyp, özüniň berkligine, zalymlygyna buýsanyp öwünýär : „Gaharymdan deňzi oda ýandyryň, nirä barsam, başlar kesiler, kime gazap etsem, ol derrew öler, meniň ýaly zalymlygy başaryň yokdur, meniň kimin jana dözyň tapylmaz. Ol işi diňe meniň ýaly merdan başarar. Meniň bu bitirýän işimi pelek hem başarmaz, melek hem, niräk barsam, ot

bitmez, ol ýere, dert hem ýetmez, çünki ölümi nagt berýän, janly jandar meniň garşyma çykyp bilmez“ diýýär.

Gözüme ýüz bir är zerre görünmez,
Hezar arslan, baňa berre görünmez,

Boşu diýrler bana, keý bahadyram,
Düzenlik bozmaga her dem gadyram.

diýip, öz bolşuny nygtaýar.

Ýunus gazaply, zalym kişileriň imanynyň ýokdugny belläp, şeýle häsiýetden el çekmegi ündeýär. Gahar – gazabyň ynsany nä derejä ýetirýändigini bir sopynyň obrazynyň üsti bilen suratlandyrýar. Başynda ymymasy, boýnunda taýlasyny, elinde hasasy, bir çöpi ynýtman, ýuwşja basyp ýören sopynyň özüniň hormatlanmaýandygyndan, äsgerilmeýändiginden gazaba münüp, ymamasyny agdaryp, taýlasyny bulap, hasasyny ýere çalyp, tesbihini üzüp, dälilik hetdine ýetişini ussatlyk bilen suratlandyrýar. Ýunus sopa : “Bu nä boluş, bolşuň senden aýypdyr” diýip ýüzlenýär

Nedeýim, boşu (gahar) tutup almyş any,

Ki mahkum eýlemiş boşu diwany,

Özini yzlamaz, aýrygy synar.

Ki dogry, kim bar ise, any gynar

Şahyr sopa ýüzlenip: “Ile azar berýänçäň ilki özüňi düzet” diýip düşündürýär. “Daşyňy bezeseňde, içiňde şumluk, päliňi düzet, gahardan el çek!” diýip ony ýazgarýar.

Daşyň sejjada-u tesbihi destar,

Içiň murdaru – jan biliňde zünнар

Bu wejh ile nijesi olysar hal,

Ki hiç iýi amel ýok, doludyr kal,

Geçirmez seni daşraga hal

Ary olmaz ise gizlin sypatyň.

Ýunusuň sopynyň obrazyn ýüzlenmgi ýöne ýerdäl dälidir. Orta asryň gabahat zamanynda halka azar bolan, ne yslamyň ýoluny tutan, ne şerigatyň, ne kowahatyň kanunyny berjaý eden “ daşy jäjek, içi

möjek ” nadan ham jalataý sopylaryň wejeralygyny şahyr gör näçe gezek synlamaly bolandyr. Parasatly Magtymgulyňyň:

Öwliýa men diýbem jögi sopylar,

Gygyryp, asmana böke başlady

diýip, jany ýanyp aýdyşy ýaly, Ýunus Emre hem şol tipdäki sopylary ýalyňly sözler bilen daglaýar.

“Rysalatun – nustyýanyň” bir bölümünde sabyrly bolmak hakda nesihat berilýär. On dört bentlik bu bölümde

Sabyr ahwalyny, diňle diýeýim

Sabyr al wer kamu bu dünýä malyn

diýip başlaýar. Şahyr “ Kim bagtly bolsa ol sabyrlydyr” diýen netijä gelýär. “ Kim sabyrly bolsa arşa çenli beýgeler, öser sabyrlylyk bilen her hili hünär edinmek bolar, sabyr agyny – ajyny şypa öwrer, her hili müşgil işler hem sabyrlylyk bilen asanlaşar, sabyrly bolanyň gazaby bolmaz, kim sabry elden gidirse, onuň dirikä öldügidir.” diýip belleýär:

Sabyr gerek saňa her hal içinde

Sabyrsyzlar galarlar hal içinde

Ki her kimde olursa sabyr haly,

Olysar haýyr, onuň mealý

diýip düşündürýär. Ýunusuň bu pikrini beýik Magtymguly :

Bisabyr gul tiz ýolugar belaga

Sabyrly gul dura – dura şat bolar

diýip, özüçe beýan edipdir.

Ýunus ”sabyrsyz kişileriň diriligi hem ýalan” diýip bellemegi bilen:

Öwüt gerek bolsa sabyr ile iş et,

Uzaýym diýir iseň sabyr ile bit,

diýip nygtaýar.

Ýunus sabyrlylygy ily goldaw, howpyň önüni alýan, bendini azat etýän güýç, hökminde görkezýär. Ol çaýa taşlanan Ýusuby mysal getirip onuň sabyrlylyk netijesinde çaýdan çykandygyny, azat bolandan soň uly derejä ýetendigni ýatlaýar.

Sabyr kanda ise iýilikdir işi,

Mydam azat eder ýadu-bilişi

Göre sabr ile Ýusuf neýe irdi

Ki sabryň ajysy halwaýa irdi
diýip sabyrly bolmagy öwran öwran nygtaýar.

Ýunusuň sabyrly bolmak hakdaly pikirlerini, yslam dininiň ähli zada kaýil bolmak, hudayıň gilldugunda gezip, onuň maksada ýetirilmegne garaşyp ýörmek ýaly göreşjeňligi gowşatmaga gönükdirilen reaksiion ündwler bilen baglanşyklydyr.

Traktatyň “Der beýany halaty buhl” diýen bölümünde Ýunus bahylyň içi garalygny suratlandyrýar. “Başga kşilere haýyr etmek beýlede dursun hatda ol özüniň iýýän iýmitini özünden gysganar ” diýip görkezýär:

Diýem saňa bahylaň nedigim
Sakynyr kendiden kendi iýigim
Gazançyn kendinin kendine wermez

Eli bagly durar haýyr işe irmez

Ýunus bahyla “ Bu ne boluş eý peýasyz jan, eý bugaýrat, terbiýesiz ösen mahluk!”

diýip ýigrenç bilen ýüzlenýär. “Sadakasyz, haýyrsyz kişi haýwandyr, eý görüp ýaramaz pyglyň bilen öz eliňi baglapyň, günäsizleriň hem hiç wagyt eli baglanmaýar, kim bahyl bolsa, ýoldaşy bolmaz, çünki onuň özi ýoldaşına hyýanat eder, ondan halk bizardyr, özüne-de , sözüne-de ynam ýokdur. Bahylyň ykraryda, ary-da ýokdur, bahylyň öz päli öz ganymydyr, görüplik ody ony ýakyp barýandyrdyr, öz päli horlar, özünden başga ähli zady, ähli kişini ýigrenen mydam aladada, hemişe binjalykdyr, howsaladadyr ” diýýär.

Ýyl on iki aý anyň şatlygy ýok,
Iýse, ger iýmese gaýgy ile dok.
Hased idy onuň çün ýakdy any
Ýürür ken, sag – esen döküldi gany.

Ýunus: “ Bhylyň ýene bir häsýeti husytylykdyr, ol diňe öz nebsine çapar, Karun ýaly maldan gözi doýmaz” diýip belläpdir.

Bahyl kanda ise Karun le gopar,
Ki ole da anjylaýyn mala tapar.

Şahyr soňra kyýamat hawpyndan söz açýar. Kyýamatda “ Karynyň malyny oýly zynjyr edip, boýnuna dakarlar ” diýip şu tymaldan sapak plmagy yatlatýar. Ol bahyllykdan, baýlykdan el çekmekligi nesihat edýär. “Baýlyk basan Karun näme gördi, sen hem

nebsiňe kowolaşman, eliňden gelse, halka haýyr et!”. Ine Ýunusuň tabşyrygy.

Ýunus görüplik keseline uçran biriniň bir akyllý – dana kişiden şol dertden dynmagyň ýoluny görkezmegini sorap ýalbarşyny mysal getirýär. Ol akyllý lişi hem “ görüplik keselini diňe sahatlylyk bejerer ” diýipdir. Ol kişi ähli baýlyklarny halka harç edip, nebis hem bahallyk keselinden halas bolupdyr.

Sewemez dünýeýi mezdan kişiler – diýip, sakyr gara nebsi ýeňmekligi mertlik hasaplaýar.

Görnüşi ýaly, Ýunus görüpligi içgaralygy, nebisjiligi – husytlygy iň pis häsiýetler hökmünde görýär. Ol haýyr işler etmäge çalyşmaga nesihat edýär. Adamzadyň islegni bitirmegi mukaddes borç hasaplaýar. “Dastany – akyl ” diýen 125 beýtden durýan bölümde gybat, kine dogruçylyk barada gürrüň gitýär. Ýunus bu bölümde hem ahkaky gürrüňlerne başlaýar. “ Akylly adamlar gybat etmez, ýüreginde kine saklamaz, kine göwünleriň duşmanydyr” diýip düşündürýär.

Şahyr: “ Gybatkeş rahmet tapmaz, eger aklyň bar bolsa, uýkudan oýan-da, sözüme gulak as, gybat etme, gybaty goýanyň hazynasy dolar, bereket tapar, näme isleg – arzuwy bolsa maksadyna ýeter, nirede gybat, kine, duşmançylyk bar bolsa, tagat ýokdyr diýip belleýär.

Haýra çapmaga, sogap gazanmaga çagyryýar. “Gybatyň öňüni alsaň, heňlän we porsan zady arassaladygyňdyr, her bir zady aýyl-saýyl etmäge çalyş, çyrşly gaba bal guýma yhlas etseň rähmete ýetersiň, ýer gazmasaň hazyna tapmarsyň, galp ýasalan altyn – kümüşleri gyzdymasaň saplanmaz ” diýen pikirini öňe sürýär.

Şahyr gybatkeşi erbet kesele ýolugan adam hökmünde görýär, özi-özine duşman, özini oda taşlan hasaplaýar:

Nije göz agyrsy seniň içiňde
Iýr – iýer oturyr seniň le günde
Bakar öli gibi gözün nury ýok,
Özini görmeýe ne göre aýryk.

Şonuň üçin şahyr: “Kişiniň gyýbatyny edip başgalary azara goýma, meniň öwdümi tut!” diýip ýüzlenýär. Bu setirleri okanyňda Magtymgulynyň “Gybatkeş” goşgusy ýadyňa düşýär. Sebäbi şol pikri Magtymguly hem özboluşly çeperçilik bilen ösdürýär.

Göreş bir abraý, uruş bir destir,
Kişini kemsiden özi näkesdir,
Akyllara gybat etmek hebesdir,
Gybatkeşiň baran ýeri ot bolar.

Ýunus gybatkeşi kine saklaýany berk ýazgarmak bilen birlikde dogruçyl, hakykatçyl bolmaga çagyryýar. “Akyl şahan-şahy dogrulyga çagyryp, gybat öýüni ýymaga buýruk berýär. Dogruluk öz ýaranlaryny toplaý gybat öýni gara ýere ýegsan etmäge ugrayar.”

Şahyr dogruçyllyga göwni päklige uly baha berýär.
Sadykdur dogrulukda iýi kişi,
Dogruluk iýi eder ýowuz işi.
Öwüdi jümle dogrulukdan alyr,
Dogrulyk dirilige ebedi galyr.

Ýunus: “Eý dogru kişi, saňa janym pida bolsun” diýip kalby, kişi päk adamlara söýgi bildirýär. Şahyr bu bölümiň ahyrynda:

Söze taryh ýedi yüz ýedi idi
Ýunus jany bu ýolda fidi- idi

diýip ýazýar. Bu senäni milady hasaby bilen öwürsen, 1307-nji ýyla gabat gelýär. Bu eserini şahyr ömrüniň ahyrlarynda döredipdir diýip, hasaplamak mümkin. Onuň eserlerinde öňe sürülen akylyly parasatly pikirler, asylyly öwüt - ündewleri köp durmuş tejribesi bolan durmuşyň köp taraplaryny öwrenen, diniň, ylmyň kada-kanunlaryny göz ýetiren, edebiň düzgünlerini ýagşy bilen adam bolandygyny görkezýär. Eseriň „Rysalaty Nushyýa“ ýagny „Nusgalaryň beýany“ adyndan hem belli bolşy ýaly onda umumy adamzat durmuşynyň mahsus bolan edep – terbiýäniň nusgalary görkezilýär.

Ýunus dünýä, ýaşayyş, ömür, ölüm barasyndaky oýlanmalar hem ýörite öwrenip geçilmäge degişlidir. Şahyr dünýä baradaky oýlanmalaryny ynsan durmuşy ýaşayyş lezzeti bilen berk baglanyşdyrýar:

Ata bilinden bir zaman enesine düşdi köňül,

Hakdan bize destur oldy, hazynaýa düşdi köňül.

diýip başlaýan uzyn bir şygrynda ynsanyň döreýşini, ömrüniň ilkinji gününden başlap, ölümüne çenli geçýän ýoluny teswirleýär. Ýunusuň bu şygry ynsan ömrüniň hekaýasydyr. “Doguldum, dünýä inen badyrna onuň ajysyny dadyrdylar, şerebesi bilen duzladylar, elimi aýagmy gundadylar, sallançaga atdylar, günde üç gezek, başyma şaýlyk düzdüler. Ýöremäge başladym, oglan bolanym üçin, han özüm soltan özüm, kimisi elimi öpdü, kimisi ýüzümi. Ösdüm – ulaldym, sakgalym, murtum tabady, gözelleriň yşkyna düşdüm, nebsimiň ugruna gitdim, kyrk başimde gara sakgala ak aralaşdy, agyny saýlap ýoldurdum, bu döwrüm hem ötdi, güýç kemeldi, nirä hyýal etsem, gitmegi başarmadym, ýigitligi arzuw etdim, ýetip bilmedim, ogul aýdar: “Sandan galan garry ölenogam asyl,” gyz aýdýar: “Ýerinden hem galanok,” ölseň şükür etjekdirler, ýuwarlar, tämizlärler, köpenläp, agaç ata mündürerler, eger amalyň bar bolsa, ýatan ýeriň rahat bolar, bolmasa, otdan şerap içirler, eý Ýunus, gamyňy et, ahyrda şol Geçitden geçmişiň, haýyrda bol-da, ahyrýetini gazan.”

Ýunusmre özüniň filosofik garaýyşlary, dünýä akyl ýetirişi boýunça sözüň doly manysynda sopy şahyrdyr.

Şahyr dünýäniň panylygyny, ynsan ömrüniň gysgadygyny nygtapdyr. Bu barada Gündogar şahyrlaryň seslenmegi ýok diýerlikdir. Olaryň dünýäniň wagtlaýyn pursatdygyny tassyklaýşy, dünýäden şikaýat edişleri, ynsan ömrüniň gysgalygy barada piker ýöredişleri, ondan netije çykaryşlary dürli-dürlidir. Biri dünýäni adam ömrüni ýuwudýan aždaha hasaplasa, başga biri ynsan ömrüni tiz gutarýan meýlise deňeýär. Ýunus hem bu dünýäni bir uly şahere, adam ömrüni bolsa tiz sowulýan bazara meňzedýär.

Şahyr: “Her kim bu “şahere” gelip, bir az eglener emma giden soň dolanyp gelmez, bu “şäheriň” lezzeti ilkibada baldan-şekerden şirin, soňky ajysy ýylan zäheri ýaly, ol ilki näzenin gözel ýaly göwnüňi alar, soňra mekir kempir bolup, ýüz dönderer, aýýar bolup, özüniň hyýallary bilen gapyllary aldar, şoňa aldanan bolsa otlap ýören dowardyr” diýip belleýär.

Ýunus dünýäni hyýal düş hasaplaýar, “kimiň akyly bar bolsa, hyýala gapylmaz, düşse ynanmaz” diýýär.

Şahyr dünýäni ekin ekilýän ýere, adamy bolsa ekin ekip, ony idedýän daýhana meňzedýär. Onuň döreýşini kemala gelşini ýere düşen tohum bilen deňeýär. Biri gögerer, biter, biri gurap galar, biri göklüginde solar, beýlekisi ýetişer hasyl berer, haýyr getirer. Şahyr hasyl getiren ekiniň tymsalynda jemgyýete peýdaly işler etmegi ündeýär: “Bir hassanyň halyny sorap gaýdan bolsaň, bir içim suw äberen bolsaň, şol seniň bitiren hyzmatyňdyr, eden haýryňdyr diýip düşündirýär:

Eý ýaranlar, eý gardaşlar, gorkaram ben ölem diýip,
Öldügimi gaýyrmazam, etdigimi bulam diýip –
diýip, dünýä gelensoň, eden işi barada aladalanýar.
Magtymgulyda bu piker has-da ösdürilipdir.

Jahanda ýaman işdir,
Gury gelip, boş gitmek –
Ýunus ýasaýşyň, durmuşyň lezzetini bilmegi, birek-birek bilen süýjülikde ýaşamagy, ylalaşykly, dostlukly gatnaşyk saklamagy, söýmegi, söýülmegi nesihat edýär :

Geliň tanşyk edelim, işiň golaýyn tutalym,
Sewelim, sewilelim, dünýä kimseýe galmaz.

Şahyr dünýäniň lezzetinden doýup bilenok. Ol “her kim dünýä geler, döwrän surer, peýmanasy dolýança dünýäden doýan ýokdur” diýip belleýär:

Kimi dogar, kimi gider, buýruk beýle, geldi, gider,
Kim ola dünýäde doýar, peýmanasy doldy gider.

Ýunus dünýäni görmegeý hem bezemen täze gelne meňzedýär –“heýde ýigit hem täze gelne bakyp doýarmy?” diýýär :

Bu dünýä bir gelindir, ýaşyl-gyzyl donanmys,
Kiçi ýeni geline bakybany doýamaz.

Ýunus Emrāniň döredijiliginde sosial mesele çuňňur ýiti we doly aýdyňlygy bilen suratlandyrylmadyk bolsa-da, onuň eserlerinde begleriň zalymlygy hakynda, garyplaryň gözgyny ýagdaýy we misgin pukaralara hemaýat bermek dogrusynda gürrüň gozgalypdyr. Şahyryň :

Ele götürdigini misginlere harç eýle,
Benim bir garynjaýa uly nazarym bardyr,

diýip, nygtamasy onuň şeýle Yörelgelerden ugur alandygyny görkezýär. Ýunus aldawçylyga, talaňçylyga daýanan zamanasyny synlapdyr, tozdurylan we agyr güne sezewar edilen garyplaryň hasratly ýagdaýyna nebsi agyrypdyr. Ol :

Kimseler garyp olmasyn, hasrat oduna ýanmasyn diýip, dileg edipdir.

Köňuller soltany ady bilen meşhur bolan Ýunus Emrāniň döredijiligi bilen baglanyşykly türkmen alymlaryndan A. Mulkamanow, K. Ataýew dagylar uly ylmy derňewleriň başyny başladylar. A. Mulkamanowyň çapa taýýarlamagynda Ýunusyň şygrylary Ankarada 1991-nji ýylda “Güldesse” ady bilen kitap görnüşinde neşir edildi. Professor K. Ataýewiň taýýarlamagynda Türkmenistanyň “Miras” medeni merkezi tarapyndan şahyryň şygrylar diwany halk köpçüligine ýetirildi.

Üstünden näçe asyrlar geçse-de, özüniň terligini, tämizligini, şirinligini saklap gelen Ýunus Emrāniň şygrylary ölmez-ýitmezdir. Onuň çüňňur many-mazmuna ýugrulan dürdäne setirleri haýsydyr bir halka däl-de, eýsem, tutuş adamzat nesline niýetlenendir.

AHMET BURHANEDDIN SIWASLY

Türkmeniň örän baý geçmiş taryhy bar. Şol taryhy yzarlap otursaň, edermenligi, batyrlygy, paýhaslylygy bilen özüni dünýä tanadan beýik şahsyýetleriň ýaşap geçendigine göz ýetirýärsiň. Şol şahsyýetleriň ýaşan döwründäki bitiren hyzmatlary baradaky ýazgylar, görkezen edermenligi, şahyrana döredijiligi baradaky maglumatlar, eserler biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Üstünden näçe asyr geçendigine garamazdan, olaryň terbiýeçilik ähmiýeti, çeperçilik gymmaty özüniň manysyny ýitirmändir. Ol eserler özüniň owadanlygy, nepisligi, pikir oýnatmalara baýlygy bilen şu günlerki edebiýata hem nusga bolup durýar.

Türkmen halkynyň, söýgüsine mynasyp bolup, üstünden näçe asyr geçendigine garamazdan, goşgulary halkyň dilinden düşmân gelýän şahyrlaryň biri hem Ahmet Burhaneddin Siwaslydyr.

Burhaneddin Siwaslynyň ömri, durmuşy barada onuň öz mürzesi Ayz bin Ardeşir Astrabadynyň 1398-nji ýylda ýazyp gutaran “Bezm we Rezm” eserinde ygtybarly maglumatlar berilýär. Bu eserde görkezilşine görä Burhaneddiniň asly salyrlardandyr. Onuň aslynyň salyrlardan bolandygy barada başga-da birnäçe işlerde aýdylyp geçilýär. Burhaneddiniň ata-babalary ilki Horezmde ýaşapdyrlar we olar soňra Kaýsary şäheriniň kazysy wezipesinde işläpdirler. Şahyryň kakasy Şemseddin Muhammet hem şol şäheriň kazysy bolup işläpdir. Burhaneddiniň ejesi Rum seljuklaryndan baş wezir Abdylla Çelebi ibn Jeleddin Mahmudyň gyzy bolup, ol Siwasly entek çagaka aradan çykýar. Burhaneddin Siwasly 1345-nji ýylyň 21-nji ýanwarynda Kaýsaryda dünýä inipdir.

Şemseddin Muhammet oglunyň ylymly-bilimli bolup ýetişmegi üçin örän uly aladalar edipdir. Burhaneddin baş ýaşynda okamany kakasyndan öwrenipdir, on iki ýaşynda öz ene dilinden başga-da arap, pars dillerini özleşdirýär we dil bilimini, pelsepâni öwrenýär. Soňra Siriýada, Damaskda, Músürde okap hukuk, ritorika, metrika, astronomiýa, stilistika, matematika, geometriýa, lukmançylyk, dini we dünýewi ugurlar boýunça kämilleşýär.

Burhaneddin mundan başga-da söweş tilsimlerini örän gowy bilipdir we ýaraga erk etmäge ökde bolupdyr. Munuň daşyndan meşhur mugallym hökmünde hem tanalypdyr. Ol 1364-nji ýylda Kaýsaryda kazy bolup işläp başlaýar. Burhaneddin ylym-bilimi, başaraňlygy bilen emir Gyýaseddin Muhammediň ynamyna girýär we onuň gyzyna öýlenýär. Şol ýyl Gyýaseddin Muhammet we köşkte wajyp wezipäni eýeleýän birnäçe adamlar öldürilýär. Taryhy maglumatlara görä olary ýok etmeklige Burhaneddin hem gatnaşypdyr diýilýär.

Gyýaseddin Muhammetden soň emirlige onuň ogly Aly geçýär. Aly Burhaneddini ilki wezir, soňra baş emir wezipesine belleýär. Aly serhoşlyga, keýpi-sapa gyzyp köşgi dolandymagy ünsden düşürýär. Şonuň üçin döwlet işini Burhaneddin alyp barýar. Begleriň, wezirleriň, emirleriň arasynda häkimlik ugrundaky dawa-

jenjeller has möwjäp başlaýar. Şonuň üçin Burhaneddin köşkdäki birnäçe wajyp adamlar bilen başa-baş söweşip, olary öldürýär. Siwaslynyň tagta ymtlyşyny görüp emirler, begler aýaga galýarlar. 1380-nji ýylda Aly beg ölýär. Onuň ogly Muhammet beg ýaş bolansoň Burhaneddin uly beg hökmünde döwleti dolandyrýar. Uzak wagt geçmänkä özüni soltan diýip yglan edýär we hutba okadyp, adyna zikge kakdyrýar. Burhaneddiniň soltanlyk eden döwründe Siwasda we Kaýsaryda soltanlygyny berkidip, Tokat, Amsýa ýaly ýerlerde hem häkimligini ýöredipdir, başga-da birnäçe ýerleri basyp alyp soltanlygynyň çäginä giňeldipdir. Müsür soltany Barkuk bilen ilki ylalaşyklary bolsa-da soň, olaryň arasy bozulýar. Taryhy maglumatlara görä 1387-nji ýylda Burhaneddin, emir Mitaş we garagoýunly türkmenleriň hany Gara Muhammet üçüsi ylalaşyp Barkuga garşy bilelikde söweşmek barada şertnama baglaşypdyrlar.

Timurleň Burhaneddiniň döwründe iň howply garşydaş bolupdyr. Ol özüniň gazaply söweşleri bilen Hytaýdan Russiýa çenli Ortaýer deňzinden Müsür serhetlerine çenli aralygy basyp alypdyr. Togtamyş bolsa, Eýranyň köp ýerlerini, Bagdady we Kiçi Aziýanyň ençeme welaýatlaryny basyp alypdyr. Bu basybalyjylar Burhaneddini ynjalýkdan gaçyrypdyr. Bu barada şähyr goşgularynyň birinde şeýle diýýär:

Ezelde Hak ne ýazmyş ise, bolur,
Göz näni ki, görejek ise, görür,
Iki alemde Haka sygynmyşuz,
Tohtamyş nä ola ýa ahsah Temür.

Görnüşü ýaly Siwasly Togtamyşdan ýa-da Temir agsakdan çekinip duranok. Bolmasa Temir agsak gazaplylygy, basybalyjy söweşleri bilen özüni dünýä tanadan adam bolupdyr. Siwaslynyň hudaýa uýup şeýle güçli duşmandan çekinmezligi onuň ruhunyň kämilliginden habar berýär.

Burhaneddine howp salýan basybalyjy soltanlaryň biri hem Baýezit I Ýyldyrymdyr. Baýezit I Burhaneddiniň üstüne iki sapar hüjüm edýär. Burhaneddin Diýärbekiriň golaýyndaky barmasy kyn bolan daglaryň Karabil diýen ýerine çekilýär we ol ýerdekä Gara

Ýülük lakamy bilen tanalýan Gara Osman baýandara ýesir düşýär hem-de 1398-nji ýylyň 27-nji iýulynda öldürilýär. Onyň zynda Zeýnelabeddin atly ogly galýar.

Burhaneddiniň ýaşan zamanasy orta asyrlaryň gabahatçylygynyň möwç uran döwrüne gabat gelýär. Bu döwür baýlyk, tagt, şöhrat üçin birek-biregi ýok etmek, birek-biregiň kastyna çykmak ýaly zatlaryň möwç urýan döwri bolupdyr. Burhaneddin hem öz döwrüniň agalyk ediji synpynyň wekili bolmak bilen, bu hadysalary başyndan geçiripdir. Onuň alyp baran göreşleri, esasan, özüniň hökmürowanlygyny güýçlendirmek üçin goňşy şäherleri, welaýatlary özüne tabyn etmeklige gönükdirlendir.

Burhaneddin şahyr hökmünde uly talantdyr. Şahyryň poeziýadaky uly hyzmatyna Ý.E.Bertels baha berip onuň döredijiligindäki esasy aýratynlygyň, öz ene dilinde ähli türk kowumlara düşnükli bolan nepis şygrylary döredenliginde görýändigini aýdýar. Burhaneddin yşky lirikada manylylygy güýçlendirdi, şygryň tematikasyny baýlaşdyrdy.

Burhaneddin türk we pars dillerinde şygry ýazmak bilen çäklenmän arap dilinde hem “Terjih at töwziň”, “Eksir as saadet fi esrar yl ybadat” atly eserleriň hem awtorydyr. Ýöne bu eserler barada maglumat berýän çeşmelere entek gabat gelmenok.

Burhaneddin Siwasla şöhrat getiren onuň şygry diwanydyr. Diwanyň ýeke-täk golýazmasy Britaniýa muzeýinde saklanylýar. Golýazma Burhaneddin ölmezinden dört ýyl öň Halyl bin Ahmet el Mäliki es- soltanyň eli bilen göçürilip gutarylýar. Bu golýazma şahyryň özi üçin göçürlendir diýip çaklanylýar.

Burhaneddiniň döredijiligi soňky asyrlarda meşhurlyga eýe bolmandyr. Şahyryň şygrylary XIX asyryň aýaklarynda öwrenilip başlanylýar. Onuň golýazmasy Türkiýeden Britan muzeýine düşeninden soň öwrenilip başlanylýar. 1922-nji ýyldan başlap onuň goşgulary birnäçe ýerlerde çap edilýär.

Burhaneddin Siwasly we onuň diwany bilen ilkinji gezek tanyş eden görnükli rus alymy P.M.Melioranskidir. Onuň “Ahmet Burhaneddin Siwaslynyň diwanyndan bölekler” atly makalasynda şahyryň gazallary, rubagylary, týuglary barada maglumat berilýär. Mundan başga-da inlis alymy E. Gibb 1900-nji ýylda şahyryň

goşgularyny iňlis dilinde çäp etdirdi, akademik Krymskiý “Türkiýanyň taryhy we onuň edebiýaty” atly işiniň bir bölümini Burhaneddine bagyşlapdyr, bu bölümde şahyryň terlimehaly we döwrüniň syýasaty barada gürrüň edipdir, Ý.E. Bertels “Türkmen halkynyň edebi geçmişi” atly makalasynda Siwaslynyň goşgularyndaky watançylyk, mertlik häsiýetlere üns beripdir, bu tema degişli týuglaryndan mysallary getiripdir, türk alymy Köprülizada Mehmet Fuat, Şahabeddin ýaly alymlar uly işleri etdiler we şahyryň döredijilik aýratynlyklaryny açyp görkezdiler. Türkmen alymlaryndan A. Mülkamanow şahyryň ömrüni, döredijiligini, durmuşyny öwrenmekde saldamly işleri etdi. Alymyň “Türki şygryň ussady” sözbaşysy bilen 1980-nji ýylda Burhaneddin Siwaslynyň saýlanan eserleri çap bolup çykdy.

Burhaneddin goşgy düzüşiniň gazal, rubagy, týug görnüşlerinde kämil şygrylary döredipdir. Onuň döredijiliginiň agramly bölegini gazallar tutýar. Şahyryň şygrylarynyň 1500 töweregi gazallardyr. Onuň diwanyndaky 35 müňden ybarat şygyr setirleriniň 34 müň 450 töweregini gazallar tutýar. Goşgy düzüşiniň gazal görnüşi öz gözbaşyny gadymdan alyp gaýdýar. Bu görnüşde goşgy düzmeklik arap-pars edebiýatynda, Orta Aziýa we Kiçi Aziýa nusgawy edebiýatynda irki asyrlardan bäri meşhur bolupdyr. Gazal ýazmaklygyň ussady hökmünde nusgawy edebiýatynyň görnükli şahyrlary we akyldarlary Rudakynyň, Sagdy Şirazynyň, Ýunus Emrāniň, Hysrow Dehlewininiň, Hafyz Şirazynyň, Lutfynyň, Alyşir Nowaýynyň, Baýram hanyň atларыny getirmek bolar.

Ahmet Burhaneddin Siwaslynyň döredijiligi tematikasy babatda esasan durmuş we söýgi, şeýle-de gahrymançylyk, söweşjeňlik ugrlarynda öz beýanyny tapýar. Şahyr goşgy düzüşiniň gazal görnüşiniň çeperçilik derejesini has ýokary göterdi we onuň gazallary akgynlylygy, berk ritmiligi, hyjuwlylygy, duýga baýlygy bilen tapawutlanýar.

Şah-a, sinüň jemalyňy göreýim, andan öleýim,
Suwsamyşam wysalyňa ireýüm, andan öleýim.

Bunja zaman lebüň çün saçuň karaňgusyndaýam,

Aby-haýat kandadur, soraýum, andan, öleým.

Dün gije düýşde bin sini binümle görür idim,
Bu düýşümün tagbyryny ýoraýym, andan öleým.

Aşyk ýşgyň ýolunda ölmäne taýýar, ýöne ondan öň ol magşugyň didaryna zar, ol magşugy üçin köp jepelary çekipdir, ol jepalar aşyk üçin kynçylyk däl, aşygyň ýeke arzuwy magşugyň wysaly. Gazalda “andan öleým” jümlesinden öň gelýän “ireýüm”, “soraýum”, “ýoraýum” sözleri gazalyň sazlaşygynyň has kämil we çeper bolmagyna getiripdir. Beýle ussatlyk her bir şahyra ýetdirip duranok.

Ýar bizüm ile ýine, gör ki, ne al eýledi,
Tä ki ýaşum kan ola, ýañagyn al eýledi.

Agyzyny göreli, diriligim oldy güman,
Bilini gösdereli, bini hyýal eýledi.

Janumy aldy gözi, könlüm apardy tozy,
Şähd-u şeker tek sözi, aklumy lal eýledi.

Görnüş i ýaly bu setirleri okanynda sözler ýöne bir okalman akyp barýar. Şireli sözlerden düzülen setirler okyjyny heýjana salýar, sende ýakymly täsirleri oýarýar. Şu ýerde “al eýledi” jümlesine üns bereliň, birinji setirde şahyryň wasp edýän magşugy aşygy aldawa salýar, ikinji setirde bolsa, magşugyň ýañagynyň al reňki barada aýdylýar. Ine, şahyryň ussatlygy nirede!? Magşugynyň gözelligine haýran galyp, şirin sözlerine aňk bolup, doňup galan aşygyň keşbini şahyr gazal setirlerinde örän ussatlyk bilen suratlandyrýar.

Şahyryň gazallarynda Gündogarda däp bolup gelşi ýaly söýgä ýüzlenmeklik güýçlüdir. Olarda päk söýgi, aşygyň magşuga ýetmek üçin çekýän jebir-jepalary beýan edilýär. Aşyk magşugyna “şah-a”, “nigar-a”, “begim”, “senem-a” diýip, mähribanlyk bilen ýüzlenýär.

Şah-a, hijrűň le zaram, yrah sinden, yrah sinden,
Fyrakyň ile ýanaram, yrah sinden, yrah sinden.

Nigar-a, huft e gözűnden ki, mestem, olmuşam mahmur,
Anuň cűn gije bidaram, yrah sinden, yrah sinden.

Gözűnden katyduz ýaram, buýurmaz iseň, eý ýar, em,
Gerek ki, ýüregűm ýaram, yrah sinden, yrah sinden.
Baňa em diýse leblerűň nola cűn ki tebibűmdir,
Cűn hijranuň le bimaram, yrah sinden, yrah sinden.

Tapuňdan aýry bazaram, özümden dahy bizaram,
Fyrak ody le ýanaram, yrah sinden, yrah sinden.

Burhaneddiniň gazallarynda tebigat gözelliginiň waspy hem öz beýanyny tapýar. Şahyr nowruzyň gelmegi bilen tebigatyň ajaýyp keşbe gelyändigini, şol ajaýyplygy nowruzyň suratkeşligi bilen bolýandygy, onuň jahany ýagty we ýalkymly görnüşe getirýändigini barada çeper piker ýöretmeler bilen beýan edýär.

Meger nowruz gelmişdür musewwer,
Ki olmuşdur jyhan ýine münawwer.

Ýüzűň dewrinde sergerdan olaly,
Orudu bun oh felek çarhy-müdewwer.

Burhaneddiniň gazallarynda dünýäniň, bu barlygyň wagtlaýynlygy barada aýdylýar. Şonuň üçin dünýäniň hoşlugyna ynanyp oňa köňül berme, ol hoşluk edil düýş ýaly gezer gider, diýip belleýär.

Duşman eger ç i hile-ýu tedbir içindedür,
Tedbiru-hile hem ýine takdyr içindedür.

Şol fitneler ki, gözleri hamyl durar anuň,
Şükranalar gerek ki, bu tedwir içindedür.

Zynhar dünýä hoşlugyna ynanmaň ki her nefes,
Any ki gösderür ýine tagýyr içindedür.

Düýşdür ki, görürüz bu jyhan huşlugy bize,
Eksinje her düýşün ýine tagýyr içindedir.

Burhaneddin Siwaslynyň gazallarynda taryhy şahsyýetlere
hem ýüzlenilýär. Leýli-Mejnunyň keşbine şahyryň birnäçe
gazallarynda ýüzlenilýär.

Wysala döýümez janum, fyraka takaty ýohdur,
Fyrakuň ody hem ýegdür wysalluň ähtimalyndan.

Benem Leýliýe Mejnun, bes niderem güneş-u aýy,
Jana Leýli yzy, tozy ýeg ola Aý jemalyndan.
görnüşi ýaly, bu gazalda aşygyň perişan haly beýan edilýär. Ol
bikarar, onuň jany wysala-da dözenok, aýralyga-da, şonuň ýaly-da ol
bu ýerde magşugyň jemalyny görüp bolar, bolmaz ähtimallygyndan
aýralygyň ody hem gowudyr, diýýär. Leýli üçin özüniň
Mejnundygyny nygtaýar we aýy-güni nädeýin Leýliniň tozy aý
jemalyndan zyýada diýip, özüniň arassa, päk söýgüsini görkezýär.

Burhaneddiniň gazallara getiren täzeligi bu görnüşde
manylylygy güýçlendirdi, tematikasyny baýlaşdyrdy. Däp bolup
gelşine görä köplenç gazallarda ýalňyz söýgi temasy işlenipdir.
Burhaneddin bu kadany saklamak bilen birlikde, gazala dürli
mazmunly täze öwüşginler, başga temalar girizipdir.

Burhaneddin rubagy düzmegiň hem ussady bolupdyr. Şahyryň
Britaniýa muzeýinde saklanýan golýazmasynda 20 bent rubagysy,
117 bent tuýugy bar. Şahyryň döredijiligini öwrenen alymlaryň
köpüsi onuň yşky lirikada manylylygy güýçlendirendigini belläp
geçýärler.

Siwaslynyň rubagylarynyň köpüsi söýgi mowzugynda
ýazylypdyr.

Ol göz ki, ýüzüň görmeýe, göz diýme oňa,
Şol ýüz ki, tozuň sylmaýa, ýüz diýme oňa.

Şol söz ki, içinde, senem-a, wasfuň ýoh,
Sen bady-howa tut ony, söz diýme oňa.

Şahyr bu rubagysynda magşugynyň gözünü, saçyny, sözünü wasp etmän, eýsem özboluşly usul bilen gözele bolan söýgüsini, wepalylygyny açyp görkezýär. Ol magşugynyň jemalyny görmese gözünü göz hasap edenok, ayak tozuny ýüzüme sylmadyk ýüzi ýüz hasap edenok, ýar waspynda sözlenmedik sözi manysyz hasaplap, ony bady howaň ugruna uçuryp goýbermegi makul bilýär. Şeýlelik bilen, aşyk magşugyna bolan çyn söýgüsini açyp görkezýär we ony başyna täç edýär.

Burhaneddin Siwasly bir rubagysynda şeýle ýazýar,
Unutma meni, şah-a, ki derwişem, endi,
Gamzalaryň oky le dilrişem, endi.
Tagydaly zülfeýnünüň şol bady-şemaly,
Jem olmazam hiç, betişişem endi.

Bu rubagyda şahyr magşuga ýüzlenýär “ Meni unutma, men seniň yşgynda derwişe öwürüldim, seniň näzli bakyşlaryň şeýle gussaly, seniň boýun egmezek burmaly zülpleriňi şemal oýnaýar, şol zülpler hiç rahatlanyp bilenok, olar örän howsalaly” diýýär hem-de zülpleriň üsti bilen magşugynyň içki ahwalyny açyp görkezýär. Umuman, şahyryň rubagylarynda gözel ýara aşygyň wepasy örän berk we ynamly beýan edilýär.

Siwaslynyň döredijiliginiň bir bölegini tuýuglar tutýar. Tuýug türki halklaryň gadymy goşgy düzüliş görnüşidir. Şahyr 117 bent tuýug ýazypdyr. Tuýug ýazmaklygyň kyn, çylşyrymly kadalary bolupdyr. Şol kadalara laýyk getiriip, 117 bent tuýug ýazmaklyk, elbetde, ussatlygy talap edipdir. Tuýug daşky gurluşy boýunça rubaga meňzeş bolupdyr. Onyň hem setirleri a-a-b-a görnüşinde sazlaşypdyr. Ýöne tuýug bilen rubagynyň hersiniň özüne mahsus ölçegi bolupdyr. Tuýug remel bähriniň müseddes-e maksuryna degişlidir, ölçegi “fagylatyn, fagylatyn, fagylat”. Tuýugda azyndan üç many aňladýan sözler zerur bolup durýar. Ol sözleri tapyp, tuýug ýazmagyň nähili kynçylygynyň bardygy öz-özünden düşnüklidir. Alymlaryň bir topary, tuýugda esasy şertiň biri sazlaşýan sözler omonimlerden, ýagny, aýdylyş taýdan meňzeş bolup, dürli-dürli many aňladýan sözlerden düzülmeli diýse, beýleki topary, tuýug

bolmak üçin rifmalaryň omonimlerden düzülmegi hökman däl, awtor tuýugda omonimleri ulanyp hem biler, ulanman hem biler diýen pikiri öňe sürýärler.

Gözel çoh, arasynda dilber hany?
Taşlar köp, orta ýirde jewher hany?
Koç-u bugra aýgyry çoh görmuşüz,
Adamylar içinde serwer hany?

Bu tuýugda şahyr “Gözel köp, arasynda göwnüňi özüne çekýäni hany, daş köp, içinde jöwheri hany, goç, bugra, aýgyr gowy zat ýöne, adamlar içinde öňüne düşüp baş bolýany hany?,” diýmek bilen, halkyň öňüne düşýän ilhalar, mert ýolbaşçynyň zerurlygyny nygtaýar.

Gözümden akyduram jiger kany,
Göz kanyna döýmäge jiger kany?
Kaşy ýaý, kirpikleri seher durur,
Ol sehere dünýäde siýer kany?

Şahyr bu tuýugda “ýüregimiň ganyny gözümdeň akdyrdym, şol akýan gana dözmez ýürek hany, gaşyň ýaý, kirpikleriň şöhle, şol şöhlä dünýäde taý tapylarmy?” diýip, ýar gözelligini wasp edýär. Görnüşi ýaly bu ýerde şahyr omonimi örän çeper peýdalanyndyr. Nusgawy edebiyatda gözel wasp edilende gaş ýaýa, kirpikler bolsa oka deňelýär. Bu tuýugda Siwasly kirpikleri şöhlä deňemek bilen, özboluşly meňzetmäni tapypdyr we örän ýerlikli peýdalanyndyr. Şahyryň tuýuglarynda pelsepewi many-mazmun, söýgi, mertlik, gahrymanlyk temalara ýüzlenilýär.

Siwasly tuýuglary gazallarda hem örän ussatlyk bilen peýdalanmagy başaryndyr.

Ýar bizim ile ýine, gör ki, ne al eýledi,
Tä ki ýaşym gan ola, ýaňagym al eýledi.

Burhaneddin Siwaslynyň döredijiligi bilen gyzyklanyp, goşgulary bilen tanyşanyňda, onuň şygry ýazmagyň ussady

bolandygyna göz ýetirýärsiň. Şahyryň ýaşan döwründäki edebiýat meýdanynda goşgularynyň diňe söýgi barada bolman, watan, mertlik, namartlyk, ýara wepalylyk mowzuklaryna ýüzlenilip ýazylmaklygy onuň döredijiliginiň täsirliligini has hem artdyrýar.

JAHAŇŞA GARAGOÝUNLY HAKYKY

Türkmeniň geçmiş taryhyna ser salsaň mertligine, gaýduwsyzlygyna şonuň ýaly-da sadalygyna, söz, saz sungatyna sarpa goýan halk bolanlygyna göz ýetirýärsiň. Halk öz ýüregine ýakyn bolan, göwnüne hoş ýakan edebi mirasymyza degişli bolan hazynany eý görüp geljekki nesil üçin gorap saklapdyr, şu günlere çenli gelip ýetmeginiň aladasynda ýaşapdyr. Seýle derejelenip, döredijiligi biziň günlerimize çenli gelip ýeten şahyrlaryň biri hem Jahanşa Garagoýunly Hakykydyr.

Taryhda belli bolşy ýaly XV asyrdan Kawkazda Garagoýunlylar we Akgoýunlylar diýen türkmen döwleti döredilipdir. Başarjaňlygy, harby işe ukyplylygy bilen merkezi Töwrüz şäheri bolan, Garagoýunlylar döwletini esaslandyran Gara Ýusup bolupdyr. Ol döwrüň syýasy wakalaryndan gowy baş çykarýan serkerde bolupdyr, şonuň üçin hem ol Azerbaýjanyň köp bölegini, Ermenistan, Kürdüstan, Yrak ýaly ýerleri özüne birikdirip Garagoýunlylar döwletiniň örüsin has hem giňeldipdir. Gara Ýusubyň kakasyna Gara Muhammet Türkmen diýlipdir. Jahanşa Hakyky 1405-nji ýylda Gara Ýusubyň maşgalasynda eneden bolupdyr. Jahanşa 1437-nji ýylda Garagoýunlylar döwletiniň başyna geçýär. Onuň döwleti berk bolmandyr, şalyk eden döwründe häkimlik we ýer-ýurt basyp almak ugrunda söweşleriň birnäçesi bolupdyr. Alnyp barylýan söweşler harby çykdajylary köp talap edipdir we halkyň töleýän salgydynyň möçberi has hem artdyrylypdyr. Halkyň arasynda nägilelikler artyp, ýurdyň içindeki dawa-jenjel, çaknyşyklar ýurdy has hem gowşadypdyr. Ýurduň gowşamagyna Akgoýunlaryň güýçlenip başlamagy has uly täsir edipdir. Akgoýunlylar tarapyndan Hasan Uzynyň ýolbaşçylygynda Garagoýunlylara garşy yzygiderli söweşler alnyp barylýar we 1467-nji ýylda Jahanşanyň goşunyndan üstün çykylýar. Şol ýylyň 10-njy

noýabrynda Jahanşa Hakyky Muş çöllüğünde 62 ýaşynda öldürilýär. Garagoýunlylar döwleti 1468-nji ýyla çenli dowam edýär.

Şahyryň döredijiligi heniz giňişleýin öwrenilenok. Yöne onuň şalyk eden döwründe sypynsa çeper döredijilik bilen meşgul bolandygy barada käbir maglumatlar bar. Şahyr eserlerini türki we pars dilinde ýazypdyr. Taryhy maglumatlara görä Jahanşa Hakyky özüniň eserlerini Abdyrahman Jama tanyşmak üçin iberipdir. Jamy Hakykynyň eserleri bilen tanyşyp, 28 bentden ybarat jogap hatyny ýazypdyr. Yöne şol jogap haty häzirikçe ylma näbelli. Häzirki wagtda Jahanşa Hakykynyň 2 sany golýazmasy mälim. Olaryň biri Britaniýa muzeýinde, beýlekisi bolsa Ermenistanyň gadymy golýazmalar institutynda saklanylýar.

Hakykynyň Ermenistandaky saklanylýan golýazmasynyň başynda “Diwany Hakyky” (Hakykynyň diwany) diýen ýazgy bolup, onda ilki şahyryň pars dilindäki, soňra türki dildäki eserleri ýerleşdirilipdir. Hakykynyň iki dildäki şygrylary hem diwan düzmek kadasyna laýyk edilip ýerleşdirilipdir. Diwan düzüleninde gazalyň 2-nji setirleri arap elipbiýiniň tertibine laýyk bolan harplar bilen gutaryşy, sazlaşyşy boýunça ýerleşdirilýär. Diwan doly däl. Diwanyňyň içinden sahypalar aýrylypdyr we yzygiderli sahypalanmandyr. Şol diwanda Hakykynyň 56 sany gazaly 16 sany dörtlemesi bar.

Şahyryň häzire çenli türkmen dilinde ýazan 91 sany gazaly we 36 sany rubagysy, parsça ýazylan 116 sany gazaly we 13 sany müstezady bar.

Şahyryň döredijiliginiň agramly bölegini gazallar tutýar. Gazal türkmen edebiyatynda irki döwürlerden bäri ulanylyp gelinýär. Gazal Gündogar nusgawy edebiyatynda şeýle hem eýran we arap poeziýasynda rowaçlanan liriki görnüşdir. Bu görnüş ilki bilen VIII-IX asyrlarda arap poeziýazynda işlenilýär. Gazalyň esasy mazmuny söýgi we ýaryň jemalyny wasp etmek, onuň ugrunda nala çekmek we hemişe onuň wysalyňa ymtylmak bolup durýar. Olarda ynsan gözelligi, nepisligi ýokary göterilýär we duýgular inçelik bilen berilýär. Şahyryň gazallary diwan edebiyatynyň döpleri esasynda düzülipdir. Jahanşa Hakykynyň eserlerinde Nesiminiň hurfizm akymyna bolan garaýyş täsiri güýçli duýulýar. Şahyryň lirikasynda söýgi, ynsanperwerlik, dostluk ýaly ajaýyp häsiýetler wasp edilýär.

Gazallardyr, rubagylarynda bolsa, şygyr sungatynyň kada-kanunlary berk saklanýar.

Şahyryň “Aftap” gazalynda yşga düşen aşygyň gözi bilen ýar jemalynyň waspy ýetirilýär.

Tä sünbülüň göterdi jemalyndan nikap,
Tutdy jahany fejrî alyndan aftap.

Döwri kamara düşdi sehap ferag ilen,
Tabende husnu nakşy hilalyndan aftap.

Ýüzünden perdesini göteren ýaryň jemaly jahany ýagtyldýar, ýagtylygyň şöhlesi aýa ýetip, bulutlar rahatlanýar, şol ýalkymyň şuglasy ýaňy dogan aýyň görkünden zyýada, ýaryň jemaly aşygy haýrana goýýar. Ine aşyk ýar waspyny şeýle sünnäläp ýetirýär.

Şahyryň “Nigärine” gazalynda aşyk söygüli ýaryň jemaly, onuň yşkynyň ugrunda hemme zada taýýardygy barada aýdylýar.

Ruzy ezelde köňlümi bermişem ol nigäre men,
Ýüzümi salmyşam onuň häki rahy gubaryna.

Jany, jahany terk edip, istemişem wysalyny,
Bilbili hesret olmuşam jenneti gülzaryna.

Şeýle setirleriň üsti bilen şahyr ýara aşyklygynyň has aňyrdandygyny, onuň çaňyny ýüzüne sylýandygyny, onuň üçin jany, jahany terk etmage taýýardygyny, ýar yşkynda jennetiň bilbili bolup saýraýandygyny belleýär. Diýmek aşyk ýar üçin ähli kynçylylara döz gelmäge taýýar.

Husnuna çün zamanada kimse barabar olmady,
Tutdy jahany serbe-ser husn ile we jemal bile.

Eý meni dagy hesretde ýandyryban heläk eden,
Gel nazar eýle halyma goýma meni bu hal bile.

Aşygyň gözüne öz ýaryna taý gelip biljek ýok, ol jahany başdan-aýak görk-görmegi bilen baglaýar, aşyk özüni hesret dagyna giriftar eden ýara ýüzlenip, bu halda goýmazlygy soraýar. Şu setirlerden görnüşi ýaly, şahyryň döredijiligindäki gazallarda ýar

waspy, onuň aşygy oda salyşy, aşygyň ýäryň ýolunda jebri-sütemlere taýýarlygy barada aýdylýar. Bu häsiýetli aýratynlyk gazallara mahsusdyr.

Jahanşa Hakykynyň döredijiliginidäki gazallaryň aglaba bölegini redifli gazallar tutýar. “Ola’,”köňül’,”imiş’,” “ýene” redifleri şahyryň gazallarynyň birnäçesinde özboluşly, öwüşginli gaýtalanýar. Redifli gazallarynyň köp bolmagy şahyryň ussatlygyndan habar berýär.

Zowky yşkyň ki gamy dünýä we ukbaýa deger,
Bu köňül tagtyna soltan diýdiler,gerçek imiş.

Anbar efşan zülpüni küfre mynasyp kylyban,
Dürji ýäkutyňa merjan diýdiler, gerçek imiş.

Jahanşa Hakykynyň “Malyna” gazalynda ýaşayan zamanasynda dürli pikirlere hyýallanyp, mal-mülke gyzmazlугy ündeýär.

Düşme zamana pikriniň derdiseru hyýalyňa,
Bolma harys dünýäniň genç bile mülki-malyňa.

Şahyryň gazallarynda taryhy şahslar barada hem durulyp geçilýär. Şolaryň biri hem Süleýman we Asyfdyr. Dini rowaýata görä Asyf Süleýman pygamberiň weziri bolup, ol iki ýüz weziriň serdary bolupdyr. Onuň doly ady Asyf ibn Berhyýa bolupdyr we ol döwlet işlerini dolandyrmakda görelde bolupdyr.

Her jan ki aşyk olmady janana ýetmedi,
Söwdaýy yşka, zülpi perişana ýetmedi.

Asyf mysal gadry Süleýmany bilmeyen,
Oldy gedai, hezreti sultana ýetmedi.

Jahanşa Hakykynyň döredijiligi yslam dini bilen berk baglanşyklydyr. Ol gazallarynyň birnäçesinde özüniň hudaýa bolan mizemez söýgüsini, şol sebäpli çekýän gaýgysyny beýan etmäge çalyşýar. Şahyryň gazallarynda hudaýa uýmak we haýran galmak ündelýär. Onuň “Haýranydyr” gazalynda bu barada durulyp geçilýär.

Eý ki husnuňdyr kemaly gudraty rahmanymyz,
Gudraty rahmana haýran bolmaýan şeýtanydyr.

Dilberiň ýolunda ger ähli sen bolgul jan pida,
Terki jan etmek bu ýolda ömri jawydanydyr.

Gel ki ýandyrdy meni hasratda yşkyň ataşy,
Şerbeti waslyň bu derdi hastanyň dermanydyr.

Şahyryň sygyrlarynda sopusylyk garaýyşlar hem öz beýanyny tapýar. Olarda esasan Mansur Hallajyň we Seyit Ymadetdin Nesiminiň öňe sürýän pikir-duýgularyna raýdaşlyk bar. Şahyr Mansur Hallajy sufizmiň beýleki wekillerinden özüne has ýakyn bilýär we onuň hereketlerini makullaýar. Özüniň hudaýa aşyk bolmak ýolunda Mansuryň derejesine ýetip bilse armanynyň ýokdugyny belleýär.

Eý, Hakyky, yşk ilen meýdana gir, Mansura war,
Boýnuny çek dara, andan iste paýy-daryňy.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly Jahanşa Hakykynyň döredijiliginde rubagylara giň orun berilýär. Sahyr rubagylarynda dürli temalara ýüzlenipdir. Olaryň bir bölegi pelsepeçilik mazmun esasynda ýazylypdyr.

Syrry hikmet kûnti kinziň razydyr,
Arypy wahdat onuň demsazydyr,
Yşkbazy bih zi şatranjy bazydyr,
Nebisini katg eýleýenler gazydyr.

Bu ýerde Hakyky ylymyň syry gizlin hazynanyň syry ýalydyr, hazynany tapmak üçin köp jepa çekmeli, sopynyň ýalňyzlygy, ýekeliigi onuň ýanyoldaşydyr, yşkbazlyk kûşt oýny ýaly guzyklydyr, özüneçekijidir şondan özüni saklap bilenler gahrymandyrlar diýmek bilen adamlary bu baş gûnlik dünýäde ýaşanynda ömrüňi manyly, ylyma-bilime hormat goýup ýaşamagy maslahat berýär Şahyr bu ýerde adamyň önünde iki ýoly goýýar. Ylym ýoly- bu ýol kyn, gûzaply ýol , ýöne miwe berýän ýol, beýleki ýol ýeňil ýol, azapsyz ýol ol ýoluň aňrsy boş, şonuň üçin bu ýollary akylyň kesişi boýunça özüň sylamaly.

Şahyryň söýgi, gözelligi wasp etmeklige bagyşlap ýazan birnäçe rubagysy bar,

Ber köňül ol gülgüzara tä ebet,

Goý başyňny paýy dara tä ebet,
Dünýä we ukba haram olsun haram,
Olmaýan haýran nigäre tä ebet.

Şahyr bu ýerde gőzelligi wasp etmekligiň nusgalyk derejesiini görkezmek bilen, rubagynyň başky iki setirinde gőzel ýara hemişelik köňül ber, aýagyny basan ýerine başyň goý, diýýän bolsa, 3-4-nji setirlerde ýar jemalynyň gőzelligie hiç wagt haýran bolmaýnlara şu dünýe, ahyrýet haram bolsun diýen ýaly täsirli setirler bilen yuzlenýär. Bu ýerde Hakyky tä ebet sözüni başky 2 setirde ‘hemişe’ manysynda ulanyp, soňky 4-nji setirde onuň bilen gapma-garşylykly many aňladýan “hiç wagt” manysynda ulanypdyr. Bu bolsa şahyryň şygyr düzlüş gőzelliginiň ussadylygyny görkezýär.

Umuman Jahanşa Garagoýunly Hakykynyň döredijiliginde gōrnûkli orun tutýan gazallardyr, rubagylary many-mazmuny taýyndan, çeperçiligi, gőzelligi wasp etmegiň nusgalyk derejesini görkezmegiň hōtdesinden gelendigini belläp geçmegimiz zerurdyr. Orta asyrlarda ýaşap türkmeniň dünýä ýañ salmagynda ōzûniň goşandyny goşan, şalyk eden dōwründe edebiýata uly sarpa goýan Jahanşa Garagoýunly Hakykynyň döredijiligi mundan beýläk hem gyzyklanylmana mynasypdyr.

HOREZMI-ROWANY

(XIV asyr)

XIII asyryň ikinji ýarymynda we XIV asyrdaky türkmen edebiýatynda ýene-de bir edebi dil – Altyn Orda edebi dili ýüze çykdy. Öňden gelýän Orta Aziýa edebi dilindäki eserlere Burhaneddin Rabguzynyň “Kyssaýy Rabguzy”, “Tefsir” ýaly eserler degişlidir. Altyn Orda edebi dilinde dōrān eserlere Kutbuň “Hysrow – Şirin”, Sadynyň “Gölüstan” eseriniň türkmençe terjimesi, Horezmi-Rowanynyň “Muhabbetnama”, Seyit Ahmediň “Tagaşşuknama” poemalary degişlidir. Altyn Orda edebi diliniň Orta Aziýada öňden gelýän edebi dilden tapawudy onda oguz diliniň sözleriniň has artykmaçlyk edýänligidir. Altyn Orda edebi dilinde dōrān eserleriň Syrderýanyň aşak akymларыndan tä Kiçi Aziýa we Müsüre çenli giň çäkleri öz içine alýandygyna seretmezden käbir dialekt tapawutlary

bolaýmasa dilleri örän ýakyndyr. Altyn Orda edebi dili şondan iki ýüz ýyl öň bu ýerlerde ýörgünli bolan Ahmet Ýasawynyň hikmetleriniň diline ýakyn bolupdyr.

XIII asyryň ikinji ýarymynda we XIV asyrdan Altyn Ordanyň we onuň Saraý, Sygnak, Ürgenç (Köneürgenç) ýaly medeni merkezleriniň gülläp ösmegi bu edebi dildäki edebiýatyň çagataý dilindäki edebiýatdan tapawutlanmagyna getirdi. Horezmi-Rowanynyň “Muhabbetnama” poemasy Altyn Orda edebi dilinde dörän eserleriň iň meşhurlarynyň biridir.

Horezminiň ady we “Muhabbetnama” poemasy, eýýäm XIV asyrdan diňe bir Altyn Ordanyň çäklerinde däl, eýsem Orta Aziýada-da, başga sebitlerde-de meşhur bolupdyr. Hojandy XIV asyryň ahylarynda da ýa-da XV asyryň başlarynda ýazan “Letafetnama” eserinde Horezmi we onuň “Muhabbetnama” eseri ýatlanylyp geçilýär. Horezminiň “Muhabbetnama” eseri Seyit Ahmede hem belli eken. Seyit Ahmet 1435-1436-njy ýyllarda ýazan “Tagaşşuknama” mesnewisi bilen Hojandynyň “Letafetnama” we Horezminiň “Muhabbetnama” eserleriniň ýoluny ösdüripdir, şol göreldäni şöhratlandyrypdyr. Horezminiň “Muhabbetnama” mesnewisinden nusgalar Alyşir Nowaýynyň 1499-njy ýylyň dekabrynda ýazyp gutaran “Muhakamatyl lugataýyn” atly filologik risalasyna hem girizilipdir. Munuň özi Horezminiň “Muhabbetnama” mesnewisiniň öz döwründe uly şöhrata eýe bolandygyny aňladýar.

Horezminiň „Muhabbetnama“ eseri bize iki nusgada ýetip gelipdir. Bu nusgalaryň ikisi-de Londanda salanýar. Britan muzeýinde saklanýan bu golýazmalar Add. 7914 we Or. 8193 belgili bukjalarda saklanýar. Add. 7914 belgili bukjada saklanýan nusga 914-nji hijri (miladyda 1508/1509) ýylynda göçürilipdir. Diýmek bu nusga şahyryň eseri döreden wagtyndan 160 ýyl soň göçürilipdir. Bu nusga 47 sahypa bolup, ol umumy golýazmanyň 290 b- 313 b ww. aralygynda ýerleşýär. Poemanyň bu nusgasy 948 setirden ýa-da 474 beýtden ybarat. Diňe bir beýt, ýagny 364-nji beýt iki gezek gaýtalanyp gelýär. Bu nusga poemanyň beýleki nusgasyndan 77 ýyl giç ýazylan hem bolsa, ondan möçberi taýdan 53 beýt artyk, teksti babatda-da has ygtybarly hasaplanýar. Bu golýazma hakda ilkinjileriň biri bolup, akademik A. N. Samoýlowiç “Orta Aziýa türki

edebi diliniň taryhyndan” («К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка») atly işinde durup geçýär.

Or. 8193 belgili bukjada saklanýan nusga syçan ýylynda, 835-nji hijri ýylynyň Rejep we Şaban aýlarynda (miladyda 1432-nji ýylyň martz-aprel aýlarynda) Bakyr Mansur bagşy tarapyndan Şahruhyň hökümetinde 1407-1444-nji ýyllarda baş serkerdäniň wezipesini ýerine ýetiren Mir Jelaleddin üçin göçürilipdir. Bu nusga hakda ilkinjileriň biri bolup, akademik W.W. Bartold „Britan muzeýindäki uýgur elipbiýindäki täze golýazma” («Новая рукопись уйгурским шрифтом в Британском музее») atly işinde durup geçýär. Şu hem Horezminiň ”Muhabbetnama” poemasyň uýgur hatyndaky nusgasy hakynda ilkinji maglumat berýän çeşmedir.

Horezminiň ”Muhabbetnama” poemasyň bulardan başga-da üç sany nusgasy hakynda dürli çeşmelerde maglumatlar duşýar. Şol maglumatlara görä, eseriň bir golýazma nusgasy Stambul uniwersitetiniň kitaphanasynda 2753-nji belgi bilen saklanýan bolmaly. Ýöne alymlaryň, hususan-da A. M. Şerbagyň seljermesi bu golýazmanyň Horezminiň ”Muhabbetnamasy” dahylsyzdygyny açýklady.

Akademik Gordlewskiý haýsydyr bir irki golýazma nusgasynda hem Horezminiň ”Muhabbetnamasyndan” bölekleriň gabat gelendigini ýatlaýar. A. M. Şerbagyň ýazmagyna görä, K. S. Zaleman hem „Musulmanskiýe rukopisi, wnow postupiwişýe w Aziatskiý muzeý w 1909-1910 gg” atly işinde „Muhabbetnamanyň” bir golýazma nusgasy hakynda durup geçýär. Hatda K.S. Zaleman şol golýazmanyň sahypasynyň 35X53 sm. ölçegdedigini hem belläpdir. Emma bu nusga hem henize çenli tapylanok. Görşümüz ýaly, bu golýazma nusgalarynyň ykbaly, olaryň haçan göçürilendigi, hakykatdan-da Horezminiň „Muhabbetnamasy” dahyllydygyny ýa-da dahylly däldigi belli däl.

Professor M.N. Hydyrow 1946-njy ýylda „Sowet edebiýaty” žurnalynyň 3-4-nji sanlarynda „Horezmi” atly makalany we şahyryň „Muhabbetnama” eserinden nusgalary (1,2,3 we 5-nji namalary) çap etdirýär. Horezminiň „Muhabbetnama” eserini A.M. Şerbak Britan muzeýindäki Or. 8193 belgili bukjada saklanýan nusga esasynda 1959-njy ýylda, E.Najip Add. 7914 belgili bukjada saklanýan nusga

esasynda 1961-nji ýylda çap etdirýärler. Kitaplaryň ikisi hem Moskwada neşir edildi.

“Muhabbetnama” poemasynyň awtorynyň anyk ady belli däl, ol eserde getirilmändir. Horezmi bolsa şahyryň edebi tahallusy. Şu tahallus – nisbe boýunça şahyryň Horezmde, ýagny Köneürgençde dünýä inendigini çaklamak bolýar. Şahyryň Horezmi tahallusy eseriň ençeme ýerinde getirilýär:

Ylahy, kyl nazar Horezmi nazara...
Size diýp geldi, Horezmini asraň...
Ezelde kyldy Horezmini mätäç...
Guluň biçäre Horezmini asra...
Sagadat kylsa Horezmige ýary...
Aýtsyn bende Horezmi dogalar...
Bu Horezmi, “Muhabbetnamasyny”...

Horezminiň Rowany tahallusynyň hem bolandygyny bellemek mümkin. Şahyr poemada şeýle ýazýar:

Söýüsin bende Horezmi – Rowany

Horezminiň doglan we aradan çykan senesi anyk belli däl. Ýöne ol poemasyny ýazan senesini görkezýär:

Bu depder bolupdyr Müsr gandy,
Ýedi ýüz elli dört içre tükendi.

Ýedi ýüz elli dördünji hijri ýyly miladynyň 1353-nji ýylyna gabat gelýär. Şahyr bu ýylda, ýagny 1353-nji ýylyň baýram aýynyň ilkinji günlerinde (“Tün agşam göründi ki baýram aýy”) 1342-1357-nji ýyllarda 15 ýyllap Altyn Ordany dolandyran hökümdar Janybegiň emeldarlarynyň biri Muhammet Hoja beg bilen duşuşýar. Şahyr şolgün Muhammet Hoja begiň buýrugy bilen ýörite ak öýleriň – çadyrlaryň dikilip, uly meýlis gurlandygyny, şol meýlisde bagşylaryň (mugannylaryň) öz sazларыny (dutarларыny) hüseýni perdesi bilen düzüp, aýdan aýdymларыny daňa çenli meý süzüp diňländiglerini, şol

meýlisde özüniň hem gazallaryny okap berendigini ýatlaýar. Muhammet Hoja beg ylma, bilime, edebiýata sarpa goýýan adam bolmaly. Çünki şol ýatlanylýan meýlisde Muhammet Hoja beg ýörite Horezmini ýanyna çagyryp, ondan özi hakynda bir eser döretmegini, özü-de öz ýanynda bolup şol gysyň dowamynda döretmegini haýyş edýär.

Muhammet Hoja beg Horezmi-Rowanynyň bu döwürde eýýäm kämil şahyrdygyndan, öňem söýgi temasyndan ýazylan ençeme çeper eserleriniň bardygyndan, üstesine-de ol eserleriň köpüsiniň pars dilinde döredilendiginden oňat habarly bolmaly. “Muhabbetnamada” bu barada şeýle diýilýär:

Tebessüm kyldy, aýtdy: “Eý pylany !
Getirgil bize laýyk armagany.

Köňül bährinde köp göwherleriň bar,
Ajunda parsy depderleriň bar.

Muhabbet nardyny köplerden utduň,
Şeker dek dil bile älemi tutduň.

Dilär men, kim, biziň dil bile peýda,
Kitaby eýleseň bu gys katymda.

Kim şu ýel dek gezer eýýamy pany,
Jahanda galsa bizden armagany”.

Bu döwürde pars dilindäki eserleriň ýörgünli bolmagyna seretmezden, Muhammet Hoja beg öz buýran eseriniň pars dilinde däl-de, türkmen dilinde bolmalydygyny ýörite belleýär. “Kitaby biziň dilde ýaz” diýmeginden Muhammet hoja begiň özüniň hem türkmenligini göz önüne getirmek bolýar. Özbek alymy N.M. Mallaýew Horezminiň Mawerennahrda syýahat edip ýörkä – 1353-nji ýylyň ahyrlarynda Muhammet Hoja beg bilen tanşandygyny (N.M. Mallaýew. Uzbek adabiýoti tarihi. Toşkent : Ukitowçi, 1976. 228 s.) ýazýar. Ýöne Horezmi öň Muhammet Hoja begiň özüni

görmedik bolsa-da, onuň adyndan, abraýyndan, şan- şöhratyndan oňat habarly bolmaly. Horezminiň hem Muhammet Hoja bege bolan hormat-sarpasynyň biçak uly bolandygyny çaklamak bolýar. Şahyryň öňýeten şa ýa-da soltan üçin öwgüli eser ýazmajakdygy onuň aşakdaky setirlerinden aýdyň görüňär :

Näçe haşamatly soltan bolsa bolsun,
Etmen mal üçin medh-u sena men.

Emma özüne göwni ýetýän buýsançly şahyr Muhammet Hojabege gezek gelende bu esere göwünjeň başlaýar. Hatda Muhammet Hojabege bagyşlap eser ýazmagy şahyr özüne uly sarpa, hormat hasaplaýar. Muny Horezminiň Muhammet Hoja begiň «ýagşy adyny jahana ýaýmaga»razy bolup aýdan aşakdaky setirlerinden görmek bolýar:

Kabul kyldym, ýer öpdüm, aýtdym: “Eý, şah,
Işigiň topragy döwletli dergäh.

Güýjüm etmişçe köp hyzmat kylaýyn,
Jahana ýegi adyňy ýaýaýyn”.

Horezminiň pars dilinde eserleriniň – göwherleriniň bolmagy onuň öz döwrüniň görnükli şahyrynyň biridigini, diňe bir türkmen dilindäki däl, eýsem parsy dildäki şygryýetiň çylyşyrymly tilisimlerinden hem oňat baş çykarandygyny aňladýar. Horezmi pars dilinde şygry bilen ýazan eserleri bilen diňç bir öz ýaşan Altyn Ordasynda däl, eýsem Orta Aziýada-da, has uzak ülkelerde-de ussat şahyr hökmünde tanalypdyr. Özüniň şygryýet äleminde gazanan şöhratyndan şahyryň özi hem habarly. Muny şahyryň «Muhabbetnama» poemasyndaky «Şeker dek dil bilen älemi tutduň» diýen setirleri hem subut edýär. Horezmi şygry äleminde könedan gelýän edebi däpleri hormatlapdyr. Onuň şol däpler bilen baglylygyny «Muhabbetnamasynyň» beýan ediş usulyndan, stilinden, obrazlaryndan, hatda eseriň käbir baplaryny pars dilinde ýazmagyndan hem görmek bolýar. Orta asyrlar ýazuwly edebiýatymyzda pars dilinde eser döretmek, türkmençe ýazan

eseriñde-de pars dilinde setirler, bentler, şygyrlar, baplar getirmek ýörgünli bolupdyr. Horezminiň şygyr älemindeki şöhratyny aşakdaky setirlerden hem synlamak bolýar:

Gylyç dek dil bilen älemi tutduň,
Kanat mülki içre patyşa sen.

Ýöne şahyryň göwün deňzindäki göwherlere meňzedilen eserleri, şol sanda pars dilindäki eserleri heniz golýazma öwreniji alymlaryň önünden çykanok. Belki şahyryň şol «Şeker dek dil bilen älemi tutan» eserleri ýitip gidendir, belki-de öz nesibeli gününe garaşyp ýatandyr.

Eger şahyryň şygryýet älemindeki şöhratyndan, bu babatda öz döwürdeş şahyrlaryndan saýlanmagyndan («Muhabbet nardyny köplerden utduň»), öňem ençeme belli eserleriniň bardygyndan, hanlaryň-begleriň ýanynda sarpaly-sylaglydygyndan ugur alsañ, Horezmi bu döwürde 30-40 ýaşlaryndaky adam bolmaly. Şundan ugur alsak, şahyryň doglan senesi, takmynan, 1313-1323-nji ýyllar töweregi bolmaly. Horezminiň aradan çykan wagtam belli däl. Diňe şahyryň XIV asyryň ahylarynda aradan çykandygy barada pikir ýöretmek bolar.

Horezmi «Muhabbetnamany» ýazmaga başlamazyndan öň Damaska (Siriýa), Ruma (Kiçi Aziýa) syýahat edendigini ýatlaýar. Watandan uzakda paýu-pyýada syýahat edip gezendigi, «töwekkellige salyp deňizden hem ötendigi», her hili kynçylyklara, güzaplara duşandygy, ýene öz watanyna aman-sag gaýdyp gelendigi, şahyryň diňe bir edebi taýdan däl, eýsem durmuş tejribesiniň hem ýetkigidinden habar berýär.

Şahyr "Muhabbetnama" poemasyny ýazan ýeri hakda şeýle maglumat berýär:

"Muhabbetnama" sözün munda diýdim,
Kamugyn Syr ýakasynda diýdim.
Kitabet başladym, enjama ýetgeý,
"Muhabbetnama" Müsür-u Şama etgeý.
Bu han üçre salaýy amma kyldym,

”Muhabbetnamany” on nama kyldym.
Kylaýyn iki babyn parsy hem,
Kim, atlas don ýaraşar bolsa maglum.
Burun, elkyssa, beg medhin aýdaýyn,
Uş ondan soňra nama başlagaýyn.

Horezmi başda poemany on namadan ybarat etmegi meýilleşdirenem bolsa on bir nama ýazýar:

Bu ýere ýetdi tä söz ahyr boldy,
Burun on diýdim, on bir boldy.

Horezminiň esere artdyryp ýazan bir baby hem pars dilinde ýazylypdyr. Horezmi başda “Kylaýyn iki babyn parsy hem” diýip ýazypdy. Emma soň pars dilinde ýazylan baplar 2 däl-de 3-e ýetýär. Olar 4, 8, 11-nji baplar.

“Muhabbetnama” namaçylyk žanrynda döredilen poema. Namaçylyk žanrynda döredilen eserler bolsa belli bolşy ýaly, esasan, yşky tema bagyşlanýar. Namaçylyk Gündogar edebiýatynda Horezmiden ozal hem az döredilmändir. A.M. Şerbak hem Hoja Ymameddin Fakyha Kirmany atly bir şahyryň Horezmiden ozal – 1331-nji ýylda “Muhabbetnama” atly bir eser ýazandygyny ýatlaýar.⁸⁴ A.M. Şerbagyň gürrüňini edýän bu eseriniň golýazma nusgasy Özbegistan YA-nyň Gündogary öwreniş institutynyň golýazmalar hazynasyndaky 999-njy bukjada saklanýar.

Eseriň ýene aýratynlygy aşyk bilen magşuk hyýaly keşpler däl. Olar real gahryman. Söýülýän gyzyň keşbi hem gündagaryň çeperçilik döpleriniň kömegi bilen bezelse-de durmuş hakykatyna ýakyn.

Aşygy joşdurýan hyýaly gyz däl, durmuşda bar gyz, aşygyň öz synlap ýören gözeli. Şonuň üçin aşygyň duýgulary joşgunly:

Eýa, görk içre älem patyşahy,
Jahany tutdy seniň husnuň sypahy.
Peri ruhsarlaryň görke baýy,

⁸⁴ A.M. Şerbak. Oguz-name. Moskwa, 1959, 127 s.

Ýüzüň nowruz-u, gaşyň baýram aýy.
 Köňül şirin sözüňe boldy Perhat,
 Gözüň Keşmir jadysyna ussat.
 Gara meň al ýañagyňda ýaraşar,
 Başym daýym aýagyňda ýaraşar.
 Boýuň serwi senuber dek, biliň gyl,
 Wepa kylan kişilere wepa kyl.
 Akykyň söhbetinden jan bolar suz,
 Kamar dek çähräňe baksa kamar göz.
 Urar nerkesleriň näwügi jana,
 Güler çähräň çeçek dek arguwana.
 Muhabbet nary jandan gitmedi hiç,
 Golum sim almaňyza ýetmedi hiç.
 Saraýdan bardy Syn Maçyna çawyň,
 Gyýa baksaň, bolar arslanlar awuň.
 Tebessüm kylsaňyz şeker uýalar,
 Dişiň hünjüsinden göwher uýalar.
 Jemalyň ýedi äleme sypahlar,
 Gaşyňda ýer öperler jümle şahlar.
 Pelek yşkyň ýolunda biser-u - paý,
 Ysyrgaň dānesi – Zöhre, ýüzüň — Aý.
 Letafet mülkünde soltan sen, eý jan,
 Kamug başdan aýaga jan sen, eý jan.
 Gaty gülseň meger agzyň bildirer,
 Peri görse seni men dek dālirār.
 Saçyň bir taryna mūň hüýr ýetmez,
 Ýüzüňiň nuruna mūň nur ýetmez.
 Eger berse söýürgāp Haktagala,
 Gerekdir sensiziň Firdōwsi-agla.
 Köňüliň gany gaýnap barça daşgaý,
 Gözümiň ýaşyndan köwser bulaşgaý.
 Kişiniň sensizin ne jany bolsun,
 Onuň dek ömüriň ne sany bolsun.
 Şeker erniň nabady Hyzra ogşar,
 Aýagyň kim ki öpse mengü ýaşar.
 Jemalyň dek kişiniň ýok jemaly,

Daryga, bolmasa erdi zowaly.
Kyýamat görkli sen, husnuňa ne söz,
Ýyrak bolsun jemalyňdan ýaman göz.
Bu gün ýok dünýäde sen dek nigara,
Guluň biçäre Horezmini asra.

Şeýle mähir-muhabbet bilen maýyl bolan iki kalbyň biri-birine gowuşmazlygy aşygyň soňky hamalaryny şikáyat äheňlerinden doldurýar. Aşygyň şahandaz owazy indi hijran azabyndan ses edýär, nala çekýär:

Salamym güle elt, eý, daň nesimi,
Kim erer Aý – guly, Ahter – nedimi.
Salamy kim köňül janana aýtsa,
Ýarur gözler sowadyndan bitise.
Salamymy ýetir ol dilistana,
Rehimsiz, biwepa jan-u jahana.

Nama uzadykça, ondaky nala hem artýar :

Aýtgyl: “E ý, sözi ýalan, jepakär,
Garaklary garakçy, özi aýýar”.
Aýyt: “E ý mähriň az, husnuň ferawan
Näder ol dar agyzda munça ýalan»?!
Aýyt menden: “Kim ol misgin, urar ah,
Haçan iner gedanyň öýüne şah”?!

Aşyk mundansoň ýalbaryşa geçýär we onuň her sözünde wepadarlyga hormat beslenilýär. Diliniň şirinligi, sözünüň jaýba-jaylygy, pikiriň aýdyňlygy, setirleriň ritmi hem owazlylygy, obrazlylyk şol joşgunyň tebygydygyny diňe aşygyň däl, eýsem Horezminiň hyjuwydygyny äşgär görkezip dur. Şahyr diliniň ýakymly we anyk bolmagyna, pikiriň obrazlylygyna we duýgynyň janlylygyna üns berip, aşygyň aýdýan her bir sözünüň diňleýjiniň ýüregine galyp bolmagy üçin, manyny şahyrana tärleriň arkaly berýär. “Muhabbetnamada” getirilen hekaýatlar, gazallar şol döwür

edebiýatynda ýörgünliligi, tebygylygy bilen şahyryň esasy ideýasyny açmakda ähmiýetlidir.

Horezminiň “Muhabbetnamasy” näzik lirizme ýugurlan şygyr eseri bolup, ol özünden soňky edebiýata güýçli täsir edipdir. Seyit Ahmediň “Tagaşşuknamasy”, Hojendiniň “Letafatnamasy” Horezmiden edebi sapak alypdyrlar. Hojendi şeýle ýazýar:

Muhabbet jamyndan içseň şeraby,
”Muhabbetnamaga” aýtsaň jogaby –
ýa-da:

Hojendi sözleriň Horezmi misgin,
Eşitse ýowlaýyp galgaýdy täsin.

Alymlar XV asyrdaky ýaşan Emiriniň “Dehnamasyny” hem Horezminiň edebi mekdebine degişli hasaplaýarlar. Ýsmaýyl şa Hataýynyň “Dehnamasyny” hem Horezminiň edebi mekdebine degişli hasaplamak bolar.

SEÝIT YMADEDDIN NESIMI (1370 – 1433-34)

XV asyr türkmen edebiýatynyň iň görnükli wekilleriniň bir Seyit Ymadeddin Nesimidir. Onuň arap, pars we türkmen dilindäki edebi mirasy edebiýat äleminde tutuş bir gymmatly dünýädir. Nesiminiň asyrlaryň duşundan mizemän gelen ajaýyp eserleri biziň halkymyz üçin hemişe terbiýe mekdebi bolupdyr. Şahyryň her bir eseriniň many älemi, çeperçilik derejesi nusga alarlyk derejede kämildir.

Yarak, Siriýa, Liwan ir wagtlardan bäri türkmenleriň köpçülikleýin ýaşan ýerleridir. Nesimi hem şol ýerlerde ýaşan türkmenleriň arasyndan çykypdyr. Ymadeddin Nesimi türkmen dilindäki pelsepewi şygryýeti kämilleşdiren, söýgi we gözellik älemini wasp eden şahyr hökmünde edebiýat taryhyna girdi.

Seýit Nesiminiň ömri, durmuşy we döredijiligini hertaraplaýyn öwrenmekde Gündogar edebiýatyny öwreniş ylmynda, şol sanda türkmen edebiýatyny öwreniş ylmynda ep-esli işler edildi. Nesiminiň terjimehaly hakda maglumat berýän çeşmeleriň iň irkilerinden birisi Alyşir Nowaýynyň “Nasoimul-muhabbet” atly tezkiresidir. Alyşir Nowaýy bu tezkiresinde Nesiminiň öz goşgularyny Yrak we Rum türkmenleriniň dilinde döredendigini belläp geçýär. Şa Ysmaşyl Hataýynyň ogly Sam Mürzäniň “Töhweýi Samy”, Kastamunyly Latyfynyň “Muşahyr-uş şuara” tezkirelerinde-de, Şemseddin Samynyň “Kamus-ul aglam” kitabynda-da şahyr hakynda maglumatlar getirilýär. Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 1723-nji bukjada saklanýan “Taryhy wefat” atly tezkirede hem Nesimi hakynda maglumatlar berilýär. XVII asyrdaky ýaşap geçen Akmuhammet şahyryň we Nurmuhammet Andalybyň (1660-65 – 1740-45) Nesimä bagyşlap ýazan poemalarynda hem şahyr hakynda ygrybarly maglumatlar bar.

Nesiminiň goşgular ýygynyndasy Aşgabatda ilkinji gezek N. Gullaýew tarapyndan 1972-nji ýylda neşir edildi. Ýygynyndanyň önünde N. Gullaýewiň uly göwrümlü sözbaşysy hem ýerleşdirilipdir. 1993-nji ýylda R.Rejebow, Ş.Gandymow tarapyndan Nesiminiň “Saýlanan eserleriniň” üç tomlugy neşir edildi. “Türkmen edebiýatynyň taryhynyň” birinji tomunda Hesiminiň döredijiligine bagyşlanan ýörite bölüm berilýär. Bu bölüm Ö. Ýlýasow tarapyndan ýazylypdyr.

Nesiminiň edebi mirasyna degişli golýazmalar Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 2,4, 24, 26, 77, 388, 707, 752, 1138, 1427, 1632, 1780-nji bukjalarda duşýar. Nesiminiň 24-nji bukjadaky 7000-den gowrak setiri öz içine alýan diwany bu çeşmeleriň has ygrybarlysydyr.

Seýit Ymadeddin Nesimi, takmynan, 1370-nji ýylda Halapda dünýä inýär we 1433-34-nji ýylda şol ýerde dünýäden ötýär. Nesiminiň Halapda doglandygy we dünýäden ötendigi dürli çeşmelerde, şol sanda ýokarda ýatlanan “Taryhy wefat” atly tezkirede, Andalybyň “Nesimi” poemasynda bellenilip geçilýär. Şahyryň çyn ady Seýit, Nesimi bolsa, onuň tahallusy. Şahyryň Nesimi tahallusynyň gelip çykyşy barada iki hili çaklama bar. Olaryň

birinjisinde bu tahallusyň päk, mylaýym şemal, ýel manysynda gelyän “nesim” diýen arap sözünden gelip çykandygy aýdylýar. Ikinji bir maglumata görä, şahyryň doglan obasynyň ady Nesim bolupdyr. Nesimi hem öz doglan obasynyň adyny özüne tahallus edip alypdyr. Şahyr öz eserleriniň agramly bölegini Nesimi tahallusy bilen döredipdir. Nesimi goşgularynyň köpüsini Seýit ady bilen hem döredipdir:

Seýidiň şygry seniň waspyňda mugjyzdyr tamam,
Bilmezem ruhul-kuds taglym eder ýa Jebraýyl.

ýa-da:

Owwalyn bilmedi Seýit Nesimi, ahryryn bildi,
Hahy patyşa, hahy geda etin topraga çag eýlä.

Ýene-de:

Şemgy wähdetdir jemalyň, söhbeti röwşen kylar,
Garşyda hoş-hap ýanadyr Seýidiň perwanasy.

Nesiminiň adynyň Ymadeddin diýip hem tutulanlygy bellidir. Ýşne şahyr Ymadeddin ady bilen goşgy ýazmandyr.

Nowaýynyň “Nasaimul-muhabbet” tezkiresinde Nesiminiň Yrak we Rum taraplaryndaky türkmenlerden bolandygy aýdylýar. Şol döwürlerde Halap Rumuň düzümime giripdir. Nesimi özi hem “Sen” atly şygrynda millet boýunça türkmenligini nygtapdyr:

Arapnyň nutgy baglandy dilinden,
Seni kimdir diýen kim, türkmen sen –

Umuman, şahyr özüniň türkmenligini nugtaýan setirleriň, beýtleriň ençemesini döredipdir. Şahyryň goşgularynda ulanylýan “ugraşmak”, “ýowşz”, “baý”, “aýry”, “aýtmak”, “gelin”, “şyltak”, “howa”, “Gök”, “gulak”, “owaz”, “bilen”, “daban”, “topuk”, “tyg”, “soýmak”, “dünýe”, “gylyç”, “çalmak”, “pyçak”, “ileri”, “goç”, “müňkir”, “iki dilli”, “çümmek”, “depe”, “goldaş”, “çäkmen”, “ba:ş

(ýara)“, “ajy” ýaly türkmenlerde işjeň ulanylýan sözler beýleki türk halklarda, esasan, terjime arkaly düşündirilýär. Bu mysallar hem Nesiminiň öz diliniň türkmen dilidigini hygtap düşüldirdigidir. Gyzykly ýeri şahyr şol sözleriň gönüden-göni özüne dahyllydygyny hem görkezýär. Meselem, şahyr “çäkmen” sözünü ýöne bir getirmän, eýsem özüniň türkmeniň milli lybasy bolan çäkmenlidigini, çäkmen geýendigini görkezýär:

Bu Nesimi geýdi çäkmen, gezdi ençe şäherni,
Sormady men gulny bir merdem: “Geda halyň nedir?”

Nesimi döwrüniň medeniýet, ylym ojagy bolan Bagdatda bilim alýar. Soň Halaba dolanýar. Şahyr Yragyň köp ýerlerini gezipdir, Müsüre, Şama, Liwana aýlanypdyr, ol ýerlerdäki türkmenleriň arasynda bolupdyr. Şahyr “Nedir” atly goşgusynda türkmenleriň arasynda ýazandygy, gezendigi hakynda şeýle ýazýar:

Men ki türkmen içre gezdim, bir musulman görmedim,
Käpirystanlar içinde haýr-u yhsanyň nedir.

Şahyr Halaba gaýdyp gelenden soň, “ýazan goşgularynyň dine laýyk gelmeýändigi” üçin dindarlar toparý tarapyndan yzarlanyp başlaýar. Nesimi ýaşlykdan öz filosofik garaýşynda Hüseyin ibn Mansur Hallajyň (828-922) panteistik ugruna eýeripdir. Seýit Ymadeddiniň “Nesimi” tahallusyny ulanmagynyň sebäbini Al-Hurufi diýip at alan Fazlulla Naýymynyň (1339-1394) ady bilen baglanyşdyrýanlar hem bar. Sebäbi sopuçylygyň bir akymy hasaplanylýan hurufçylyk Ýakyn we Orta Gündogarda panteistik ideýany ýaýradan ugur bolup, ony esaslandyranlaryň ilkinjileriniň biri hem Fazlulla Naýymydyr. Hurufçylyk diýmek “harp, ýagny harplarçylyk diýmek bolup, bu akymyň wekilleri harplara – 32 harpa aşa uly syýasy many berip, harplary hatda hudaýlaşdyrmak derejesine ýetirýärler. Şu sebäbe görä, hurufçylar dindarlar tarapyndan yzarlanypdyr. Nesiminiň hem şu sebpli yzarlanandygyny aňmak bolýar. Şeýlelikde, dindarlar Halabyň emirine, patyşasyna arz edýärler we şahyry tutdurýarlar. Nesiminiň diriligine soýlanlygy

hakynda Gündogarda rowaýatlar giňden ýaýrapdyr. Bu waka bilen baglanyşykly şahyryü döreden goşgulary hem bar. Şol goşgularyň birinde şeýle diýilýär:

Ähli iman işlerin şol demde inkär etdiler,
Çün Nesimini Halap şährinde beri dar etdiler.

Seyide jebr eýleýip, zulm ile haky basdylar,
Ähseni takwyma gör kim, nije efkär etdiler.

Kazylar çün Seyidiň katlyna fetwa berdiler,
Küfri terk edip, imana gelmäge ar etdiler.

Bileban pyçaklaryn çün ki tenime goýdular,
Sag eken men misgini gör, nije bimar etdiler.

Ýüzdüler hanjar ile çünki tenimden derimi,
Ýas tutup Gökde melaýyk ýyglaşyp zar etdiler.

Hak maňa “Söýle” diýdi, emr eýledi men söýledim,
Sözlerim dessan edip, älemde tekrar etdiler.

Şahyryň “Mihrablar”, “Agyrymaz”, “Jellatlara” ýaly goşgularynda-da bu pajygaly waka beýan edilýär.

Siriýanyň Halap şäherinde 837-nji hijri ýylynda (miladynyň 1433-34-nji ýyllary) amala aşyrylan bu elhenç waka bütin Gündogary sarsdyrýar we ähli halklary tolgundyrýar. Nesiminiň bu pajygaly ölümi onuň adyny ýitirmän, gaýta onuň şöhratyny öňküden hem ýokary göterýär. Nesiminiň öz idealyna tä ölünçä wepaly bolup, şeýle mert we gahrymanlarça durmagy dünýäni haýran galdyrýar. Şonuň üçin hem Nesimi mertligiň we öz idealyňa wepalylygyň simwoly hökmünde bütin Gündogarda meşhur bolýar.

Nesiminiň döredijiligi hem edil şahyryň durmuşy ýaly öz uýýan ideýaňa, taglymyňa wepaly, ygrarly bolup galmagyň mukaddes nyşany hökmünde türkmen halkynyň aňynda ýaşaýar.

Sopuçylyk edebiýatynda Nesiminiň aýratyn orny bar.

Nesimi “Enel-hak” – “men Hudaý” diýmek bilen ynsanyň mertebesini belende göterýär. Ynsana berilen azar Hudaýa berilen azardyr. Şonuň üçin ony goramaly, eý görmeli. Men Hudaý – bu tekepbirlik, men-menlik däl. Eger sen Hudaý bolsaň, onda Hudaý ýaly rehimli, Hudaý ýaly göwni päk bolmaly.

Nesiminiň adam mertebesini beýgeldýän, adamlary biri-birini söýmäge çagyryan, ony päklemek üçin Alla bilen deň görýän goşgulary din wekillerine ýaramandyr. Sopusylykdaky bu ynsanperwer taglymatyň ýeke-täk pidasy Nesimi däl. Ondan dört asyr ozal belli sopy Mansur Hallajam hut şonuň üçin dardan asylypdy. Onuň ideýasy, dünýägaraýşy ýitip gitmedi, onuň ölümi hem tarapdarlaryny gorkuzmady. Nesiminiň dünýägaraýşynyň kemala gelmegine-de ilki bilen şu sopy sebäp bolýar. Şahyr onuň hormatyna Mansuryň asyl ady bolan Hüseyini tahallus höküminde göteripdir. Nurmuhamet Andalyp öz poemasynda bu ruhy baglanyşygy inçeden yzarlap, rowaýaty äheňde ony fiziki baglanyşyga öwürükdir. Ýagny Mansur Hallajyň jesedi otlananda bir gysym kül ruhanynyň elinde galýar. Müsüri suw alyp, deňiz joşanda ruhany küli deňze taşlaýar. Kül suw bilen emiriň bagyna akyp gelende onuň gyzy suwy içýär we ondan göwreli bolýar. Şondanam Nesimi dogulýar.

Mansur Hallajyň pelsepesine görä, bütün älem Hudaý tarapyndan döredilen. Dörediji öz keşbini ýaradan zatlarynyň ählisine siňdirýär. Adamam tebigatyň bir bölegi, şonuň üçin onda-da Allanyň keşbi bar. Ynsan mertebesini belende göterýän bu taglymatyň şu pursatyny Nesimi alyp göterýär we öz döredijiliginiň içinden eriş-argaç geçirýär.

Gör ehel-hak söylemekden darda asylsam ne gam,
Munça Mansurnyň asylmaş başy berdar üste gör.

Nesiminiň dünýägaraýşy gaty çylşyrymly. Oňa gaty seresap, inçeden düşüniş çemeleşmeli. Şahyryň “Nuryýam” atly mesnewisinde “dünýäde ähli zat men, ähli zat menden başlanýar” diýen pikiri öňe sürýär. “Töwrat, Zebur,

Injil, Gurhan men, bugdaýam, hamyram, petirem men” diýýär. Şeýdip şahyr ähli mukaddeslikleri, şol sanda dünýäde bar bolan maddy zatlary hem özi hasaplaýar:

Jöwhi Töwratu, Zeburu, Injilu, Furkat hem Suhif,
Hem kelamy hatygam, hem ol rekiň men şuryýam.

Nesiminiň jeza çäresine tarap ädilen uly ädimleriniň biri bolandygy şübhesiz bu düşünjäni şahyryň özi “Maksat Alla däl-de adamdyr, ýatlaýan-da, ýatlanýanda mendirin, üçünji zat – Alla bu ýerde artykmaçdyr” diýip düşündirýär. Bu sözlemden we beýleki sözlemlerden Nesimi Allany inkär edýär diýen netije çykýar. Hakykatdanam, ähli dini mukaddesliklerem, ähli maddy-ruhy zatlaram özüm diýilse, okyjy şeýle netijä gelibem biler. Ýöne Nesimi Allany inkär etmeýär. Ol özüni Alla bilen bir hasaplaýar. Şahyr diňe Alla bilen adamyň arasynda hiç bir zat goýmajak bolýar. Ähli dini kitaplaram, ähli zatlaram Allanyň ýaradany. Allanyň öz ýaradanlary öz ýoluna böwet bolmaly däl. Şahyryň “Mest” atly gazalynda şeýle diýilýär:

Nuhu, Dawudu, Süleýman, Zekeriýa we Şagyb,
Isa mestu, Musa mestu, Ahmedî Muhbar mest...

Kazy mestu, ufti mestu, sufý mestu, satý mestu,
Lütýeýi Jamy, “Elestüden” mümünü küffar mest...

Hajaýy meýdana mest oldy hem piri mugan,
Käbe mest, buthana mest, hyrka we zünner mest.

Ýokarky setirlerde Isa-da, Musa-da, Muhammet pygamberde Aly-da, öwlüýäler-de, sopular-da, kazylar-da, müftiler-de Taňry meýini içip, mest ýatan aňsyz-düşünjesiz adamlar höküminde görkezilýär.

Nesiminiň gaýry temalardan ýazan şygrylar barada aýratyn gürrüň gozgamak kyn. Sebäbi sopusylykdaky Alla bolan yşk şu dünýädäki gyza bolan söýgüden ugur alýar.

Sopuçylyk şygrylary döredileninde-de gündogar edebiýatynda oglanyň gyza söýgüsünde ýaryny wasp edip aýdýan öwgüleriniň baý deňeşdirmeleri, däpleri peýdalanylypdyr. Nesiminiň her bir goşgysyny Hudaýa-da, gyza-da degişli hasaplamak mümkin.

Nesimi türkmen edebiýatynda gazalyň esasyny goýan şahyrdyr. Şahyryň gazallarynda gозellik, görk we söýgi wwaspedilmek bilen birlikde öz söýgülisine, ýaryna bolan gatnaşyklary arkaly aýry-aýry pursatlarda şahsy duýgularyny jemgyýetçilik pikirlenişiniň derejesine çenli ösdürýär. Meselem, şahyr “Olmasyn” diýen gazalynda şeýle ýazýar:

Maňa, dilber, ýeter sen, özgeler ýar olmasyn,

Bir olar ýar, iki olmaz, iki zynhar olmasyn.

Bu ýerde şahyryň oýlanmalary belent ahlak duýgulary bilen utgaşyp gidýär. Belent ahlagy öwreniji Nesimi söýgide arassa bolmaklygy ündew edýär.

Nesiminiň döredijilik däbi ondan soňky döwür türkmen edebiýatynyň wekillerine düýpli we her taraply täsirini ýetiripdir. Nesimi aýratyn-da Jahansa Hakyky, Alyşir Nowaýy ýaly şahyrlaryň döredijiligine oňaly täsir edipdir. Alyşir Nowaýynyň “Olmuşam”, “Aýrylmyşam” ýaly gazallarynda ýa-da “Dem şu demdir, dem şu demdir, dem şu dem” ýaly setirlerinde Nesiminiň täsiri has-da aýk duýulýar. Nesiminiň “Bellidir gazalynyň täsirini ”Magtymgulyda synlamak bolýar. Magtymguly, Durdy şahyr, Gaýyby ýaly şahyrlar şygrylarynda Nesimini ýatlaýarlar, Şeýdaýy, Zelili, Mollanepes, Misgingylyç ýaly şahyrlar ondan täsirlenip öz goşgularyny döredýärler. Mollanepesiň “Bäri gel” goşgusy Nesiminiň “Bäri gel” goşgusyndan täsirlenip döredilen goşgudyr. Andalyp, Akmuhammet Nesimä aýratyn poema bagyş edipdir.

Türkmen halky Nesiminiň ömrüni rowaýatlarda, timsallarda beýan edýär. Nesiminiň döredijiligi Hakyň, hakykatyň, päkligiň, halallygyň, haýyryň mydama gözleginde gezyän ynsan aňynyň şol gözlegde öne äden bir ädimidir.

WEPÁÝY

Orta asyrlarda ýaşan görnükli türkmen şahyrlarynyň biri-de Wepaýydyr. Wepaýy-şahyryň edebi lakamy, onuň hakyky ady häzire çenli belli däl. Şahyryň durmuşyna degişli maglumat juda az. Magtyguly adyndaky dil we edebiýat institutynyň golýazmalar fondundaky 2028-nji bukjada oňa degişli käbir maglumat saklanýar. Şonda aýdylyşyna görä, Wepaýy Şagadam sebitlerinde, Kaspý deňziniň gündogar kenarynda ýaşan çarwa ýomutlardan bolupdyr. Onuň başlangyç bilimi nirede alandygy anyk bolmasa-da, maglumatda Hywadaky medreseleriň birinde kämil bilim alandygy aýdylýar. Wepaýynyň "Rownakyl-yslam" kitaby köne mekdeplerde okadylypdyr. Bu eser bilen gyzyklanan N. P. Ostroumowyň "Rownakyl-yslam" Zakaspy oblasyndaky türkmen mekdeplerinde ylanylýan okuw gollanmasy" diýen işi 1905-1906-njy ýyllarda Daşkentde türki dilinde çykýan ýerli gazetde çap edilipdir. Güdogary öwreniji alym A.N.Samoýlowiç 1908-nji ýylda "N.P.Ostroumowyň "Rownakyl-Yslama" neşir etmegi mynasybetli" diýen makalasyny ýazýar. A.N. Samoýlowiçiň örän ýerlikli belleýşi ýaly, "Rownakyl-Yslam" musulman mekdepleri üçin şygyr bilen ýazylan okuw kitabydyr.

Halk arasyndaky aýdylýan gürrüňlere görä, molla berlen çaga "Rownakul-yslama" ýetende onuň ene-atasynyň molla bir owlak bermegi şert bolupdyr. "Rownaga bir owlak" diýen gürrüň hem şuna esaslanýan bolmaly.

A. N. Samoýlowiç "Türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler" diýen işinde hem Wepaýynyň "Rownakul-yslam" kitaby barada aýdyp, esasan, onuň diline degişli gysgaça maglumat berýär. İşde eseriň yslam dinini wagyz edýäligi aýdylýp, onuň dili XI-XIV asyrlardaky Orta Aziýa-türki edebiýatynyň ýadygärlikleri bilen deňeşdirilýär. Bu ýerde "Kutadgu-bilik", "Kasasyl-enbiýa", "Kysaýy-Ýusup" ýaly eserleriň diline häsiýetli bolan elementleriň "Rownakul-yslamda" hem bardygy aýdylýar.

Wepaýynyň bu kitaby barada professir B.A. Garryýewiň "Türkmen edebiýaty biziň guwanjymyzdyr", "Beýik Oktýabr rewolýusýasyna çenli bolan türkmen edebiýaty". (soňkusy rus

dilinde) diýen makalalarynda hem aýdylýar. Wepaýy baradaky aýdylýan pikirler iki makalada-da meňzeş bolup, olarda ”Rownakyl-yslamyň” ideýasy ýüze çykarylýar. Awtor eseriň çarwalaryň durmuşy bilen bagly ýazylandygyny, onda arssaçylyk, edeplilik, maldan zekat bermek ýaly zatlaryň yslam dini bilen berk baglanyşykly beýan edilendigini aýdýar. Şu ýerde B.A. Garryýew “Rownakyl-yslam” kitabyň ýazylyşy bilen baglanyşykly bolan rowaýaty hem getirýär. Rowaýata görä, Wepaýa şeýle mazmundaky kitaby, ýazmaklygy bir dul galan baý çarwa aýaly tabşyrypdyr. Kitap ýazylyp bolandan soň, ol aýal Wepaýa 40 sany köşekli düýe beripdir.

“Rownakyl-yslam” okyja yslam dininiň kada-kanunlaryny wagyz edýär. Munuň ýazylan wagty Orta Aziýada yslam dininiň gülläp ösen döwrüne-XV asyra gabat gelýär. Kitabyň ahyrynda Wepaýy eserini hijri hasaby bilen 869-njy ýylda ýazandygyny mälim edýär. Bu sene miladynyň 1464-1465-nji ýyllaryna gabat gelýär. Eseriň awtorynyň Wepaýydygy şu beýtden mälim bolýar:

Eý Wepaýy, bilgeniňni gizleme,
Bilmeziňni bilerem diýip sözleme.

Kitabyň ady barada hem awtor şeýle diýýär:

“Rownakyl-yslam” muňa berildi at,
Ögrenip ýadynda tutgul jümle ýat.

Eseriň ady “Yslamyň-şöhlesi”, ”Yslamyň-rowaçlanmagy” diýen manyny aňladýar. Munda diňe yslamyň kadalarynyň beýan edilýändigini awtoryň özü-de “Jümlesi din ylmydyr hiç şeki ýok” diýip açyk aýdýar. Bu ýagdaý şahyryň ýaşan döwri, gözýetimi, eser döretmekdäki saýlap alan ugry bilen baglanyşyklydyr. Wepaýynyň ”Rownakul-Yslamdan” başga eseriniň bardygyny henize çenli mälim däl.

Şahyryň yslam dini boýunça gözýetiminiň giň bolandygy ”Rownakul-Yslam” eserinden bellidir. Eser Yslam dininiň daýanjy bolan Kuranyň we şol esasyda şerigatyň kadalaryny giňeldip

düşündirýän Muhteseriň esasy düzgünlerini türki dilde şygyr bilen beýan edýär.

Eseriň bir babynda şerigatyň baş şerti bolan oraza tutmak hakynda aýdylýar. Otuz gün oraza tutmagyň adamyň jan saglygyna edýän peýdalary hakda ýatlanylýp geçilýär. Her bir güýji ýetýän musulman üçin haj etmegiň parzdygy hakyndaky meselä hem aýratyn üns berilýär. Kitapda beýan edilişine görä, haja gitjek adamynyň yzynda galýan maşgalasyna goýmaga we öz ýanyna almaga ýeterlik harjysy bolmaly, onuň akly, güýji kämil, niýeti päk bolmaly. Eger aýal haja gitjek bolsa, onuň ýanyna özniň nika düşmeýän hossary ýada adamsy ýoldaş bolmaly.

Kitapda gurbanlyk barada hem aýratyn gürrüň edilýär. Gurbanlyk wajyp amal hökmünde häsiýetlendirilýär. Bu bölümde halallyk, arassaçylyk hakynda-da birnäçe meseleler orta atylýar. Bu bölümde halal-haram mesesine-de deglip geçilýär. Eger-de howza, guýa hapa zat düşse, ete, ýaga it degip hapalasa, olary nädip arassalamalydygy barada aýdylýar. Eger, guýa, howza, garga, ýylan, syçan ýaly zatlar gaçyp, şol ýerde ölseler we yslanyp, suwy hapalasalar, kitapda ýazylyşyna görä, ondan peýdalanmak bolmaýar. Ony arassalamak üçin suwuň hemmesini çykaryp arassalamaly, soňky ýyganan suwy peýdalanmaly.

Kitapda maldan (goýun, geçi, sygyr) alynýan önümleriň arassalagy, halallygy, haramlygy hakynda hem gürrüň gozgalýar. Mysal üçin it gurda degse, itiň agzynyň degen ýerini aýryp, galanyny iýmek bolýar. Eger it ýaga degäýse, ony nädip arassalamalydygy barada Wepaýy şeýle maslahat berýär:

Ýaga it degse, kim ol bolar nejis
Ol nejis nanyň bile boldy kudys.

Ýç ýola ýag birle suwny gaýnadyp,
Suwny ýaga, ýagny suwga jem edip,

Bir zaman goýgaý bu suwny ýag ile,
Ýag suwdan, suw ýagdan aýryla.

Tökgeý ol her bir ýuwarda suwny päk,
Suw çyka ol ýag içinden boldy päk.

Wepaýy hapa bolan eti arassalamak barada hem ýokarka
meňzeş pikir aýdýar:

Et nejis bolsa, any nätmek gerek?
Nätmek ile any päk etmek gerek?

Üç ýola üç gazan içre gaýnadyp,
Etni päk etgeý nejis suwny atyp.

Bu ýerde hapalanan iýmitiň şeýle arassalanmagy netijesinde
zyýanly mikroblerden, adamyň saglygy üçin howp saljak wiruslardan
saplanjykdygy öz-özünden düşnüklidir. Şahyr iýilýän zatlary
şerigatyň şu usulda arassalamagy maslahat berýändigini nygtaýar.

Wepa mal öldürmekde hem şerigatyň buýrugynyň berk
berjaý edilmelidigini ýatladýar. Mal öldürilende onuň bogazyny,
damarlaryny oňat kesmekligi zerur hasaplaýar. Maly mümkin bolsa,
erkek adam öldürse göwnējaý boljakdygy nygtalýar. Şu ýerde hem
şerigatyň düzgünini berjaý etmegi, Allany unutmazlygy ündeýär.
Wepaýy eserde garyplyk getirýän hususlar hakynda-da aýratynlykda
durup geçýär. Ol gan, saç, dyrnak, diş, ýaly zatlary ýere gömmegi
maslahat berýär. Kitapa edeplilige, arassaçylyga, adamkärçilige
degişli pikirler hem ep-esli orun alypdyr.

Ýene bir ata-ene adyn diýmek,
Her agaç ile diş hylalyn eýlemek.

Bozmamak ol ankebutnyň öýüni,
Agzy açyk saklamak suw gabyny.

Işik üstünde oturmak her kişi,
Her zynada geçse ömrüň werzişi...

Ýene iýmek uşagyn har tutmagaý,

Ser pyýaz gabygyn oda atmagaý.

Gijelerde barmagaý öz öýüne,
Ýörmegeý ilk uluglar öňüne...

Ýeň, etek birle ýüzüňni silmegil,
“Üf” diýip, ýanar çyrag söndürmegil.

Kitapda ýene-de şu meseleler bilen baglanyşykly gap-canagy ýuwmary, ýagly eliňi egin-eşiğine sürtmeli däl, nahardan öň we soň eliňi ýuwmary, nahary sag eliň bilen öz öňünden iýmeli we oňat çeynemeli diýen ýaly öwütler berilýär. Şahyr bu meselelerde-de Pygamberiň (s.a.w.) sünnetiniň berjaý edilmelidigini aýratyn nygtaýar.

Wepaýy dini medresede kämil bilim alandygy sebäpli ol dini meseleleriň çözgütlerini çürt-kesik beýan etmegiň hötdesinden gelyär. Kitapda zekat, pitre bermek hakynda-da giňişleýin gürrüň edilýär. Bulary berjaý etmezligin uly günädigi aýdylýar. Eserde beýan edişine görä olary misgine, derwüşe, dini ylym öwrenýän talyba bermeli. Wepaýynyň:

Alymy hor görseňiz, ýazyk turur,
Dünýäde andan ýaman iş ýok turur.

Hak sözünden alymy kim tutsa dak,
Bir nepesde bolgaý ol jübti talak-

diýen setirlerinde alymlary äsgermezligiň, olary kemsitmekligiň uly betbagtlyk getirjekdigi ýatladylýar.

Wepaýynyň “Rownakul-yslam” kitabynda ahlak meselelerine degişli pikirler hem orta atylýar. Mysal üçin mayhmanparazlyk barada aýdylanda, myhmany oňat garşylap, oňa gowy hyzmat etmegiň zerurdygy nygtalýar. Myhmana hem bir baran öýünde üç güne çenli bolmak maslahat berilýär. Ol gitjek bolanynda hem öý eyesine Wepaýy:

Gitmişinde kyl ýaragyn gije-gün,
Ger niye bolsa ýoly andan uzyn -
diýip, myhmana bir gije-gündizlik azyk bermegi maslahat berýär. Bu
aýyp pikir söýgüli Pygamberimiz Muhammet aleýhyssalamdan
wesýetdigi nygtalýar.

Muny beýle kyldy mälim Mustafa,
Ol durur iki jahan ähli safa.

Türkmenlerde myhmansöýerligiň öňden gelýän däpdigi, has
dogrusy bu işiň Iki Jahanyň Serweriniň iň söýgüli endigidigini şahyr
dogry belleýär. Wepaň bu kitaby aruz ölçeginiň remel bährine
ýazylypdyr. Kitabyň ahyrynda Wepaýy eserini haýsy ölçegde
ýazandygyny aýdýar:

Wezn içinde mazbut olupdyr beýat,
Failatun, failatun, failat.

Aruz ölçeginiň bu görnüşi türkmen klassyky edebiýatyndagiň
ulanylan formalaryň biridir. Kitapda awtor diliň çeperçilik
serişdelerinden peýdalanylmadyr diýen ýaly. Görşümüz ýaly munuň
hem özüne ýetesi sebäpleri bar. Wepaýy türkmen milletine, has
dogrusy şol döwürde dini sowady bolmadyk halka şerigatyň kada-
kanunlaryny düşnükli dilde öwretmek isläpdir. Şonuň üçinem bu
kitap hakynda gürrüň edilende, onuň çeperçilik tarapyňyň
gowşakdygy hakynda aýtmak nädogry bolardy. Bu eser bilen
gyzyklanany alymlaryň pikirine görä, şahyr diliň çeperçilik
serişdelerini ulanmadyk hem bolsa, eserde kapyýa örän berk hem
sazlaşykly. Kitap örän aggynly okalýar.

Bu eseriň köçülik tarapyndan söýlüp okalandygyny
bellemelidir. "Rownakul-Yslam" halk köpçüligine estetiki lezzet,
geljege bolan ynamy güýçlendirýändigini üçin, Magtymgulyňyň ýa-da
Keminäniň sygyrlarynyň ýaýraýşy ýaly, ilat arasyna giňden ýaýrap,
uly meşhurlyga eýe bolupdyr.

MÄHRI HATYN

Orta asyrlarda edebi döredijilik bilen meşgullanan we arap, pars, türkmen dillerinde ajaýyp eserleri döreden zenan şahyrlaryň ençemesi edebiýat taryhyna giripdir. Olaryň arasynda Mahesti, Araýyş türkmen, Han türkmen, Fahrinnisa, Zeýnep Hatyn, Hupby hanym, Leýla Hanym, Jahan Hanym Uwaýsy, Selime Soltan begim, Gülbeden begim, Abdýrahman Hanyň gyzy Mukaddes Gurhana teswir ýazan Janan begim dagy bellidir. Maşat şäherinde dünýä inen we ömri mongollaryň ýowuz ýörişleriniň döwrüne gabat gelen, ahyrynda-da ýesir bolup, mongollaryň paýtagty Garagurum şäherine alnyp gidilen Patma hatyn hem pars dilindäki sygyrlary bilen belli bolan şahyr zenanlaryň biridir. Mongollar döwrüniň medeni mirasyny öwrenen Şahabeddin Nesewwi, Ata Mälik Jüweýni, Hoja Reşideddin Faýzulla ýaly alymlar öz ylmy işlerinde käbir türkmen zenan şahyrlary barada maglumatlary getiripdirler.

Mähri hatynyň edebi mirasyna degişli golýazma nusgalary esasan, Russiýanyň we Türkiýäniň golýazma merkezlerinde saklanýar. Russiýanyň Ylymlar akademiýasynyň Gündogary öwreniş institutynyň Sankt-Peterburg bölüminiň golýazmalar hazynasynyň W-2519-njy bukjasynda 77 warakdan ybarat bolan golýazmasy iki sütünä bölünip, nestaglyk hatynda ýazylypdyr. Golýazmada tegelek möhür bolup, onda “Hajy Mustapa Syddyk Abdy” diýlen ýazgy bar. Bu at golýazmanyň eýesiniňki ýa-da kätibiniňki bolsa gerek diýlip çaklanylýar. Golýazmada şahyryň 206 gazaly, 14 kasydasy, bir mesnewisi we 12 sany murapbagy ýerleşdirilipdir.

Mähri hatynyň diwanynyň ýene bir golýazma nusgasy Türkiýäniň Stambul uniwersitetiniň kitaphanasynda T-1994/2 belgili bukjasynda saklanýar. Nestaglyk hatynda ýazylan bu golýazma 77 warakdan durýar. Mähri hatynyň diwanynyň bu nusgasyndaky goşgularyň ýerleşiş tertibi Russiýa YA-nyň Gündogary öwreniş institutynyň Sankt-Peterburg bölüminiň golýazmalar hazynasyndaky nusga çalymdaş. Golýazmanyň soňunda “Kanber Nebizade Mehmet bin Ahmet” diýip kätibiň ady getirilýär. Golýazmanyň soňunda bolsa arap hatynda 1930-njy ýylyň 11-nji awgusty diýen sene getirilýär.

Mähri hatynyň diwanynyň üçünji bir nusgasy Stambulyň Milli kitaphanasynda T-1994/2 belgili bukjada saklanýar. 74 warakdan ybarat bolan nestaglyk hatynda ýazylan bu golýazmanyň her sahypasyndaky tekst iki sütüne bölünip, 13 setirden durýar. Bu nusgada 136 gazal, 13 sany kasyda, 1 mesnewi we 3 murapbag bar.

Mähri Hatynyň diwanynyň dördünji bir nusgasy Stambulyň Aýa Sofiýa kitaphanasynda 3974 belgili bukjada saklanýar. 76 warakdan ybarat bolup, nestaglyk hatynda ýazylan bu golýazmanyň her sahypasyndaky tekst 12 setirden ybarat bolup, iki sütüne bölünipdir. Bu nusganyň başlanyşy we soňlanyşy Stambulyň Milli kitaphanasyndaky nusga meňzeş. Golýazmanyň 1-2-nji hem-de 76-njy waraklarynda uly bolmady süýnmek şekilli tugra ýerleşdirilipdir. Alymlar bu tugra Baýezit II degişlidir diýip çaklaýarlar. Ýöne golýazmanyň 1-nji sahypasynda uly tegelek möhür bolup, onda arap dilinde “Muny bize sowgat beren Alla şükür edýäris. Eger Alla muny bize bermedik bolsa, asla bizi dogry ýola ibermezdi” diýen ýazgy bar. Şonuň bilen bir hatarda “Mustapa hanyň ogly Mahmyt han” diýen ýazgyny hem okamak bolýar. Şundan çen tutup, megerem bu tugra hem möhür Mahmyt I (1730-1754) degişlidir diýlip çaklanylýar. Şeýlelikde, Mähri hatynyň edebi mirasyna degişli dört sany golýazma nusgasy bellidir. Bu Golýazmalar esasynda belli gündogarşynas alym Ý.L. Maşakowa Mähri Hatynyň diwanynyň tankydy tekstini taýýarlady we ol 1967-nji ýylda Moskwada neşir edildi. Kitap giňişleýin sözbaşy we yalabalaýyk sözbaşy bilen üpjün edilipdir.

Mähri hatynyň şygrylar diwany “Miras” merkezi tarapyndan 2004-nji ýylda Aşgabatda hem neşir edildi. Bu kitaba şahyryň 250-den gowrak mesnewidir gazallary, kasydalarydyr murapbaglary ýerleşdirilipdir. Bu kitap Mähri hatynyň diwanynyň Stambulyň Aýa Sofiýa kitaphanasyndaky 3974 belgili bukjada saklanýan nusgasy esasynda çapa taýýarlanydyr.

Mähri Hatyn diwan edebiýatynda görnükli orun eýelän zenan şahyrlaryň biridir. Onuň haçan doglanlygy barada anyk maglumat ýok, ýöne döwürdeş we edebi gatnaşykda bolan şahyrlarynyň, aýratyn hem Makamynyň oňa bagyşlap ýazan gazallaryndan çen tutup, takmynan, onuň 1460-61-nji ýyllar aralygynda Amasýada

doglandygy çaklanylýar. Onuň hakyky ady Mährinnisa bolup, ol dana zenan ýa-da ussat zenan diýen manyny aňladypdyr. Onuň kakasy Amasýada Belaýy tahallusy bilen şygyr ýazan belli şahyr Mehmet Çelebi bin Ýahýadyr. Mehmet Çelebi bin Ýahýa Amasyýa welaýatynyň kazysy bolup işläpdir. XV asyrdan Amasýa Osmanly türkmen döwletiniň belli ylym hem medeni ojaklarynyň biri hasaplanypdyr. Bu ýerde dürli mekdep-medreseler açylypdyr. Ylmyň lukmançylyk, matematika, edebiýat, taryh ýaly ugurlaryndan belli alymlar ýetişipdir. Elbetde Amasýa şahyrlaryň, sungat wekilleriniň hem köp jemlenen ýerleriniň biri bolupdyr.

Mähri Hatyn ömrüniň esasy bölegini Amasýada geçiripdir. Ol başlangyç bilimi, arap, pars dillerini kakasyndan öwrenipdir. Kakasy gyzyna diňe bir arap, pars dillerini däl, eýsem şol dillerdäki edebiýaty, taryhy, pelsepepäni, dini taglymatlary hem birkemsiz öwredipdir. Mähri hatyn esasan hem Amasýanyň häkimi şazada Ahmedniň häkimlik eden döwründe has adygydyr. Şazada Ahmet öz döwründe şygyr sungatyna uly sarpa goýýan häkim bolupdyr. Şonuň üçinem ol özüniň Amasýa häkimlik eden döwürlerinde ýygýgygydan şahyrlaryň şygyr mejlisine gatnaşypdyr. Mähri hem öz döwürdeş şahyrlary bilen bir hatarda şazada Ahmedniň geçirýän şahyrlaryň şygyr mejlisine gatnaşypdyr. Hatda onuň ýeňiji bolan wagtlyry hem bolupdyr. Mähri hatyn ylymly-bilimli, medeniýetli hem-de owadan zenan bolupdyr. Şonuň üçin hem nemes taryhçysy Hammer ony “Osmanlylaryň Safasy” diýip atlandyrypdyr. Safa bolsa grekleriň in meşhur we owadan zenan şahyry hasaplanypdyr.

Mähri hatyn öz döwürdeş şahyrlary bolan Nejaty, Güwähi, Makamy, Afytaby, Müniri, Zeýnep hatyn ýaly şahyrlar bilen edebi we dostlukly gatnaşykda bolupdyr. Olar bilen şygyr hem sungat temasyndan söhbetdeşlikleri geçiripdir. Käbirleri bilen bolsa hat üsti arkaly şygryýet gatnaşyklaryny saklapdyr. Ol döwürdeş şahyrlaryndan esasan Nejatydan köp täsirlenipdir. Ýazan şygryrlarynyň köpüsini oňa iberipdir. Nejatynyň oňa iberen şygryrlaryna bolsa nezire ýazypdyr. Mähri Hatynyň diwanyndaky käbir gazallarda Nejatynyň adyna duşmak bolýar:

Mähri, Nejaty şygryna diýr sen nezirelik,
Sen bir gedaý-u müflis, o bir patyşah ile.

Mähri hatyn döredijiliginiň gülläp ösen döwürlerinde, ýagny 1506-njy ýylda 46 ýaşynda aradan çykydyr. Ony daýysy Şyh Pir Ylýasyň jaýlanan gonamçylygynda ýerleýärler.

Mähri hatynyň türkmen dilinde ýazan diwanynyň biziň günlerimize gelip ýetmegi ony beýleki zenan şahyrlardan belli bir derejede tapawutlandyrýar. Ol özüniň ajaýyp mesnewidir gazallary, kasydalarydyr murapbaglary bilen diňe bir türkmen medeniýetine däl, eýsem, dünýä medeniýetine uly goşant goşan zenan şahyrlaryň biridir. Şeýle hem ol özüniň çeper, many-mazmuna baý bolan şygrylary bilen diwan edebiýatynda hem özüniň mynasyp ornuny tapdy.

Mähri hatynyň goşgularynda ylahy söýgi bilen deň derejede dünýewi söýgi, gőzellik, onuň waspy hem öz beýany tapypdyr. Gazallaryň many-mazmuny, olarda öňe sürülýän pikirler, beýan ediş çeperçilik serişdeleri halka düşnükli. Şahyr diwan edebiýatynyň kadalaryndan doly el üzmese-de halky edebiýatyň ýörelgelerine hem ähmiýet beripdir. Şahyryň goşgulary tebigatynyň mylaýymlygy, gőzelligi, tämizligi, nepisligi, näzikligi, pikir-duýgulara baýlygy, diliniň çeperligi, diliniň süýjüligi bilen ünsüni özüne çekýär. Bu goşgularda zenan kalbynyň ýakymly we hoşamaý duýgulary Gündogar şygryýetiniň gőçgünli şahyranalygy bilen utgaşdyrylyp teswirlenilýär.

Mähri Hatynyň döredijiliginde esasy temalaryň biri söýgi temasy bolupdyr. Elbetde. söýgi temasy Gündogar şahyrlarynyň hemmesi üçin hem häsiýetlidir. Mähri Hatyn söýgüsiz ýaşayşy, mähir-muhabbetsiz durmuşy manysyz hasaplaýar:

Huplaryň mährini, Mähri, öleris, terk etmeris,

Kim ne diýir ise diýsin ki, biz bolmarys ýarsyz.

Aşyk-magşuklaryň nüz-kereşmelerini, wysala ýetmek ugrundaky süýji arzuwlaryny teswirlemek bilen, şahyr söýginiň mukaddesligini, ýeňilmez uly güýçdigi ni nygtap geçýär. Ynsan gőzelliginiň önünde bütin tebigat – Aý hem, Gün hem, ýyldyzlar hem dyza çökýär:

Häki paýyňa ýüzüni sürtmek üçin şems-u kamar,

Seýri-köýüne geler şam-u säher, döne-döne.

Mähri Hatynyň şygyrlarynyň many-mazmuny watana, il-güne, dost-doganlyga, edep-ekrama, ylym-bilime, kesp-käre, zähmete bolansöýgä ýugrulandyr.

Şahyr dünýäni, jemgyýeti, adamlaryň içki pikir-duýgularyny özüçe duýýar, özüçe çeper beýan edýär:

Bahry-şygyr içre Mähri bir dürdür,
Ki ony görmemiş ola guwwas.

Many dükany içinde serrap ol,
Sende bolsun hemmesi göwheri has.

Berme nadan eline, kim ne biler,
Altynyň gymmatyny ähli resas.

Mähri Hatyn şygyrlarynda önüp-ösen diýaryny, gezen ülkelerini, döwürdeşleriniň nurana keşbini, baý ruhy dünýäsini ýygy-ýygydan ýatlaýar:

Şähri Amasyýadyr bir huby-ragna gülgüzar,
Her tarapda jan-u dildenset hezar uşşak bar,
Göwresinde daýre çekmişdir anyň kuhysar,
Hälidir kim döwür edipdir mahy-tabany dürst.

ýa-da:

Ýaşyl lybasyn geýmişler çemenler,
Ýakarlar sim-u kandyl ýasemenler,
Her tarapy gül-u, serw-u semenler,
Ne hoş ýaýlag imiş bu şähri Ladyk.

Ine, görşümüz ýaly şahyr öz dogduk diýarynyň keşbini – onuň gülli-gülälekli düzlerini, ýaýlalarynyň ajaýyp tebigatyny öz goşgy setirlerine bezeg edipdir. Umuman, Mähri Hatyn öz goşgularynda tebigat gözelligerin wasp etmäge köp orun beripdir. Tebigat gözelligeri bilen ynsan duýgusynyň sazlaşykly berilmegi goşgularyň çeperçiligini artdyrypdyr.

Mähri Hatynyň döredijiliginde söýgi-mähir bilen goşulyşýan syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlary, pelsepewi oýlanmalary, tasawwufa dahylly oý-pikirleri, döwürdeşlerine, geljek nesillere berýän nesihatlar beýan edilýär:

Katl et nebsiňi, hoş paryg ol,

Kim ne diýse diýsin, sen sadyk ol.

Şahyryň döredijiliginde öwüt-nesihat häsiýetli goşgular hem az däl. Ol öz goşgularynda durmuşda akyly-başly ýaşamak, özüni arly-namysly, gaýratly, edenli alyp barmak, özgäniň minnetini çekmezlik ýaly adamyň mertebesini belende göterýän, keşbini bezeýän häsiýetleri wasp edýär:

Jan-u dil nagdyny, janan, ýoluňa harç eýledim,
Hoş sapa sürdüm jahanda, elde barym bar eken.

Çalmyşam daşa men namys-u arym çüýsesin,
Älem içre gaýratyň, halk içre arym bar eken.

Mähriýi biygtyýar etmiş dek, eý, dildary men,
Başda aklym-u elimde ygtyýarym bar eken.

Mähri Hatynyň goşgularynda öňe sürülýän meseleler şu günem ynsanlaryň kalbyna gozgalaň salýan, olaryň şu günem çözgüdini gözleýän meseleleri. Şonuň üçinem şahyryň goşgulary henişe islenilýän, hemişe sapak alynýan goşgular bolmagynda galýar.

PATŞA HOJA **(1480 – takmynan, 1566)**

XVI asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda özüniň öwwüt-nesihata ýugrulan ajaýyp eserleri bilen görnükli yz galdyryan şahyrlaryň biri hem Patşa Hojadyr. Patşa Hojanyň döredijiligi türkmen edebiýatyny öwwreniş ylmynda biraz giç öwrenilip başlandy. Patşa Hoja hakdaky maglumatlar ilkinji gezek filologiýa ylymlarynyň doktory A. Aşyrowyň „Туркменские поэмы XVIII века“ atly monografiýasynda (Aşgabat.Ylym. 1990, 25-26 sah.) duşýar. Şondan soň A. Aşyrowyň „Түркмен dili we edebiýaty“ žurnalynda „Patşa Hoja“ (1992 ý. № 2. 50-52 s.), filologiýa ylymlarynyň kandidaty Ata Saryýewiň „Nesibesi aýrylmadyk genji-hazyna“ atly ylmy makalalary çap bolup çykdy. Şahyryň „Gülzar“ eseri bolsa Rahmanberdi Godarow tarapyndan neşir edildi

(Aşgabat. Miras. 2004. 192 s). Şu kitabyň ahyrynda Patşa Hojanyň ömri we döredijiligi hakynda A. Aşyrowyň “Belentden uçýan algyr” atly makalasy hem ýerleşdirilipdir. Soňky döwürlerde bolsa, Gülrüh Nuryýewa Patşa Hojanyň ömri we döredijiligi hakynda düýpli ylmy-barlag işlerini alyp barýar.

Özbek, täjik, rus we beýleki halklaryň edebiýatçylary Patşa Hojanyň ömri we döredijiligi hakynda has irräken bäre ylmy barlag işlerini alyp barýarlar. Baryp 1928-nji ýylda özbek edebiýatçysy Fitrat „Uzbek adabiýoti namunalari“ („Özbek edebiýatynyň nusgalary“) atly ýygynyda awtory anyk däl eserleriň hatarynda „Miftahyl adl“ eserinden bölekleri ýerleşdiripdir. Fitratyň çapa taýýarlan bu ýygynynda Patşa Hojanyň özi hakynda hiç maglumatyň şol wagt mälim däldigine garamazdan, onuň eseriniň özbek edebiýatynyň nusgasy hökmünde getirilmegi soňlugy bilen şahyryň özbek şahyry hökmünde atlandyrylmagyna alyp bardy. Özbek alymlary W. Zahydow, I. Ahmedow, M. Mirzaahmedowa, täjik alymy K.S. Aýny, rus alymlary A.N. Boldyrýew, A.T. Tahyrjanow dagylar hem Patşa Hojanyň ömri we döredijiligi hakynda şeýleräk äheňde pikir ýöretдилer. Bu alymlaryň ylmy işlerinde Patşa Hoja we onuň nebereleri hakynda gürrüň edilende şahyryň ogly Hasan Nisarynyň (1516-1596) 1566-njy ýylda ýazyp tamamlan we Janybeg Soltanyň ogly Isgender hana (1560-1583) bagyşlana „Muzakkiril ahabab“ tezkiresinde berilýän maglumatlara esaslanypdyrlar. Bu tezkirede XV-XVI asyrlarda ýaşap geçen şahyrdyr edebiýatçylaryň 250-den gowragy hakynda maglumat berilýär. Hasan Nisarynyň „Muzakkiril ahabab“ tezkiresiniň golýazma nusgalary Daşkent, Tähran, Sankt-Peterburg, Berlin şeýle hem Aşgabat şäherlerindäki golýazma hazynalarynda saklanýar.

Şahyryň doly ady Seýit Patşa Hoja ibn Abdylwwahhap Hoja bolup, ol 1480-nji milady ýylynda dünýä inipdir. Bu hakda şahyryň „Gülzar“ eserinde maglumat getirilýär:

Bu nusgany tertip kyldym rowan,
Açyldy ýüzüme futuhy jahan.

Töwejjihni kyldym ise bar oňa,

Rakam eýledim at „Gülzar“ oňa.

Çün edildi bu nusgaýy namdar,
Maňa öwwlüyä hümmeti boldy ýar.

Şurug etgen eýýamda gys idi,
Ki ömrüm hem altmyşga ýetmiş idi.

Nebi hijretinden köňül erdi riş,
Bolup erdi dokuz ýüz-u kyrk baş.

Şundan görnüşi ýaly şahyr eseri 945-nji hijri ýylynyň gysynda, miladynyň 1538-1539-njy ýyllarynda ýazyp başlapdyr. Eger şahyr şol wagtlar altmyş ýaşynda bolsa, onda 945-nji hijriden 60 ýyly aýyrýarsy. Diýmek şahyr 885-nji hijri ýylynda, ýagny miladynyň 1480-nji ýylynda dünýä inipdir. Patşa Hojanyň kakasy Abdylwahhap Hoja şol döwürlerde Balh şäherinde ýaşaýar eken. Abdylwhhap Hoja hem, onuň ata-babalary hem ylymly-bilimli, abraýly, il arasynda sylagly-sarpaly adamlar bolupdyrlar. Olaryň arasynda şygyr düzmeklik bilen meşgullanarlary hem bolupdyr. Abdylwhhap Hojanyň özi hem şahyr bolupdyr we Aryf tahallusy bilen türkmen we pars dillerinde şygyr döredipdir. Abdylwhhabyň ylym ussady Hüseyin Horezmi bolupdyr. Hüseyin Horezmi (1435-nji ýylda dünýäden öten) öz döwriň meşhur alymy we watançysy Nejmeddin Kubranyň neslinden eken. Abdylwhhap Hoja 80 ýaşap dünýäden ötüpdir. Ony Isbirden obasynda kakasynyň guburynyň gapdalynda ýerläpdirler.

Abdylwwahhap Hojanyň üç sany ogly bolupdyr. Olar Aly Hoja, Mirem Hoja hemem Patşa Hoja. Aly Hoja hem kakasy ýaly şahyr bolupdyr we türkmen, pars dillerinde ögyr döredipdir. Ol öz goşgularyny Şowky tahallusy bilen ýazypdyr. Aly Hojanyň dünýä inen we aradan çykan wagty anyk belli bolmasa-da, onuň 63 ýaşanlygy, onuň atalarynyň ýanynda jaýlananlygy, öz agalary dünýäden öten döwründe Mirem Hoja bilen Patşa Hojanyň aýatda bar ekenligi hakda maglumatlar galypdyr.

Hasan Nisarynyň „Muzakkiril ahbab“ tezkiresinde şahyryň has doly ady hem getirilýär: Seýit Patşa Hoja ibn Abdylwahhap Hoja ibn Süleýman Hoja ibn Ýahýa Hoja ibn Sadr Hoja ibn Täç Hoja, ibn Abdylmälik Hoja ibn Mansur Ata ibn Arslan Bab. Hasan Nisarynyň özleriniň seýitlerdendigini hem belläp geçýär. Patşa Hojanyň maşgala durmuşy hakyndaky maglumatlary seljerip geçende A. Aşyrow olaryň şejeresiniň Arslan baba baryp ýetýändigini hakdaky maglumatlara şübhe bilen garaýar: „Hasan Nisarynyň tezkiresinde beren şejeresine göre, ol 9 arkadan soň Arslan baba, ýagny Hoja Ahmet Ýasawynyň ylym-edep ussadyňa birleşýär. Ylymda bir arka 25 ýyl hasaplanýar. Hasan Nisary bolsa 1516-1596-njy ýyllar aralygynda ýaşapdyr. Eger şeýle bolsa Hasan Nisarynyň doglan senesinden, ýagny 1516-njy ýyldan 9 arkany – 225 ýyly aýyrsak, onda 1291-nji ýyly gabat gelýär. Bu bolsa Hoja Ahmet Ýasawy hakdaky ylma mälum maglumatlara ters gelýär. Çünki häzirki bar bolan maglumatlar Hoja Ahmediniň 1166-njy ýylda ölendigini tassyklaýar“.⁸⁵

Patşa Hoja hem kakasy Abdylwahhap Hojanyň yzyny tutup başarypdyr. Ony öz döwrüniň han-begleri, sultanlary güllüğe çagyrypdyrlar. Patşa Hoja tutuş ýurduň sedareti (wezirlik), şeýhul yslamy ýaly uly wezipeleri eýeläpdir. Ol şeýhul yslamlyk derejesine, haçanda Balhda Janybeg Soltanyň ogly Küsten Gara hökümdarlyk edip başlanda eýe bolýar. Küsten Gara hem, onuň atasy Janybeg Soltan hem din wekillerine aýratyn goýar eken. Küsten Garanyň hökümdarlyk eden döwründe Balh syýasy taýdan hem, medeni babatda hem ösen merkezleriň hatarynda durupdyr. Patyşa Hoja „Gülzar“ eserini Balhyň hökümdary Küsten Gara bagyşlap ýazypdyr. Bu hakda şahyr öz eserinde ýörite belläp geçýär:

Bu „Gülzar“ onuň adyna sezadyr,
Kim, ady dehr era Küsten Garadyr.

Çün onuň hümmeti boldy maňa ýar,
Onuň üçin sapa tapdy bu „Gülzar“.

⁸⁵ Patşa Hoja. Gülzar. Aşgabat. Miras. 2004. 162 s.

Ylahy, dehr era bolsun aman ol,
Jahan içinde bolsun kamran ol.

Nesip etgil oňa adyl ile ynsap,
Ki köpdür onda yhsan bile ynsap.

Patşa Hojanyň edebi mirasyna degişli türkmen we pars dillerinde döredilen şygrylar diwanlary, „Maksadyl atwar“, „Leýli-Mejnun“ atly poemalary, „Miftahyl adl“, „Gülzar“ ýaly eserleri bolupdyr. Şahyryň „Leýli-Mejnun“ poemasy hakynda Hasan Nisarynyň tezkiresinde şeýle maglumat berilýär: „Molla Haweri – Adylşa soltanyň şahyrlaryndandyr. Belent mertebeli soltanyň şygra we akyldar adamlara hormaty güýçlidi we olara uly sarpa goýýardy. Alymlar onuň adyna köp eserler bagyşlapdyrlar. Bu bendäniň kakasy (Patşa Hoja göz önünde tutulýar) oňa bagyşlap türkmen dilinde „Leýli-Mejnun“ atly poemany ýazypdy. Patyşa oňa köp sylag-hormat etdi“. Bu eserlerden biziň döwrümize diňe „Miftahyl adl“ we „Gülzar“ eserleri gelip ýetpdir.

Şahyr „Gülzar“ eserini Balhda ýaşap ýören döwründe ýazmaga girişipdir. Şol döwürde Balh welaýatynyň patyşasy şeybanylardan bolan Abulfath Küsten Garabahadyr han Soltan ibn Janybeg soltan bolupdyr. Bu döwür eýýäm teýmirlileriň hökmürowanlyygynyň Orat Aziýada pese gaçyp, olaryň Mawerennahry taşlap giden döwüridir.

Janybeg Soltanyň özi hem , onuň ogly Küsten Garabahadyr han hem din wekillerine uly derejeler berip hormatlapdyr. Dogry uly-uly wezipeleri bermeklik diňe bir hormatdan hem däl, eýsem, şol bir wagtyň özünde ol ulamalaryň halka ýetirýän täsirinden öz bähbidi üçin peýdalanmak niýetinden hem gelip çykýar. XVI asyrdaky ýaşap geçen taryhçy Hapyz Tanyşyň „Şerefnameýi şahi“ ýa-da başga hili atlandyrylyşy ýaly „Abdylanama“ (Buharanyň hökümdary, 1557-1598) eserinde soltanyň din wekillerine aýratyn sarpa goýandygyny nygtap, Hawand Buharynyň, Nyzameddin Hojanyň we Jeleddin Patşa Hojanyň şeýle uly hormata mynasyp bolandyklary bellenilip geçilýär. Patşa Hoja şyhyl yslam derejesini beren hökümdar bolsa

Janybeg Soltanyň ogly Küsten Garabahadyr handyr. Bu hakda Hasan Nysarynyň kitabynyň Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynda 2930-njy bukjada saklanýan nusgasynda şeýle ýazylypdyr: „Hytrat ikinji gezek basylyp alnanda ol seradatlykdan şyhyl yslamlyga göterilýär. Bu bendi şonuň üçin goşupdyr:

Gerçe owwal sadr eýläp, bizni betnam etdiler,

Lutf edip ahyr Hyrada şyhyl yslam etdiler.

Onuň bu derejelerden maksady halkyň işini düzetmek bolupdyr. Haçanda Hezreti Küsten Gara soltan halkyň arzy-halyňa üns bermän başlanda, Hoja şyhyl yslamlygy we Balhy taşlap, musulmanlara hyzmat etmek üçin öýüne gaýdýar“.

Patşa Hoja „Gülzar“ eserinde taryhy şahslaryň, meşhur din wekilleriniň , adyl ýa-da zalym soltanlaryň durmuşy bilen baglanyşykly gysgajyk hekaýatlar, timsallar, rowaýatlar getirip, şolaryň mysalynda ynsanperwerligi, adamkärçiligi ündeýär. Eserde getirilýän goşgularyň arasynda gazallar, kasydalar, mesnewiler, rubagylar, kytgalar getirilmegi şahyryň ussatlygyndan habar berýär. Galyberse-de, bu şygylar eserde aşdylýan pikiriniň özüne çekijiliginiň güýçli bolmagyna, getirilýän hekaýatlaryň, timsallaryň, rowaýatlaryň has täsirli bolmagyna hemaýat edipdir. Mysal üçin, eserde meşhur Ýusup kyssasynyň gysgajyk beýany berlip, bu wakanyň özeninde doganlarynyň Ýusuba bolan görüpçiliginiň ýatandygyny ýañzydyp, şeýle rubagy getirilýär:

Dary suwy bezm içinde mül bolmaz,

Her şara nahal kabyly gül bolmaz,

Ýüz ýyl eger paryg-le tutsa makam,

Hergiz çemen içre zag bilbil bolmaz.

Bu rubagy şahyryň Ýusup kyssasynyň üsti bilen näme diýmek isleýänligini has düşnükli ýagdaýda aýdyňlaşdyrýar. Şahyr rubagyda dary suwundan şerap bolmajakdygyny, şor ýeriň gül nahalyny ekmäge laýyk dälidigini, garganyň çemenlik içinde ýüz ýyl gezse-de bilbil bolmajakdygyny nygtamak bilen her kimiň durmuşda öz yeriniň, öz ornunyň bolmalydygyny nygtaýandygyny aňlamak bolýar.

MUHAMMET BAÝRAM HAN TÜRKMEN (1507-1561)

Türkmen halky dünýäniň çar künjüne ýaýramak bilen köp ýurtlaryň taryhynda orun aldy. Filosof, gaýduwsyz serkerdebaşy, uly döwlet işgäri we ajaýyp şahyr Muhammet Baýram han hem özüniň pars we türkmen dilindäki şirin goşgulary bilen türkmen edebiýatynyň Hindistanda mogollar döwründe mäkäm kök urmagyna we baýlaşmagyna uly goşant goşdy. “Mogol” adalgasy Beýik mogollar bilen baglanyşykly ulanylyp, ol mongollary däl-de Hytaýdan Yraga çenli aralygy tutan türki taýpalaryň umumy adyny aňladyp gelipdir.

Hindistanyň taryhynda mogollar döwri (1526-1858) ýurduň iň bir gülläp ösen döwri hasaplanýar. Bu ösüşiň gözbaşynda duran ilkinji şalar Zahyreddin Muhammet Babyr (1526-1530), Humaýun (1530-1555), şazada Ekber bilen ýakyn gatnaşykda bolan uly döwlet işgäri Muhammet Baýram han Türkmeniň ady hindi taryhynda möhüm orny eýeleýär. Hindi taryhçylary Jöwher Aftapçy, Baýezit Baýat, Abdylbaky Nehawendi, Kewal Ram, Sukumar Reý, Ram Kişor Pandi, Munşi Debi Praşat we beýlekiler mogul döwletiniň döremeginde berkemeginde we şadöwlete öwrülmeginde, şeýle hem gaýtadan dikeldilmeginde Baýram hanyň hyzmatlarynyň ykbal çözüji derejä ýetendigini degerli maglumatlaryň mysalynda açyp görkezýärler. Aýratyn-da, Baýram hanyň döwlet işgäri hökmünde şalaryň ýakyn hemaýatkäri bolandygy nygtalýar. Baýram han welaýat häkimliginden başlap, “Wekil us-soltanat” (premier-ministr), baş wezir, atalyk ýaly uly döwlet wezipelerinde uzak ýyllar işlemek bilen, birnäçe ýyllap ýurdy özi dolandyryýar. Ýurdy berkitmäge we giňeltmäge gänükdirilen işleri, şol bir wagtyň özünde halk köpçüligi üçin peýdaly çäreleri amala aşyrýar. Onuň döwlet dolandyryşyna ornaşdyran täzelikleri Mogollar şadöwletiniň uzak ýaşamagyny üpjün edýär.

Baýram han uzak ýyllaryň dowamynda ýurduň goşunbaşysy hem bolýar. Onuň baştutanlygynda mogul goşunlary içki we daşky duşmanlar bilen söweşlerde üstünlikgazanýarlar, onlarça gezek tire-taýpalaryň we welaýatlaryň gozgalaňlary basylyp ýatyrylýar. Baýram

hanyň edermen, gaýduwsyz, adalatly serkerde bolanlygy taryhda nusga hökmünde görkezilýär. Taryhy işlerde Humayun şanyň syýasy ýalňyşlyklary netijesinde Mogol döwletiniň 1543-nji ýylda ýykylandygyny, soňra diňe Baýram hanyň diplomatic we serkerdelik tagallalary netijesinde ilki Owganystanda, soňra 1555-nji ýylda Hindistanda täzedan doly dikeldilendigini nygtap belleýärler.

Hormatly Prezidentimiz 2009-njy ýylyň 17-19-njy iýuny aralygynda Aşgabatda bolup geçen “Baýram han we mogollar şadöwleti” atly Halkara ylmy maslahata gatnaşyjylara iberen Gutlagynda Baýram hanyň türkmen taryhyndaky tutýan orny hakynda söz açyp, şeýle ýazýar: “Garagoýunly türkmenlerinden gelip çykan hanlar hany Baýram hanyň, onuň ogly Abdurahym hanyň Beýik Mogollar şadöwletiniň berkemeginde we gülläp ösmeginde bitiren hyzmaty çäksizdir. Halkyň jümmüşinden çykan beýik serkerde şahyr Baýram han türkmen galamyň we kelamyň güýji bilen uly işleri bitiripdir, halk bähbidiniň hem-de adalatyny goragçysy bolupdyr. Şahyranalyk we pelsepewi paýhas bitewiligi, ynsanyýetiň waspy we adam mertebesini ýokary götermek hakyndaky mun öwüşginli garaýyşlar şahyryň döredijiliginiň esasy aýratynlyklarynyň biridir. Ynsanperwerligiň, dostlugyň, ýagşylygyň, gzelligiň waspnamasy hökmünde umumyadamzat şygryýet hazynasyna giren Baýram hanyň edebi mirasy biziň milli buýsanjymyzdyr. Jemgyýetimiziň galkynýan täze taryhy döwründe özüniň ölmez-ýitmez şygrylary bilen türkmen halkynyň ruhy dünýäsini äleme ýaýan serkerde şahyr Baýram hanyň adyny, mertebesini şöhratlandyrmak biziň mukaddes borjumyzdyr”.⁸⁶

Baýram han Türkmeniň döredijiligi ir zamanlardan bäri edebiýatçylaryň, taryhçylaryň ünsüni özüne çekip gelipdir. XVI asyrdan Ekber şanyň köşk emeldary bolup işläp Nyzameddin Ahmet “Tabakaty Ekberi” atly kitabynda Baýram hanyň döredijiligi hakynda belläp geçipdir. XVI asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekili, Babur şa bilen edebi aragatnaşyk saklan Patyşa Hojanyň ogly Hasan Nisary hem özüniň “Muzakkiri ahbar” (“Dostlaryň ýatnamasy”) atly

⁸⁶ Baýram han we mogollar şadöwleti. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Aşgabat. 2009. 7 s.

tezkiresinde Baýram hanyň döredijiligi hakynda durup geçýär. Şu tezkiresinde Hasan Nisary kakasy Patyşa Hojanyň bir gazalyny Babyr şa iberendigini hem belläp geçýär. Hasan Nisarynyň gürrüňini edýän gazaly Babyr şanyň eline 1529-njy ýylda, ýagny onuň wepatyndan bir ýyl öň gowşupdyr. Özi hem gazalyň ussady bolan Babyra Patyşa Hojanyň gazaly hoş ýakypdyr, gazaly öwüp, oňa ýokary baha beripdir.

Zahyreddin Muhammet Babyryň (1483-1530) 1522-nji ýylda Kabulda dünýä inen gyzy Gülbeden begimiň “Humaýunnama” atly eseri hem Baýram hakynda, onuň gahrymançylygy, wepalylygy, Mogollar şadöwletini berkarar etmekde we berkitmekde bitiren hyzmatlary hakynda gymmatly maglumatlary berýän eserleriň biridir. Edebiýat ylmynda Zahyreddin Babyryň ýazyp galdyran “Babyrnamasynyň” dowamy hasaplanýan pars dilinde ýazylan bu eser Jeleddin Ekber şanyň tabşyrygy bilen 1587-nji ýylda ýazylypdyr. Gülbeden begim üç sany beýik mogul hökümdarynyň hökümdarlyk eden döwürlerinde ýaşap geçipdir. Gülbeden begim bu işi altmyş ýaşynda ýazyp gutarypdyr. “Humaýunnamada” Baýram han bilen osman admiraly Sidi Aly Reýsiň duşuşygynyň beýany ýazylypdyr. Şol döwrüň taryhy çeşmelerindäki maglumatlara görä, osman admiralyň gämisi Güjeratyň golaýynda heläkçilige uçrapdyr we şol ýerden admiral Humaýun şa bilen duşuşmaga gaýdypdyr. Osman soltany Süleýman beýigiň admiralyňy garşylamak Humaýunyň baş weziri Baýram hana tabşyrylypdyr. Ol paýtagt Deliden uzak bolmadyk ýerde Sidi Aly Reýsi örän dabaraly ýagdaýda garşylapdyr. “Humaýunnamada” Baýram hanyň Selime Soltan begime öýlenendigi hakyndaky maglumat hem getirilýär. “Humaýunnama” inlis zenany Beberij tarapyndan pars dilinden inlis diline terjime edilipdir we 1900-nji ýylda Londanda neşir edilipdir. “Humaýunnamanyň” Aýgözel Allanazarowa tarapyndan ýerine ýetirilen türkmençe terjimesi 2000-nji ýylda Rahmanberdi Godarowyň redaktirlemeginde Aşgabatda neşir edildi.

Muhammet Kasym Perişde tarapyndan pars dilindäki ençeme gymmatly çeşmelere salgylanyp, 1606-njy ýylda ýazylan “Taryhy Perişde” atly kitapda-da Baýram han hakynda gyzykly maglumatlar bar. Bu kitap J. Brigz tarapyndan inlis diline terjime edilipdir we

1989-njy ýylda “Hindistandaky musulman döwletleriň taryhy” ady bilen dört jiltde ybarat görnüşde neşir edilipdir. Kitabyň ikinji we üçünji jiltlerinde esasan Beýik Mogol şadöwleti we Baýram han hakyndaky maglumatlar beýan edilýär.

Muhammet Baýram han Türkmeniň ömri we döredijiliginiň ylmy esasynda öwrenilişi türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda XX asyryň ortalaryndan has güýjäp başlady. Professorlar M. Kösäýew, R. Alyýew 1970-nji ýylda Aşgabatda Baýram hanyň “Saýlanan eserlerini” özbaşdak kitap edip çykarýarlar. B. Ahundowyň redaktirlemeginde çap bolup çykan bu ýygynyda şahyryň türkmen dilinde ýazan gazallaryndan 42-si, pars dilinde ýazan gazallaryndan 12-si, rubagylaryndan 12-si, kytgalaryndan 6-sy ýerleşdirilipdir. 2000-nji ýylda Baýram hanyň türkmen diwany iki gezek neşir edilýär. Olardan birinjisi Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynda filologiýa ylymlarynyň doktory A. Aşyrowyň redaktirlemeginde N. Mämmetseýidowa tarapyndan çapa taýýarlanylýar. Bu ýygynyda şahyryň 48 gazaly, 3 kasydasy, 14 rubagysy, 15 kytgasy, 9 ferdi ýerleşdirilipdir. Baýram hanyň 2000-nji ýylda neşir edilen ikinji ýygyny professor A. Orazowyň redaktirlemeginde professor Ata Annanurow çapa taýýarlapdyr. Bu ýygynyda şahyryň 50 sany gazaly, 13 rubagysy, 6 kytgasy girizilipdir. Belli alymlar G. Ý. Alyýew, A. Meredow, M. Aýdogdyýew dürli ýyllarda Baýram hanyň goşgular ýygynydlaryny neşir etdirdiler, ylmy işleri ýazdylar. Muhammet Baýram hanyň iki müň beýtden gowrak eserleri iňlis gündogarşynasy Denison Ross tarapyndan 1910-njy ýylda Kalkuttada, päkistanly alym Mahmyt Hasan Syddyky tarapyndan 1971-nji ýylda Karaçide neşir edildi. Tanymal alym S. Ganiýewa tarapyndan Baýram hanyň 38 gazaly, 10 rubagysy, 5 sany ferdi 1988-nji ýylda Özbegistanda “Asrlar nidosi” atly ýygynyda ýerleşdirilipdir. Muhammet Baýram han Türkmeniň ömri we döredijiliginiň öwrenilişini hindistanly Hakim Aly Kawsar Çandpuri, özbegistanly B. Walihojaýew, N. Kamilow ýaly alymlaryň işlerinde görmek mümkin.

“Türkmen edebiýatynyň taryhynyň” birinji jildinde G. Ý. Alyýew tarapyndan ýazylan “XVI asyr edebiýaty” atly uly bölümde Muhammet Baýram hanyň ömri we döredijiligi aýrarnlykda

öwrenilip geçilýär. Baýram hanyň doglan gününüň 500 ýyllygy 2000-nji ýylda Türkmenistanda, Päkistanda we Hindistanda uly dabara bilen belenilip geçildi. Muhammet Baýram hanyň ömri we döredijiligini öwrenmekde 2009-njy ýylyň 17-19-njy iýuny aralygynda Aşgabatda bolup geçen “Baýram han we mogollar şadöwleti” atly Halkara ylmy maslahatynyň hem ornuydur. Muhammet Baýram han türkmeniň ömri we döredijiligi diňe bir Türkmenistanda däl, eýsem türk dilli döwletlerde, şeýle hem Päkistan, Hindistan ýaly ýurtlaryň orta we ýokary okuw mekdeplerinde öwrenilýär. Munuň özi Baýram hana Türkmen döwlet edebiýatynyň ajaýyp wekilleriniň biri hökmünde baha berilýändiginiň subutnamasydyr.

Türkmeniň beýik oğly Muhammet Baýram han örän täsirli we çylşyrymly ömür ýoluny geçýär. Baýram hanyň asly türkmenleriň baharly taýpasyndan bolupdyr. Baýram hanyň dünýä inen senesi, eneden bolan ýeri hakynda alymlaryň arasynda dürli hili pikirler bar. Şahyr hindi taryhçy alymlary R. K. Pandeyiň we S. Raýyň pikirine 1507-nji ýylda, moskwaly alym Gazanfar Alyýewiň maglumatlaryna görä, takmynan, XVI asyryň 20-nji ýyllarynda Badahşanda dünýä inýär. Ekberiň mürzesi Abul Fazl Allamynyň ýazmagyna görä, 1523-nji ýylda Humayunyň gullugyna gelende Baýram han 16 ýaşly ýetginjek eken. Şu maglumatdan çen tutsaň, Baýram han 1507-nji ýylda doglan bolup çykýar. Şu senäni has ygtybarly hasaplamak bolar.

Baýram hanyň ata-babalary 1410-1468-nji ýyllarda öz döwletini guran garagoýunly türkmenleriň baharly taýpasyndan bolupdyr. Türk alymy Nury Ýüje Baýram hanyň ata-babalary hakynda söz açyp, şeýle ýazýar: “Baýram hanyň atalary garagoýunly türkmenleriň baharly tiresindendir. Olar ilki Kermenda, soňra Badahşanda ýurt tutunypdyrlar. Teýmirlileriň Hemedan hem-de Dinawer ýaly etraplaryny dolandyran baharlylardan Mir Aly Şeker beg Baýram hanyň baş arka atasydyr. Aly Şeker begiň oğly Pir Aly begiň iki oğly bardyr. Baýrak beg we Eset beg. Baýrak begiň oğly Seýfaly beg Baýram hanyň kakasydyr, ejesi bolsa Nagina hanymdyr.

Babyr şa Gazna şäherini dolandyrmagy Seýfaly bege beripdir”.⁸⁷ Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň agzasy, filologiýa ylymlarynyň doktory Aşyr Orazowyň „Muhammet Baýram han türkmen. Türkmen diwany” atly kitaba ýazan „Serkerdelik we şahyrçylyk sungatynyň parlak ýyldyzy” atly sözbaşysynda hindi alymy Hekimaly Köwser Çandpurynyň Agrada neşir edilen „Muhammet Baýram han türkmen” atly kitabynda şahyryň şejeresini biraz başgarak görnüşde getirendigini belleýär: „Şiraly beg – Garamuhammet – Garamüsür – Gazan han – Barak beg – Seýfaly beg – Muhammet Baýram han – Abdurahym han”.⁸⁸

Baýram heniz çaga wagty onuň kakasy Seýfaly beg Gaznada aradan çykydyr. Şeýlelikde, şahyr ýaşlygyndan ýetim galýar. Soňra olaryň maşgalasy Balha göçüp barýarlar. Baýram Balh şäherinde belli alymlaryň elinde okaýar, oňat bilim alyar, ene dilinden başga pars, arap dillerini öwrenýär. Ol ýaşlygyndan iňňän çalasyn, dogumly bolup, at münmek, gylç oşnamak, naýza urmak ýaly harby tärleri öwrenipdir. Ol harby tälimiň inçe sylary bilen birlikde goşgy düzmek, saz çalmak bilen meşgullanypdyr.

Sefwiler nesilşalygyny esaslandyran Şa Ysmaýyl Hataýy (1486-1524) birtopar türkmen ýigitlerini, şol sanda Baýram hany-da öz daşyna toplapdyr. Baýram han Buhara we Samarkant ugrundaky söweşlere-de gatnaşypdyr.

Baýram hanyň kakasy Seýfaly beg Gaznanyň häkümdary bolup, Babyra gulluk edipdir. Babyr söweşde wepat bolan serdary Seýfalynyň hatyrasyna 1523-nji ýylda onuň ogly Baýramy öz ýanyna çagyýar. Babyryň we Baýram hanyň sygryýete bolan höwesini olary has-da ýakynlaşdyrypdyr.

Häzirki Eýran, Ermenistan, Günbatar Azerbaýjan döwletleriniň çäklerinde ýaşan garagoýunly türkmenler öz aslyny Gara Mahmyt emirden alyp gaýdýarlar. Bu türkmenleriň baharly taýpasy döwletiň syýasy gurluşynda ähmiýetli orny eýeländikleri

⁸⁷ Baýram han we mogollar şadöwleti. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Aşgabat. 2009. 62 s.

⁸⁸ Bu maglumat şu kitapdan alyndy: „Muhammet Baýram han türkmen. Türkmen diwany. Aşgabat. Ylym, 2000. 5 s.

bilen ýurda häkimler, esasan, baharly türkmenlerinden bellendir. Türkmen ýigitleri edermenlikde, batyrlykda, gaýduwsyzlykda, türkmen bedewleri bolsa çydamlylykda, ýyndamlykda dünýä meşhur bolupdyr. Şonuň üçin Gündogaryň häkimleri goşun gullugyna türkmen ýigitlerini alypdyrlar. Şeýle ýigitleriň arasynda gulluk edip özüni tanadan Baýramy sefawiler nesilşalygyny esaslandyran Şa Ysmaýyl Hataýy (1486-1524) gulluga alýar. Ýaş Baýram Buhara we Samarkant ugrundaky söweşlere gatnaşýar, soňra Babyryň hyzmatynda bolýar. Muhammet Babyr (1483-1530) teýmirliler nesilşalygynyň görnükli hökümdarlarynyň biri we öz döwriň meşhur şahyry bolupdyr. Ol Owganystany we Hindistany eýeläp, beýik mogollar nesilşalygyny esaslandyrypdyr. Mogollar häkimýetini Babyrdan soň onuň ogly Humaýun, ondan soň agtygy Ekber dolandyrypdyr.

Baýram han harby hünäre ökdeligi, gaýduwsyz batyrlygy, söweşlerde görkezen gahrymançylyklary, ýiti zehini, pähim-paýhasy bilen mogollar hereketinde özüni görkezip, harby serkerde soň baş wezirlik derejesine çenli ýetipdir.

1523-nji ýylda Badahşanyň häkimi Mürze han ýogalandan soň, Babyr 12 ýaşly ogly Humaýuny onuň ýerine häkim belleýär. Baýram Humaýunyň goşunyny düzmek we oňa harby tälim bermek işlerini ýola goýýar. Babyr Hindistana ýöriş edende, Baýram hem Humaýun bilen olara goşulyp, Hindistana gelýär. Ol mogul soltanynyň bu ýerde öz häkümdarlygyny dikeltmekdäki söweşlerde oňa iň ýakyn kömekçi bolýar. 1530-njy ýylda Babyr aradan çykansoň, Humaýun kakasynyň ýerine tagta çykýar, Baýram bolsa onuň döwlet we şahsy bähbitlerini goran, ony söweşlerde ýeňşe ruhlandyran mährem dostuna, ýakyn geňeşdarına öwrülýär.

1545-nji ýylda Humaýun Baýram hany Gandagar welaýatyna häkim belleýär. Şonuň bilen birlikde ol mogul goşunynyň serkerdebaşysy, köşgüň baş emiri wezipelerini hem alyp barypdyr. Baýram han Gandagar welaýatyny ykdasyady, medeni taýdan ösdürmek üçin köp işler edýär.

Baýram hanyň Humaýun bilen dostlugy gün-günden berkäýdir. Olaryň dostlugy hakynda rowaýatlar hem döräpdir. Muňa

Baýram hanyň Gandagarda bolan mahaly Humaýunyň oňa ýazyp iberen şygrynyň aşaky bendi şaýatlyk edýär:

Eý dostum, seň üçin gamhorluk kada,
Zehiniň ajaýyp, pikiriň sada,
Her demde, her zaman seni ýatlaýan,
Eýsem, sen-de meni salýarmyň ýa-da?

Baýram han oňa şeýle jogap ýazypdyr:

Eý, Taňryň kölgesi, şanyň zyýada,
Seniň waspyň ýazsam ýetmez syýa-da,
Eýsem aýrallykda günüm geçermi,
Men seni her demde salmasam ýada.

Baýram han şygryýetiň we logikanyň kanunlaryna diýseň oňat düşünişdir. Şygyr sungatyny jikme-jik özleşdiripdir.

Baýram Humaýunyň aýal doganynyň gyzy örän owadan, süýji sözli, paýhasly, şahyrçylykdan habarly bolan Selime Soltan begime öýlenip, häkimiýet topary bilen garyndaşlyk açýar. Bu ýagdaý görüpler tarapyndan Baýram hanyň üstünden arza-şikaýatlaryň döremegine getiýär. Ýöne Humaýun Baýrama atylýan myjabatlaryň ýerliksizdigine doly göz ýetirýär, onuň hakyky dostdugyna öňküden hem berk ynanýar we Baýrama “Ýary wepadar” diýen mertebeli ady berýär. Humaýun Baýram hanyň hyzmatyna, wepalylygyna ýokary baha berýär. Her bir işinde onuň bilen maslahatlaşýar. Ol kömek sorap, Eýranyň şasy Tahmaspyň ýanyna Gazwine gidende Baýram hany ýanyndan goýmaýar. Şahyryň syýasy paýhasy bilen Humaýun garaşanyndanam köp harby kömek alypdyr. Iki şanyň duşuşygyny gurnamaga delil agtaryp, Baýram han ýeke özi aw awlap ýören Tahmaspyň ýanyna gidýär we maksadyna ýetýär. Iki şa bilelikde perman çykaryp Baýram hana “Hanlaryň hany” diýen derejäni berýärler.

Baýram han her bir ynsan, her bir ýigit üçin şu üç sany pursaty zerur hasaplaýar:

1. Häkimleriň ýanynda özüňi alyp barmagy başarmaly.

2. Gary-gasarlaryň göwnünden turup, olara duýgudaşlyk etmeli.

3. Adamlaryň ýanynda aýtjak sözüni bilip aýtmaly.

1554-nji ýylda Isgender Sur atly owgan hökümdarynyň garamagyndaky Deli soltanlygynda agzalalygyň başlanmagy sebäpli Humaýun Hindistana ýöriş edýär. 1555-nji ýylda Serhinde bolan derbi-dagyn ediji gahrymançylyk görkezen Baýram han Humaýunyň goşunyna Delä tarap ýol açýar. Şeýlelikde, Hindistanda Babyryň nesilşalygy onuň ogly Humaýun tarapyndan dikeldilýär.

Aradan köp wagt geçmänkä Humaýun Hindistanyň iä atly emeldarlarynyň biri Kemal hanyň owadan iki gyzynyň ulusyna öýlenýär. Kemal hanyň kiçi gyzyna bolsa Baýram han öýlenýär. Baýram hanyň ogly Abdyrahym (1556-1622) Kemal hanyň kiçi gyzyndan bolýar. Şeýlelikde, Baýram han Humaýun bilen baja – garyndaş bolýar.

Humaýun tagta çykanda, ogly Ekberi mirasdüşer diýip yglan edýär, Baýram hany bolsa 12 ýaşly Ekberin terbiýeçisi edip belleýär. 1556-njy ýylyň ýanwarynda Humaýun aradan çykýar. Baýram hanyň gönüden göni goldawy, atalyk aladasy hem-de hemaýaty bilen Penjapda häkimlik edip ýören Ekber miras boýunça tagta eýe bolýar. Iş ýüzünde heniz ýaş we tejribesiz Ekberin hökümdarlyk wezipesini dört ýyllap, tä 1560-njy ýyla çenli Baýram hanyň özi alyp barýar we soltanlygy dolandyryr.

Ekberin köşgünde baş wezir bolmak bilen Baýram han häkümet işlerini, goşunda tertip-düzgüni berkidýär, esgerleriň harby hünäre ezber bolmaklary üçin ähli çäreleri görýär. Bu uly döwlet ähmiýetli işler bilen birlikde heniz ýaş, tejribesiz Ekberin berk bedenli, her taraply ösen şahsyýet bolup ýetişmeginiň aladasyny hem edýär, oňa gowy harby tälim berýär.

Ýöne Ekberin ýaşlygyndan, döwleti edara etmek ukybynyň ýeterlik däldiginden peýdalanyp, ejesi Hamyda Banu begim, onuň ýakyn garyndaşlary Mahym eneke, Baýram hany talabedijiligine çydap bilmedik goşunbaşylar we beýleki onuň serkerdelik we döwlete baştutanlyk etmekdäki beýik mertebesine bahylçylyk edýän köşk görüpleri dürli myjabatlar, töhmetler atyp, onuň üstünden arz edip başlaýarlar.

Baýram hanyň Selime Soltan begime öýlenmegi hem şaýy-sünni gatnaşyklaryny öjükdirip ýören köşk görüplerini gahar atyna atlandyrýar we Ekber bilen Baýram hanyň biri-birine bolan ynanjynyň gowşamagyna alyp barýar. Köşk pirimleri, ýalan-ýaşryk töhmetler netijesinde döwleti özbaşdak dolandymaga ymtylýan ýaş hem gujurly Ekberiniň köňlünde Baýram handan nägilelik döreýär. Bu nägilelikleriň käbir sebäplerini agzap geçmek ýerliklidir. Olaryň iň esasyalarynyň biri hökmünde Baýram hanyň sefewi şasy Tahmasyp bilen özara ynanyşyk ýagdaýynda dostana gatnaşyk saklamagydyr. 1557-nji ýylda Gandagarda gozgalaň turupdyr. Tahmasyp şanyň goşuny şol gozgalaňy basyp ýatyrýar. Bu bolsa sefewi döwletiniň şasy Tahmasyp bilen Baýram hanyň arasynda gizlin gatnaşygyň bardygy hakyndaky gep-gybatlaryň döremegine sebäp bolupdyr. Aslynda Baýram han bilen Ekber şanyň arasynda sowuklyga sebäp bolan ýagdaý şol gümändyr. Galyberse-de, Baýram han 1558-nji ýylda patyşalygyň baş kazysy edip, Şyh Jedaýini belleýär. Şyh Jedaşi bolsa şaýy mezhebinden eken. Şyh Jedaýiniň baş kazy edilip bellenilmegi sünnilerde uly nägilelik döredýär. Netijede, Ekber şa Baýram hana köşgi taşlap, welaýatlaryň birine häkim bolmaklygy ýa-da Mekgä zyýarata gidip gelmekligi teklipe edýär. Bu garşylyklar 1560-njy ýylda Baýram hanyň döwleti dolandymak hukugynyň бүтінлөк kesilmesi bilen tamamlanýar. Serkerde - şahyr Bikanar galasyndaky hindi rajasynyň – özüniň köne dostunyň öýünde gaçybatalga tapýar. Onuň günäleri öz üstünden aýyrmak üçin eden tagallalary netije bermeýär.

Baýram han gaýry bir çykalga tapman 1561-nji ýylda maşgalasy, 4 ýaşly ogly Abdyrahym we wepadar türkmen nökerleri bilen Mekgä zyýarata ugraýar. Baýram hany Ekberiniň özi ugradýar.

Baýram han Güjeratyň merkezi Patanada düşleýär. Ol bu ýerde birnäçe gün dynç alýar. Baýram han suw ýoly bilen uzak Arabystana gitmäge hyýal edipdir. Emma onuň bu hyýaly başa barmandyr. Ýörite iberilen ganhorlar hanjar bilen onuň ömür tanapyny kesipdirler. Ony täret gylyp otyrka Mübärek Lohany atly bir owganly pyçaklap öldürýär. Şeýlelikde, şöhrat gazanan

serkerde we meşhur şahyr Baýram han 1561-nji ýylyň dekabry aýynyň 31-ne dünýäden öýär.

Şahyryň dostlaryna – baharly türkmenlerine onuň maşgalasyny doly gyrylmakdan halas etmek zordan başardýar. Olar Baýram hanyň maşgalasyny we ogluny gizlinlikde Ahmedabada aşyrýarlar. Baýram hany Maşatdaky gonamçylykda Ymam Ryzanyň guburynyň golaýynda jaýlaýarlar. Onuň mazar daşynda “İň gowy gülzarlykdaky gül hem solýar” diýen ýazgy galdyryýarlar.

Başga maglumatlara görä bolsa, bu pajygaly wakany eşiden Ekber şa ýörite adam iberip, şahyryň maşgalasyny, jesedini Delä getirmegi tabşyrýar. Abdyrahymy ogullyga alýar, onuň ejesine köşkte ýaşamak üçin ähli şertleri döredýär, Selime Soltan begime öýlenýär. Baýram hanyň jesedi Maşada diňe onuň wepatyndan 17 ýyl soň ýegeni Hüseyin Kuly han tarapyndan getirilipdir we şol ýerde jaýlanypdyr. Abdyrahym hanyň soňky abraýly ykbaly bu maglumatlaryň has ygtybarly bolmagy mümkindigi hakyndaky pikire getirýär.

Baýram han Türkmeniň edebi mirasy ençeme kasydalardan, gazallardan rubagylardan, kytgalardan, ferdlerden durýan pars we türkmen dilinde döreden diwanlaryndan ybaratdyr. Bu diwanlar Baýram hanyň şahyr ogly Abdyrahym tarapyndan düzülipdir. Şahyryň biziň döwrümize çenli gelip ýeten şygry setirleriniň sany 2018-e ýetýär.

Baýram han pars dilinde ýazan goşgularynda Jelaledin Rumynyň, Sagdy Şirazynyň, Hafyz Şirazynyň, Abdyrahman Jamynyň edebi däplerine eýeren bolsa, türkmençe goşgularynda Ymadeddin Nesiminiň, Alyşir Nowaýynyň, Şa Ysmaşyl Hataşynyň, Lutfynyň, Ataýynyň, Sakkakynyň edebi ýörelgelerini dowam etdiripdir.

Şahyryň Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynda Nigara Mämmetseýidowa tarapyndan taýýarlanylýan türkmen dilindäki diwany jemi 788 setirden ybarat bolup, ol goşgynyň boş görnüşiniň esasynda düzülipdir: 48 sany gazal – 618 setir; 3 sany kasyda – 66 setir; 14 sany rubagy – 56 setir; 15 kytga – 30 setir; 9 ferd – 18 setir. Baýram hanyň diwanynda gazallar iň köp

sanly bolup, olarda esasan, şahyryň söşgi duýgulary açylyp görkezilýär.

Şeýle hem sopuçylyk we beýleki temalarda döredilen gazallar hem bar. Baýram hanyň döwründe Wezir Abulfazlyň “Aýny Ekberi” (“Ekberin düzgünleri”) atly gymmatly çeşmesine laýyklykda Hindistanda 14 sany uly sopuçylyk akymy bolupdyr. Olaryň has ulularyna we täsirlilerine çistiýe, nagyňbendiýe, kadyryýe we suhrawerdiýe akymlary degişlidir. Çistiýe akymyna diňe bir musulmanlar däl, eýsem hindiler hem giripdirler. Bu akym Ekber şanyň dini syýasatyny goldapdyr. Çistiýe akymy Hindistanyň türki we parsy dilli şahyrlarynyň dünýägaraýşyna uly täsir edipdir.

Nagyşbendiýe akymy Merkezi Aziýa bilen baglanyşyklydyr. Babyr şanyň nagyşbendilerin biriniň müridi bolandygy hakynda çeşmelerde maglumatlar bar. Hindistanda nagyşbendilige eýerijiler XVI asyryň dowamynda Merkezi Aziýanyň täsirini ýaýradyjylar bolup çykyş edipdirler. Baýram hanyň sopuçylyk äheňinde ýazan goşgularyndan “Laýyk bolmasam” gazalyny görkezmek bolar:

Her nice, eý biwepe waslyňa laýyk bolmasam,
Yşk-ähli bolmaýyn, yşkynda sadyk bolmasam.

Tapmaýyn senden myrady, ygtykady bolmasa,
Sen maňa bolgul muhalyf, ger muwafyk bolmasam.

Yşky-älem kaýdydan boldy halasyma sebäp,
Netgeý erdim, munça mähnet birle aşyk bolmasam.

Goý, ki Baýram dek ýyrakdan jilweýi-husnuň göreý,
Her nice, eý biwepa, waspyňa laýyk bolmasam.

Bu goşguda Taňra bolan söýgi – yşk görünýär.

Baýram hanyň diwanlarynyň ikisi hem orta asyr Gündogar edebiyatynyň ýörgünli kasydaçylyk däbi bilen başlanýar. Ol kasydalarynda özünden öňküleri gaýtalamazlyga çalşypdyr. Kasydalaryň bir topary Mogol soltanlary Humaýuny, Ekberi wasp etse, galan böleginde yslam dininiň beýik şahsyýetleriniň adyna

sena aýdylýar. Baýram hanyň rubagylarynda-da Humaýuna, Ekebere bagyşlanlary bar. Aýratyn-da, Ekberiň gep-gybata gidip, Baýram hany köşkdän daşlaşdyrmagy şahyra erbet täsir edýär. Şahyryň bu babatdaky gyançly oýlanmalary rubagylaryna hem siňdirilipdir. Çagalykdan köşkde özüni nähili alyp barmalydygyny, edim-gylymy, söweş endiklerini, harby hünäri, edebiýata we saz sungatyna bolan söýgini yhlas bilen öwredendigine seretmezden, Ekberiň özüne ynamsyzlyk etmegi Baýram hana agyr degipdir. Şahyr bu hakda bir rubagysynda şeýle ýazýar:

Tä çend gamyňda yztyrap etgeý men,
Hijr odunda bagrym kebab etgeý men,
Hatyňy görüp, çün galmady huş maňa,
Mälim ki ne nowg jogap etgeý men.

Taryhy maglumatlara görä, Ekber “Baýram hanyň edýän işleri” diýip dürli wejaralyklar barada ýazyp, töweregindäki hanlyklara hat ýollaýar. Ekber şeýle hatlaryň birini Baýram hanyň özüne hem ýollapdyr. Ýokarky rubagyda şahyryň gürrüni edilýän şol haty alanyndan soňky pursatlaryň ahwaly beýan edilýär. Aşakdaky rubagyda hem şahyryň bu oýlanmalarynyň dowamyny görmek bolýar:

Hijriň elemi hyýal kylmak müşgil,
Senden talaby-wysal kylmak müşgil,
Halymy saňa arz kylaý diýedir men,
Emma saňa arzy-hal kylmak müşgil.

Goşgularynda öz ykbalyny beýan etmegini şahyryň özboluşly döredijilik aýratynlygy häkmünde häsiýetlendirmek bolar.

Baýram hanyň döredijiliginiňem agramly bölegini gazallar tutýar. Tema babatda-da ýagdaý şeýle. Şahyryň diwanynda mertlige batyrlýga bagyşlanan, dostlarynyň edermenligini wasp edýän goşgular bar. Söýgi temasyndan ýazylan goşgular bolsa, diwanda esasy orny tutýar. Söýgi lirikasynda Baýram han halky sygryýete has ýakyn durýar:

Ýetmesin asy bitap serwi huramanym saňa,
Ösmesin bady hazan gül bergi handanym saňa.

Baýram han özünden öň ýaşan şahyrlaryň döredijiligini örän oňat bilipdir. Onuň döredijiliginde Gündogaryň beýik şahyrlary Ataýynyň, Lutfynyň, Nowaýynyň täsiri mese-mälim görnüp dur. Baýram han bu şahyrlaryň ulanan kapyýalaryny, rediflerini ulanyp, täze çeper obrazlar döretmek arkaly, bütinleý täze manyly gazallar döredipdir.

Baýram han türki we pars şygryýetinden oňat habardar bolup, uly halypa şahyrlaryň edebi ýaryşyndan hem çetde durmandyr, olaryň sowallaryny jogapsyz galdyrmadyr. Belli bolşy ýaly Nowaýynyň:

Açmagaý erdim jemal älem era kâşgi,
Salmagaý erdiň bary älemde gowgaýy kâşgi –

diýen gazalyňa pars edebiýatynyň nusgawy şahyry Jamy jogap (nezire) ýazypdyr. Baýram han bolsa Nowaýy bilen Jamynyň gazallaryna bir gazalda jogap berýär:

Ýar deri jany bimarymda bolgaý kâşgi,
Jismi azary, teni janymda bolgaý kâşgi.

Bularyň barysy Baýram hanyň şygryýet bilen tötänden meşgullanman, eýsem, örän taýýarlykly hem-de düýpli meşgullanandygyny görkezýär. Onuň halk döredijiligi bilen baglanyşykly şygryýetine halk şygryýetiniň ýetiren täsirini irki gazallarynyň köpüsinde tapmak bolýar. Baýram hanyň türkmen diwanynda ynsanperwerlik, watanparazlyk, pelsepewi tema, söýgi lirikasy agdyklyk edýär. Ýene bir bellemeli zat, ol hem Baýram hanyň goşgularynyň köp böleginiň edebiýatda goögy düzüliöiň iň bir kyn görnüşi bolan aruz ölçeginde ýazylmagydyr.

Ünsi çekmeli zat Baýram hanyň döredijiligindäki yşk ylahy yşk däl-de, real dünýäde real gyza bolan söýgi. Şahyr gazallarynda gözəl gyzlaryň waspyny bir kemsiz görkezmegi başarýar. Mysal üçin şahyryň “Saçyň” diýen gazalynda:

Gaşyňa düşgeli, eý serwi, gülgüzar saçyň,
Men ýel ösgeni dek kyldy bikarar saçyň.

Pyraky-ýar – tüni boldy, subhy-röwşen – wasl,
Darada düşgeli ýüzüňe tar-tar saçyň.

Açylsa naafe ýüki müşk ysy dagylgan dek,
Muattar eýledi älemni müşkbar saçyň.

Meý içre aby-haýat eýledi nahan agzyň,
Gül üzre sünbüli ter kyldy äşgär saçyň.

Esiri-yşkyň imes, özlügi bilen Baýram,
Salypdyr ony bu söwdaga, eý nigär, saçyň

diýip gözeliň, gözeliň saçynyň waspy ýetirilýär.

Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallarynyň agramly bölegiromantiki hösiýete eýe bolsa-da, onda beýleki temalardan ýazylan gazallar hem bar. Şeýle eserleriň biri-de mert ýigit Ýarmuhammede bagyşlanan goşgusydyr. Süňňi hasrata ýugrulan bu gazalyň ruhy juda agyr hem gussaly:

Hoş kadd-y, hoş endam ýigit Ýarmuhammet,
Didary Dilaram ýigit Ýarmuhammet.

Öz kämi birle gan dökey, il kämini bermeý,
Huplar era hudkäm ýigit Ýarmuhammet.

Gül islemeý, gülbüni görmeý çu göründi,
Gül bu-ýu gül endam ýigit Ýarmuhammet.

Sergeşte bolup, älem era tapmadyň aram,
Tä bar saňa Baýram ýigit Ýarmuhammet.

Baýram han gazallarynyň diliniň düşnükli bolmagy ugrunda çalşypdyr. Onuň gazallarynda, rubagylarynda türkmen halk

aýdymalarynyň ruhy duýulýar. Bu ýagdaýy şahyr sazlaşyk, hoş owazlylyk bilen gazanypdyr:

Eý, binabarym, hah ynan, hah ynanma,
Köýdi jigerim, hah ynan, hah ynanma.

Gerçi güzeriň ýok maňa, billah, ki senden,
Ýokdur güzeriň, hah ynan, hah ynanma.

Ýüz pitne göz-u zülpuň ara çin tapylypdyr,
Eý, pitnegerim, hah ynan, hah ynanma.
Sen bolgaly manzuryna we mährige hergiz,
Düşmez nazarym, hah ynan, hah ynanma.

Senden habarym bolgaly, hakda, ki özümden,
Ýokdur habarym, hah ynan, hah ynanma.

Baýram hanyň şygryýeti türkmen edebiýatynyň soňky ösüşine-de täsirini ýetiripdir. Gowgaly zamanda ýazan we ahyrynda şol gowgalaryň pidasy bolan şahyryň döredijiliginde öz döwrüniň nogsanlaryndan zeyrenmek äheňleri hem duşýar. Baýram han öňdebaryjy pikirlenip bilýän adam bolupdyr. Ol dürli dinli, dürli milletden bolan adamlaryň ýakyn gatnaşyk etmegini isläpdir. Din, tire-taýpa, milli täsirlerden saplanyp, adama adamçylygy boýunça baha berip bilýän ynsan goja zeminde ýaşayan gadymy adamzadyň uly gymmatlygydyr:

Musulman-u hinduga bardyr mydam,
Işigiňde jagiriň üçin baguýyň,

Bolup barça hinduga hoşallyk,
Musulmanlar içre düşüp gaýguýyň

Musulmanga hinduny tezwiç edip.
Musulmanlygyň ýokturur, hinduýyň.

Gazal ýönekeý durmuş närsesiniň üsti bilen iki dindäki ynsanlary hoşgylawlyk bilen ýakynlaşdyrýar.

Şahyryň türkmençe rubagylary bary-ýogy 13 sany. Olaryň 4 sanysy söýgä, 2-si durmuşa, 7-si soltana bagyşlanan.

Muhammet Baýram han Türkmeniň adamlary ýagşylyga, söýgä, agzybirlige çagyryan şygryýetiniň edebiýatyň ösüşinde uly goşandy bar. Häzirki döwürde şahyryň şöhratly şahsyýeti diňe bir aşayyp edebi mirasy galdyran şahyr däl-de, iki halkyň - hindi hem türkmen halkynyň uzak taryhdan başlanýan uly dostlugynyň nyşany höküminde hem dabaralanýar.

MUHAMMET FUZULY

Türkmeniň örän gadymy we baý geçmiş taryhy bar. Şol taryhy yzarlap otursaň, olaryň diňe türkmen topragynda ýaşaman, dünýäniň çar künjinde ýaýrap şol ýurtlaryň taryhynda özleriniň mynasyp ornuny gazanmagy başarandygyna göz ýetirýärsiň.

Täze Galkynyşlar we Beýik özgertmeler zamanasynda, türkmeniň taryhyny, edebiýatyny öwrenmeklige giň ýol açyldy. Gadymy ýadygärlikler, edebi mirasymyz has çuň öwrenilip, olaryň haýsy döwürden gelip ýetenligi we bahasyna ýetip bolmajak gymmaty barada anyk netijelere gelindi. Edebi mirasymyzy öwreniji alymlarymyz daşary ýurtlarda bolup, türkmen edebiýatynyň taryhynda yz galdyran akyldarlaryň, ýazyjy-şahyrlaryň entek bize belli bolmadyk eserleriniň üstünden bardylar. Şol golýazmalar alymlar tarapyndan öwrenilip, terjime edilip giňişleýin okyjylar köpçüligine ýetirilýär.

Daşary ýurtlarda ýaşap geçen türkmen şahyrlarynyň biri hem Muhammet Süleýman ogly Fuzulydyr. Ol orta asyrlarda ýaşap geçen Burhaneddin Siwasly (1345-1398), Jahanşa Hakyky (-1467), Ymadeddin Nesimi (1370-1434), Şa Ysmaýyl Hataýy (1487-1524), Baýram Han (1498-1562) dagy bilen bir hatara türkmen halkynyň edebi mirasyna uly goşant goşupdyr. Fuzuly 1480-1485-nji ýyllarda Kerbala şäherinde eneden bolýar. Şahyryň kakasy Süleýman Yragyň Hille şäheriniň müftisi bolupdyr, we ol döwrüniň sowatly adamsy

hasaplanypdyr. Fuzuly başlangyç bilimi öz kakasyndan alypdyr. Ol oglunyň ylymly adam bolup ýetişmegi üçin köp aladalar edipdir. Soň Fuzuly Rehmetulla atly bir ylymly-bilimli adamyň elinde okapdyr. Şahyr baradaky maglumatlarda we bize gelip ýeten taryhy we edebi çeşmelerde, şahyryň öz eserlerinde Muhammet Fuzulynyň türkmenleriň baýat taýpasyndan doglandygy barada aýdylýar Şahyr Yragyň dürli oba we şäherlerinde ýaşapdyr. Onuň ömrüniň köp bölegi Bagdat şäherinde geçipdir. Şonuň üçin hem şahyry Fuzuly Bagdady diýip hem atlandyrypdyrlar.

Fuzuly arap,pars dilini örän gowy bilipdir, matematika, astronomiýa, logika, lukmançylyk ylymlaryndan gowy baş alyp çykyppdyr, grek, eýran, arap pelsepesini öwrenipdir. Mundan başga-da Hakany, Nyzamy, Nowaýy, Nesimi ýaly Gündogaryň akyldarlarynyň döredijiligi bilen gyzyklanypdyr. Şahyr türki, arap, pars dilinde gazallar ýazypdyr. Fuzulynyň örän baý döredijiligi bar. Şahyr öňden gelýän milli edebi däpleri hem-de arap, pars şygry sungatynyň ýörelgelerini döwrüň talabyna görä ösdürip, çeper döredijiligi halk durmuşyna ýakynlaşdyrды, hem-de ony baýlaşdyrды. Fuzuly edebi mirasynyň ýaýrawynyň giňligi bilen türki edebiýatynyň dünýäsinde Alyşir-Nowaýydan soň ikinji ussat hasaplanýar.

Muhammet Fuzulynyň şahyrana döredijiligi öz döwürdeşleri üçin-de, özünden soňky şahyrlar üçin-de uly mekdep bolupdyr. Ençeme asyrlaryň dowamynda onuň eserleri Hafyz Şirazy, Alyşir Nowaýy, Abdylkadyr Bidil dagy bilen bir hatarda mekdep-medreselerde okuw kitaby hökmünde peýdalanyp gelinipdir Fuzuly öz döwrüniň belli şahyry Habybydan ak pata alyp, şahyrçylygyň gizlin syrларына аралашyp başлаýар.

Fuzuly türki diwanyna ýazan sözbaşysynda ömrüniň bir böleginde akyl, pähim-paýhas berýän ylymlary, bir böleginde pelsepe we takyk ylymlary, bir böleginde bolsa tefsir we hadys ylymlaryny öwrenendigini aýdyp geçýär. Onuň özüne tahallus alyşy barada şeýle ýazgylary bar.

“Şygry ýazmaga başlan wagtym, her gün bir lakam almak isledim. Yöne biraz soňra şol lakamy ulanan başga bir şahyr duş gelýärdi we lakamymy çalyşýardym. İn soňunda menden öň gelip-geçen şahyrlaryň köp tahalluslary peýdalanandyklaryna akyl

ýetirdim. Şonda eger goşguda başgalaryňky bilen meňzeş bir tahallusy alyp, olara uýgun bolsam, onda goşgulary tahallusdaş dostlarymyňky saýylar, bu maňa utanç bolar diýip düşündim. Eger bu işe goşulmasam tahallusdaş dostlaryma haýynlyk etdigi bolar. Bu meňzeşligi aýyrmak üçin, men Fuzuly tahallusyny aldym” diýip, aýdypdyr. Fuzuly- artykmaç-zyýada diýen manylarda gelýär. Fuzuly öz eserleriniň beýleki şahyrlaryňkydan artykmaç we zyýada bolmagyny arzuw edip, bu lakamy ulanypdyr.

Fuzulyň ýaşan döwri dartgynly, galagoply we çylşyrymly bolupdyr. Şol döwürde Gündogarda kän öwrülişikler bolupdyr. Birnäçe döwletler synyp, birnäçesi täzeden döreýär. Şahyr şol wakalaryň şaýady bolýar. Şahyr öz döwrüniň hökümdarlary bolan soltanlar, şalar, hanlar, begler bilen gatnaşykda bolupdyr. Olardan Akgoýunlylar döwletiniň hökümdary Elbent begi, türk soltany Soltan Süleýmany, sefewiler döwletini esaslandyran Şa Ysmaýyl Hataýyny görkezmek bolar. Şahyr olara bagyşlap kasydalar düzüpdir, hatlar ýollapdyr, uly hem kiçi göwrümlü eserler ýazypdyr hem-de olar özüne maddy taýdan ýardam eder diýip tama edipdir. Emma olardan kömek-de, ýardam-da bolmandyr.

Fuzulyň doglan döwründe Akgoýunlylar öz häkimligini ýöreden hem bolsalar, 1508-nji ýylda döwlet sefewileriň eline geçýär. 1534-nji ýylda bolsa Bagdady Osmanly soltanlar ele alýar. Şol döwürde Fuzuly türk şahyrlary bilen ýakyndan aragatnaşyk saklapdyr. Ol osmanly goşunynda gulluk eden Hyýaly beg, Ýahýa beg bilen ýygy-ýygydan duşuşyp, şahyrçylyk, çeper döredijiligiň gizlin syrlary barada söhbetdeş bolupdyr. Ol şahyrlar Fuzulyň şygyrlaryna neziireler ýazypdyrlar.

1536-njy ýylda Muhammet Fuzuly meşhur “Leýli-Mejnun” eserini tamamlap, Kanuny Soltan Süleýmana bagyşlaýar. Şahyr Kanuny Soltan Süleýmanyň ogly şazada Baýezit bilen hem hat alyşýar. Taryhy maglumatlara görä Fuzuly döwürdeşlerinden köp taryhy şahslar bilen aragatnaşyk edipdir.

Ylmy derňewlerde gelinýän netijelere görä, Fuzuly öz döwrüniň in ukyply, kämil şahsyýetleriniň biri bolupdyr. Eserlerinde beýan edilýän giň syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlar, dana pähim-paýhaslar, çuňňur pelsepe, çeperden-çeper beýan etmeler, şygyr

sungatynyň kämilligi, gözelligi, haýran galdyryjy nepisligi Muhammet Fuzulynyň uly alym, beýik hem gaýtalanmajak zehinli şahyr bolandygyny görkezýär.

Muhammet Fuzulynyň edebi mirasy many-mazmuny taýdan örän baý bolup, beýan ediliş tärleri taýyndan-da örän çeper we özboluşly gözeldir. Şahyr arap, pars, türkmen dillinde üç sany kämil şygry diwanyny düzüpdir. Ol hut şu diwanlary we “Leýli-Mejnun” eseri bilen tanalýar. Şahyr “Söhbət-ul-esmar”(Miweleriň söhbeti), “Beng-u bada”(Beň we şerap), kyssa görnüşinde “Heft jam”(Sakynama), “Ruhnama” ýaly eserlerinde öz döwrüniň möhüm meselelerini gozgaýar, we olar baradaky öz garaýyşlaryny beýan edýär.

Şahyryň “Şikayatnama” eseri özboluşly kyssa eseri bolup, onda türk basybalyjysy soltan Süleýmanyň köşgündäki emir-begleriň, emeldarlaryň keşbi, bozgakdyklary, gopbamsydyklary açylyp görkezilýär, döwriň nogsanlyklary ýazgarylýar. Şahyryň pars dilinde ýazan “Ruhnama”we “Rind-u zahyt” atly kiçi göwrümlü eserleri bar. Fuzulynyň döredijilinde mesnewiler, kytgalar, kasydalar, rubagylar, týuglar hem degerli orun tutýar.

Şahyryň türkmen, arap, pars dillerindäki gazallary özüniň halka ýakynlygy, many-mazmuny, ylaýta-da syýasy-jemgyýetçilik, pelsepe pikirlere baýdygy, özleriniň halka düşnükliidigi, nepis çeperçiligi bilen tapawutlanýarlar. Olar ýat tutmak arkaly-da, golýazmalar görnüşinde-de halk arasyna ýaýrandyr. Olary aýdyjylar ýatdan, bagşylar-aşyklar, ozanlar aýdym edip aýdypdyrlar.

Fuzulynyň “Leýli – Mejnun ” poemasyndan täsirlenip Nurmuhammet Andalyp “Leýli – Mejnun” dessanyny döredipdir.

Şahyr türkmen diline uly ähmiýet beripdir. Bu diliň şireli, şirin labyzlydygy barada bir goşgusynda şeýle diýýär.

Ol sebäpden farsi lafzilä çohdur nazm kim,
Näzmi-näzik türk lafzilä ikän düşwar olur...
Mändä towfig olsa bu düşwari asan eýläräm,
Nowbahar olgaç tikändän bärki-kül izhar olur.

Şu ýerde şol döwürde arap, pars dilinde goşgy ýazmaklygyny ýörgünli bolandygyny belläp geçmelidiris. Şol kadadan çykyp türkmen dilini şeýle ýokary götermegiň özi hem şahyryň bu dile bolan söýgüsiniň ýokarydygyny görkezýär.

Fuzulynyň goşgy ýazmaklygynyň ussady bolandygyny aşakdaky setirlerden hem görmek bolýar.

Ähli magşuk bimarynyň derdine bagş etdi derman,
Neçün kylmaz maňa derman, meni bimar sanmazmy.

Aýralykda ýanar janym, ganly ýaşyn döker gözler.
Oýandy il pyganyndan, gara bagtym oýanmazmy.

Bu setirleriň üsti bilen şahyr özüniň ýüregindäki söýgüsini, gamyny, yşkyň jepasyny şeýle bir gelşirip beýan edýär welin, şygry sungatynyň jadysyna haýran galýarsyň. Okyjyny şeýle täsir astyna düşürip bilýän şirinlik, duýgylary nepis açyp görkezýän ussatlyk her bir şahyra başardyp duran zat däl. Hut şol başarnyk üçin, pikirini aýdyň we çeper beýan edip bilenligi üçin hem şahyryň goşgulary biziň döwrümize gelip ýetipdir. Halk hakydasynda özüniň mynasyp ornuny tapypdyr.

Şahyryň döredijiliginde döwründe alymlara, şahyrlara sarpanyň pesdigine nägile garaýyşlar bar. Sebäbi şahyrlar, alymlar jemgyýetde özüniň mynasyp ornuny gazanmagy başarypdyrlar, olary ünsden düşürmeklik şol döwürdäki oňuşyksyzlyklaryň, nogsanlyklaryň möwç alandygyndan habar berýär

Eger şygryň gadryn bilmeşe döwrän,
Akmaklykdan özi çeker köp nogsan

diýip, döwrüniň adalatsyzlyklaryny ýazgarýar.

Fuzulynyň şygrylarynyň baş temasy yşk-söygi hakda bolup, onda aşykdyr-magşugyň bir-birine ýetmek üçin başdan geçirýän güzaplary, olaryň ruhy ahwallry, oý-pikirleri, arzuw-umytlary birin-birin suratlandyrylýar. Şonda olar döwür, ýaşäýän jemgyýetleri hakda-da, adamkärçilik, dost-doganlyk hakda-da öz garaýyşlaryny

aýan edýärler. Şahyryň liriki gahrymanynyň ýşgynyň päk we arassa, şeýle-de güýçlidigi barada şeýle setirler bar:

Mende Mejnundan zyýada güýçli ýşgyň bady bar,
Päk ýürek aşyk menem, Mejnunyň emma ady bar.

Uçma gapyl söýgi gögünde, meniň köňlüm guşy,
Bu çölüň owlaklarynyň ençeme köp saýýady bar.

Şu setirlerden görnüşi ýaly, aşygyň ýşgy Mejnunyň ýşgyndan has zyýada, ýöne söýgi gögünde köňül guşynyň erkin uçmagyndan aşyk heder edýär, sebäbi, bu çölüň owlaklarynyň awçysy köp.

Şahyr adamzat gözelligini ähli zatdan öňde goýýar.

Menden, Fuzuly, isteme eşgary-medh-u zemm,
Men aşygam, hemişe sözüm aşyganadyr.

Fuzulynyň goşgy setirlerinde dünýäde men-menlik satýan, özüni hemmelerden güýçli saýýan şalara, sultanlara ýüzlenip “siz bir baýguşşyňyz, dünýä harabadyr” diýip, olaryň hakyky keşbini açyp görkezýär we olara özüçe gaýtawul berýär, olary adalata çagyýar.

El olub sultan, deýän dünýäde mändän geýri ýoh,
Sän säni bir, jügd bil, dünýäni bir wiränä tut.

Fuzuly türki diwanyna giren gazallarynyň ählisini bir döwürde ýazmandyr diýip aýdyp bolar. Oňa giren şygrylaryň köpüsi ýaşlyk, ýetginjeklik ýyllarynda döredilip, birnäçesiniň has soňra, ýagny ýaşynyň durugşan döwründe, hat-da ondan hem soň ýazylandygy duýulýar. Gündogar şahyrlarynyň belli-bellileri gartaşan wagtlarynda şygrylaryny bir ýere jemläp, diwan döredipdirler. Fuzuly hem bu edebi ýörelgä eýeripdir. Şahyr gazallar diwanynyň girişinde şygrylaryny bir kitaba jemleýşi barada şeýle maglumat beripdir:

“Bir gün serwi boýly bir gözel gyz sallana-sallana ýöräp, meniň ýanyma geldi hem-de hoş sözler bilen ýagdaýymy sorap göwnümi aldy. Menden ene dilimde gazallar diwanyny düzmegimi

haýyş etdi. Men-de onuň sözünü hesihat hökmünde kabul etdim. Ýaşlyk ýyllarymda ýazan dagap giden gazallarymy ondan-mundan toplaşdyryp bir diwana jemledim”.

Şu aýdylanlara esaslanyp, şeýle netijä gelmek mümkin. Şahyryň gazallarynyň köpüsi onuň döredijiliginiň irki döwründe ýazylypdyr. Ol sygyrlar köp wagtlap tertibe salynmadyk görnüşde saklanyp gelipdir hem-de şahyryň gartaşan döwründe diwan görnüşinde tertipleşdirilipdir.

Fuzulynyň gazallaryny many-mazmunyna garap, olary dört topara bölmek mümkin:

Yşk-söýgi hakyndaky gazallar.

Syýasy-jemgyýetçilik, pelsepe garaýyşly gazallar.

Oýlanma, pikirlenme äheňindäki gazallar.

Doga okamak, alkyş-dileg etmek äheňindäki gazallar.

Şahyryň yşk-söýgi hakyndaky gazallary-da birnäçe maýda toparlara bölünýär: yşk-söýgüniň waspy; aşygyň magşugyna bolan söýgüsiniň beýany; yşk-söýgi ýolunyň çetnligini, azap-güzabyny teswirlemeginiň beýany; bu ýolda her-hili jebir-jepa, azap-güzaplara döz gelmesiniň teswirlenmesi, aşygyň oz täleýinden, bagtyndan, pelekden edýän şikaýatynyň çekýän nalasynyň beýany...

Fuzulynyň wasp edýän söýgüsi many-mazmuny babatdan beýik ruhy ahwal bolup, ol iň eý görülýän mukaddeslikdir. Bu söýgi bagtyň gelmegi, ähli arzuw-umytlaryň hasyl bolmagy, ýaşayşyň bezegi hasaplanýar. Hat-da şahyr tumara ýazylan ýazgylarda-da öz goşgy setirlerini, onda öz adyny-da görendigini guwanç bilen ýatlaýar:

Ýazanda Wamyg-u, Perhad-u Mejnun waspyn ähli dert,
Fuzuly adyny, gördüm seri-tumarda ýazylmyşdyr.

Şahyr rubagy ýazmaklygyň ussady bolupdyr. Onuň rubagylarynyň köp bölegi gőzelligi wasp etmeklige, söýgüniň manysynyň wepadadygy barada aýdylýar. Fuzuly ýar jemalyny wasp edeninde ajaýyp meňzetme serişdelerini, özboluşly peýdalanýar.

Aý on dördi bolup tapanda kemal,

Görse, özünde ýok sendäki jemal,
Erbet hala ýetdi horlanyp gamdan,
Ilki doly eken, soň boldy hilal.

Fuzuly bu setirleriň üsti bilen ýar jemalyny wasp etmekligiň nusgalyk derejesini görkezýär. Şahyryň wasp edýän gözeliň jemalyny gören asmandaky dolan aý, kemsinip inçelýär. Adatça şahyrlar gözeli wasp edenlerinde ony aýa deňeýärler. Fuzulyň çeperçilik bilen wasp edýän gözeli bolsa beýleki şahyrlaryňkydan has ýokary galýar. Sebäbi bu ýerde wasp edilýän gözeliň owadanlygy aýyň görkünden has zyýada.

Tagmyry baka-ýu jemi-mal etdiň tut,
Her arzuwy etdiňse, aňa ýetdiň tut,
Gün ömür bakasyňa tutulmaz umyt,
Her hal ile geldiň kibi gitdiň tut.

Şahyr bu rubagysynyň üsti bilen adam oglunuň bu dünýä gelip adam ýaly ýaşamagynyň maslahatyny berýär. Adama ömrüň baky berilmeýänligini, onuň bakylygyna umyt edip durman, ömrüňi manyly ýaşamagyň aladasynda bolmagy pent edýär. Türkmende “Il bilen gelen toý-da baýram” diýen pähim bar. Şahyryň rubagysynyň 3-4nji setirlerinde şol pähimdäki ýörelgeler öňe sürülýär.

Muhammet Fuzulyň döredijiliginde esasy orny onuň “Leýli-Mejnun” poemasyň tutýandygyny öň belläp geçipdik. Şahyryň bu poemasyň baş gahrymany Mejnun onuň liriki goşgularynda hem köp gabat gelýär. Mejnun köplenç şahyryň yşky dünýäsiniň ruhy hemaýatkäri bolup çykyş edýär,

Mejnun kibi köpler söýgi höwäsin etdi weli,
Dözmedi derdine kimse, men bu gedadan gaýry.

“Leýli-Mejnun ” poemasy Fuzulyň döredijiliginiň seresi hasaplanylýar. Gündogar ertekisi esasynda ýazylan bu eser ilkinji gezek 1188-nji ýylda Nyzamy Genjewi (1141-1209) tarapyndan işlenilýär. Gündogarda Leýli we Mejnunyň söýgüsi hakyndaky

hekaýanyň uzak taryhy bar. Hekaýanyň özeni ilki halkyň içinden çykydyr. Nyzamy Genjewiden soň bu hekaýany Hysrow Dehlewi, Abdyrahman Jamy, Alyşir Nowaýy, Fuzuly we Nurmuhamet Andalyp ýaly şähirlar kämil derejede işläpdirler. Umuman, sekiz asyryň dowamynda Gündogar halklarynyň on altysynyň dilinde 130-a golaý “Leýli-Mejnun” ýazylypdyr. Bu eser pars hem-de türki dilde has-da köp işlenipdir. Ony 64 şahyr pars dilinde, 39 şahyr türki dilde işläpdir.

Muhammet Fuzuly “Leýli-Mejnun” poemasyny ýazanda özünden öň bu eseri döreden şähirlar bilen ýakyndan tanşypdyr. Olardan birnäçe zatlary geregiçe öwrenipdir. Nyzamy Genjewi VIII asyrdan araplarda dörän Leýli hem Mejnun hakdaky gam-gussaly hekaýat-rowaýat esasynda öz eserini ýazanda, haýsy çeşmeden peýdalanandygyny aýtmayar. Her halda ol bu hekaýatyň inäýbaşy eserleriň biri bolup durýandygyny ýörite belläp geçipdir:

Ýagşy dessanlaryň baş sahypasy,
Gözellik älemniň täk beýik şasy.

Fuzuly “Leýli-Mejnun” eserini ýazmakda Nyzamy Genjewidir, Alyşir Nowaýyny öz halypasy hasaplandygy öz-özünden düşnükli bolsa gerek. Şahyr bu eserini döredijiliginiň kämilleşen döwründe, 1536-njy ýylda döredipdir. Ol bu hakda öz poemasynda şeýle maglumaty berýär:

Taryhyna düşdüler muwapyk,
Bir olmak ilen iki aşyk.

Bu setirlerdäki “Bir” hem “Aşyk” sözleri arkaly eseriň ýazylyş taryhy berilýär. “Aşyk” sözüniň harplarynyň san belgileri 471-e deň. Ony iki esse köpeldip, üstüne biri goşsaň ebjet hasaby bilen 943 çykýar. Ol milady ýyl hasabynda 1536-njy ýyl bolýar.

Şahyryň poemasynyň umumy möçberi 3200 beýtden, 6400 setirden ybarat.

Fuzuly bu arap ertekisini täzedən işlände, ony halk döredijiligi eserleriniň gowy nusgalary hem-de öz döredijilik ussatlygy bilen baýlaşdyrypdyr, onuň göwrümini artdyrypdyr.

Şahyryň “Leýli-Mejnun” poemasynda feodalizm zamanasynda jemgyýet bilen şahsyýetiň arasynda dowam eden gapma-garşylyklar, şol gapma-garşylyklar zerarly Leýlidir Mejnunyň başdan geçiren hasratlary, çeken azap-güzaplary beýan edilýär. Olar maksatlaryna ýetip bilmeseler-de, azat-erkin söýgi ugrunda gaýduwsyz göreş alyp barypdyrlar.

Leýli bilen Mejnun ýaşlykda bile okap, biri-birini söýýärler. Olar bagtly durmuş gurmak barada süýji arzuw-umyt edýärler. Emma ýaşan jemgyýetinde dowam eden adalatsyzlyklar, öňden gelýän döp dessurlar olaryň bagtly bolmaklaryna, göwün isleglerine görä biri-birine gowuşmaklaryna, durmuş gurmaklaryna ýol bermeýär.

Mejnunyň kakasy ogluny öýli-işikli etmek üçin, Leýliniň atenesiniň ýanyna gudaçylyga baranda, olar oňa razylyk bermeýärler, guda bolmaýarlar. Şondan soňra aşyk-magşuklaryň durmuşynda ahyry görünmeýän gam-gussaly günler başlanýar. Olara duşuşmana rugsat bermeýärler. Şonda-da asyk-magşuklar tutan maksatlaryndan, mukaddes söýgüsinden dänmeýärler.

Mejnunyň kakasy oglunyň howsala düşüp ýörşüne dözmän, ony ýşk hasratyndan gutarmak üçin Kābā zyýarata äkidýär. Kakasy oglunyň söýgüni unutmagy, özüni bu höwesden gutarmagy sorap doga okamagyny talap edeninde, Mejnun onuň tersine dileg edýär. Şonda Mejnun “Meni ýşk bilen aşna et, bir dem hem meni ondan jyda düşürme” diýip, Kābāniň gara daşyna nalyş edýär. Şonda ol şeýle diýýär:

Ýa, Reb, beläýy-ýşk ile kyl aşna meni,
Bir dem beläýy-ýşkdan etme jyda meni.

Şeýlelikde, şahyr öz gahrymanynyň arzuw-umytlarynyň şol döwürde dowam eden adalatsyzlyklar bilen deň gelmeýändigini tekrarlamak isläpdir. Şondan soň Mejnun öz döwürdeşleriniň arasynda, şol jemgyýetde ýaşamagyň agyrdygyna doly göz ýetirýär, hem-de adamlardan, jemgyýetden daşlaşýar, daglara, düzlere, çöllere

baş alyp gidýär. Şol ýerlerde mekan tutýar, wagşy janly-jandarlara, guş-gumrylara goşulyşyp gidýär. Ol şondan soň ata-enesiniň dakan Kaýys adyny hem ýitirýär, däli-diwana, jynly diýen manyda Mejnun adyny alýar. Bu ýagdaýdan soň Mejnunyň kakasy bialaç galýar. Çykgynsyz derde uçraýar.

Mejnun şeýle agyr halda ýaşasa-da belent adamkärçiligi, ynsanperwerligi, ruhy päkligi, söýgä wepadarlygy özünde saklaýar.

Yşk-söýgi, aşyk-magşuklyk zerarly Leyliniň başyna düşen ýük Mejnunyň başyna düşen kynçylykdan ýeňil däl. Ýaşayan döwrüniň gelin-gyzlar babatda agyr şertleri goýýandygyna garamazdan Leyli özüniň adamkärçilik mertebesini gorapdyr, özüniň hak-hukugynyň, söýgüsiniň elinden alynmazlygy ugrunda göreşipdir. Her halda ol halk arasyndan erkin çykyp, jemgyýete gapma-garşy gidibem bilmeýär. Ýeke-täk hossary enesi bolup galyberýär. Onuň hem elinden gelýän zat ýok.

Leyli şeýle ýagdaýda başyna düşen ruhy agyrlyklary, azap-güzaplary çekmäge döz gelýär. Öz söýgüsi ugrunda ýanbermez söweş alyp barýar. Ol täleýe, kysmata kaýyl bolup oňubermeýär.

Fuzuly Leyliniň ruhy dünýäsini açyp görkezmekde onuň iç gepletmelerini, oýlanmalaryny beýan etmäge uly orun beripdir. Onuň ýanyp duran şeme, şemiň ýagtysyna gelen perwana (kebelege), garaňky gijelere, aýdyň ýyldyzlara ýüzlenip aýdýan sözleriniň üsti bilen onuň söýgä, bolan garaýyşlaryny nepislik bilen beýan edipdir. Ol şeme ýüzlenip, men hem wepadarlykda saňa meňzeýärin. Ýöne sen, diňe gije ýanarsyň, men bolsa, hem gije, hem gündiz köýýärin diýýär:

Men hem saňa meňzärem wepada,
Belkä nice mertebe zyýada.

Sen gije heman ýanarsyň, eý, zar,
Men gije-ýu gündizem griftar.

Leyli perwana ýüzlenip, sen erkana pyrlanyp, uçup-gonup ýörsüň, gije bolsa, söýgüliň bilen görüşýärsiň, men bolsa, tutulan guş ýaly, öýde baglanyp otyryn, hem-de gije-de, gündiz-de söýgülimi

group bilmeýärin diýip, zarynlaýar. Şular ýaly agyr halda ýaşaýandygynyň üstesine-de Leýlini Ibni Salama durmuşa çykarýarlar. Ol şonda bialaç öňden gelýän döp-dessury berjaý etmäge mejbur bolýar.

Leýli bilen Mejnuna ýakyndan kömek edýän Zeýt halypa bolýar. Ol hemişe aşyk-magşuklaryň hal-ýagdaýyndan habar alyp durýar. Olaryň başyna düşen agyryklary ýenletmek üçin elinden gelen kömegi gaýgyрмаýar.

Leýli hem Mejnun ýaşan döwürlerinde öz tutan maksatlarynyň, eden arzuwlarynyň hasyl bolmajagyna akyl ýetirseler-de, olar alyp baran göreşlerini gowşatmandyrlar, päk söýgüleri ugrunda göreşipdirler. Ine, şu beýik hakykaty yandyryjy hem düşnükli, ýokary çeperçilikli beýan edip bilendigi üçin, Muhammet Fuzulynyň “Leýli-Mejnun” eseri henize-bu güne çenli elden düşürilmän okalyp gelýär.

Poemanyň ahyrynda Fuzuly çuňňur pelsepä ýugurlan setirlerinde özüniň dünýä baradaky, döwri bilen baglanyşykly söhbetini beripdir. Bu ýerde ýöredilýän pikirler, bir tarapdan, Fuzulynyň öz zamanasynyň beýik pelsepeçisi bolandygyny, ösen dünýägaraýyşly bolandygyny, ikinji tarapdan, onuň batyrğaýlygyny hem şeýle batyrgaý pikirleri ýokary çeperçilik bilen bermegi başarandygyndan habar berýär.

Ahwalyma gara, köňlüm ýaradyr,
Zamanaň gamyndan bagrym paradyr.

Çeper söze laýyk dälär bu ahwal,
Ynsap et, şonda-da oturmadym lal.

Fuzulynyň “Leýli-Mejnun” poemasyňy şu temada Nowaýynyňkydan soň türki dilde özüne çenli ýazylan eserleriň hiç biriniň-de galyp bilmedik derejesine ýeten, ähli babatda kämil nusga hasaplamak bolar. Şonuň üçin hem şahyryň bu poemasy özünden soňky bu temany işlän şahyrlar üçin esasy nusga bolup durýar.

Muhammet Fuzuly özünden soňky şahyrlar üçin uly bir edebi mekdep goýup gidipdir. Türkmen nusgawy şahyrlarynyň köpüsi

beýik söz ussadyňyň şol edebi mekdebiniň ýörelgelerine eýeripdirler. XVIII-XIX asyr türkmen şahyrlary Magtymguly Pyragynyň, Nurmuhamet Andalybyň, Mahmyt Gaýybynyň, Seýitnazar Seýdiniň, Mollanepesiň döredijiliginde Fuzulynyň täsiri has-da aýdyň duýulýar. Olar döwrüň talabyna görä halypalarynyň döplerini ösdürpdirler hem-de baýlaşdyrypdyrlar. Andalyp bilen Gaýyby Fuzulynyň gazallaryna tahmys hem düzüpdirlər.

Fuzuly 1556-njy ýylda Kerbalada aradan çykýar. Ony Ymam Hüseyiniň aramgähinde ýerleýärler.

Geçmişde ençeme şahyrlarymyz türkmen topragyndan uzaklarda ýaşasalar-da, olaryň eserleri öz döwründe-de ondan soň hem türkmen okyjylaryna gelip ýetipdir. Muhammet Fuzulynyň eserleri hem öz ýaşan zamanynnda Türkmenistana hem-de dünýäniň beýleki ýerlerinde ýaşayan türkmenlere gelip ýetipdir. Onuň eserlerini türkmen we beýleki hatdatlar yzygider göçürüp, halk arasyna giňden ýaýradypdyrlar. Ýöne şol döwürde ýazylan golýazmalaryň köpüsi biziň günlerimize gelip ýetmändir. Olaryň iň gowy nusgalary başga-başga ýerlere äkidilip, olar dünýäniň çar künjüne ýaýrapdyr. Azerbaýjan edebiýatşynasy M. Soltanow “Fuzuly we Nowaýy diwanynyň bir golýazmasy” atly makalasynda 1054-nji hijri, 1644-nji milady ýylynda Maryda Döwletşah Ibn Hasan atly bir hatdatyň Fuzulynyň diwanyny ýazandygyny, häzir bolsa onuň Azebaýjan Ylymlar akademiýasynyň golýazmalar hazynasynda saklanýandygyny habar beripdir. Fuzulynyň eserleri baryp XVI-XVII asyrlarda ökde hatdatlar tarapyndan göçürilip, golýazma şekilinde, XVIII-XIX asyrlarda bolsa daşbasma görnüşinde Gündogara giňden ýaýrapdyr. Şahyryň kitaplary uzak Yrak ülkesinden ata watany bolan Türkmenistana-da gelip ýetýär. Olar häzirki günlere çenli obalarda aýawly saklanylyp gelinýär. Şahyryň eserleriniň, iň irki golýazmalarynyň türkmen topragynda göçürilmegi, halkymyzyň bu babatda beýik söz ussadyna, onuň edebi mirasyna örän uly sarpa goýýandygyny kepillendirýär.

Fuzulynyň eserleriniň Türkmenistandaky we Orta Aziýadaky ýaýrawy barada Ýazberdi A. “Köne türkmen basma kitaplary” atly işinde şeýle maglumatlary getirýär. “1534-nji ýylda Osman inperiýasy Yragy basyp alandan soň, bu döwletde ýaşayan

türkmenleriň dili ikä, ýägny halk we ýazuw diline bölünipdir. Ýazuw dili osman (türk) diliniň täsirine düşüpdür. Häzir hem Yrakda ýaşayan türkmenler öz eserlerini türk dilinde ýazýarlar. Ýöne Fuzulynyň dili arassa türkmen dili bolupdyr. Bu bolsa şahyryň eserleriniň golýazma we neşir edilen görnüşlerinde iň köp ýaýran ýeriniň Türkmenistan we Orta Aziýa bolmagynyň sebäbini düşündirýän esasy delildir.

Yokarda getiren taryhy maglumatlaryň üstüne biz ýene-de bir zady goşmak isleýäris. Fuzulynyň taýpadaşlary bolan baýatlaryň biziň günlerimizde-de Türkmenistanyň Atamyrat, Garabekewül, Birata, Saýat, Halaç we beýleki käbir etraplarynda ýaşayandyklarydyr”.

Fuzulynyň eserleri öz ýaşan döwründe hem tizlik bilen Orta Aziýa, Kawkaza, Yraga we Gündogaryň beýleki ülkelerine ýaýrapdyr. Şahyryň eserleriniň XVII asyrdan Türkmenistana ýaýrandygyny onuň köne golýazmalary habar berýär. Fuzulynyň bize gelip ýeten iň köne golýazmalarynyň biri Türkmenistanda, Maryda ýazylan kitapdyr. Bu maglumatlar Fuzulynyň eserleriniň Magtymguly dünýä inmezinden azyndan bir asyr oň türkmenleriň arasynda meşhur bolandygyna şaýatlyk edýär. Häzir Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistan Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda otuzdan gowurak bukjada Fuzulynyň eserleriniň golýazmalary hem-de daşbasma usulynda neşir edilen kitaplarynyň ençeme nusgalary saklanylýar. Şeýle hem şahyryň şygrylar diwanynyň hem iri eserleriniň golýazmalary dünýäniň London, Pariž, Watikan, Sanktpetrburg, Daşkent, Bakuw ýaly dünýäniň iri ylmy hem medeni merkezleriniň kitaphanalarydyr golýazmalar hazynalaryna düşüpdür. Hat-da Fuzulynyň eserleriniň golýazmalary Hindistana, Arap ýurtlaryna-da baryp ýetipdir. Muhammet Fuzulynyň öz eli bilen ýazan golýazmalary XVII asyryň başlarynda sefewileriň köşgünde saklanypdyr. Bu barada Şaapbasyň kitapdary (kitaphanaçysy) özüniň “Menzmeul-häwes” kitabynyda habar beripdir.

1928-nji ýyldan bäri Fuzulynyň diwanlary, “Leýli-Mejnun” eseri aýry-aýrylykda hem-de birleşdirilen görnüşde 33 gezek neşir edilipdir. Olar esasan hem Ýstambulda, Töwrüzde , Daşkentde, Müsürde, Yrakda we beýleki ýerlerde çap edilipdir. Olar şahyryň

edebi mirasyny öwrenmekde gymmatly hem ygtybarly çeşme bolup durýar.

Fuzulynyň edebi mirasy özünden soňky türkmen nusgawy edebiýatyna şeýle-de beýleki türki kowumlaryň çeper döredijiligine nusga bolup hyzmat edipdir. Onuň edebi ýörelgelerine kän-kän şahyrlar eýeripdirler. XVIII-XIX asyr türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde onuň täsirlerini has-da aýdyň duýmak bolýar. Nurmuhamet Andalyp, Magtymguly, Mahmyt Gaýyby, Seýitnazar Seýdi, Gurbandurdy Zelili, Mollanepes we beýlekiler Fuzulynyň goşgularynyň äheňinde şygrylar döredipdirler, tahmyslar düzüpdirler.

Fuzulynyň goşgy setirlerine ýüzlenip göreliň:

Görmedim jan çekip köňül sapasyn,
Sözüm häzir tapmaz laýyk bahasyn.

Eger-de bolsady hyrydar söze,
Müň gizlin haznany çykardym ýüze

Magtymgulynyň goşgularynda hem aşakdaky ýaly setirler bar,

Sözüm aňlan ýok diýp ümsüm oturma,
Jahan giňdir çendan bilen-de bardyr.

Sözüm nesihatdyr, bir gulak salyň,
Bendesi men söze hyrydar guluň

Muhammet Fuzulynyň eserleri gymmatly edebi hazyna bolmak bilen, baş ýüz ýyla golaý wagt bäri nesilleri terbiýeläp gelipdir. Onuň eserleri okuw kitaplary hökmünde ulanylmak bilen ylym-bilimi ösdürmäge-de hyzmat edipdir. Şahyryň çeper döredijiligi häzirki wagtda hem gymmatyny ýitirmän gelýär.

Muhammet Fuzuly özüniň baý hem köp taraply edebi mirasy bilen diňe bir türki kowumlaryň edebi mirasyna däl, eýsem dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna-da önjeýli goşant goşupdyr.

Ata-babalarymyz tarapyndan sarpalanyp biziň günlerimize çenli gelip ýeten, döredijiligi öwrenilse ýaşlary terbiýelemekde nusga bolup biljek şahyrlaryň edebi mirasy häzirk wagtda giňişleýin halk köpçüligine ýetirilýär. Bu bolsa ýaşlarda ruhobelentlik, watansöýüjilik, päk söýgä bolan ynam, halal zähmete bolan söýgi duýgylaryny kämilleşdirmekde görelde mekdebi bolup durýar.

ÝOLGULY ENISI

XVI asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen görnükli türkmen şahyrlarynyň biri hem Ýolguly Enisidir. Olözünüň döredijiliginiň ýaýrawy bilen Hiddistandan has uzaklarda hem tanalypdyr. Ýolguly türkmenleriň şamly diýen taýpasyndan bolupdyr. Onuň haçan we nirede doglandygy barada anyk maglumat ýok. Çeşmelerde berilýän takmyny maglumatlara görä, şahyr XVI asyryň 30-40-njy ýyllarynda Horasanda doglupdyr diýlip aýdylýar. Ol ilki Hyrayda ýaşap şol ýeriň gubernatory Alyguly hanyň ýanynda kitaphanaçy bolup işläpdir. Alyguly hem Ýolgulynyň taýpadaş türkmenlerinden eken. Ýolgulynyň işlän ýeri kitaphana bolansoň köp edebiýatlar bilen tanyşmana, peýdalanmana mümkinçiligi bolupdyr. Ol ýaşlykda goşgy düzmek bilen gyzyklanyp ugraýar we Hyradyň tanymal adamlarynyň göwnünden turýan goşgulary düzüp başlaýar. Çeşmeleriň habar bermegine göre, Hyratda gazal boýunça şahyrlaryň arasynda geçirilen bäsleşikde Ýolguly tejribeli şahyrlaryň öz goşgularyny makullamagyny we ykrar etmegini gazanypdyr.

Ýolguly ýaşka düzen şygylarynda Jahy diýen tahallusy ulanypdyr. Emma onuň bize gelip ýeten eserleriniň ählisinde Enisi diýen tahallusa duş gelinýär. Käbir maglumatlara görä Ýolgula bu tahallusy soltan Ybrahym Mürzä wepadarlygy üçin dakypdyr. Munuň özi “dostlukly”, “wepaly” diýen manyny aňladýar. Şahyr Enisiniň şöhraty baryp orta ýaşlarynda Horasanyň çäklerinden has daşa gidipdir. Onuň ady şahyryň öz ýaşan döwründe düzülen

tezkireleriň we şygyrlar ýygyndylarynyň sahypalarynyň bezegi bolupdyr. Enisiniň kalligrafik hünärinden gowy baş alyp çykandygy barada aýdylýar. Şonuň üçin ol özüniň hususy diwanyny-da örän sünnäläp göçüripdir. XVI asyryň ikinji ýarymynyň ortalarynda, özbek hökümdary Abdulla han Horasany basyp alan wagtynda, şahyr ýesir düşüpdir we Mawerannahra äkidilipdir. Şol wagtda Enisiniň Hindistana gelmezinden öň ýazylan essrlerinden ybarat bolan şygyrlar diwanynyň ýok bolandygyny şahyryň dosty, taryhçy Nahawandy gynanç bilen ýazýar. Nahawandynyň habar bermegin görä, Enisiniň saklanyp galan eserleriniň ählisi Hindistana gelenden soň düzülipdir.

Enisi ýesirlikde, takmynan, bir ýyldan gowrak bolupdyr Şahyr ýesirlikden azat edilenden soň, ýygy-ýygydan kä şeýbanidleriň, käte sefewidleriň eline geçýän Hyratda artyk galmazlyk üçin, Hindistandan özüne gaçybatalga gözleýär. Şeýlelik bilen, ol Baýram hanyň ogly Abdurahym hany gurşap alan töwerege düşýär. Abdurahym şol wagta çenli Akbaryň dostlarynyň hem-de köşkdäki täsirli şahslaryň biri bolupdyr. Ol özüni ylma we sungata uly hormat goýýanlygy bilen Mogol Hindistanyndan daşarda-da şöhratlanypdyr.

Öňde ýatlaýşymyz ýaly, Abdurahym zehinli şahyr bolupdyr, edebiýaty we sungaty hormatlapdyr. Onuň ajaýyp kitaphanaly köşgünde zehinli şahyrlar, sazandalar, sungat işgärleri toplanypdyrlar. Enisi bu ýerde ýene öz söýgüli işini- kitaphanaçylyk kärini ýoredýär. Şahyr Lahorda öýlenipdir. Biz onun eserlerindäki maglumatlardan oglunyň bolanlygyny bilýäris. Şahyr ogluny döwlet gullugyna taýynlamaga meýillenipdir. Ýöne ona köşk şahyrynyň hünärini saýlap almazlygy pugta maslahat beripdir. Çeşmeleriň tassyklamagyna görä, Yolguly Enisi batyr urşujy hem bolupdyr. Suheýli Habaş bilen bolan bir gezekki söweşde Enisiniň görkezen edermenligi Abdurahymyň baştutanlyk edýän urşujylarynyň ýeňmegini üpjün edipdir. Enisi ömrüniň ahyrky ýyllaryny köşk gullugyna bagyşlapdyr. Nahawandynyň aýtmagyna görä, ol şol ýyllarda bütinleýin diýen ýaly şygyr ýazmandyr. Enisi, ýaşı bir çene baransoň, 1607-nji ýylda Burhanpurda aradan çykypdyr. Yolgulynyň öz ene dilinde eser döredenligi ýa-da döretmenlini barada häzir bir zat aýdaýmak kyn. Şahyryň ýaşlyk ýyllarynda ýesirlikde bolan

wagtlary ýazan eserleriniň ýok bolmagy bizi diňe bir onuň irki şygrylarynyň hili hakda aýtmak mümkinçiliginden däl, şeýle hem onuň türkmen dilinde şygrylary bolupmy diýen soraga anyk jogap bermek mümkinçiliginden-de mahrum, edýär. Şahyryň ygtyýarymyzda bar bolan parsy dildäki kasydalary, gazallary, rubagylary onuň açyk hem-de özboluşly zehinine, şübhesiz, şaýatlyk edýer. Ýolgulynyň şahyrana döredijiligi onuň eserleriniň gurluşynyň nepisligi, we pikiri aňlatmagyň özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Şahyr ýaşan zamanasynyň ylmly adamlarynyň biri bolupdyr we onuň okumyşlygy öz deredijiliginde şöhlendirilipdir. Enisi nusgawy edebiýatyň iň gowy däplerini dowam etdiripdir, bu ýagdaý onuň kasydalarynda has aýdyň görünýär.

Enisiniň çeşmelerde saklanyp galan kasydalary hanlaryň hany Abdurahyma bagyşlanypdyr. Enisi kasydalaryny ýazanda Unsurý, Farruhy, Hakany we Enweri ýaly gadymy şahyrlara eýeripdir.

Enisiniň kasydalarynyň başy dabaraly joşguna beslenmek bilen, her bir beýtde diýen ýaly metaforalary ulanmak bilen kasydanyň ahyryna çenli başdaky joşgunly dabarany saklamagy başarypdyr. Şeýle ýagdaý, kähalatlarda, beýt sany ýüzden hem agdyklyk edýän goşguda bolupdyr. Şunlukda, şahyryň kasydalarynyň ahlisinde hoşgylykly adamlary wasp etmekden ybarat bolupdyr. Enisiniň 999 (1590-1591)-njy ýylda hanlaryň hanyna bagyşlap ýazan kasydasynda mysal hökmünde salgylanmak bolar:

Patyşalygyň dabarasyna we ferwerdiniň (ýaz paslynyň ilkinji aýy) baýramçylygyna seret!

Indi söýgi we mähirlilik özüne buýsanýar, duşmançylyk däl,
Ýaz howasy dünýäni şeýle bir özüne ýesir edipdir.
Hatda laçyn-da käkiligiň, saýraýsyna göwün berýär.

Görnüşi ýaly Enisi bu kasydasynda dabaradaky mähirli we hoşroý gatnaşyklary suratlandyrmak bilen, hoşgylyk adamlaryň we penakerleriň gadyr-gymmatyndan başlap, öz başdan geçirmelerine çenli ýazyp görkezmägi başarypdyr. Enisi kasydalarynda Hakanynyň parsy dildäki edebiýatda giňden belli bolan ajaýyp eserleriniň ölçegini we rifmalaryny ýygy-ýygydan peýdalanypdyr. Hakanynyň

“Medaýynyň harabalyklary” diýen eserine öz gurluşy boýunça Enisiniň bir kasydasy örän ýakyn, ýöne Enisiniň bu kasydasy tematikasy taýyndan üýtgeşik.

Enisi parsy dildäki edebiýaty onat bilipdir, onuň iň gowy eserlerine guwanypdyr. Öz döwrüniň, köp şahyrlary ýaly, ol parsy poeziýasynyn gowy nusgalaryna jogap-öýkünme düzmek bilen hem gyzyklanypdyr. Enisiniň Hafyzyň gazallaryna çalymdaş nezire ruhunda ýazylan birnäçe gazaly biziň günlerimize gelip ýetipdir. Ol Hafyza aýratyn hormat goýupdyr. Bu barada şahyryň döwürdeşi we onuň şygryrlaryny toplaýjy, bize bireýýämden bári belli bolan taryhçy Abdylbaky Nahawandy şaýatlyk edýär. Şahyryň şeýle gazallaryna şu setirler bilen başlanýan gazaly hem degişlidir:

Söýgi derdi meni çemenden bigäne edýär,
Çünki gül syýahata ugrapdyr we bilbili özüne öý ýasaýar.

Umuman, Enisiniň gazallary gaýgy-gamly ýazylypdyr. Olarda “merhemetsiz söýgüliniň” döredýän aýrallyk, gaýgy-gam ýa-da horluk heňleri ýygy-ýygdydan gelýär. Şunuň bilen birlikde, Enisiniň gazallarynyň özlerini başga awtorlaryň gazallaryndan has tapawutlandyrýan bir aýratynlygy bar. Bu-watanda hem-de keseki ýurtda ykbalynyň keçligini ençeme gezek gören Enisiniň gazallarynyň didaktiki esasydyr. Ynha, şoňa häsiýetli bolan gazal:

Meniň hemme jenaýatlarym dostlaryň ýanynda öwüt-nesihatdyr,
Sada göwün adamyň aýby akyllý adam üçin aýnadyr,
Söýgi meni satdy, emma bilmedim,
Satyn alan kim we baham näçe.
Aşygyň gursagynyň içinde bir el gizlenipdi,
Ol bir-birine giç gowuşýanlaryň, işiniň çäresini tapýandy.

Şahyr keseki ýurtda ýesirlik durmuşynyň ahli hasratyny çekipdir. Ol “gam-gussany köp ýuwutdym” diýip, bu barada şeýle ýazýar:

Sada göwünlikden geçeniň gaýgysyny etme, eý, Enisi,

Ýagty günler we garaňky gijeler hakda sözlemegi bes et.

Şahyr Enisi öz sesine, ähli muşakgatlyklary başdan geçiren, “ençeme günäleri eden” adamyň sesine gulak asmaklary üçin jemagata ýüzlenip, ýat ülkelerde köp aýdymdar aýdypdyr. Emma watanyndan kowlan şahyryň bagtsyzlygyna düşüni biläýjek ukyply adamy ol şol ýerden tapyp bildimikä? Enisi bu barada şeýle diýýär:

Tolgunýanlaryň serhoşlugy içgiden we bulgurdan däl,
Sakynyň kesesi ýok, bu meýhanada şerap hem ýok.
Biz giriftar, Enisi, zähmetiňi zaýalama,
Her kimiň ölüm ukysy gelse, bu ertekä gulak asmaz.

Emma Enisi öz aýdymlaryny aýtmagy-da, ýekeliğiň nähili agyr bolýanlygy barada adamlara arzy-halyny aýtmagy çeper beýan etmegi başarypdyr. Şonuň bilen ol bir hatarda öz döwürdeşlerine öwüt-nesihatlar edipdir.

Kähalatlarda özüni ykmanda durmuşda ýaşamaga mejbur eden “takdyrynyň başyna getirenleri barada aýy oýlanmalaryndan” soň, Enisi ýaşan döwrüniň adalatsyzlygy barada sussupes netijelere gelipdir:

Bu gamhanada şat göwün bilen ýaşap bolmaýar,
Gülüň ömrüniň azlygynyň sebäbi näme? Şat ýaşamak.
Döwürdeşler bilen gürründeş bolmak ömrüni gysgaldýar,
Muna Hyzyryň gizlin ýaşamagy indi şaýatdyr.

Enisiniň gazallarynyň birnäçesi gös-göni Abdurahyma ýüzlendirilipdir. Şahyr olarda “hanlaryň hanynyň gözüniň özünde özüni hemişe maşgalamaga çalyşýan görüpleriň şyltaklaryndan” güýçli şikaýat edýär.

Enisiniň döredijiliginde onuň terjygbentleri we terkiqbentleri aýratyn orun tutupdyr. Awtor umumy äheňi we poetik öwüşgini üýtgetmän, bir temadan ikinji tema endigan geçýär, ýagny: a) şahyr we söýgüliniň arasyndaky özara gatnaşyk; b) dostlugyň ähmiýeti; ç)

akyl we arzuw: d) çydamlylyk we netije; e) ähtiýalanlyk; f) wepallyk; g) horluk we başgalar. Mysal üçin, Enisiniň terjygbendiniň strofalarynyň biriniň terjimesini berýäris:

Ol ähtini bozdy, emma biwepa men,
Ol maňa zulum etdi, men sabyr etdim.
Menin bagtym ýaly, sen meni unudypsyň,
Men seni göwün arzuwym ýaly saýlap tutdum.
Seret, nähili günler görerin
Sen ýalydan juda düşsem.
Meniň ýaşayşymyň sebäbi kim diýerin
Eger hudaýdan utanmasam.
Seniň yşkyň tüýs ýürekden bolany üçin,
Menin halymy öz ornunda goýmady.
Otutyp, bir aýdyma başlaryn,
Çünki perdeden hiç hili owaz çykmaýar.

Enisi rubagylar hem ýazypdyr. Şahyr olarda Hindistanyň şäherlerinde gören zatlaryndan özünde galan täsirleri beýan edýär. Şahyryň rubagylarynyň çeperçiligi kämil däl.

Şahyryň döredijilik mirasynda rubagydan başga mesnewi hem (30 setirden gowrak) ep-esli ýer tutýar. Bu mesnewileriň mazmuny ýa şahyryň öz azaply durmuşyndan zeýrenmeginden ýa-da ogluna öwüt-nesihat bermeginden we oňa hoş niýetleri arzuw etmeginden ybaratdyr. Enisiniň döredijiligindäki öwüt-nesihat meselesi türkmen şahyrynyň terbiýelemek baradaky garaşsyzny öwrenmek nukdaýnazaryndan gyzyklydyr.

Enisiniň eserleriniň golýazmalaryna Hindistanda, Täjigistanda we Britaniýa muzeýinde duşmak bolar. Ol golýazma, çeşmelerde bellenişi ýaly, şahyryň mesnewi formasynda ýazylan “Mahmyt we Aýaz” atly poemasyňy öz içine alýar.

Öz eserleri bilen beýik Magtymgulynyň döwrüniň öň ýanyndaky edebiýatyn-XVI asyr edebiýatynyň ösmegi üçin esas döreden Halaty, Mewlana Şany, Baýram han we Ýolguly Enisi XVI asyr edebiýatynyň iň görnükli şahyrlary hasaplanylýar.

BERHURDAR TÜRKMEN

Türkmen edebiýatynyň taryhynda özüne mynasyp orun gazanmagy başaran şahyrlaryň biri hem Berhudar Türkmenidir. Berhudar pars edebiýaty pese düşen döwründe özüniň ajaýyp döredijiligi bilen edebiýat meýdanyna çykýar, ony ösdürmäge ýardam berýär. Berhudar Türkmeniň asly mekany Ferah bolupdyr. Ferah Horasan ülkesinde ýerleşip, şu wagtky Owganystana degişli bolupdyr. Berhudar Yspyhanda ýaşapdyr. Ol syýahat etmegi, halkyň arasyndaky ertekileri toplamagy, alymlar bilen söhbetdeş bolmagy maksat edinipdir.

Berhudaryň Horasanly türkmenlerden bolandygy barada onuň “Mahbubul Kulub” eseriniň girişinde aýdylýar.

Berhudar halkyň arasyndaky halk döredijilik eserlerini toplamak üçin Mara gelýär. Şol wagtky Marynyň häkimi Aslan han Berhudara kömek edýär. Berhudar iki ýyldan soň ýene-de Yspyhana dolanyp gelýär. Bu barada şahyryň özi “Mahbubul Kulub” eserinde şeýle ýazýar: “Birnäçe wagtdan soň watana söýgimiň penjesi hatyrymyň-hyýalymyň eteginden asylyp, Ispyhandan Horasana alyp gaýtdy. Ençeme wagt Ferahda mürzelik işi bilen meşgullandym, ondan Hyrada geldim, bu ýerde ep-esli keýpi-sapa sürenimden soň Maşada bardym, şondan Duruna gelip, ol ýerde üç ýyla golaý galdym”.

Şahyr Horasanda Goçandyň häkimi Garçgaý hanyň ogly Menuwçeher hanyň ýanynda bolýar. Şahyryň “Mahfal-ara” atly uly eseri bar eken, şol eser şu döwürde ýitýär.

Garçgaý han sefewidler döwründe, aýratyn-da şa Apbas I höküm süren wagtynda, goşun serkerdesi bolupdyr. Garçgaý han şa Apbas tarapyndan ýörite buýruk alyp, Erzirumy, Wan derýasyny osmanlylardan gorap saklamaga çalşan. Ol bitiren hyzmatlarynyň deregine ilki Azerbaýjanyň, soň bütün Horasanyň häkimligine bellenýär. Ol ölerden soň, ogly Menuwçeher han onuň ýerine geçirilýär.

Berhudar gezende adam bolupdyr. Ol halkyň arasyna aýlanyp 400-e golaý ertekidir, rowaýat toplapdyr we olaryň esasynda eser

döretmäne synanyşypdyr. Berhudar Türkmen ertekileriň esasnda “Ragna we Ziba” dessanyny döredipdir. Bu barada onuň “Mahbubul-Kulub” eserinde berýän maglumatyna görä, onuň dost-ýarlary söýgi hakynda bir dessan ýazyp bermegi sorayarlar. Şahyr ilki bu işi boýun almandyr. Ýöne soňra, olaryň sözünü ýykamazlyk üçin, söýgi we aýal-gyzlar barada “Ragna we Ziba” dessanyny ýazypdyr. Şahyryň bu dessany halk tarapyndan gyzgyn garşylanypdyr. Bu ahwala ruhlanan şahyr toplan rowaýatlarydyr, ertekileriniň esasynda özüniň “Mahfal-ara” atly uly göwrümlü kitabyyny ýazýar. Bu kitap alty bapdan ybarat bolupdyr.

Orta asyrlarda poeziýanyň giň gerimde ösmegi bilen bir hatarda birnäçe proza eserleri hem döredilipdir. Berhudar eserlerini proza görnüşinde ýazan hem bolsa, onuň goşgy düzmekden hem gowy baş alyp çykandygyny görmek bolýar. Onuň kitabyňyň käbir baplarynda çeper ýazylan goşgy bölekleriniň köp sanlysy bar.

Berhudaryň nirede okap, kimden sapak alandygy barada maglumatlar ýok hem bolsa, onuň eserleri bilen tanyşanyňda halk döredijiligini gowy bilendigine, Gündogaryň nusgawy şahyrlarynyň döredijiligini içgin öwrenendigine göz ýetirýärsiň.

Şahyryň döredijiligindäki köp sanly hekaýatlar we rowaýatlar, aýry-aýry bölekler ideýa-mazmun jähtden türkmen halk ertekilerindäki, dessanlardaky epizodlar bilen deň.

Şahyryň Gündogar edebiýatyny gowy bilendigi onuň “Mahbubul-Kulub” eserinden hem görünýär. Eser dessançylyk däbi boýunça ýazylyp, onda aýdyljak bolunýan pikir birnäçe hekaýatlaryň, rowaýatlaryň üsti bilen açylyp görkezilýär. Gündogarda meşhur bolan “Kalilie we Dimna”, “Totynyň hekaýatlary” dessanlary hem şu usulda ýazylypdyr, munuň özi şahyryň Gündogar edebiýatyny gowy bilendigini görkezýär.

Şahyryň “Mahbubul-Kulubynda” kiçigöwünlilik, ýagşylyk, hudaýa ynanmak, şalaryň adalatlylygy we adalatsyzlygy, ýagşy dost tutunmak, ýaman ýoldaşdan arany açmak, kanagatly bolmak, bahyllyk, görüplik, ýaramazlyk, çagany dogry terbiýelemek hakda gürrüň berilýär.

Berhudar özüniň meşhur “Mahbubul-Kulub” kitabyňyň birinji babynyň başinji bölümünü tutuşlygyna diýen ýaly ahlak

meselesine bagyşlapdyr. Ol eserinin, bu bölümünde edeplilik bilen edepsizligiň arasyndaky tapawudy açyp görkezmegi başarypdyr. Ol edepliligi ynsana iň zerur zat hasaplaýar we ony “allanyň nurundan ýasalan täçdir” diýip, adamlary edeplilige çagyryýar.

Edep Allanyň nurundan ýasalan täçdir,
Başyňa geý-de, her ýana - islän ýeriňe git.

Ýa-da

Edep öz eýesini ýetirer
Ýokary belent ýyldyza we bagtlylyga
Edep bagyndan ýolsa her kim bir güli,
Şatlyk nahaly [agajy] tapar täzelik,
Ýeter edeplä dembe-dem ýagşylyk,
Edepsiz melamatyň astynda galar...

Şahyr edeplileri wasp etmek bilen birlikde, biedebi berk ýazgarýar. Ol edepsiz adamy tikene deňeýär:

Her kimiň asly edep gülüniň reňkinden we ysyndan boş bolsa,
Göze tiken ýaly we arzysyz görner diýip akyllylar
aýdypdyrlar.
Şahyr bu pikiriniň üstüni ýetirip, şeýle diýýär:

Edepden ýetmek bolar ygtybar [ynam] tagtyna,
Edepsiz hergiz ýetmez maksat-myradyna.

Berhurdaryň eserinde söze-de uly ähmiýet berilýär. Nirede bolsaňam sözlejek sözüň manysyny, ýerini bilip sözlemegi maslahat berýär. Çünki manyly sözlemek ynsanyň abraýyny ýokary göterýär, märekede tutmaly ornuny kesgitleýär. Şonuň üçin ol akyly-emire, saýgarmagy-wezire, sözi-şanyň derejesine meňzedýär:

Danalar akyly - emire, saýgarmagy — wezire,
Sözi - şa derejesine meňzedipdirler.

“Tyg ýarasy biter, dil ýarasy bitmez” diýen türkmen nakylyna Berhurdar:

“Eger hakykatdan hem bir ýürege dil ýarasy ýetse, (ol) hiç melhem bilen bitmez. Onun tozanyny hiç ýol bilen ýowup aýryp bolmaz” diýip, ynsan üçin şirin sözüň nähili ähmiýetiniň bardygy barada oýlandyrsa, aýa sözüň adamyň ýüregine salýan ýarasynyň bitmeýändigini düşündirýär.

Şahyryň döredijiliginde diňe süýji sözlülük barada aýdylman eýsem, az sözlülük barada hem durulyp geçilýär. Märekede az sözlemegi, ýaňralygyň seni il içinde abraýdan düşürýändigini, ynsana az sözlemek üçin bir agyzyň, köp diňlemek üçin iki gulagyň berilendigi barada aýdylýar. Şahyryň:

Diliňi bir berdiler, gulagyňy iki,
Ikini eşit, birden artyk sözleme

diýip, az sözlülügiň ähmiýetini düşündirýär. Şunuň bilen birlikde, şahyr ýalançyny ýazgarýar, dogruçyl bolmagy ündeýär.

Berhurdar ynsana ýagşylyk etmekligi adamkärçiligiň in belent häsiýetleriniň biri hasaplaýar. Şahyr ýagşylyk etmäge mümkinçiligiň bolup duran mahalynda ýamanlyga ýüz urmaklygyň, kişä zyýan ýetirmäge ymtylmaklygyň dälilikdigini belleýär we gowy gylyklary erbet gylyklaryň garşysyna goýup ündewiň okyja has täsirli ýetmegini gazanýar.

Eger başarsaň, ýagşy düri saçagyň, bezegi et,
Gülüň başyna erbetlik daşyny urmaklyk dälilikdir.
Eger başaryp bolýan bolsa, adamlar bilen onşukly ýaşamak gerek,
Birehimlilik sährasynda seýr etmeklik akylllyk, dälidir.

Berhurdaryň eserinde ynsan durmuşyna degişli bolan köp sanly gylyk-häsiýetler hakynda söz açylýar. Ol sahylygy, ýürekdeş dostlugy, ýoldaşlygy, myhmansöýüjiligi, maşgalada agzybirligi, äraýalyň hyzmatdaşlygyny, ata-enäni hormatlamagy, perzende bolam söýgini wasp edipdir.

Myhmanparazlyk ynsanyň iň oňat gylyk-häsiýetiniň, biridpr. Myhmanparazlyk türkmeniň ganynda bar häsiýet. Türkmenlerde myhmançylyga gidilende we myhman gelende ýerine ýetirilmeli edep däpleri bolupdyr. Şol edep- däpler her bir türkmen tarapyndan saklanyp, şu günlere çenli gelip ýetipdir.

Berhurdar eseriniň bir bölümini adamlar bilen baryp-gelişmäge, oturyp-turuşmaga, myhmançylyga bagyşlapdyr. Ol hem myhmany sylamagy, ony açyk ýüz bilen garşylamagy, çagyrylan ýere irinmän barmagy öwüt-nesihat edýär:

“Saçagynda nämesi bar bolsa, gaýgyrman, yhlas bilen goýup, sarp etsin. Eger müň kerwen ýüki gaýgy-gamy ýüreginde bolsa-da, ýüzüni çytmasym. Her demde mähir-muhabbet görkezsın. Çünki myhmanyň göwnüne gara geläýmegi mümkindir”.

Türkmende “Myhman ataňdan uly” diýen nakyl bar. Şol naklyň özi hem türkmeniň nähili derejede myhmansöýerligini kesgitleýär.

Ýa-da:

«Myhmandan işdän barmy, näme iýjek diýip soramak aýypdyr. Kāwagt ol aç hem bolsa utanjyndan “men aç” diýip aýtmaga çekinýär. Näme bar bolsa soramazdan, taýýar etsin, myhmana hödür edip iýdirsın. Eger myhman çagyrylmazdan, habar edilmezden gelen hem bolsa, ony pes tutmak bahylyň, gysganjyň işidir”.

Şahyr myhmana ýumuş buýrmagy halamaýar, ony gelşiksiz diýip belleýär. Şeýle hem myhmanyň öý eýesinden onuň hötdesinden gelip bilmejek zadyny talap etmegini ýazgarýar. Islenilmedik ýere garnyňy doýurmak üçin barmagy, meýlisde ýokary geçmegi ýaramazlyk diýip bilýär.

Berhurdaryň bu eserinde maşgala gurup, perzent edinmek we oňa terbiýe bermek hakda hem giňişleýin durulyp geçilýär. Ýanyoldaş saýlananda diňe görk-görmegine däl-de gylyk-häsiýetinde üns bermelidigini belleýär.

Berhurdar maşgalada köp çagalylygy onuň oňat häsiýeti hökmünde görkezýär. Maşgalada esasy zadyň birek-birege düşüniپ yaşamaklykdygyny belleýär.

Şahyr ata-ene öz perzentlerini dogry terbiýelemäge borçlydyr, olar perzentlerini zähmetsöýerlik terbiýesini bermäge, hünärli edip ýetişdirmäge borçludyr diýip aýdýar. Berhurdar çagalaryň pes päl, adamkärçilikli bolmaklaryny isleýär. Olaryň aragatnaşyk edýän adamlaryny tanamaklaryny, ýaramaz ýoldaşlardan daşda durmaklaryny nesihat edýär. Çünki adamyň häsiýetine onuň tirkeşýän ýoldaşlarynyň täsiri az däl. Çaga gören zadyny, eşiden sözünü gaýtalamak isleýär. Işin soňunyň nähili gutarjagyna üns bermeýär. Şona görä-de çaganyň tirkeşýän ýoldaşlaryndan habardar bolmaly.

Şahyr ata-enäniň ünsüni bu meselä çekip şeýle ýazýar:

“Ondan başga-da (ata-ene) perzentlerini kemalsyzlar, däliler, akmaklar bilen aragatnaşyk etmekden, söhbetdeş bolmakdan saklamalydyr. Çünki çaga nämäni görse, eşitse, şony tiz öwrenýär. Çaganyň şol öwrenen zadyny müň Lukmanyň, Eflatunyň öwüt-nesihaty bilen hem onuň aňyndan çykarmak mümkin däl”.

Berhurdar çaganyň wezipesi hakda hem aýdýar: onun borjy ata-enesini sylamakdan, olara kömek etmekden ybaratdyr. Şahyr ata-enäni sylamagyň mertebesini, olary ýeke gije sylanyň sogabyny bir ýyl din ýolunda göreşmekden hem ýokary goýýar.

Ata-enäni ynjytmaklygyň, olaryň göwnüne degmekligiň ýaramaz gylykdygyny düşündirýär.

Berhurdar dürli rowaýatlar, hekaýalar arkaly ata-enäni ynjydanlaryň başyna düşen mähneti, olaryň gören görgülerini beýan edýär. Şol hekaýalarynyň birinde şahyr gadym zamanda Saryh atly bir takwa adamynyň bolanlygyny, onuň ömrüni hudaýa tagat etmek bilen geçirenligini ýazýar. Emma Saryh namaz, doga okap oturan mahaly, ak süýt berip kemala getiren garry enesi baranda, onun habaryny almanlygy üçin, erbet ýagdaýa düşýär. Oňa töhmet edilýär. Ölüm howpy abanýar. Ine, şular ýaly hekaýalaryň üsti bilen şahyr ata-enä bolan söýgini ündeýär.

Umuman, şahyryň döredijiliginde terbiýe meselesi barada köp durulýar. Olaryň bir topary din bilen baglanyşdyrylan bolsa, ençemesi hakyky durmuşdan alnypdyr. Şolaryň häzirki döwürde hem ullağan terbieleýjilik ähmiýeti bar.

Şalaryň ýurdy adalatly dolandymagy, ýurt adalatsyz dolandyrylan ýagdaýynda halkyň başyna düşýän külpetler halk döredijiliginde-de, nusgawy edebiýatymyzyň şahyrlarynyň döredijiliginde-de öz beýany tapypdyr. Köp şahyrlar patyşany aýna meňzeden bolsalar, Berhurdar türkmen olaryň adalatlysyny abadan şäher bilen deňeşdirýär, zalymyny harabaçylyga öwürülen, weýran edilen oba meňzedýär:

Patyşanyň adyllygy, ynsaby bolmasa,
Ony şeýle bir weýran şäher bil.
Eger şa adalatdan elini çekse,
Onuň ykbalynyň diregi şikest tapar.

Berhurdar şalar hakyndaky pikiriniň düşnükli bolmagy üçin çylşyrymly meňzetmelere ýüz urmandyr. Ol durmuşda adamlaryň häli-şindi iş salyşýan zatlaryny mysal alyp, şalaryň nähili bolmalydygyny suratlandyrypdyr. Şahyr şany-agaja, adalaty-miwä menzedýär, miwäniň lezzetli bolşy ýaly, şalaryň il-halk üçin ýaramly, ýakymly bolmagyny arzuw edýär:

Şa agaçdyr, adyl onun miwesidir,
Miwesiz nahaly bagban keser.
Eý patyşa, wehim et hudanyň, adylyndan,
Geç sütem etmekden, adalaty pişe edin.

Berhurdar adalaty öwüp, onuň sogabyňy ýüz mertebe Mekgä gidip gelmekden, haç sogabyndan artykmaç hasaplaýar. Bu ýagdaý onuň, hekaýalarynda has aýdyň duýulýar. Ol hekaýalaryň birinde bir patyşa ýurdunda ýaşaýan alym adama ýüz tutup, ondan Mekgä gitmek hakynda maslahat soraýar. Alym ona şu welaýatda ak ýürekli bir dindar adamyň bardygyny, özüniň hem altmyş gezek haja gidip gelendigini habar berýär. Eger-de şol adamyň ýanyna baryp, bir gezek haja gidip geleniniň sogabyňy satyn alyp bilse, onda şanyň haja gidip ýöresi işiniň ýokdugyny aýdýar.

Alymyň bu sözünden soň şa takwanyň ýanyna baryp, ondan bir gezek haja gidip geleniniň sogabyňy satmagyny soraýar. Takwa patyşanyň bu haýyşy bilen razylaşýar. Ol şeýle diýýär:

“Abyd:

- Eger patyşa razy bolsa, men işi bir şert bilen ýeňilleşdireýin. Haja gidenlerimiň hemmesiniň sogabyny emire barar ýaly edeýin. Hazyna gara köpük zeper ýetirmezden, emire tabşyraýyn - diýip aýtdy.

Patyşa:

— Ol nähili? — diýip sorady. Takwa:

— Eý, emir, mazlumyň bir aryyny-dadyny zalymdan al-da, onuň sogabyny maňa ber. Men hemme hajymyň sogabyny saňa (emire) bereýin diýdi”.

Ýokardaky setirlerden görnüşine görä, şahyr halka haýyr iş etmegiň sogaby Mekgä gidip gelenden has artykmaçdyr diýip, şalara ýüzlenýär. Olary halkyň bähbidi üçin çalyşmaga, zulüm-sütem etmezlige çagyryýar.

Berhurdar ýurdy edara etmekden ötri şalara öz töweregine sowatly, akyly, akýürekli adamlary jemlemegi, her bir işde köpçüligiň pikirini diňlemegi, olara sala salmagy maslahat berýär, şolaryň kömegi bilen edilen işiň netijesiniň şowsuz bolmajaklygyny nygtap geçýer. Bu pikir Azadynyň döredijiliginde giňden işlenilipdir.

Berhurdaryň eserinde öňe sürülýän meseleleriň biri-de ýurtda parahatçylygyň üpjün edilmegidir. Şahyr ýurduň içinde şalar tarapyndan berkarar edilen belli tertip-düzgün bolmasa, il-gün arkaýyn gezip bilmese, kerwenler asuda gatnamasa, ýol uran garakçylara temmi berilmese, halkyň hal-ýagdaýy, ýurduň ykdysady durmuşy pese düşer, oba, şäher dargar diýen netijä gelýär. Şol sebäpli Berhurdar bu möhüm meseläni şalaryň, emirleriň önünde gaýra goýulmasyz wezipe edip goýýar, onuň durmuşa geçirilmegini ündeýär. Şonuň üçin hem ol “...Tertip-düzgüniň hem-de dünýäniň rowaçlanmagy üçin patyşalaryň bolmagy zerurdyr” diýip ýazýar.

Şular ýaly ençeme meselelerde bu iki türkmen şahyrynyň pikirleri deň gelýär. Munuň özi Berhurdaryň we Azadynyň döredijiliginde mazmun taýdan arabaglanyşygyň, pikir jähtden ýakynlygyň bardygyny görkezýär. Belki, Azady Berhurdaryň döredijiligi bilen tanyş bolandyr. Şeýle bolmasa-da, Azadynyň diňe Nowaýynyň, Sagdynyň, Nyzamynyň eserlerini okamak bilen çäklenmändigi, onuň bulardan başga-da kän şahyrlaryň döredijiligi

bilen tanşanlygy, Gündogaryn köp gürrüňdir rowaýatlaryny bilenligi açyk görünýär.

Berhurdar şalar hakynda aýdan pikirini jemläp, şeýle netije çykarýar:

Bagtly bolar ol, asylly şa,
Eger halk ondanrazy bolsa;
Eger şadan ýagşy at galsa,
Onuň ady hemişe ýaşar

Şahyryň öňe süren hoşniýetli pikiri onuň ynsana bolan söýgüsini dabaralandyrýar.

“Ragna we Ziba” dessany. «Ragna we Ziba» dessanynyň başynda şahyryň bu dessany ýazmak maksady bilen danalardan köp zatlary toplaýşy, öwrenişi barada aýdylýar. Şondan soň, beýleki dessanlardaky ýaly, gadym zamanlarda Hotan ýurdunda Melek Reýhan atly adalatly bir şanyň bolanlygy, onun ýeke-täk Ragna atly oglunyň barlygy hakynda gürrüň berilýär. Şanyň Senuber atly doganynyň Ziba diýen gyzy bolýar. Melek Reýhan ölmezinden öň doganynyň gyzyny ogly Ragna adaglaýar. Şa dünýäden ötýär. Onuň ogly ýaş bolany üçin, wezir-wekiller şanyň dogany Senuberi, Melek Ragna kemala gelýänçä, tagta çykarmagy karar edýärler. Senuber köpçüligiň öz önünde goýan şertini kabul edip, täji-tagty eýeleýär. Günler geçip, aýlar aýlanyp, ýyllar ötýär. Ragna kemala gelýär. Ol atasyndan miras galan täji-tagty özüne gaýtaryp bermegi Senuberden soraýar. Senuber täji-tagty Ragna bermejekdigini aýdýar. Ragna agasynyň pälini üýtgedendigine göz ýetirip, täji-tagtdan umydyňy üzýär. Şol sebäpli-de ol patyşalyk hakyndaky gürrüňi goýýar, adagly Zibanyň özüne berilmegini sorap, sawçy iberýär. Senuber onuň haýyşyny kanagatlandyrýar, gyzyny bermägerazydygyny aýdýar.

Ziba atasynyňrazylygyny eşidip şatlanýar. Toý tutmak üçin harç-harajatyň gerekdigini bilip, atasynyň pulundan alýar we assyrynlyk bilen Ragna iberýär. Ol özüniň beren sözünden bir ädim yza çekilmejegini aýdýar. Emma bu iki söýgüliniň arzuwlary başa barmaýar. Çünki olar toýa taýýarlyk görýän döwründe hytaý şasyndan sawçy gelýär. Ol köp mukdarda serpaý, halat-sylag getirip,

Senuberiň başyny-gözünü aýlaýar. Zibany hytaý şasyna bermägini soraýar. Mal-mülke, ada-şöhrata ymtylýan Senuber gyzyny hytaý şasyna bermägerazy bolýar. Ziba hilä ýüz urýar. Ol özüne meňzeş kenizini ыryp, ona öz egin-eşigini geýindirip, hytaýly sawçy bilen gitmägerazy edýär. Ziba şol gijede iki aty taýýarladyp, Ragna bilen gaçyp gidýär. Olar birnäçe wagt ýol ýöränlerinden soň, bir deňziň kenaryna ýetýärler. Deňizden at bilen geçmek mümkin bolmanlygy üçin, olar gämide ýüzmegi makul bilýärler. Gämiçi Zibany görende, oňa aşyk bolýar, her hili ýol bilen Ragnanyň elinden Zibany almagyň küyüne düşýär. Şonun üçin hem ol bahana edýär: iki adamy birbada gäme mündürip, deňziň o kenaryna geçirip bilmejekdigini aýdýar.

Ragnadyr Ziba gämiçiniň hilesine düşünmeýärler. Zibanyň gämiçi bilen gitmegine Ragna razylaşyp, özi suwuň bári kenarynda galýar. Olar ep-esli arany açanlaryndan soň, Ragna puşman edýär. Emma “soňky tüýkülik sakgal ezmez” diýlişi ýaly, onuň puşmany netije bermeyär. Ol ýüz hasrat bilen deňziň kenarynda gämiçiniň öwrülip gelmegine garaşýar. Emma gämiçiden derek bolmaýar. Şeýlelik bilen, Ragna birnäçe günläp kenarda galýar. Şol günlerde onuň agasy Senuber aradan çykýar. Onuň ýerine tagta çykarmak üçin Ragnany gözläp başlaýarlar.

Ýoldan geçip barýan ötegçiniň biri tötänden Ragna duşýar. Ol Ragnanyň barlygyny ilata habar berýär. Wezir-wekiller üýşüp gelip, Ragnany yzyna alyp gidýärler. Ony tagta çykarýarlar. Ragna tagta çykyp, Zibany tapmagyň pikirinde bolýar.

Ziba kenardan arany açandan soň, azgyn, betpäl gämiçi näzenin gyzyň namysyna degmekçi bolýar. Emma Ziba onuň pälinden gaýtmagyny, hoşniýetli, adamkärçilikli bolmagyny maslahat berýär. Zibanyň tagallasy başa barmaýar. Şonuň üçin ol pälí ýaman gämiçini aldamagyň ýoluny agtarýar. Oňa özüniňrazylygyny duýdurýar. Ýöne gämiçini güýmemek üçin hekaýa üstüne hekaýa aýdyp başlaýar. Şeýlelik bilen, birnäçe günläp deňizde ýol ýöräp, gämiçini ýadadýar. Gämiçi uklap galýar. Deňziň ortasynda galan Zibanyň gözüne uky gelmän, gaýgy-gamda otyrka, uzakdan bir gara görünüär. Bu gara hem bir gämi eken. Ol Ziba ýakyn gelýär. Ziba täze gelen gämiçini aldaýar. Özüni göwreli maşgala hökmünde görkezýär, ýanyndaky gämiçini bolsa doganym diýip, aýdýar. Täze

gelen gämiçi Zibanyň aýdanlaryna ynanyň, gämisini oňa tabşyrýar, özi bolsa beýleki gämä geçýär. Ol bir az wagtdan soň uklap galýar. Ziba iki gämiçiniň uklan pursadyndan peýdalanyň, munuň oturan gämisini sürüp ugraýar. Birnäçe wagtdan soň kenara baryp ýetýär. Ol paýy-pyýada çöl-beewanda ýeke özi galýar. Ahyr soňy garakçylaryň mekanyňa barýar. Kyrk garakçydan ybarat bolan bu üýşmeleň her gün ýol urmaga çykanynda, öý goşlaryny saklatmak üçin birini garawul goýup gider eken. Ziba gapydan baranyndan garakçylaryň garawuly “gökdäki dilegim erde gowuşdy” diýip, şatlanýar. Ol Ziba el urmak isleýär. Emma Ziba ony aldawa salyp, “Men ýadap geldim, garnym bolsa aç. Goý, bir az rahatlanyp, garnymy doýraýyn. Ondan soň näme etseň, ygtaýar seniň bilen” diýip, ony köşeşdirýär. Ziba nahar iýip, demini dürsänden soň, daş çykýar. Görse, bir adamyň el-aýagy saralgy ýatyr. Garawuldan onuň bendiliginiň sebäbini soraýar. Ahyrda garakçyny aldap, onuň özüni bent edýär. Ol bendilikden boşap, Safdar bilen gaçyp gidýär. Ziba garakçylaryň iň oňat atларыndan birini münýär, ýarag dakynyp, gyzyk-kümüşlerinden ýüküni tutýar, erkek lybasyny geýip, ýola rowana bolýar. Ziba öz ýurduna gitmegi ýüregine düwen Safdar bilen hoşlaşyp, aýrylyşmakçy bolanda, Ragna hakynda bilmegi, soramagy ondan haýyş edýär. Eger-de Ragnany görse, özüniň Hytaý ýurduna barjakdygyny habar bermegini ona ýatladýar. Ziba Ragnanyň eline dakan ýüzüginı Safdara berip, Ragna düşsa, şol ýüzügi nyşan hökmünde oňa gowşurmagy tabşyrýar. Safdar bir ugra, Ziba başga bir tarapa gidýär.

Ziba Safdardan aýrylyp, çöl-beewandan barýarka, hojaýynynyň atyny alyp gaçyp barýan bir gula sataşýar. Bu gulam erkek lybasyny geýnen Zibanyň aýaldygyny duýup, ona el urmagyň küyüne düşýär. Ziba gul bilen mertlerçe söweşýär, ony ýeňýär, öz ugruna rowana bolup, Hytaý ýurdunda bir şähre baryp ýetýär. Şol ýerde bir garry aýalyň öýünde mesgen tutup, Ragnany agtaryp başlaýar.

Ragna-da Zibany tapmagyň ugruna çykýar. Ýolda birinji gämiçä duşýar, onuň eden hyýanaty zerrarly, özüniň agyr güne uçranlygyny aýdýar. Ony jezalandyrýar. Ragna Safdara duşup, Zibany soraýar. Safdar Zibanyň ýüzüginı Ragna berýär hem-de onuň

Hytaý ýurdunda bir şäherde mesgen tutjakdygyny aýdýar. Eger-de şol şähre barsa, köçeme-köçe gezip, atyr satan bolmagyny we “Atry Ziba miferoşem!” (“Ziba atyryny satýaryn!”) diýip, gygyrmagyny tabşyrýar.

Ragna köp kynçylykdan soň Zibany tapyp, öz ýurduna öwrülip gelýär. Ol uly toý berip, Ziba öýlenýär.

Biziň halk dessanlarymyzda gürrüňi edilýän wakalaryň hemmesi diýen ýaly gahrymanlaryň hereketi bilen berk baglanyşykly bolýar. Aýry-aýry pursatlardaky wakalar gahrymanyň häsiýetini açyp görkezmek üçin ulanylýar. Emma bu dessanda şondan tapawutly gahrymanlaryň häsiýetli aýratynlygyna dahylly bolmadyk birnäçe hakaýatlar getirilýär. Zibanyň özüni goramak maksady bilen gämiçä aýdyp berýän hekaýatlarynda gahrymanyň durmuşy bilen baglanyşýan wakalar görkezilenok. Türkmen dessanlarynyň köpüsinde eseriň baş gahrymany ýigit bolýan bolsa, olardan tapawutlylykda bu dessanyň has işjeň baş gahrymany gyz maşgala bolup, ol ýat ýurtlarda bolsa hem kynçylyklardan baş alyp çykmagy başarýar.

Dessanlarda adalatsyzlyk, hökümdar toparlaryň çakdanaşa zulумы, olaryň ykrarsyzlygy näletlenýär... Netijede, hakykat üstün çykýar.

Berhurdaryň dessanynda hem garşylyk az däl.

Melek Reýhan dirikä, onuň dogany Senuber gyzyny Ragna adaglamagarazylyk berýär. Çünki Ragna şanyň ogly, onuň kakasynda mal-mülk, güýç-de bar. Ragna kakasy ölerden soň, onuň ýurduny eýelemäge eke-täk hakly adam. Şol umyt bilen Senuber gyzyny oňa bermäge taýyn. Emma Ragna heniz kemala gelmänkä, Melek Reýhanyň aradan çykmagy, oglunyň ýurdy edara etmekden entek ýaşlygy täji-tagtyň wagtlaýynça Senuberiň eline geçmegine sebäp bolýar.

Senuberiň eline täji-tagtyň geçmegi ony öňki bolşundan üýtgedýär. Ol şalygy elinden gidermezligi ýüregine berk düwýär. Şu ýerden hem garşylyk başlanýar. Ragna agasynyň nähili ýola düşenini duýýar, guýç bilen tagta eýe bolup bilmejegine onuň gözi ýetýär. Şol sebäpli-de ol birbada tagtdan el çekmäge mejbur bolýar.

Dessanda Senuberiň keşbi erbet häsiýetde görkezilip, “Zöhre-Tahyrdaky” Babahan patyşanyň, “Şasenem-Garypdaky” şa Abbasyň keşplerini göz önüne getirýär. Babahanyň gyzyny ýetim galan Tahyra bermejek bolup, ähtinden däneşi ýaly, Senuber hem Zibanyň Ragna adagly edilenligine garamazdan, Hytaýdan gelen sawçynyň sözünü kabul edýär. Şol bir wagtyň özünde ol Melek Reýhan bilen eden ähtini, Ragna beren sözünü ýadyndan çykarýar.

Senuber köpçüligiň güýç-kuwwatyny hasaba almaýar. Ol başynda täji, oturan ýerinde tagty bolsa, başga zat gerekdir diýip pikir etmeýer. Şahyr ony gepledip, şeýle ýazýar:

Başyňda döwletiň, täjiň bolsa,
Hemme halk seniň nökeriňdir.
Eger-de jübini maldan, puldan boş görseler,
Seniň, jan kerweniň ýoluny urujylardyr.

Eserde Senuber mal-mülki söýýän, ony dost-ýardan, dogan garyndaşdan ýokary tutýan şekilinde suratlandyrylýar.

Ragna kakasyndan miras galan täji-tagty soranda, Senuber şeýle diýýär:

“Munuň ýaly gola düşen sowgat uýanyňy indi elimden sydyryp döwlet atyndan aşak düşüp, harlyk topragynda oturmak dälilik bolar”.

Bu keşpde betgalyk, ikiýüzli, durnuksyz adamyň keşbi beýan edilýär.

Eserde hereket edýän gahrymanlaryň biri-de Zibadyr. Zibanyň keşbi dessanyň başyndan ahryna çenli dowam edýär. Onuň keşbinde döwrüniň asyly, başarjaň, ugrtapyjy, öz söýgüsiniň ugrunda göreşip bilýän gyzyň häsiýetleri janlanýar. Ziba dessanda Ragna seredeňde has işjeň hereket edýär. Ol başyna iş düşende ondan baş alyp çykmagy başaryan gyz. Zibanyň ugrtapyjylygy onuň gämiçiden öz namysyny goramak üçin aýdyp berýän hekaýatlaryndan hem görünýär. Her hili ýagdaýda hem ol öz namysyny goramagy başaryar. Gerek ýerinde erkek eşigini geýinip söweşýär. Ragna bilen arasyna aýrallyk pursatlary düşende elini tutup oturanok. Päk söýgüsiniň ugrunda göreşip, ahrynda maksadyna ýetýär.

Ziba dine öz abraýyny, namysyny goramak bilen çäklenmän, ol ýeri gelende, bütin aýal-gyzlaryň at-abraýy ugrunda hem göreşýär. Mysal üçin, Ziba deňizde ýüzende, pälazan gämiçini ýüz dil bilen köşeşdirýär. Gämiçi onuň sözünü diňlese-de, ynanmaýandygyny duýdurýar. Ol aýallaryň dürli ýollar bilen sapalak atýanlygyny, hilegärlikde şeýtana (iblise) sapak öwredýänligini aýdýar.

Gämiçi:

Hile, mekirlilik etmekde aýal ussatdyr [ökdedir,]
Şeýtan hem mekirligi, hilegärligi aýaldan öwrenýär,
Aýalyň hilegärliginden hiç kim ahmal bolmaly deldir,
Eger her kim aýala ygtyýaryny berse,
Onuň, döwleti, orny tiz ýykylar—

diýende, Ziba ona paýhasly jogap gaýtarýar. Ziba adamlaryň erbetligi diňe aýallarda däl, eýsem erkeklerde hem bolup biler. Erkekleriň arasyndaky erbetlik aýallaryň arasynda döreýän pyssy-pyjurlyklardan artykmaç bolmasa, kem däl diýip, pert-pert jogap berýer. Zibanyň keşbi barada gürrün edilende, onuň batyr, edermen gyzdygyny ýatdan çykarmak bolmaz. Ol ýeri gelende, ata çykyp, naýza sanjyşmagy, hanjar uruşmagy oňarýan gyz. Ziba kyrk garakçynyň garawulyny daňyp, olaryň saýlama atyny münýär, erkek lybasyny geýnip, ýarag dakynýar, çöl-beewana ugranda, bir gula sataşýar. Özüne el urmakçy bolan ol gul bilen ýaragly çaknyşýar. Ziba guly ýeňenden soň, oňa ýüzlenip: “Men seniň ýaly guly öldürmäge namys edýärim” diýýär. Bu sözlerden onuň mertligini, edermenligini açyk görmek bolýar.

Dessanda Zibanyň keşbi, Ragnanyň keşbine garanyňda, guýçli çykypdyr. Ziba öz maksady ugrunda göreşýär, köp horlukdan soň myradyna hem ýetýär.

Dessanda Ragnanyň keşbi, köp babatda, gowşak. Ol ilki tagty elinden gidirýär. Soňra ynanjaňlygy sebäpli Zibanyň ýeke özüniň gämiçi bilen gitmegine ýol berýär. Ol tagta çykandan soň hem işjeňligi artyberenok. Ýöne onda adamkärçilik bar, ol sada, sadadygy sebäpli hem, köp horluklar çekmeli bolýar. Soňra ol Safdaryň akýürekden eden kömegi netijesinde söýgülisini tapýar. Safdaryň

eden ýagşylygyny göz önünde tutup, ony soraýan ýurdunyň, bir ülkesine häkim edip belleýär.

Ragna kebir ýagdaýlarda duşmandan ar almagy başaýar. Ol hile bilen Zibany alyp gaçan birinji gämiçini jezalandyrýar.

Eserdäki ikinji derejeli gahrymanlardan Safdaryny, garakçylary, gämiçini, kempiri agzamak bolar.

Safdar iki söýgüliniň maksada ýetmekleri ugrunda elinden gelen kömegini gaýgyрмаýan adamyň keşbidir. Ol Zibanyň eden ýagşylygyny unutmaýar, onuň buýran her bir ýumşuny jany-teni bilen ýerine ýetirmäge çalyşýar. Muny Safdaryň: “Melikäniň (Zibanyň) ýolunda başym gurban bolsun. Her näme diýseň, janym bilen çalşaryn” diýen sözleri aýdyň görkezýär. Safdar Zibanyň tabşyrygyny onuň aýdysy ýaly berjaý edýär. Ol Zibany tapmaga hem kömek berýär. Safdaryň bu hereketleri onun ynsana bolan söýgüsini, ynamdar-ygtybarly, bir sözli şahsdygyny görkezýär.

Dessanda göze ilýän ikinji derejeli gahrymanlaryň biri hem adada ýaşayan kyrk garakçynyn serdary Gahenduzdyr. Bu keşp eserde boýdan-başa erbet häsiýetde suratlandyrylýar. Gahenduzyň hereketi, edýän işi, aýdýan sözi horlananlaryň bähbidi hakynda bolman, hemişe öz şahsy peýdasy üçin. Ol we onuň töweregine üýşenler hem ýurduň häkimi tarapyndan horlanyp, il-gününi taşlan adamlar däl. Olar haramhorluga, halkyň daban azaby bilen jemlän malyny talamaga, onuň-munuň öýüni ýaryp, goş-golamyny ogurlap, baýlyklaryny artdyrmaga çalyşýan adamlar. Bularyň hiç birinde rehim, şepagat ýok. Aýratyn-da Gahenduz erbetlikde deňi-taýy bolmadyk garakçynyň, zalymyň keşbidir. Kyrk garakçy Gahenduzyň ýolbaşçylygy bilen Zibanyň zyzndan kowýar. Şol wagt ýagyş ýagýar, sil gelip, Gahenduzdan başgasyny heläk edýär. Gahenduz ol harasatdan aman galyp, gaçakçy gulamyň hojaýyny tarapyndan öldürilýär.

Berhudaryň “Ragna we Ziba” atly dessanyna eýerip, özbek şahyry Hyramy şol at bilen poema ýazypdyr. Kazy Mesihi diýen başga bir şahyr şol eseriň esasynda pars dilinde poema ýazypdyr. Berhudaryň “Mahbubul Kuluby” Tähranda, Maşatda neşir edilipdir. Munuň özi türkmen edebiýatynyň pars edebiýatyna eden täsirini görkezýär.

SOPY ALLAÝAR

Ajaýyp setirleriň müňlerçesini, «Sebatul-ajyzyn» atly kämil eseri miras galdyran Sopy Allaýar türkmeniň ylahy dünýäsiniň taryhynda Hoja Ahmet Ýasawydan, Jeleddin Rummydan, Ýunus Emreden, Wepaýydan soň iň uly şahsyýetleriň biridir.⁸⁹ «Sebatul – ajyzyn» eseriniň şerhi bolan «Risale-i-Aziza» atly kitabynda Ýalçagyl ogly Täjeddin Sopy Allaýaryň ömri dogrusynda-da giňişleýin durup geçipdir.

Samarkandyň Müňlän (Müňler) diýen obasynda Temirýar atly bir takwa, salyh kişi bar eken.⁹⁰ Onuň asly we nesli nogaý halkyndan bolupdyr. Bir gün onuň ogly bolupdyr, adyna bolsa Allaýar goýupdyrlar. Allaýar başlangyç bilimini Samarkantda alýar. Kakasy ogluny on iki ýaşyny dolduranda Buhara getirip, bir medresä salýar. Allaýar medresede on baş ýyllap ylym, bilim öwrenýär. Ol ýigrimi baş ýaşyna baranda, Buhara patyşasy ony Buharanyň paçhanasyna (gümrukhana) töre⁹¹ edip belleýär. Allaýar gaty zalym, ýowuz we gandöküji bolupdyr. Adamlara örän rehimsiz daraşypdyr.

Günlerde bir gün «Ristan» bazaryndan Şeýh Habibullanyň bir müridi we halypasy⁹² bir zat alyp, paçhana işgärlerine duýdurman gidip barýarka, Allaýar töräniň eline düşýär. Allaýar müridiň harydyny paçhana möhürletmän alyp barýandygyny görüp, ony urýar we kellesini ýarýar. Mürit ganyny akdyryp, Şeýh Habibullanyň mejlisine barýar we Allaýar töreden şikaýat edýär. Şeýh Habibulla bolsa oňa: «Sabyr eýle, men any sizler tek eýläýin» diýip, goluny göterip, «Ýa Reb, bu töräni bular tek garyp köňül eýlegil, dünýä-u-ahyret myradyny bergil» diýip doga edýär. Agzyndan çykmazdan

⁸⁹ Seret: Sopy Allaýar. Sebatul – ajyzyn. Aşgabat, TMGI, 1998, 4 s.

⁹⁰ Seret: Täjeddin bin Ýalçagyl. Risale-i – Aziza şerhi Sebatul – ajyzyn. Kazan, 1897, 6-7 s. (Onuň ömri barada beriljek maglumatlar şu ýerden beýläk hem bu kitaba degişlidir).

⁹¹ Töre-uly derejeli, abraýly adam; ýolbaşçy. Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat, 1962, 657 s.

⁹² Halypa (a. hali:fe, ks. hulafa:) – 1) orunbasar, wekil; köne mekdepde molla ýok wagtynda onuň yerine işleýän sapagy iň ýokary okuwçy. A.Meredow, S.Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 413 s.

burun, Allatagala onuň dogasyny kabul eýleýär. Şol pursatda Allatagalanyň gudraty bilen Allaýaryň kalbynda uly öwrülişik bolýar-da, onuň köňlüne gowga düşýär. Onuň ýaman işleri ýadyna düşüp aglaýar. Şondan soň Allaýaryň dilini açyp, ilkinji aýdan beýtleri şulardyr:

Meniň başymga kyn söwda düşüpdür,
Köňül bazaryga gowga düşüpdür.

Diýdim eý ten: «Ne söwdadyr, ne işdir,
Sepkähine gylyç birle uruşdyr».

Allaýar şondan soň göni Şeýh Habibullanyň medresesine barýar we ondan medresesine kabul etmekligini haýyş edýär. Şeýh Habibulla bolsa oňa medresäniň Allaýar ýaly töreleriň däl-de, garyplaryň makamydygyny aýdýar. Şeýhiň jogabyny eşiden Allaýar zar-zar aglamaga durýar. Şonda Şeýh Allaýary müritlige kabul etjekdigini, ýöne onuň üçin iki sany şertiniň bardygyny ýañzydýar. Şeýh Habibullanyň Allaýaryň öňünde goýan iki sany şertiniň birinjisi, Allaýaryň Buharada ýeke bir öý goýman dilegçilik etmekligi, şertleriň ikinjisi bolsa Allaýaryň gassabyň ýanyna baryp, goýnuň kellesini, aýaklaryny we tezekli garnyny alyp gelmekligi bolup durýar. Allaýar Şeýhiň şertlerini kabul edýär we olary kemsiz ýerine ýetirýär. Ýagny ol ilki bilen Buharada bir öý goýman, gapyma-gapy dilegçilik edýär. Soňra bolsa gassabyň ýanyna barýar we bir eline goýnuň kellesini, bir eline aýaklaryny alýar. Başyna bolsa goýnuň tezekli garnyny geýýär-de, içegelerini boýnuna saraşdyrýar. Allaýaryň gapyma-gapy dilegçilik edip ýörüşini, boýnundan, sakgalyndan goýnuň tezegini syrykdyryp aýlanyp ýörüşini gören Buhara halky ony gaty geň görýär we dälirändir öýdýär. Şol sanda onuň çagalary-da şol pikirde bolýar.

Ýokardaky maglumatlar bilen bir hatarda eseriň şerhi bolan «Risale-i-Azizada» Allaýar töräniň üç aýalynyň we iki gyzy bilen bir oglunyň bolandygy hem aýdylýar. Allaýaryň bir gyzynyň ady Emine, ikinjisiniň ady Halyma eken, oglunyň adyna bolsa Muhammetsadyk diýipdirler.

Şeýh Habibullanyň Allaýaryň önünde bu şertleri goýmakdan maksady onuň kalbyndan nebis belasyny hem-de tekepbirligi ýok etmeklikdir. Görşümüz ýaly Allaýar töre bu şertleri hiç hili gypynçsyz, adamlaryň oňa haýran galýandyklaryna üns bermän, päk ýürek bilen ýerine ýetirýär. Bu ýerde eýýäm onuň kalbynda Haka bolan yşkyň döräp başlandygy mese-mälim görünýär. Sopy Allaýar barada ýene bir bellemeli zat hem, onuň bu şertleri bitirip, Şeýhiň ýanyna barýança eýýäm tarykatyň «Welaýat Sugra» (käbir maglumatlara görä «Zikr») makamyna⁹³ ýetenligidir.

Sopy Allaýar Şeýh Habibullanyň hyzmatynda on iki ýyllap ylym öwrenýär we tarykatyň «Kişufatu makamat» derejesine çenli baryp ýetýär.⁹⁴ Şondan soň ol «Sopy Allaýar» diýlip tanalýar.

Sopy Allaýaryň tälim alan ýerleri, ussatlary, onuň döredijiligi barada gürrüň etmezden önürti onuň doglan we aradan çykan ýyllary dogrusynda durlup geçilse örän ýerlikli bolar.

Sopy Allaýaryň doglan we ýogalan ýyllary hijri-kamary ýyl senesi boýunça 1043-1133-nji ýyllar bolup, miladydan 1633-1721-nji ýyllara gabat gelýär. Bu maglumat beýleki çaklamalardan hakykata has ýakynlygy bilen tapawutlanýar. Sebäbi Sopy Allaýaryň ölüm senesi barada aýdylýan şeýle goşgy setirler bar:

Çeragy kalbe-i esrary tewhyd,
Ze safy meşrebi Sufi Allahýar.
Eger juýende taryh-y wefates
Ze kafu jimu gaýnu lamu berdar.⁹⁵

Bu bent pars dilinde bolup, şeýleräk many berýär: «Sopy Allaýaryň dini ýoly tämizdir, towhydyň (Allany bir bilmegiň) syrlary öýleriň çyragydyr. Kim onuň wepat taryhyny bilmek islese, ze, kaf, jim, gaýn, lam harplarynyň miweleridir».

⁹³ Makam (a. maka:m) – 1) orun, dereje; ýer; 2) sufizmde Hudaýa ýetmek ýolundaky duralgalar – etaplar; her makam belli bir psihiki ýagdaýy aňladýar. A.Meredow, S.Ahally. Ýatlanylýan iş, 206 s.

⁹⁴ Seret: Täjeddin bin Ýalçagyl. Ýatlanylýan iş, 7 s.

⁹⁵ Sebatul – aýjzyn. «Mektebetul – Islämiýe» (Kunbet Kabus – Hajy Talay). Tähran, 1408 (h.)/1987 (m.), 4 s.

Bu ýerde Sopy Allaýaryň aradan çykan senesi ebjet hasaby bilen beýan edilipdir. Ebjet hasaby barada aýtsak, arap elipbiýindäki 28 harpyň her biri aýratyn bir san belgisini aňladýar. Şol san belgileriniň üsti bilen bolsa, berlen gizlin sözi ýa-da haýsydyr bir sözün üsti bilen aňladylýan gizlin sanlary ýüze çykarmak bolýar. Arap elipbiýindäki şu hasaba ebjet hasaby diýilýär.

Görşümüz ýaly ýokardaky bentde ze, kaf, jim, gaýn, lam arap harplary bardyr. Indi olaryň her biriniň aňladýan sanyny alalyň: ze – 7-ni, kaf – 100-i, jim – 3-i, gaýn – 1000-i, lam – 30-y aňladýar. Bularyň jemi:

$\text{Gaýn} + \text{kaf} + \text{lam} + \text{jim} = 1000 + 100 + 30 + 3 = 1133$; ze – 7 bolýar. Şeýlelikde, awtoryň aradan çykan senesi 1133-nji ýylyň 7-nji aýydyr. Has takygy, onuň ýogalan wagty hijri-kamary ýyl senesiniň 7-nji aýy bolan Rejep aýynyň 29-y diýlip görkezilýär.⁹⁶

Bu agzalan maglumatdan başga-da, awtoryň ýaşap geçen ýyllary barada aýdylýan dürlüçe maglumatlar bar. Meselem, bu eseriň professor Nazar Gullaýewiň redaktirlemeginde çykarylan neşirinde Sopy Allaýaryň ýaşap geçen ýyllary 1616-1706/1720-nji ýyllar töweregi diýlip görkezilýär.⁹⁷ Mundan başga-da, «Türkmen sowet ensiklopediýasynyň» VIII tomunyň 143-144-nji sahypalarynda Sopy Allaýar barada ýazylan tekstde hem şeýle maglumat görkezilýär. Käbir maglumatlarda onuň aradan çykan wagty hökmünde hijri-kamary ýyl senesi boýunça 1135-nji ýyl, miladydan bolsa 1723-nji ýyl bellenilýär.⁹⁸

Sopy Allaýaryň doglan we aradan çykan seneleri ýaly, onuň doglan ýeri we milleti barada hem dürlüçe garaýyşlar bar. Olaryň birinde Sopy Allaýaryň Özbegistanyň Samarkant welaýatynyň häzirki Akderýa etrabynda degişli Ýaňygorgandaky Münler obasynda ýaşan Allaguly (Allaguly Temirýar) atly türkmeniň maşgalasynda⁹⁹ doglandygy aýdylýar, ikinjisinde onuň özbek türkleriniň Hita golundan bolup, Buharanyň Kette Gorgan diýen ýerinde Ahmet Guly

⁹⁶ Seret: Sebatul – aýyzyn. Ýatlanylýan iş, 4 s.

⁹⁷ Seret: Sopy Allaýar. Ýatlanylýan iş, 4 s.

⁹⁸ Seret: Evliýalar ansiklopedisi. XI tom. Çağaloğlu – İstanbul, 1993, 15-17 s.

⁹⁹ Seret: Sopy Allaýar. Ýatlanylýan iş, 4 s.

Atalygyň maşgalasynda 100 dünýä inendigi aýdylýar. Täjeddin bin Ýalçagylyň «Risale-i-Aziza» atly kitabynda bolsa Sopy Allaýaryň nogaý halkyndan bolanlygy aýdylýar. Täjeddin bin Ýalçagylyň (1836-1837-nji ýyllarda ýogalan) gyzy Azizanyň haýyşy boýunça hijri hasabyndan 1221-nji (miladydan 1806-njy) ýylky ýylynda ýazyp gutaran bu «Risale-i-Aziza» atly kitaby Sopy Allaýaryň «Sebatul-ajyzyn» eseriniň şerhidir, ýagny düşündirişidir.¹⁰² Şol sebäpli hem, Sopy Allaýaryň ýaşan döwrüne ýakyn ýaşap geçen dindar alym Täjeddiniň bu ylmy eserine ygtybarly gollanma hökmünde garamagymyz örän wajypdyr.

Allaýar uzyn boýly, goýun gözli, jeren sakgally adam bolupdyr. Ol Buharada ýaşap ýörkä öýlenipdir. Onuň Muhammetsadyk atly ogly hem Buharada dogulýar. Sopy Allaýar 27 ýaşyndaka onuň ogly ata ýurdy bolan Samarkanda gidýär. Ogly Samarkanda gidenden soň hem, Allaýar Buharada ýene on ýyl eglenýär. Umuman, Sopy Allaýar Buhara, Gazangala, Erzurum, Isgenderiýe şäherlerinde ýaşap geçip, 90 ýaşynda (hijri hasabyndan) aradan çykýar.¹⁰³ Onuň mazary Isgenderiýe şäherindedir.

Päkistanda çap edilen «Hedaýat at-talybyn şerhi «Sebatul-ajyzyn»» (««Sebatul-ajyzyna» düşünmekde talyplara ýol görkeziji») diýlip atlandyrylan kitapda onuň awtory Seýit Habibulla ibni Seýit Ýahýahan al-Fargany al-Kabulynyň ýazmagyna görä, Sopy Allaýaryň mazary käbirleriniň aýdyşy ýaly, Isgenderiýede däl-de, Dänewiň golaýyndaky obalaryň biriniň gonamçylygynda bolmaga çemeli.¹⁰⁴ Hawa, bu agzalan maglumatlardan başga-da, onuň Rahşwar atly obada aradan çykandygy, soň bolsa bu obanyň Allaýar adyny alandygy barada hem maglumat bar.¹⁰⁵ Ýöne belli şahsyýet Sopy Allaýaryň haýsy milletden bolandygy hem-de onuň nirede aradan çykandygy ýaly maglumatlar entek çynlakaý öwrenilmeli mesele bolup durýar.

¹⁰⁰ Seret: Evliýalar ansiklopedisi. XI tom. Cağaloğlu – İstanbul, 1993, 15-17 s.

¹⁰¹ Risala (a. risa:le) – 1) iberilen; 2) bir meselä degişli ýazylan ylmy eser; traktat. A.Meredow, S.Ahally. Ýatlanylýan iş, 312 s.

¹⁰² Seret: Täjeddin bin Ýalçagyl. Ýatlanylýan iş, 3 s.

¹⁰³ Seret: Sebatul – ajyzyn. Ýatlanylýan iş, 3-4 s.

¹⁰⁴ Sopy Allaýar. Ýatlanylýan iş, 8 s.

¹⁰⁵ Seret: Evliýalar ansiklopedisi. XI tom. Cağaloğlu – İstanbul, 1993, 15-17 s.

Sopy Allaýaryň şeýhi Habibulla tarykat akymynyň Nakşbendiýe ugruna degişlidir. Biz şu ýerde Sopy Allaýar işanyň piri Şeýh Habibullanyň tarykat silsilesi¹⁰⁶ bilen, ýagny Nakşbendiýe tarykatynyň şeýhleriniň atlary bilen tanyş bolsak ýerlikli bolar:¹⁰⁷

1. Hezreti Muhammet (s.a.w.)¹⁰⁸
2. Ebubekr Syddih (r.a.)¹⁰⁹
3. Selman Farsy (r.a.)
4. Kasym bin Ebubekr (r.a.)
5. Jafer Sadyk (r.a.)
6. Ebu Ýezit el-Bistamy (k.s.)¹¹⁰
7. Ebul Hasan Harakany (k.s.)
8. Ebu Aly el-Farmedi (k.s.)
9. Ebu Ýusuf Hemedany (k.s.)
10. Abdulhalyk el-Gijduwany (k.s.)
11. Aryf er-Reýukeri (k.s.)
12. Mahmut İnjir Fagnewi (k.s.)
13. Şeýh Aly Rametani (k.s.)
14. Muhammet Baba Semmasy (k.s.)
15. Mirkulal bin Hamza (k.s.)
16. Şah Nakşbendi (k.s.)
17. Şeýh Alaeddin Attar (k.s.)
18. Şeýh Ýakup Çerhi (k.s.)
19. Ubeýdullah Ahrar (k.s.)
20. Muhammet Zahid (k.s.)
21. Derwüş Muhammet (k.s.)
22. Muhammet Imkeneki (k.s.)
23. Muhammet Baky (k.s.)
24. Ymam Rabbany (k.s.)
25. Muhammet Magsum (k.s.)
26. Muhammet Faruky (k.s.)

¹⁰⁶ Silsile (a.-p. ks. sela:sil) – 1) zynjyr; sap, hata; 2) dinastiýa; 3) sistema.

A.Meredow, S.Ahally. Ýatlanylýan iş, 341 s.

¹⁰⁷ Seret: Sebatul – aýjzyn. Ýatlanylýan iş, 5-9 s.

¹⁰⁸ Sallallahu aleýhi wesellem.

¹⁰⁹ Razyallahu anhu.

¹¹⁰ Kuddusu sirruhu.

27. Nurmuhamet Bedauni (k.s.)

28. Habibullah Mazhar (k.s.)

Bu ýerde soňky şeýh Habibullah Mazhar Sopy Allaýaryň şeýhidir (piridir). Bu silsile hezreti Muhammetden (s.a.w.) bäri kalpdan-kalba geçýän tarykat dersidir.

Şeýlelikde, şu ýerde Sopy Allaýar hem tarykat akymynyň Nakşbendiýe ugruna degişli bolan pir, ýagny özüni Hak ýolunda pida kylan är bolupdyr diýip kesgitleme bersek örän ýerlikli bolar. Allaýaryň «Sopy» lakamyna eýe bolmagyny hem onuň sopuçylyk akymynyň wekilleriniň biri bolandygy bilen düşündirmek bolar.

Şahyryň dini pelsepesi öz gözbaşyny «Kurandan» we sopuçylyk edebiýatynyň wekilleriniň döredijiliginden alyp gaýdýar. «Sebatul-ajyzyn» eseri bolsa onuň «Kuran», tefsir, akyda, fykyh, hadys ylymlaryny oňat özleşdirendigini ýüze çykarýar. Şahyryň bu eserinde dürli söz öwrümleri, «Kuranyň» aýatlary, hadyslar bilen bagly düşüňjeler köp. Kitapdaky rowaýatlar, nesihatlar bolsa öz köküni diniň taryhyndan alyp gaýdýar. Mysal üçin:

Halyllullah üçin ýandyrdylar nar,

Gadam goýmaý oşol ot boldy gülzar

diýen setirlerde aýdylýan pikir «Kuranyň» «Enbiýa» süresiniň 69-njy aýatynda öz beýanyny tapypdyr.¹¹¹

Mundan başga-da, biz Sopy Allaýaryň yslam dininiň kadan kanunlaryny düşündirmekde meşhur fakyh¹¹² bolandygyny hem aýtmak isleýäris.

Şahyr yslamyň sünni ýoluna eýeripdir. Muňa onuň:

Jemagat ähli sünnet düzen ärler,

Diýdiler: «Türpe näzikdir bu ýollar».

diýen setirleri hem şaýatlyk edýär.

Sopy Allaýar «Sebatul-ajyzyn» eserinde Baýezit Bistamynyň, Hoja Ýusup Hemedanynyň, Hoja Ahmet Ýasawynyň yşk, nebsiňi

¹¹¹ Amandurdyýewa O. Sopy Allaýaryň täsir alan çeşmeleri. – «Aşgabat» gazet, 2007, 29 sentýabr.

¹¹² Fakyh I (a. fakyh) – dini kanunlary düşündirýän ruhany. A.Meredow, S.Ahally. Ýatlanylýan iş, 401 s.

öldürmek, öz «meniňi» ýok etmek, Alla ýakynlaşmak ýaly pikirleriniň çylşyrymly dünýäsine çuňňur aralaşýar.¹¹³

Meşhur şahyr hem alym Sopy Allaýar öz eserlerini parsça we türki dilde ýazypdyr. Sopy Allaýar dört sany kitabyň we birnäçe dini mazmunly şygylaryň awtorydyr. Onuň kitaplary¹¹⁴:

1. «Meslekil – muttakyn» («Ynamlylaryň ýa-da takwalaryň ýoly»);

2. «Myradyl – aryfin» («Aryflaryň myrady»);

3. «Mahzanul – mutygyn» («Boýun egenleriň hazynasy»);

4. «Sebatul-ajyzyn» («Ejizleriň merdanalygy» ýa-da «Ejizleriň durnuklylygy»).

Mundan başga-da, şu aşakdaky parsça we türkiçe eserler hem alymyňky hasaplanylýar. Olar:

1. «Töhfetat – talybyn» («Talyplaryň sowgady» ýa-da «Talyplara sowgat»);

2. «Syrajyl – ajyzyn» («Ejizleriň çyrasy»);

3. «Föwzun – nejat» («Ynsan bagtyny goramagyň ýollary» ýa-da «Halas bolmagyň çäresi»);

«Meslekil – muttakyn» («Ynamlylaryň ýa-da takwalaryň ýoly»). Awtoryň bu kitaby pars dilinde ýazylan eser bolup, ol akyda¹¹⁵ ylmyna, onuň dürli meselelerine bagyşlanan kitapdyr. Bu kitapda musulmançylygyň ygtykat we ybadat bilen bagly bilimleri öwredilýär. Täjeddin bin Ýalçagylyň «Risale-i – Aziza» atly şerhinde bu kitap barada şeýle maglumat bar.

Bir gün müritleri Sopy Allaýara akyda ylymlaryny öwredýän «Meslekil – muttakyn» atly parsça kitabyňy türki diline geçirip bermekligini haýyş edýärler. Bu hakykata «Sebatul-ajyzyn» eserindäki şeýle setirler hem güwä geçýär:

Bitilse türki til birle akyda,

Köňüller bolsa ondan aramyda.

¹¹³ Amandurdyýewa O. Sopy Allaýaryň täsir alan çeşmeleri. – «Aşgabat» gazet, 2007, 6 oktýabr.

¹¹⁴ Seret: Sopy Allaýar. Ýatlanylýan iş, 7 s.

¹¹⁵ Akyda (a. aky:de) – 1) ynanç; pikir; 2) dini taglymatyň esaslary; dini dogma. A.Meredow, S.Ahally. Ýatlanylýan iş, 22 s.

Müritleriniň bu haýyşyny Sopy Allaýaryň ýoldaşlary uluglar, ýagny pirlər hem goldapdyr we müritleriniň islegini bitirip bermekligi ondan haýyş edipdirler. Sopy Allaýar bolsa bularyň sözlerini ýykyp bilmeýär we bu kitaby ýazmaga girişýär.

Olaryň sözlerin bozmaý meni zar,

Sawat etdim 116 niçe manzuma naçar 117.

Täjeddin bin Ýalçagyl eserinde «Sebatul-ajyzyny» «Meslekil-muttakynyň» türkîçä geçirilen görnüşi hasaplaýar. Ýöne biz bu pikir bilen ylalaşmaýarys. Bu geljekde öwrenilmeli mesele bolup durýar.

Sopy Allaýaryň «Meslekil-muttakyn» kitaby 1891-1917-nji ýyllar aralygynda 13 gezek neşir edilipdir.¹¹⁸ Olardan 8 sanysy Daşkentde, 2-si Stambulda çykypdyr. Bu kitabyň galan üç neşiri Gazanda, Lahorda we Hindistanda goýberilipdir.

«Myradyl – aryfin» («Aryflaryň myrady»). Aryflar, sopular barada söhbet açýan bu kitap 1917-nji ýyla çenli jemi 5 gezek neşir edilipdir. Olaryň 4-si XIX asyryň ikinji ýarymynda Gazanda we bir gezek 1910-njy ýylda Daşkentde çykypdyr.

«Föwzun – nejat» («Ynsan bagtyny goramagyň ýollary» ýada «Halas bolmagyň çäresi»). Bu kitap 1802-1916-njy ýyllar aralygynda 13 gezek neşir edilipdir. Olaryň 7-si Gazan şäherinde Gazan uniwersitetiniň çaphanasynda çap edilipdir. «Föwzun – nejadyň» galan 6 neşiri 1900-1906-njy ýyllar aralygynda Daşkentde çykypdyr. Gazan neşirlerinden tapawutlylykda olaryň ählisi daşbasmada çap edilipdir. Daşkent neşirleriniň birinde bu kitabyň çykan ýyly görkezilmändir.

«Syrajyl – ajyzyn» («Ejizleriň çyrasy»). Professor Nazar Gullaýew bu kitabyň Sopy Allaýaryňkydygyny aýdýar.¹¹⁹ Ýöne bu barada dürli garaýyşlar bar. Aşyrpur Meredowyň «Edebiýat we sungat» gazetiniň 1995-nji ýylyň dekabryň 22-sindäki (№ 50) sanynda «Syrajyl – ajyzyn» ady bilen çykan makalasynda ol bu

¹¹⁶ Sawat etdim – garalama etdim.

¹¹⁷ Sopy Allaýar. Ýatlanylýan iş, 19 s.

¹¹⁸ Almaz Ýazberdi. Köne türkmen basma kitaplary. Aşgabat, 2004, 138-141 s. (Sopy Allaýaryň eserleriniň neşir edilýşine degişli maglumatlaryň ählisi şu ýerden beýläk hem bu kitaba degişlidir).

¹¹⁹ Seret: Sopy Allaýar. Yatlanylýan iş, 7 s.

eseriň awtorynyň Döwletmämmet Azadydygyny nygtaýar. Elbetde, eseriň awtory babatda dürli garaýyşlaryň ýüze çykmagy, bu eser barada maglumatlaryň juda azlygyndan gelip çykýar we bu geljekde öwrenilmeli meseleleriň biri bolup durýar.

«Sebatul-ajyzyn» («Ejizleriň merdanalygy» ýa-da «Ejizleriň durnuklylygy»). Sopy Allaýaryň ýazan eserleriniň içinde iň kämili we iň tanymaly türkmenleriň we beýleki türk halklaryň arasynda «Sopy Allaýar» ady bilen meşhurlyk gazanan «Sebatul-ajyzyn» eseridir. Sopy Allaýaryň bu eseri ynsanlaryň kalbyna yslamyň mukaddesliklerini çäymakda, «Kuranyň» mazmuny, Pygymberleriň we yslamyň taryhy bilen tanyşmakda, baky dünýäniň müdimilik eşretlerine alyp barýan kämil we dogry ýoly tapmaklykda, şerigatyň kada-kanunlaryny, düzgünlerini dürs ýerine ýetirmeklikde, aýratyn hem sopusylyk ýoluna gadam basan müritlere dogry ýoly görkezmeklikde bahasyna ýetip bolmajak gymmatly gollanma bolupdyr we muňa örän uly hormat goýlupdyr. Halkymyz «Sopy Allaýar» diýlip atlandyrylýan «Sebatul – ajyzyn» eseriniň golýazma nusgalaryny öýünde saklamaklygy we okamaklygy özüne uly bagt hasap edipdir.

Türkmen halkyna yslamy ündemekde Sopy Allaýaryň bitiren hyzmaty uludyr. Ol musulman dininiň talaplaryny şygra salan şahyrdyr. Şahyryň döredijiligi türkmen edebiýatynyň taryhynda öz ornuny tapdy.

Sopy Allaýaryň edebi mirasynyň çap edilişiniň taryhy barada alym Almaz Ýazberdiýewiň «Köne türkmen basma kitaplary» atly kitabynda möhüm maglumatlara duşmak bolýar.¹²⁰ Ol:

Bu kitabyň birinji neşiri 1802-nji ýylda Gazanda basylypdyr. Bu eseriň 1802-1916-njy ýyllar aralygynda dürli ýurtlarda goýberilen III sany neşirini tapmak bize başartdy. Olardan 62 sanysy Gazanda, 33-si Daşkentde (olaryň birinde çykan ýyly görkezilmändir), 5-si Buharada, 4-si Stambulda neşir edilipdir. Şeýle-de, bu eser Bombeý, Kanpur, Laknau we Samarkant şäherleriniň her haýsysynda bir gezek

¹²⁰ Seret: Amandurdyýewa O. Sopy Allaýar we onuň «Sebatul-ajyzyn» eseri. – «Aşgabat» gazet, 2006, 5 oktýabr.

çap edilipdir. Ýene-de üç sany neşiriň birinde onuň çykan ýeri, ikisinde bolsa çykan ýeri we ýyly görkezilmändir.

1802-1867-nji ýyllar aralygynda «Sebatul-ajyzyn» diňe Gazanda tatar kitap neşirçileri we kitap söwdagärleri tarapyndan çap edilipdir. XIX asyryň 70-90-njy ýyllarynda «Sebatul-ajyzyn» Hindistanyň şäherlerinde we Stambulda 7 gezek çap edilipdir. Gazan neşirlerinden tapawutlylykda, olary neşir eden adamlar, esasan, Orta Aziýanyň uly kitap söwdagärleri bolupdyrlar.

«Sebatul-ajyzynyň» Orta Aziýadaky ilkinji neşiri 1883-nji ýylda Daşkentde goýberilipdir. Ol S.I.Lahtiniň hususy çaphanasynda basylyp, şol bir wagtyň özünde hem bu şäherde çap edilen ilkinji daşbasma kitaby bolupdyr. 1884-1917-nji ýyllar aralygynda «Sebatul-ajyzyn» ýene-de bu şäherde 32 gezek neşir edilipdir.

Orta Aziýa döwletleriniň gündogarşynaslyk merkezlerinde «Sebatul-ajyzynyň» Stambulda we Hindistanda neşir edilen nusgalary hem duş gelýär. Olar bu sebitde şu eseriň daşary ýurt neşirleriniň hem ýaýrandygyna şaýatlyk edýär. Bu kitap haýsy ýurtlarda neşir edilse hem mazmun taýdan ähli jähtden birmeňzeşdigini bellemelidir.

Sopy Allaýaryň eserleriniň başga neşirleri barada bizde maglumatlar ýok. Umuman, onuň kitaplary 1917-nji ýyla çenli 143 gezek neşir edilipdir. Bulardan başga-da, dürli ýurtlaryň gündogarşynaslyk merkezlerinde Sopy Allaýaryň ýokarda görkezilen eserleriniň köp sanly golýazma nusgalary hem saklanylýar. 121

Sopy Allaýaryň «Sebatul-ajyzyn» eseriniň 1917-nji ýyldan soňam, hatda häzirki günlerde-de dürli musulman ýurtlarynda, hususanda Eýranda ýygy-ýygýdan neşir edilip gelinýändigini hem ýeri gelende aýtmak gerek.

«Sebatul-ajyzyn» kitaby köneçeden sowatly türkmen ýaşulularynyň köpüsiniň şahsy kitaphanalarynda-da, Türkmenbaşy adyndaky TMGI-niň golýazmalar hazynasynda-da az däl. Bu hazynada Sopy Allaýaryň özi hakda gymmatly maglumatlar bermek,

¹²¹ Almaz Ýazberdi. Ýatlanylýan iş, 138-141 s.

onuň eserlerini şerh etmek (düşündürmek) niýeti bilen ýazylan kitaplaryň-da käbiri saklanýar.¹²²

Sopy Allaýaryň «Sebatul-ajyzyn» eseriniň 1987-nji ýylda «Mektebetul – Islämiýýe» (Kunbet Kabus – Hajy Talay) tarapyndan Tähranda çykarylan nusgasynyň sözbaşysynda bu kitaba degişli saklanyp galan 8 sany nusga dogrusynda durlup geçilýär. Olar:

1. Eseriň Sopy Allaýaryň ýogalanýndan 60 ýyl soňra ýazylan arapça şerhi.

2. 1253-nji hijri kamary ýylynda wepat eden Ýalçagyl ogly Täjeddiniň «Risale-i – Aziza» diýen türki şerhi.

3. 1293-nji hijri kamary ýylynda Eýmir taýpasyndan Gulyjan Sopynyň ogly Molla Gurbanmuhammet Eýmiriň ýazan «Sebatul-ajyzyny».

4. Gazanda çap edilen biraz düşündirişli nusga.

5. Daşkentde çap edilen «Sebatul-ajyzyn».

6. Karaçide «Mektebetul – Islämiýýeniň» çap etdiren nusgasy.

7. Owganystanda çap edilen okalmasy örän kyn we ýalňyş köp bolan «Sebatul-ajyzyn».

8. Musa Türküstanyň hyýanat etmek maksady bilen bozup Şamda çap etdiren «Sebatul-ajyzyny».

Esere degişli işlerden ýokarda görkezilenlerden başga ýene-de şulary görkezmek bolar:

1. Eseriň 1802-1917-nji ýyllar aralygynda we ondan soňky ýyllarda neşir edilen nusgalary.¹²³

2. Päkistanda neşir edilen «Hedaýat at – talybyn şerhi «Sebatul-ajyzyn»» (««Sebatul-ajyzyna» düşünmekde talyplara ýol görkeziji»). Munuň awtory Seyit Habibulla ibni Seyit Ýahýahan al – Fargany al – Kabulydyr.¹²⁴

3. Al-Bulgary diýen awtoryň «Şerhi «Sebatul-ajyzyn»» atly eseri arapça düşündirýän golýazma kitaby.¹²⁵

¹²² Sopy Allaýar. Ýatlanylýan iş, 8 s.

¹²³ Seret: Almaz Ýazberdi. Ýatlanylýan iş, 138-141 s.

¹²⁴ Seret: Sopy Allaýar. Ýatlanylýan iş, 8-9 s.

¹²⁵ Seret: Şol ýerde, 8-9 s.

4. Gazanda doganlar Kerimowlaryň çaphanasynda neşir edilen, awtory, çykan ýyly we beýleki maglumatlar görkezilmedik «Erşadyl – ayzyn» atly «Sebatul ayzynyň» teswirnama kitaby.126

5. Professor Nazar Gullaýewiň «Sopy Allaýar» ady bilen geçen asyryň 70-nji ýyllarynyň ahylarynda taýýarlan, «Türkmen sowet ensiklopediýasynyň» 1986-njy ýylda neşir edilen 8-nji jildiniň 143-144-nji sahypalarynda ýerleşdirilen çaklaňja makalasy.127

6. Professor Nazar Gullaýewiň «Sopy Allaýar hem onuň döredijiligi hakda bir keleme» ady bilen «Edebiýat we sungat» gazetiniň 1991-nji ýylyň noýabr aýynyň 15-indäki sanynda çap edilen makalasy. (Makalanyň ýany bilen şahyryň «Sebatul-ajyzyn» mesnewisiniň başragyndan dört bölüm (84 beýt-168 setir) hem-de şahyryň baş beýtli gazaly berlipdir).128

7. Sopy Allaýar we onuň «Sebatul-ajyzyn» eseri barada 1993-nji ýylda Stambulda neşir edilen «Evliýalar ansiklopedisi» atly ensiklopediýanyň 11-nji tomunyň 15-17-nji sahypalarynda ýerleşdirilen çaklaňja makala.129

8. Professor Nazar Gullaýewiň redaktirlemeginde we sözbaşy ýazmagynda «Sopy Allaýar» ady bilen 1998-nji ýylda neşir edilen «Sebatul-ajyzyn» eseriniň TMGI tarapyndan türkmençä, kiril elipbiýine geçirilen transkripsiyasy.

9. Rahman Ilmämmedowyň «Türkmen sesi» gazetine 1999-njy ýylyň mart aýynda çykan «Sopy Allaýar» atly makalasy.

10. Almaz Ýazberdiniň 2004-nji ýylda neşir edilen «Köne türkmen basma kitaplary» atly kitabynda Sopy Allaýaryň edebi mirasynyň neşir edilişine degişli beren gymmatly maglumatlary.

11. Dil we edebiýat ylymlarynyň kandidaty Ogulbäbek Amandurdyýewanyň 2006-njy ýylyň oktýabr aýynyň 5-ine «Sopy Allaýar we onuň «Sebatul ayzyn» eseri» atly, 2007-nji ýylyň sentýabr aýynyň 29-yna we oktýabr aýynyň 6-syna «Sopy Allaýaryň täsir alan çeşmeleri» atly «Aşgabat» gazetiniň sahypalarynda çykan makalalar toplумы.

¹²⁶ Seret: Almaz Ýazberdi. Ýatlanylýan iş, 138-141 s.

¹²⁷ Seret: Sopy Allaýar. Ýatlanylýan iş, 9 s.

¹²⁸ Seret: Şol ýerde, 9 s.

¹²⁹ Seret: Evliýalar ansiklopedisi. XI tom. Çağaloğlu – Istanbul, 1993, 15-17 s.

Sopy Allaýaryň bu poemasy mesnewi görnüşinde we aruz ölçeginde ýazylypdyr. Eseriň ýazylyşynyň stopalary: mefaylun – mefaylun – faulun bolup, aruzyň hezeji – museddes atly bährindendir.

Sopy Allaýaryň «Sebatul-ajyzyn» eseriniň doly neşiri 84 sany bölümden ybarat bolup, şol sanda olaryň 18 sanysy hekaýatlar, 6 sanysy bolsa mynajatdyr. Sopy Allaýaryň bu eseri 1663 beýtden (3326 setirden) ybaratdyr.

GARAJAOGLAN

Türkmen edebiýatynyň taryhynda XVII asyrynda ýaşap, öz goşgularyna saz döredip, ony il içinde aýdym edip aýdan zehinli şahyrymyz Garajaoglandyr. Akyldar şahyr Garajaoglanyň täsin döredijiligi bar. Ol şygryetde hiç bir kimiňka meňzemeýän goşgy bagyny döredipdir. Onuň goşgulary şeýle owadan hem ýaz şemaly ýaly ýakymly bolansoň, öz-özünden aýdyma öwrülip baryar.

Edebi çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, Garajaoglan milady senesi bilen 1606-njy ýylda Türkmenistanyň Balkan welaýatynyň Etrek etrabynda dogulýar. Ol 1689-njy ýylda hem aradan çykypdyr. Şu ýerde şahyryň doglan ýeri hem aradan çykan senesi dogrusynda dürli pikirleriň bardygyny bellemek gerek. Bir maglumata görä, şahyr 1679-njy ýylda aradan çykypdyr diýilýär. Ýene bir maglumatda onuň togsan dört ýaşandygy aýdylýar. Doganlyk Türkiýe döwletiniň alymlary bolsa, Garajaoglany Türkiýede doglan türkmen şahyry hasaplaýarlar. Oňa mysal edip türk alymlaryndan Aly Ryza, Zahyt Öztelli, Ö. Özbaş şahyryň Türkiýede doglandygy hakyndaky pikirlerini görkezmek bolar. Emma şahyryň Türkmenistanyň Balkan sebitlerinde doglandygy hakyndaky maglumatlar has ygtybarlydyr. Belli edebiýatçy alym Kakajan Ataýew türk alymy Aly Ryza Ýalgynyň “Jenupda Türkmen oýmaklary” (Günorta türkmen obalary) atly eserinde Garajaoglanyň doglan senesini habar berýän goşgusynyň bardygyny belläpdir. Ol goşgy setirlerinde şahyr özüniň doglan senesini habar beripdir:

Garajaoglan diýdi üýnüm duýuldy,
Müň on başde göbek adym goýuldy.¹³⁰

Goşgy setirlerindäki hijri senäni milady ýylyna geçirenimizde 1606-njy ýyla gabat gelýär. Şundan hem Garajaoglanyň doglan senesi belli bolýar. K. Ataýewiň hem adalatly belleýşi ýaly, şahyryň “göbek adym goýuldy” diýip ýazmagy adym goýuldy – doguldym diýen manyny berýär.

Şahyryň goşgularynyň arasynda onuň aradan çykan senesi bilen baglanyşykly goşgy setirlerem bar. Türkiýe döwletinde neşir edilen ýygyndyda aşaky setirleri okamak mümkin:

Müň ýüz senede ömri boldy tamam,
Sözlärin sözümi nogsanyn goýman.

Ýokarky goşgy setirindäki senäni hem milady hasabyna geçirenimiäde 1689-njy ýyla gabat gelýär.

Garajaoglana ene-atasynyň hormat edip dakan ady Hasan eken. Onuň kakasyna Ylýas diýer ekenler. Garajaoglan şahyryň edebi lakamy bolupdyr. Ol il içinde şol at bilen hem tanalypdyr. Onuň Hasan adynyň Garagoýunly türkmen döwletiniň belli hökümdary Uzyn Hasanyň hormatyna dakylandygy hakynda maglumat bar. Bu maglumat hem bize ýene bir zat hakynda pikir etmäge esas berýär. Eger şahyryň kakasy öz ogluna belli hökümdaryň adyny hormat edip dakan bolsa, onda onuň maşgalasynyň döwrüň syýasy durmuşyndan gaty bir üzne bolmandygyny aňladýar. Ýene bir bellemeli ýagdaý bar. Şahyry garyp edip görkezmek biziň edebiýat ylmymyzda ýoň bolan hadysa. Muny biz sowetçiler döwrüniň keseli diýip düşüňäris. Edebiýatçy alymlaryň arasynda Garajaoglanyň ilki-ilkiler ýeter-ýetmez ýaşandygy hakyndaky pikiri orta atanlar boldy. Onuň baýyň goýun çopany bolandygy tekrarlandy. Emma baýa çopan bolan adamyň hat-sowat öwrenip biljegine ynanmak kyn. Üstesine-de

¹³⁰ Ataýew K. Garajaoglan we onuň edebi mirasy. // “Mugallymlar gazet”, 2006-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 1-i.

şahyr ökde bagşy sazanda bolupdyr. Bu ýagdaýlar şahyryň garyp bolandygy hakyndaky pikiri ýalana çykarýar.

Şahyryň doglan mekany hem onuň Türkiýä gidişi dogrusynda hem dürli pikirler boldy. Onuň paşmadyk söýgi sebäpli biçärelilik bilen ýola çykyşy hakynda köp aýdyldy. Şahyryň söýen gyzyňa öýlenip bilmändigini, şonuň üçin dogduk mekanyny terk etmek pikirinde bolandygyny onuň goşgularam tassyklaýar:

Gökje idi meniň durar ýerim, diregim,
Owwal ýakyn idim, sindi yragym,
Bu ýerlerde bolmaz indi durarym,
Pelek meni nâzli ýardan aýyrdy.

Edebiýatçy alym Gözel Amangulyýewanyň Garajaoglanyň “Kozan dagyndan neslimiz, Ary türkmenidir aslymyz” sygyr setirlerine berýän düşündirişi gyzyklydyr. Alymyň pikirine görä Kozan dagy türkmen topragyndaky Hasar dagy bilen Balkan dagynyň arasynda ýerleşýän Kären dagy bolmaly. Onuň ozalky atlandyryşy Kozan – Gazan dagy bolmaly. Alym zenan Garajaoglanyň doglan gününüň 400 ýyllyk ýübileýi bilen baglanyşykly ýazan “Gadyrly-gymmatly ile gideli” atly makalasynda türkiýeli hukukçy alym Najy Sözenin şahyryň ýaşan zamanysynda Gazanjykly türkmenleriň türkiýä göçüşi hakyndaky maglumatyny getirýär. Gazanjyk we Gazanjykly sebiti Türkmenistanyň günorta-günbatarynda bir ýer adydyr. XVI-XVII asyrlarda bu ýerde ýaşayan Gazanjyklylar topar-topar bolup Anadola göçüp gedipdirler. Garajaoglan hem elindäki gazma dutary bilen heniz 16 ýaşyndaka bu toparlara goşulyp, Anadola gelipdir.

Osmanly çeşmelerine görä, Türkmenistandan göçüp baran Gazanjykly jemagaty Adana, Maraş, Kir (Gyr) şäher, Garahisaryň gündogaryndaky ýerlerde, Gülnar, Ermenek, Samsun we Bafra töwereklerinde ýerleşipdirler. Bu taýpalar ýerleşen ýerlerine öz taýpalarynyň adyny, ýagny Gazanjyk adyny dakypdyrlar. Şol göçüp baran maşgalalaryň köpüsi özleriniň maşgalasyna familiýa ýerine Gazanjykly adyny alypdyrlar. Bu pikir bilen doly ylalaşmak mümkin. Sebäbi şahyr bilen baglanyşykly gaty köp işlerde onuň Türkiýä gidişi ýekeleýin häsiýetde düşündirilýärdi. Bu bolsa pikiriň ynandyryjylygyny pese düşürýärdi. Emma şahyryň Gazanjyklylara goşulup gitmegi bolup biljek hakykatdyr. Şu ýerde ýene bir

meseläniň öwrenilmegini nygtap ötmekçi bolýarys. Gazanjyklylaryň göçmekleriniň taryhy sebäpleri öwrenolsee oňat bolardy. Çünki, ol döwür taryhy gowgalaryň zamany bolupdy. Mukaddes Ruhnamada berilen maglumatda bu döwürde Sefewi türkmenleriniň döwleti bolupdyr. Ol milady senesi boýunça 1501-1736- ný ýyllary öz içine alýar. Ine, şu döwürde hem Garajaoglan dagy Gazanjykly ili bilen türkíyeli türkmenleriň ýanyna göçüpdirler. Bu uly göçüşlikler düýpli öwrenilende, olar bilen baglanyşykly taryhy hakykat ylmy delillendirilende edebi barlagyň işi has ýeňilleşýär.

Şahyr ömrüniň agramly bölegini Türkíyede ýaşapdyr. Ol hatly-sowatly, bilimli hem giň dünýägaraýyşly adam bolupdyr. Garajaoglan doganlyk Türkíýe döwletinde meşhur şahyr hökmünde tanalýar.

Garajaoglandan bize uly miras galypdyr. Biziň günlerimize onuň 500 töweregi goşgusy gelip ýetipdir. Mundan başga-da Türkíyede “Garajaoglan bilen Meňli gyz”, “Garajaoglan bilen Garagyz”, “Garajaoglan bilen ýaýla gözeli”, “Garajaoglan bilen Elip gelin” ýaly dessanlar döredilipdir. Maglumatlarda aýdylyşy ýaly bu dessanlar entek doly kämilleşmändir. Onuň waka ýordumynda hem keşpler ulgamynda ýöntemlikler bar. Bu eserler entek timarlanmaga mätäç. Emma şolaryň içinde Garajaoglan bilen Meňli gyz” dessany belli bir derejede kämil hasaplanýar. Umuman, şahyrdan galan edebi mirasyň bir bölegi doganlyk Türkíýe döwletinde, ýene bir bölegi bolsa öz ata Watanymyzda saklanyp galypdyr. Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasyndaky 571, 636, 1632 bukjalarynda şahyryň durmuşyna, döredijiligine degişli maglumatlar, 793 “a”, “b” bukjalarda bolsa “Garajaoglan” atly dessanyň iki sany golýazma nusgalary saklanýar. Bu dessan aýratyn kitap görnüşinde neşir edildi, okyjylara ýetirildi.

Garajaoglanyň ykbaly Garaşsyzlygymyza çenli garaňky tümlükde galmaly bolupdy. Şahyryň halkyna niýetläp döreden ýüzlerçe goşgulary - kämil sygyr sungaty diýdimzorlukly döwürde düýpli bir öwrenilmedem, okyjylara-da ýetirilmedi. Şahyr milli mirasyň çyn janköýerleri bolan käbir alymlaryň gözaýtymynda ýaşamaly boldy.

Zehinli edebiýatçy, milli mirasymyzyň aşygy, ýaşuly alym Abdýrahman Mülkamanow “Garajaoglan” atly türkmen dessany bilen şahyryň baş ýüze golaý şygryny toplap, ylmy derňew hem sözlükler bilen üpjün edip, bu ugurda uly zähmet çekip, ýörite ýygýndyny taýýarlapdyr. Emma, bir şyltakçynyň günäsi bilen neşir edilip başlanan ýygýndy 1973-nji ýylda diýdimzorlukly döwrüň şowakörlügi bilen togtadylypdyr. Türkmen “öňüm gelenden soňum gelsin”, “hiçden giç ýagşy” diýen düşüňjä uýup, umyt hem ynam bilen ýaşayan halk. Ýnha indi Beýik Serdar sahawaty Garajaoglanyň edebi mirasynyň alnyndan ak gün bolup dogdy. Türkmenistan “Ary türkmenidir aslymyz” diýip ata-baba geçmişine buýsanan şahyrynyň doglan gününüň hem şygryýetiniň toýuny uludan döwlet derejesinde tutýar. Onuň halkara abraýyny arşa galdyryýar.

Ýaşuly alym A. Mülkamanowyň Garajaoglanyň 1991-nji ýylda çapdan çykan çaklaňja neşirene ýazan “Rawaýatdan gelen şahyr” atly sözbaşy makalasýnda berýän maglumatyna görä, biziň günlerimize Garajaoglan şahyryň 500-den gowrak şygýrlary gelip ýetipdir. Onuň goşgulary Türkiýe döwletinde-de birnäçe gezek neşir edilipdir. Internet gullugynyň kömegi bilen şahyryň türk dilindäki neşirleri bilen hem tanyşmaga mümkinçilik boldy.

Garaşsyzlygymyza eýe bolanymyzdan soňra türkmen alymlary uzak geçmişde taryhyň gatynda galan dürdänelerini idäp başlady. Munuň üçin giň mümkinçilikler döredildi. Diňe bir mümkinçiligem däl, eýsem, uly möçberlerde döwlet hemaýaty edildi. Netije ilkinji guwandýryjy işler edildi. Garaşsyzlygymyzyň sanlyja ýyllarynyň içinde dürli taryhy sebäpler bilen saýry ýurtlarda galan golýazmalarymyz ata Watana gaýtarylyp getirildi. Olar neşir edilip giň okyjylar köpçüligine ýetirildi. Olaryň döredijiligi ylmy derňewler bilen üpjün edilip, ol eserleriň ideýa-çeperçilik gymmaty okyjy üçin elýeterli, düşnükli edildi. Mahlasy, bu ugurda gaty bir sogaply işiň başy başlandy.

Beýik Garaşsyzlygymyz tutuş türkmen halky bilen birlikde Garajaoglanyň döredijiliginiň alnyndan ak gün bolup dogdy. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýörite permany bilen 2006-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 2-3-sinde Garaşsyz hem Baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň gözəl paýtagty Aşgabatda garajaoglanyň

dünýä inmeginiň 400 ýyllyk ýubileýi mynasybetli halkara ylmy-amaly maslahat geçirildi. Oňa dünýäniň gaty köp ýurtlaryndan, aýratynam, şahyryň ikinji Watany Türkiýe döwletinden gaty köp alymlar gatnaşdylar. Bu Halkara Maslahatyň ýokary guramaçylyk derejede hem juda işjeň ýagdaýda geçendigini bellemek wajypdyr. Bu maslahat şahyryň edebi mirasynyň öwrenilişinde uly ädim boldy. Maslahatda dünýä alymlarynyň Garajaoglan hakyndaky pikirleri diňlenildi. Maslahatda çykyş edilen nutuklaryň gysgaça beýanytezisleri ýörite kitapda üç dilde – türkmen, iňlis, rus dillerinde neşir edildi. Şeýle-de Garajaoglanyň goşgulary neşir edilip giň okyjylar köpçüligine ýetirildi.

Biz edebi çeşmelerden hem bilşimiz ýaly, şahyr jahankeşe bolupdyr. Ol öz düzen goşgularyna saz döredip aýdym edip aýdypdyr. “Ol şahyr-bagşy, ozan hökmünde Halap, Şam, Müsür ýaly ýurtlarda, Konýa, Garaman, Ankara, Adana, Diýarbakir ýaly şäherlerde bolýar. Şahyr bir goýgusynda “Indim, seýran etdim Pernistana” diýip, Ýewropa hem syýahat edendigini ýazýar.”¹³¹ Mundan başga-da, Garajaoglan Azerbeýjanda hem Kawkazda meşhur bolupdyr. Şol sebäpli Garajaoglanyň döredijiligi heniz onuň diri wagty gaty giň töwerege ýaýrapdyr. Onuň bagşyçylyk sungaty uly ilniň içinde giňden tanalmagyna we meşhur bolmagyna täsirini ýetiripdir. Garajaoglan türkiýeli türkmen şahyrlary tarapyndan esaslandyrylan we meşhur edilen aşyk edebiýatynyň wekilidir. Aşyk edebiýaty hem Garajaoglanyň döredijiligi barasynda biz aşakda ýörite durarys. Ýöne şu ýerde hakykatyň hatyrasyna bir hakykaty nygtamakçy. Türkiýede ýaşan türkmen şahyry diňe Garajaoglan däl. Aşyk edebiýatyny esaslandyryjy Ýunus Emre hem Möwlana Jeleddin Rumi dagy hem türkmen şahyrlarydyr. Ýeri gelende bellesek, olaryň Türkiýede ýaşan türkmen şahyrydygyny türk alymlarynyň özleride tassyklaýar.

Garajaoglanyň edebi mirasyny öwrenmekden türkiýeli alymlaryň hyzmatlarynyň uludygyny aýratyn nygtamak gerek. Şahyryň edebi mirasyny toplamakda we öwrenmekde hem neşir

¹³¹ Akmyradow S., Nurbediýew T. Türkmen bilibili. // “Türkmen dili” gazetiniň, 2006-njy ýylyň mart aýynyň 8-i.

etmekde türk alymlaryndan Aly Ryza Ýalgynyň, Taha Torosyň, Sadeddin Nüzhet Ergunyň, Jahyt Öztelli Ahmet Hamdy Ependiniň hyzmatlary uludyr. Türk ylmy çeşmelerinde Garajaoglanyň şahsyýeti, ömri-durmuşy, eserleri we çeper dili barada köp maglumatlar berilýär. Bu barada “Türk dili we edebiyaty ensiklopediýasynyň” “döwürler / Atlar / Eserler / Adalgalalar” atly V jildine (1982), “Syrtly türk edebiyaty taryhynyň”, II jildine (1997), “Beýik türk klassikleri” diýen köp jiltli antologiýanyň IV lidine (Stambul, 1986), “Türkiýe türk edebiyaty” (Ankara, 2003) atly ylmy derňewe garap geçmek ähmiýetlidir.” Atlary agzalyp ötülen ol işlerde şahyryň terjimehalyna hem döredijiligine degişli gymmatly maglumatlar berilipdir.

Garajaoglanyň edebi mirasyna bagyşlanyp halkara ylmy amaly Maslahatyň geçirilmegi bilen baglanyşykly Garaşsyz Türkmenistanda şahyryň ömri hem döredijiligi düýpli öwrenilip başlandy. Onuň döredijiligine bagyşlanyp Halkara ylmy Konferensiýanyň geçirilmegi Garajaoglanyň edebi mirasynyň öwrenilişi hem halkara ähmiýete eýe boldy. Bellemeli tarapy şahyryň edebi döredijiliginiň öwrenilişine uly alymlardan başlap, edebiyat ylmynyň gyrasyndan ýaňy ätlän ýaş alymlar hem özleriniň garaýyşlaryny aýtdylar. Şahyryň döredijiligi edebiyat, pelsepe, dil bilimi, aýdym-saz sungaty taraplar boýunça giňişleýin öwrenildi. Dogrusy, biri-birine çaprazrak gelýän pikirler hem aýdyldy. Munuň özi bir şahyryň döredijiligi köpçülikleýin öwrenilende ýüze çykýan kanunalaýyk ýagdaýdyr. Ylmy Maslahatda gaty köp nutuklar diňlendi. Elbetde, olary bir ýere jemläp öwrenmek, pikirleri saýhallamak, şahyryň edebi dünýäsini bütewi göz önüne getirmek üçin ol işleri belli bir tertibe salmak derwaýys mesele bolup durýar. Biz şu işimizde mümkin boldugyndan şahyr hakyndaky düşünjämizi bütewi göz önüne getirer ýaly onuň beýleki döwürdeş şahyrlardan tapawutlylykda bitiren hyzmatlaryny beýan etmegi we pikirimizi ylmy delillendirmegi maksat edindik. Şonuň üçin şahyr hakynda ýazylan her bir makala aýratyn syn berip oturman, öz makalalarynda şahyryň döredijiligini öwrenmekde edebi derňewleri geçiren alymlaryň käbirleriniň atlaryny agzamak bilen çäklenmekçi.

Garajaoglanyň doglan gününüň 400 ýyllyk ýübileýi mynasybetli ýüzlerçe makalalar ýazyldy.

Garajaoglanyň goşgularyny neşir etmek işi Beýik Garaşsyzlygymyza eýe bolanymyzdan soň ýola goýuldy.

Aşyk edebiýaty Rumystanda-Kiçi Aziýada döräpdir. Ol Ýunus Emreden gözbaşyny alyp gaýdýar. Ýunus Emrāniň türkmen şahyrydygyny göz önünde tutsak, onda türki halklaryň edebiýatynda meşhurlyk gazanan bu edebi däbi gönüden göni türkmen edebiýatynyň Gündogar edebiýata beren edebi täzeligi hökmünde kabul etmek bolar.

Aşyk edebiýatyň öz aýratynlyklary bar. Oňa görä aşyk şahyryň saz çalyp aýdym aýdyp bilmegi hökman bolupdyr. Bu barada A. Bekmyradow öňde ady agzalan kitabynda şeýle maglumat berýär: “Indi aşyk şahyrlaryň köpüsi öz döreden goşgularyna saz döredip , ony özlери hem halk arasynda aýdypdyr... Anyk aýtsak, aşyk-şahyrlar bu meselede ýene-de gadymy oguzlaryň ozançylyk däbine dolanyp barypdyr. Munuň özi goşugyň owaldan şahyra saz sungaty bilen aýrylmaz baglylykda ýaşap gelendigine kepil geçýär.”¹³² Dogrudan hem Gorkut atanyň ozan aýtmagy – “boý boýlap , soý soýlamagy” ýakarky pikire güwä geçýär. Bu ýerde alym aşyk edebiýatyny goşuk sygyr kysymynyň döreýiş hem ösüş ýaýrawy bilen bagly öwrenýär. Emma aşyk edebiýaty türkmen edebiýaty öwreniş ylmy tarapyndan entek ýeterlik öwrenilmändigini bellemek gerek. Gelejekde bu ugurdan düýpli işler edilse, onda milli edebiýatymyzyň gymmaty ýene-de artardy.

Goşuk barada aýdanymyzda bolsa, Garajaoglanyň goşuklary oguz edebi дәpleriniň dowam dowamaty bolup durýar. Şahyr goşgularynda ussatlyk bilen oguz edebi дәplerimizi dowam etdiripdir.

¹³²Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana дәp hem täzeçillik gözlegleri. Aşgabat, “Ylym”, 1989, 39 sah.

Garajaoglanyň aşyk edebiýatyň ýönekeý bir wekili bolman, eýsem, oňa uly täzelik girizmegi başaran şahyr bolandygyny türk alymy Jahyt Öztelli belleýär. Aşyk edebiýaty sopusylygyny derwüşçilik ugry tarapyndan goldanylypdyr. Onda esasan, Alla bolan yşk, söýgi, muhabbet ylahy mazmunda şöhlelendirilipdir. Bu barada türk edebiýaty, aýratyn hem Ýunus Emre babatda köp iş bitiren E. D. Džewalidze giňişleýin maglumat berýär.¹³³ Aşyk edebiýatynda Garajaoglana çenli bolan döwürde derwüşçilik ugur güýçlüdi. Emma Garajaoglan aşyk edebiýatynda dünýewi pikirleriň ösmegine ýiti täsir edýär. Başgaça aýtsak, ol bu meselede edebiýaty, onda-da aşyk edebiýatyny dünýewileşdirmek bilen ony asylky, öňki görnüşine gaýtaryp getirýär. Munuň özi biziň pikirimizçe, Garajaoglanyň edebi çeper pikirlenmäniň ösüşine goşan uly goşandydyr. Aslynda sopusylyk edebiýaty ahli şygyr çeperçilik serişdeleri dünýewi mazmundaky edebiýatdan alypdy we ony juda we juda ylahylaşdyrypdy. Garajaoglan sopusylygyny Arabystan, Türkistan, Hindistan hem Rumystan merkezleriniň we şol merkezlerde dürli sopusylyk mekdepleriniň özüni ylahy dünýäde ykrar etdiren döwründe şol mekdebiň-aşyk edebiýatyň içinde dünýewilige tarap uly ädim ädip bilipdir. Ol aşyk edebiýatynyň içinde ylahy yşky däl-de, dünýewi yşkyň waspyny edipdir. Bu şahyryň uly edebi ösüşe goşan uly täzeligidir. Aşyk edebiýatynda şygyr gahrymany Haka, Biribara, Alla aşyk bolmalydy. Emma, Garajaoglan durmuşdaky hakyky bar, deň-duş, günde-çünaşa görüp-bilip ýören gyzyna aşyk. Elbetde, bu onuň uly hyzmatlarynyň biridir.

Gel indi, heý Garajaoglan, gel indi,
 Gara bagtym dilik-dilik dilindi,
 Jiger paralandy, iki bölündi,
 Bir bölegi gyzyň elinde galdy.¹³⁴

Ýa-da

Garajaoglan, dürs söýlär,
 Nirä barsa waspyn eýlär,

¹³³ Džewalidze E. D. U istokow tureskoý literatury. II. – Ýunus Emre. – Tblisi. Mesniereba, 1985.

¹³⁴ Garajaoglan. Goşgular. Aşgabat. "Altyn guşak" neşirýaty, 1991. 34 sah.

Baş gulaçda karar eýlär,
Dört gulaçdan artar saçyň.135

We

Gel-ä, söwdügim, gel-ä,
Gollaryň boýnuma dola,
Saralaýyn inçe bile,
Bilbil saz etdigi zaman.136

Mysal alan şygylarymyzdan görnüşi ýaly şahyr goşgularynda Haky däl-de, durmuşdaky real gyzy, onuň gözelligini, ýar synalaryny anyk hem çeper wasp edýär. Şunuň özi ýokarda hen belleýşimiz ýaly Garajaoglanyň bitiren uly edbi hyzmatlarynyň biridir. Şunda şahyryň goşuk şygyr görnüşini döredijiliginiň baş kysymy edip almagy ýöne ýerden dälidir. Garalaoglanyň goşuk görnüşini döredijiliginiň baş şygyr kysymy edip almagy onuň edebiýatymyzyň gadymy oguz дәplerine çuňdan düşünendigi üçindir. Onuň goşgularynyň aňsatlyk bilen , ýeňil aýdyma öwrülýändigigi goşukda ýazylanlygyndadyr. Goşuk oguz-türkmen şygyr düzüliş kadasydyr. Garajaoglanyň goşgy goşup, oňa saz döredip halkyň arasynda aýdym edip aýtmagy oguzlaryň ozançylyk дәbiniň Magtymguly eýýamynda dowam etdirilmegidir.

Aşyk edebiýaty Görogly beg eýýamynda, şeýle-de Magtymguly eýýamynda has rowaçlanypdyr. Bagşylaryň piri hasaplanylýan Aşyk Aýdyň piriň aşyk edebiýatynyň wekilidigi hem meşhur türkmen “Görogly” şadessanynyň we “Nejep oglan” dessanynyň onuň galamyndan çykandygy barada maglumatlar bar. Edebiýat hem onuň ýaşayşy täsin gudratdyr. Görün-ä, Gorkut atanyň ozançylyk дәbi Görogly beg eýýamynda aşyk edebiýatyň döremegine täsirini ýetiripdir. Ilki bada dini mazmunda bolsa-da, Garajaoglan oňa ozalky oguz zamanyndaky dünýewiligi beripdir. XVI asyrdan başlap aşyk edebiýatyň wekili hasap edilýän şahyryň il içinde öz goşgularyna saz çalyپ, aýdym aýtmagy esasy talap bolupdyr. Munuň özi edebiýatymyza oguz-ozançylyk дәbiniň döwam etmegidi. Önde hem belleýşimiz ýaly aşyk edebiýaty türkmen şahyry Ýunus

¹³⁵ Garajaoglan. –Aşgabat, “Miras”, 2006. 39 sah.

¹³⁶ Garajaoglan. –Aşgabat, “Miras”, 2006. 38 sah.

Emreden gözbaş alyp gaýdýar. Bu edebiýatda XVI asyrdan täze talaplaryň döremegi öz gezeginde bu edebiýatyň milliliginden gelip çykýar. Şunda çeper pikiriň goşuk sygyr kysymynda beýan edilmegi onuň gelejekde aýdyma öwrülmegini üplün edipdir. Başgaça aýtsak oňaýly şert döredipdir. Aşyk edebiýatyň dini mazmundan dünýewi mana geçmegi bolsa milletiň mentaliteti – milli aňýeti, özboluşlylygy bilen baglanyşyklydyr. Sebäbi türkmen ata-baba dini öz dünýäsine laýyk ulanan, oňa uýan halkdyr. Onsoňam türkmen yslamdan öňem Oguz hanyň Gök Taňry dinini, Zaratuştraň otparazçylyk dinini ýöredip görüpdü. Kiçi Azida bolsa türkmen oguz nesli bardy. Dünýewilik bolsa oňa gan bilen nesilden nesle geçip gelýärdi. Şu ýerde ýene bir zady hakykatyň hatyrasyna aýtmak isleýärin. Biz Yslamyň watanynyň Arabystandygyny, onuň ylym watanynyň Merkezi Aziýadygyny bilýäris. Yslamyň taryhynda gadymy Horezm, Mary, Samarkant, Buhara, Eýran topragyndaky käbir şäherleri musulman dininiň ylym-pelsepe watany bolupdy. Ol ýerlerde uly medreseler, “paýhas öýleri” bardy. Türkiýede ýagdaý nähilem bolsa başgaçarakdy. Dogry, ol ýerde hem sopuçylygyň käbir mezhepleriniň dörandigini we şonuň bilen birlikde dini ylmyň hem ösendigini inkär edip bolmaz. Emma şol bir wagtyň özünde ol ýerde Ýewropa medeniýetiň täsiriniň bardygyny-da inkär etmeli däl. Beý diýmek bilen biz, Garajaoglanyň döredijiligindäki dünýewiligi Ýewropanyň täsiri diýip düşündirjek bolmaýandygymyzy hem tekrarlamak isleýäris. Elbetde ony türkmeniň ruhundan gözlenmelidigi düşnüklidir. Ýöne, Garajaoglanyň ýaşan sebitinde musulmançylygyň içki meseleleri däl-de, eýsem, daşky meseleler wajypdy. Onsaňam şahyr, yslamyň galyplaşdyrylan ideýalaryny sygjak däl. Ol dünýäniň köp ýerlerini syýahat eden adam. Bu hem öz gezeginde şahyryň dünýewi dünýäsiniň has-da baýlaşmagyna oňyn täsir edendir diýip pikir edýäris.

Şu ýerde ýene bir bellermeli mesele Gorkut atanyň ozançylyk däbi Kiçi Azyýada bolşy ýaly, dünýä türkmenleriniň ata Watanynda – Türkmenistanyň häzirki çäklerindä-de, edebiýatda täzedan janlanyp, ösüp ugraýar. Goşugyň saz bilen bile ýaşayşyny Magtymguly eýýamynyň edebiýatynda Nurmuhamet Andalypdan bat alan dessançylyk däbiniň hem türkmen bagşyçylyk sungatynyň

özara arabaglanyşygynda görmek bolýar. Bu eýýamda Nurmuhammet Andaly, Gurbanaly Magrupy, Şabende, Şeýdaýy, Mollanepes ýaly onlarça şahyrlar dessançylyk däbiň ösmegine uly goşant goşdular. Olaryň döreden çeper dessanlary toý-meýlislerde, baýramçylyklarda ýörite dessançy bagşylar tarapyndan ýerine ýetirilipdir. Bu diýildigi oguz dünýäsinden “boý boýlanyp, soý soýlanandygyny” aňladýar. Gorkut ata “boý boýlap, soý soýlap” – ozan aýdan bolsa, onda dessançy halk bagşylarymyza zamananyň döwrebap Gorkut atalary diýip bileris. Diýmek Garajaoglan şahyryň ata Watanynda onuň Türkiýe türkmenleriniň arasynda baýlaşdyran aşyk edebiýaty özboluşly görnüşde dowam edipdir. Bu asyrlarda zamananyň öňde atlaryny agzan şahyrlarymyz aşyk edebiýatynyň talaplaryny öz döredijiliklerinde doly saklapdyrlar. Eýýamyň nusgalyk şahyrlarynyň aglabasy diýen ýaly bagşyçylyk sungatdan habarly ýa-da oňa dahylly bolupdyrlar. Olaryň käbirleri öz döreden goşgusyna saz ýazyp, aýdym aýdan bolsa, başgalary zamanasynyň atly bagşylary bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyrlar. Halkyň arasyndan ýörite dessançy bagşylar ösüp ýetişipdir. Şahyrlar bolsa dessan eserlerini döredenlerinde onuň bagşylar tarapyndan ýerine ýetirmek mümkinçiligini göz önünde tutupdyrlar. Ýeri gelende bellesek, türkmen edebiýatynyň taryhynda XVIII asyr aýratyn Milli Oýanyşyň döwri boldy. Bu döwürde çeper edebiýat her tarapdan ösüpdir. Muňa edebi kysym nukdaý nazardan seredeniňde hem göz ýetirmek bolýar. Onuň ýekeje bir mysaly hökmünde bu asyrdaky dessançylyk däbiň şowlamagyny görkezmek ýeterlikdir. Türkmen edebiýatynda dessançylyk däbiniň ösüşini, onuň örneýiş kanunlaryny, ýüze çykyş aýrattynlyklaryny gelejekde düýpli öwrenmek zerurdyr. Umuman, edebi Oýanyş uly çeperçilik hadysadyr. Onuň öz edebi kanunalaýyklyklary bar. Ol kanunlar ykdysady galkynmalar bilen deň gadam basmaýar. Gaýtam köp babatda tersine bolup geçýär. Bu mesele hem çylşyrymly bolup, türkmen edebiýatyň mysalynda inçeden yzarlansa edebiýat ylmyna köp peýda getirerdi. Biziň nygtamakçy bolýan pikirimiz akyldar şahyr Garajaoglan şu uly çeperçilik hadysa belli bir derejede öz goşandyny goşupdyr. Ol özüniň hem özünden soňky ýaşan şahyrlarymyzyň döredijiligine ýiti täsir edipdir. Şahyryň goşgulary

ilkinji nobatda milli ruhda ýazylandygy üçin Magtymguly eýýamynyň gaty köp şahyrlarynyň ylham çeşmesi bolup hyzmat edipdir. Gadymyýetden gözbaş alýan dürli edebi däplerimiziň edebiýatda dowam etmeginde hem täzeçil öz keşbini, ýüzüni tapmagynda mynasyp goşandyny goşupdyr...

Oguz Gorkut ozançylyk däbi biziň şu günlerimizde-de dowam edýär. 400 ýyl töweregi mundan ozal dünýä inen türkmeniň akyldar şahyry Garajaoglan oguz Gorkut ozançylyk däbiniň ösüşine hem özüniň mynasyp paýyny goşupdyr.

Garajaoglanyň sygyrlaryndaky terjimehal maglumatlar, onuň Ata Watanynyň, dogduk mekanynyň Türkmenistandygyny subut edýär. Şahyr Garajaoglan goşgularynda mydama diýen ýaly Watanyny küýseýär.

Watan! Gör, nähili keramatly söz! Türkmeni türkmen hökmünde tapawutlandyran esasy alamatlarynyň biri onuň watanparazlygydyr. Türkmenler Watany keramat saýýar. Milli edebiýatymyzyň taryhyna nazar edenimizde Watan hakynda sygyr döretmedik ýekeje-de şahyra duşmarsyň. Bu temadan hiç bir şahyr sowa geçmändir. Edebiýat gadymyýetden gözbaş alýan uzak döwrüniň dowamynda watan goragynda bolupdyr. Watan düşünjesi esasan Magtymgyly zamanyndan başlap edebiýatda giňden ulanylyp başlanýar. Watan sözi hut şu zamanyň şahyrlarynyň dilinde işjeň ulnyşa geçipdir. Ondan öň onuň ýerine il, ýurt, kowum, toprak düşüňjeleri giňden ulanylypdyr. Muňa düşünmek üçin “Oguznamalary” we “Gorkut ata” şadessanymyzy okap görmek ýeterlikdir. Bu eserlerde il, ýurt, toprak düşüňjeleri köp ulanylýar we ol watan sözünüň manysynda gelýär. Garajaoglanyň döredijiliginde Watan hem il we ýurt sözleri köplenç şol bir mazmunda getirilip, ol ugurdaş ulanylýar. Bu bolsa şahyryň sygyrlarynyň süýjüligini artdyrýar. Şol bir düşüňjani, mazmuny bermek üçin manydaş sözleriň ýerlikli ulanylmagy goşgynyň gymmatyny artdyrýar.

Garajaoglan ilkinji nobatda söýgiň, yşkyň şahyry. Hat-da, şahyr söýgi hyjuwlanmalarynda-da Watan küýsegini ýatdan çykaryp bilenok. Garajaoglanyň “Biziň illere”, “Ýollar galdymy”, “Başy dumanmy”, “Zamany”, “Aýrallyk”, “Ördek”, “Säher ýeli”, “Ilinde sägin”, “Ýat ilde”, “Gideýin”, “Hyýaly gözünden gitmez iliniň”,

“Näler geler”, “Hany ilimiz”, “Meniň ilim” ýaly onlarça goşgularynda Watanyňy ýatlap gussa batýar. Bellemeli tarapy ýokarda atларыny agzan goşgylarymyzdaky hasrat, watandan aýrylma gysga wagty ruhy ahwalat dälidir. Ol dowamly hem şonuň netijesinde belli bir häsiýete eýe bolan ruhy ahwaldyr. Şahyryň Watandan aýrallyk goşgulary belli bir tapgyr, özbolyşly yzygiderli häsiýetli eserler toplumydyr. Watan aýraçylygy şahyryň ömürlük hemrasy bolup galypdyr. Ýene bir nygtamaly pikir, Garajaoglanyň Watany golaý-goltumlarda dældigidir. Ol uzakda şonuň üçin şahyr öwsesni saba ýellerden, uçup barýan guşlardan Watanyňa salam gönderýär. Şahyr “Ýat ilde” atly goşgusynda bolsa hergiz ýat ile gitmezligi – Watany terk etmezligi wagyz edýär. Okyja ýat ilde hormonsy bolagyňy, gaýdyp gelip biljekligiň belli dældigini sargaýar.

Gel, köňül, ýat ile gitme,
Ýa geliner, ýa gelinmez.
Her gözele meýil etme,
Ýa söýüler, ýa söýülmez.¹³⁷

Öňde hem aýdyp geçişimiz ýaly, şahyr ömrüniň tä ahyrky demine çenli göbek ganynyň daman topragyny küýsöp gezipdir. Mydama ata Watana dolanmagyň arzuwynda bolupdyr. Şahyryň “Gideýin” atly goşgusynda ýüregi howalaly, “Watanyňa gitjek” diýip duran gahryman bar. Şygýrdan aňlanyşyna görä oňa onda ýary garaşýan bolmaly.

Eglen, durnam, eglen, habar sorayýn,
Ganatyň – eliňe nama saraýýn,
Aglama söwdügim, men-de baraýýn,
Ýol ber daglar men Watana gideýin.¹³⁸

Garajaoglanyň täsin döredijiligi bar. Onuň edebiýatymyza getiren täzeligem kiçi-girim däl. Ýöne şahyryň döredijiligine

¹³⁷ Garajaoglan. –Aşgabat, “Miras”, 2006. 132 sah.

¹³⁸ Şol ýerde 181 sah.

Magtymgulynyň ýokary galdyran çeperçilik ussatlygy tarapyndan seretseň, onda şahyryň goşgularyň çeperçiligi Magtymguly eýýamynyň XVIII – XIX asyr nusgalyk şahyrlaryň döredijiliginden sada, ýönekeý ýaly görünýär. Emma, ol daşyndan seredeniňde şeýledir. Emma Magtymgulydan bir asyrdan-da köpräk öň dünýä inip, heniz Magtymgulyny terbiýeläp ýetişdirmeli Döwletmämmet Azady dünýä inmänkä zemin bilen hoşlaşan şahyryň döredijiligine döp hem täzeçillik nukdaý nazaryndan baha berseň weli şahyryň edebi hyzmatlary aýyl-saýyl bolar durubiýr. Indi şunuň bilen baganyşykly şahyryň “Gideýin” atly bary-ýogy dört bent goşgusyny öwrenip geçmäge synanyşalyň. Ozaly bilen şygryň täsin hem janly we ynandyryjy wakasynyň bardygyny bellemek gerek. Şahyr aýralygy ýa-da aýralyk duýgusyny hereketde berýär. Ol aýdaly orta asyr edebiýata mahsus bolan manolog aýdyp oňayanok. Munuň üçin al-asmanda uçup barýan durna bilen sözleşýär. Ondan habar soraýar. Ol aýdýar: “ Durnam, eglen, senden habar soraýyn, Watan amanmy?” ine, şu ýerden pikir çeper duýgy bilen açylyp başlaýar. Şahyr durnadan hyýalynda nama ýollap, hyýalynda-da ýary bilen gepleşýär. Bellemeli tarapy şahyryň goşgularynda Watan aýraçylygy bilen ýar aýraçylygy bütewi açylýar. Aslynda Watandan aýrylmagynyň aňyrsynda şahyryň başa barmadyk söýgüsi dur. Şonuň üçin şahyryň döredijiliginde ýar bilen Watan bile bir fonda açylýar. Şu goşgy bary-ýogy dört bent bolsa-da, ondaky hereketdäki keşpleriň şygryň wakasyna göwnemakul gatnaşdyrylmagy ussatlykdan habar berýändir. Bu goşguda çeper edebiýatymyzda umuman, entek ýeterlik öwrenilmedik şygryň waka-ýordumy bardyr. Olar şygryň gahrymany, Watan, ýar, durna hem dagdyr.

Gahryman goşgyň üçinji bendinde “munça-da bir ýat ilde gezmek bormy, bireýýäm dolanara wagt boldy gideýin” diýýär.

Hezili, heý dāli kōñul hezili,
 Güýz gelinçä döker ekin pazyly,
 Nije ýyllap bir ýat ilde gezeli,
 Ýol ber daglar men Watana gideýin.

Emma goşgyň mazmunynda belli bolşy ýaly. Gahrymana dag şol berenok. Şahyryň başga bir şygrynda aýdan dag garlaram-a oňa päsgel berenok. Sebäbi goşgyň ruhundan belli bolşyna görä, ýaz pasly, basym güýz gelmeli. Biziň pikirimizçe, bu ýerde “dag” simwoliki manydadyr. Şahyry gobermän, ýoluny saklap duran dag göçme manydadyr. Belki Gazanjyklaryň taryhy maglumatda il bolup göçüp gaýtmagy sebäpdur. Süteme çydam etmän göçüp gaýdylyp ilin – Watanyň galanlygy üçin şahyryň gitmegine ýol berýän däl. Her niçigem bolsa goşgyň ruhundan, umuman şahyryň tutuş döredijiliginden belli bolşy ýaly, şahyryň Watana dolanmagyna bize onçakly belli bolmady sebäp bar. Şonuň üçin şahyr milli şygryýetimizde Garajaoglandan soňam işjeň ulanylan simwolikany döredijiliginde ulanypdyr. Bu hem şahyryň şygrylarynyň çeperçilik gymmatyny artdyryp, onuň ussatdygyna kepil geçýär.

Garajaoglan döredijiliginde tebigata aýratyn orun beren şahyr. Bellemeli tarapy şahyryň döredijiliginde tebigat romantiki tebigatdyr. Ol öli adaty tebigat däl. Ol janly gahrymanyň ruhundan deň dem alýan tebigat. Şonuň üçin ol romantiki, ýagny, janlandyrylan tebigatdyr. Şoňa görä ol durna bilen, dag bilen gürleşip dur. Olara derdini aýdýar. Çeper edebiýatymyza tebigaty romantiki janlandyрма Garajaoglandan soň örneýär. Aýratynam nusgalyk şahyrymyz Magtymgulyda bu edebi tilsim, häsiýet ýokary derejede işlenýär. Gelejekde milli edebiýatymyzyň bu tarapy ýörite öwrenilse oňat netijeleri berer. Çünki tebigat tutuş Gündogar edebiýatda bolşy ýaly, türkmen edebiýatynda milli şygryýetimizde gahrymanyň içki dünýäsini, ruhuny açmakda ýerlikli peýdalanypdyr. Yeri gelende bellesek Ýewropa gündogaryöwrenijileriniň belleýişleri ýaly, bu biziň edebiýatymyzyň kemçiligi bolman, eýsem, artykmaçlygydyr. Magtymguly eýýamynyň edebiýatymyzyň kämil basgançagyndan ýokary galmagynda romantiki peýzažyň uly ähmiýetiniň bolandygyny inkär etmek bolmaz. Şunda Garajaoglanyň watançylyk mazmundaky goşgularynda peýzažyň işjeň ulanylmagy aýratyn ähmiýete eýedir. Akyldar şahyr Garajaoglan romantiki peýzažy milli duýga salmakda ilkinjileriň biri bolupdyr.

Şahyryň “Biziň illere” goşgusynda şygry gahrymanyň “däli-köňli Watan diýip galkypdyr”:

Galkdy dāli köňül, sürdi, ýöridi,
“Gel” oldy, gideliň biziň illere.
Gözüm ýaşy ýer yüzüni бүridi,
Sil oldy, gideliň biziň illere.

Gözüm ýaşy ýer yüzüne seçildi,
Bahar geldi, ýaýla ýoly açyldy,
Ýyly ösdi, garyň suwy saçyldy,
Ýol boldy, gideli biziň illere. 139

Bu şygryda Watandan aýra düşen adamyň ýürek agysy açylýar. Onda Watan diýip galkynýan köňül bar. Watanyň mukaddesligi, ezizligi aýra düşen adamyň duýgusy arkaly suratlandyrylýar. Şygryda “Watanyň, men ondan aýryldym” diýip gözýaş dökýän gahryman bar. Garajaoglan goşgularynda özüniň alty aýlyk ýoldan gelenini-de maglumat hökmünde galdyrypdyr.

Alty aýlyk ýoldan bāri gelmişsiň,
Aramyş ýawryýy munda bolmuşsyň,
Bu dünýäniň panydygyn bilmişsiň,
Öý ýaparsyň çamyrlaýyp samany. 140

Şahyr ömrüniň ahyryna çenli Watan söýgüsi bilen ýaşapdyr. Ol öwsen ýellerden, uçup gelyän guşlardan öz iliniň amanlygyny sorapdyr. Onuň “Ördek” atly goşgusynda hem Watana bolan çäksiz söýgi beýan edilipdir.

Uçup-uçup, dag salyndan gellersiň,
Geliş iň nireden ýalyňyz ördek.
Men bilerem, biziň ilden gellersiň,
Söýlesin bir kalam diliňiz, ördek. 141

¹³⁹ Garajaoglan. Goşgular. Aşgabat. “Altyn guşak” neşirýaty, 1991. 31 sah.

¹⁴⁰ Garajaoglan. Goşgular. Aşgabat. “Altyn guşak” neşirýaty, 1991. 41 sah.

¹⁴¹ Şol ýerde 59 sah.

Mysallardan görnüşi ýaly, şahyr tä ömrüniň iň soňky demine çenli Watanyňy küýsäpdir.

Garajaoglanyň ömri we döredijiligini öwrenen türk alymlary onuň türkmen şahyry bolandygyny ýörite belläpdirler. Şahyryň goşgulary öz döwründe-de, ondan soňam dogduk Watany bolan Türkmenistanyň häzirki çäklerinde hem uly meşhurlyk gazanypdyr. Şahyryň döreden goşgulary Kawkaz ülkelerinde-de söýlüp okalypdyr we türkmen şahyry hökmünde ykrar edilipdir. Aslynda sungatyň serhedi bolmaýar. Kämil, ynsanyň ruhy höregine öwrülip bilen eserleriň wagt geçdigisaýy gadyr-gymmaty barha artmak bilen bolýar.

Garajaoglan kämil goşgulary döredip bilen türkmeniň akyldar şahyrydyr. Ol öz döwrüniň bilimli adamy bolupdyr. Onuň şygrylarynyň many-mazmuny, sowatlylyk hem bilimlilik derejesi, şeýle-de ondaky şahyrana dünýägaraýyş şunuň ýaly pikire gelmäge esas berýär. Adam zehinli bolanda onuň köp zatdan başy çykýar. Garajaoglan şahyrçylygyndan başga, meşhur bagşy sazanda eken. Bu hem onuň il içinde oňat tanalmagyna öz täsirini ýetiripdir. Şahyr goşgularyny ýörite aýdym-saza niýetläp döredipdir. Onuň döreden aýdymlyary halkymyzyň uly söýgüsine mynasyp bolup, olar üç edilip diňlenilýär. Ine, şunuň özem onuň halkyň sögüsini gazanan şahyr bolandygyndan habar berýär.

Maglumatlara görä, şahyr ýaş ýigit wagtlyry Türkiýä gidipdir. Onuň ata Watany terk etmegine paşmadyk söýgüsi sebäp bolupdir diýlip çaklanylýar. Bu pikir bilen ylalaşyp bolar. Şahyryň söýgi şygryýetinde bu ýagdaý belli bir derejede duýulýar.

Üç ýyl oldy şu daglary aşaly,
Baş ýyl oldy, gyz söwdaňa düşeli ,
Galk, gideli, biziň oda düşeli ,
Düşemesi başdan başa gyrmyzy. 142

¹⁴² Garajaoglan. Goşgular. Aşgabat. "Altyn guşak" neşirýaty, 1991. 58 sah.

Goşgudan görnüşi ýaly, şahyr baş ýyldan bári ol gyzyň söwdasynda-yşkynda ýör. Üç ýyl bärem ony “dagdan aşmaga”, megerem, gyzyň garyndaşlarynyň aýagy ýetmejek ýerine gitmäge yryp bilmän ýör. Ine , şu ýagdaý-da Garajaoglanýň Türkmenistanda dogulandygyna we onuň soňra Türkiýä gidendigine kepildir.

Taryhy maglumatlaryň tassyklamagyna görä, Kiçi Aziýada we zeminň dürli künjeklerinde ýaşayan türkmenler bilen aragatnaşyk seýregirägem bolsa saklanypdyr. Aýratyn hem alym danyşmentler, şahyrlar syýahat etmegi halapdyrlar.

Garajaoglan öz döwrüniň syýasy ýagdaýyndan üzňe bolmandyr. Muny onuň “Genç Osman” atly öwgi goşgusy tassyklaýar.

Soltan Myrat , Soltan Ahmedin çyragy,
Ah edinçä getirirdi yragy,
Gudratdan jadyly anyň ýüregi,
Dal gylyç ýazyldy gitdi, Genç Osman.143

Goşguda waspy edilýän Soltan Myradyň hem Soltan Ahmedin osman nesilşalygynyň 14-nji we 17-nji sultanlarydygy bellenýär. Has takygy Soltan Ahmedin Osman , Myrat , Ybraýym atly ogullary bolup, olar öz gezeginde ýurdy dolandyrypdyrlar.¹⁴⁴ Şu ýerde Osman nesilşalygy hakynnda gysgajyk maglumat artykmaçlyk etmeýär. Türkiýedäki Osman nesilşalygy 1299-njy ýylda Osman gazy tarapyndan esaslandyrylypdyr. 1258-nji ýylda doglan Osman gazy belli türkmen serkerdesi Ärtogrul gazynyň üçünji ogludyr. Osman nesilşalygy 624 ýyllap dowam edipdir, şol döwrüň içinde 36 adam şalyga sultanlyk edipdir.

¹⁴³ Karaçaoğlan. Bütün siirleri, 8. Oçak 1987. Düzünleýin: Çahit Öztelli. // Internet maglumatlary.

¹⁴⁴ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat, 2001. 137 sah.

Garajaoglan ozaly bilen söýgiň şahyrydyr. Onuň şygrylarynyň agramly böleginiň söýgi temasynda ýazylandygy munuň delilidir. Dogry şahyryň döredijiliginde watançylyk, ahlak, gahrymançylyk ýaly meselelerem gozgalýar. Ýöne olar esasan ynsanyň iň mukaddes hem näzik duýgusy bolan söýgi gatnaşyklary esasynda, şonuň bilen baglylykda açylýar.

Söýgi temasy edebiýatyň gadymy şonuň ýaly-da mydama juwan temasydyr. Türkmen edebiýatynyň, aslynda megerem dünýä edebiýatynyň taryhynda bu temadan sowa geçen ýekeje şahyr ýok bolsa gerek. Bu tema Gündogar edebiýatda iň bir köp işlenen ugurdyr. Gündogar edebiýaty ynsanyň inçe hem mukaddes ýşky duýgusyny açmak üçin ýörite edebi žanrlary, şygyr görnüşlerini döredipdir. Ýeri gelende bellesek, türkmen edebiýatymyzyň taryhynda kemsiz işledilen gazal hem gazalçylyk döpler ilkinji gezek hut ýşky duýgylary beýan etmek üçin ulanylypdyr. Emma wagtyň geçmegi bilen onuň temasy has giňäpdir. Şeýlelikde, dürli tematik mazmunly gazallar döredipdir. Gazal edebi kysym, şygyr görnüşi hökmünde Garajaoglana çenlem, şahyryň döwründe-de, ondan soňam ýaşamagyny dowam edipdi. Ol edebi dolanyşygyň uzak wagtlap esasy talap bildirilen şygyr görnüşi bolup geldi. Dogry onuň aruz kadasy türkmen dilinde ýazylýan gazallar üçin agyrdy. Onuň aruz kadasyny hemişe öz talabynda saklamak başardyp hem duranokdy. Şol sebäpli hem XVIII – XIX asyr edebiýatymyzda ýazylan gazallaryň köplenç başky hem jemleýji ahyrky beýtlerinde aruz kadasy saklanýardy-da, galan ýgdaýlarda ol o diýen bir jüpüne düşmeýärdi. Sebäbi gazal türkmen milli şygyr görnüşi däl. Türkmen diliniň söz ýasalş kadasy onuň talabyna boýun egmeýär. Başgaça aýtsak gabat gelmeýär. Sebäbi türkmen dili aglúnatiw dil toparyna degişli bolup ol ýelmeşdirme – goşulmalaryň yzygiderli goşulyp gelmegi esasynda sözlük düzümini hasyl edýär. Şol sebäpli hem türki dilde ýazylan gazallar bilen arap-pars dilinde döredilen gazallaryň aruz sazlaşygynyň kämillik derejesi birmeňzeş däl. Aruz goşgy düzüliş kadasy arap-pars dilinde döredilen gazallarda doly hem kämil derejede saklanypdyr. Çünki arap-pars diliniň tebigaty, ýagny, ol dilleriň flektiw diller toparyna degişli bolmagy aruz kadasyny doly saklamaga şert döredýär. Emma türkmen dilinde bu kada şahyrlarda

uly kynçylyklar döredipdir. Şeýle-de bolsa türkmen nusgalyk edebiýatymyzyň ussat şahyrlary belli bir döwür aralygynda gazaldan el çekmändirler. Aslynda gazalyň aruz kadasyny doly saklap şygry döredilse, ol heň hem owaz sazlaşygyň ajaýyp nusgasyny emele getirýär. Şygryň sagdynlygyny, täsirçililigini üpjün edýär. Ýöne ol milli edebiýatymyza mydama ýokary derejede başartmandyr. Şonuň üçin türki aruz emele gelipdir. Ýeri gelende aýdyp ötsäk, bu mesele düpli bolup ol gelejekde öwrenilmelidir...

Biz gazal hakynda ýöne ýere ýatlamadyk. Edebiýat ylmynyň habar bermegine görä, gazalyň iki manysy bar. Olaryň biri adalga manysy bolup, ikinjisi sözüň gelip çykyşy manysydyr. Gazal adalga manyda ýekeleşýän rifa bilen sazlaşyp gelyän iki setirden ybarat şygry beýdidir. Sözüň asyl gelip çykyşy manyda bolsa gyz-gelini, göýgini wasp – beýan etme diýmekdir. Görşümüz ýaly bu şygry görnüşi yşky wasp etmek üçin döredilipdir. Garajaoglanam söýgiň şahyry. Göräýmäge şahyr durky bilen gazala beriläýmeli ýaly. Onuň ýaşan zamanasynda hem sebitinde – Kiçi Azaiýada gazalçylyk däplerem ýörgünli bolupdy. Onuň ussatlaram bardy. Emma, Garajaoglan bu şygry görnüşine nämeüçindir işdämen ýapyşmandyr. Biz bu hakynda aşakda ýörite durmakçy bolsakda, bu babatda käbir pikirimizi paýlaşyp ötmekçi. Däbe görä, gazal esasan medrese sowadyny çykan şahyrlarda ýörgünli işledilipdir. Bizde Garajaoglanyň medrese sowady barasynda belli bir maglumat ýok. Adatça medresede okuw arap dilinde alnyp barylýan soň talyplarda dil öwrenmek mümkinçiligi döreýär. Olar arap hem pars dillerini medresede suwara derejede öwrenipdirler. Arap hem pars dilindäki edebiýatlary köp okapdyrlar. Aýratyn hem pasr şygryýetiniň gözelligi olary özüne bendi edipdir. Ine şeýdip gözelligiň göze görünmeýän inçe ýüpi şahyrlary gazala onuň aruz kadasyna baglapdyr. Garajaoglan barasynda muny aýtmak çetin. Sebäbi şahyryň medrese sowady barada bizde ygtybarly bir maglumat ýok. Emma şahyryň goşgulary onuň ýeterlik sowadynyň bolandygyndan habar berýär. Ol haýsy hem bolsa bir halypadan sapak alan bolmaly. Ol döwürde ylm öwrenmegiň halypa şägirtlik usuly giň ýaýrapdyr. Bu bolsa şahyryň sowadynyň köplenç özbaşdak okamagyň hasabyna artandygyny gytaklaýyn hem bolsa subut edýär.

Megerem Garajaoglan halkyň içinden çykan halk şahyrydyr. Ol özbaşdak köp okamak hem tebigy zehini arkaly şöhratlanan şahyr bolsa gerek. Bu birinjiden. Ikinjiden, Garajaoglan şahyr hökmünde halk döredijiliginden ylham alan bolmaly. Onuň aýdym saz sungatyna teşne bolmagy, şeýle hem özüniň şahsy ynamy goşugyň şahyryň döredijiliginde ilkinji orunda durmagyna, gazaldan bäs-bütün daşlaşmagyna getiren bolmaly. Nygtamakçy pikirimiz, şahyr milli şygry görnüşimizde milli yşky wasp etmegiň ajaýyp nusgasyny beripdir. Ol döredijiliginde türkmen gözeliniň waspyny edipdir. Türkmeniň söýgüsini beýan edipdir.

Garajaoglan söýgi temasynda ummasyz köp şygrylary döredipdir. Olaryň her biri özüniň özboluşlylygy bilen okyjyny maýyl edýär. Garajaoglan türkmen edebiýatynyň taryhynda yşky duýgulary milli öwüşgünde bermegiň ilkinji ädimini äden şahyrdyr. Onuň beýan edýän söýgi gatnaşyklary türkmen mahsusdyr:

Agzy şeker, dili gülün balydyr,
Ah çekdikçe ýüregimi aladyr,
Mün hatar içinde özi ga:ladyr,
Urumda hem Şamda birdir bu gelin.145

Garajaoglan aýdar, başlaryň täji,
Aýralyk şerbeti zäherden aýy,
Borum-borum bolmuş zülpüniň uýy,
Al melewşän boýnun egdigi kimin.146

Şahyryň döredijiliginde beýan edilýän söýgi gatnaşyklarynda türkmeniň ruhy bar. Biz muny aşyk oglanyň sögüli gyza bolan garaşynda görýäris. Aşyk üçin söýgüden ýokarda zat ýok. Onuň üçin söýgüli ýar, dilber, dildar ähli zatdan ýokarda. Şahyr “Gyrmyzy” atly halk aýdymyna öwrülen şygrynda bu ýagdaýy şeýle suratlandyrýar.

Bir jüp bilbil geldi, gondy çemene,

¹⁴⁵ Garajaoglan. –Aşgabat, “Miras”, 2006. 35 sah.

¹⁴⁶ Şol ýerde 83 sah.

Başy ýaşyl, aýaklary gyrmyzy.
Bal akyp dur dillerinden, lebinden,
Alma kimin ýañaklary gyrmyzy

Meniň ýarym hem soltandyr, hem handyr,
Datly janyň ol gözele gurbandyr,
Hünji degil, sadap degil, merjendir,
Ak golunda golbaglary gyrmyzy.¹⁴⁷

Garajaoglanyň söýgi şygryýetine mahsus bolan käbir häsiýetli aýratynlyklary belläp geçmegi zerur hasaplaýarys. Öňde-de belleýşimiz ýaly Garajaoglan edebiýatymyza milli söýgüni getiren şahyrdyr. Şahyra çenli bolan edebiýatda millilik Garajaoglanyň derejesinde däl. Onuň sebäpleri gaty köp bolup, ol özbaşyna söhbetdir. Şahyr Garajaoglan şygryýetde milli ruhy getiren hem ony milli ölçegde açan, beýan eden uly Zehiniň eýesidir. Garajaoglan türkmen edebiýatynyň taryhynda milli şahyr hökmünde Magtymgulydan hem öň ýäze çykypdyr. Onuň edebiýat meýdanyna gelmegi uly çeperçilik hadysa öwrülipdir. Bu bolsa türkmen edebiýaty öwreniş ylmynyň taryhynda käbir meselelere täzeçe çemeleşmegi talap edýär. Bu barada belli edebiýatçy alym D. Nuralyýew “Garajaoglanyň çeper usulyýeti” atly makalasynda şeýle belleýär: “Garajaoglanyň döredijiligi nusgawy edebiýatyň başlanyş möhletini bir asyr aňry süýşürdi. Ol (şahyryň - A. T.) örän uly çeperçilik açyşydyr. Biz nusgawy edebiýatymyzyň başyny öň XVIII asyrdan alyp gaýdýan bolsak, indi XVII asyryň ortalaryndan bäri hasap etmäge doly edebi subutnamamyz bar. Bu milliligiň, dogruçyllygyň, hakyky çeper taryhylygyň wagt taýyndan bize beren gymmatlygydyr. Garajaoglan şahyryň saýlama goşgularynyň toplумы şoňa şaýatlyk edýär. Olar millilik, birlik, garaşsyzlyk, erkinlik, azatlyk, dünýewilik, ruhanalyk diýip gygyryp dur”.¹⁴⁸ Hut şonuň üçin şahyryň beýan edýän söýgi gatnaşyklary, yşky

¹⁴⁷ Şol ýerde 19 sah.

¹⁴⁸ Nuralyýew D. Garajaoglanyň çeper usulyýeti. // “Garagum” žurnaly, 2006. № 6.

hyluwlanmalary ilkinji nobatda özüniň millidigi bilen tapawutlanýar. Munuň özi juda uly täzelikdir.

Şu ýerde hakykatyň hatyrasyna ýene bir zady aýtmak gerek. Elbetde şahyrda durmuş hakykatyny dogruçyl beýan etme güýçlidir. Ol hakynda gürrüň ýok. Ýöne onuň orta asyr rçmantiki edebiýatyň şygryýete beren çeperçilik serişdelerinden doly ýüz öwürmändigini bellemek isleýäris. Garajaoglan orta asyr gazalçylyk edebiýatda yşky şygryýetde işjeň ulanylan “dilber”, “dildar”, “zülp”, “ýar” kimin çeperçilik serişdeleri öz döredijiliginde döredijilikli ulanypdyr. Munuň özi romantiki ideýaly edebiýatyň baý hem inçe, nâzik hem gözel, özüne imrindiriji, owadan hem nepis çeperçilik serişdeleriniň real, ýagny, durmuş hakykatyny dogruçyl beýan edýän täze usula liriki element – çeperçilik serişdehökmünde aralaşyp başlandygynyň alamatydy. Ine, şu-da köp ýagdaýlarda realizm romantizm meselesinde edebiýatçylaryň arasynda düşünişmezlige sebäp bolýardy. Köp eserleriň çeper usulyny kesgitlemekde kynçylyk döredýärdi. Diňe şygryda öňe sürülýän pikiri sagdyn hem dürs yzarlamak arkaly onuň usuly kesgitlenmelidir. Şunda şahyryň ulanan şygyr çeperçilik serişdeleriniň haýsy maksada gulluk etdirilýändigini berk hasaba almalydyr. Garajaoglanyň sögi mazmundaky goşgularynda orta asyr romantiki edebiýatyň çeperçilik serişdeleri durmuş hakykatyny dogruçyl beýan etmeklige hyzmat etdirilýär. Has takygy olar şygryň ideýasyny kesgitleänokda, eýsem, ondaky pikiri bezäp, gözellik donuna dolap gelýär.

Sahyr gözel gyzlaryň ajaýyp keşbini, kamatynyň kâmil ýaradylyşyny, beden synalarynyň adamda nâzik duýgulary oýaryp bilýän gudratly gözelligini, owadanlygyny, hoşroýlygyny uly hyjuwlanma bilen wasp edýär. Garajaoglanyň pikirçe, zenan gözelligi tebigatyň bir keramatydyr, gudratydyr. Bu gözelligi duýmagy, ondan teşne ýüregini gandyrmagy şahyr özyne bagt hasaplaýar.

Suwa gider kaýyl olmaz enesi,
Baş yüz altyn deger zülpüň dânesi,
Turunç olmuş döşündäki mâmesi,
Göç giderkäň bir gözele ras geldim...

Garajaoglan zenan bedeniniň kämil gözelliglerini gündogar äheňlerinde sazlaşykly teswirleýär. Şeýle şygrylarynda şahyr kalbyňyň heýjana getirýän duýgulary we söýgi sahnalaryny ussatlarça suratlandyrmagyň hötdesinden gelipdir. Şahyr üçin magşuk gyz – näzijek, tebigy, duýguçyl gözelligidir. Şeýlelik bilen Garajaoglan erkek-aýal gatnaşyklary barada dăp bolan pikirleriň garşysyna özüniň zenan gözelligine sarpa goýmak baradaky garaýyşlaryny goýýar.

Daramyş zŭlpüni, açmyş aýnyny,
Egmiş kamatyny, bŭkmŭs boýnuny,
Aýwa, turunç mekan tutmuş, goýnuny,
Kokar güller kibi, terimi, bilmen...

Iki bilbil geldi, gondy çemene,
Başy ýaşyl, aýaklary gyrmyzy.
Çyg düşürmiş nyşanyna, teline,
Agzy kiraz, dodaklary gyrmyzy...

Şahyr zenan gözelligini suratlandylanda ahlaksyzlyk barada pikirlenmän, eýsem bu tebigat gözelligini ajaýyp sungat eseri hökmünde duýmagy başarýar. Garajaoglanyň pikiriçe, bu çemeleşme adaty instinkt bilen bagly bolman, ol hakyky pāk duýgynyň, ruhy ýakynlygyň hem syna bütewiliginiň jemlenmesidir. Şu üç närsäniň ýok ýerinde şahyr söýgini bikemal hasaplaýar.

Garajaoglanyň söýgä hem zenan gözelligine bolan garaýyşlary aşuklar şygryýeti üçin mahsus dăldir.

Şahyr söýgä keramat, gudrat hökmünde çemeleşse-de, ol söýgini hyýaly zat hasaplamaýar. Gündogar edebiýatynda dăp bolan ýörelgelerden tapawutlylykda, Garajaoglan üçin söýgi hyýalyň döreden, elýetmez duýgusy dăldir, söýgi bu – adam bilen tebigatyň gatnaşgydyr.

Ala gözleriňe gurban oldugym,
Şaý edip, äleme bildirme meni.
Açyp ak gerdeni, durma garşymda,
Ajalymdan owwal öldürme meni.

Dilber at gollaryň dola boýnuma,
Ölüm endişesi gelmez aýnyma,
Bir gije mysafyr eýle goýnuňa,
Sabah oldu deyu kaldyrma beni.

Garajaoglan, tutma beni il gibi,
Akytdym gözümden yaşy sil gibi,
Bahçaňda acylan gunça-gül gibi,
Düzüp, al yaňaga soldurma beni...

Şahyr söýgä iki ýüregiň tebigy gatnaşyklarynyň çäklerinde seredýär. Ýaňky belleýşimiz ýäly, şähryň döredijiliginde söýgi adamzat gatnaşyklarynyň tebigat bilen baglanyşykly iň ajaýyp tarapydyr.

Jemalyň garşymdan gitmez her zaman,
Düşünip derdimi edeýin beýän,
Köňüller egleýen bir gaşy keman,
Amanym, gaşlary kemanyň, tiz gel!

Ala gözleriňi söýdügim dilber,
Saňa bir sözüm bar diyemiýorum.
Bilmem dälimiýim mejnun gezerim,
Syrymy yatlara beremiýorum.

Şahyryň şygyr gahrymany ýeke-täk gözele aşyk bolup, şon üçin aýdym düzüp ýören adam däl. Onuň söýgüsi birbada birnäçe gyzlara gönügendir.

Ýaz gelip-de, baş aýlary doganda,
Çiçekler açylar gülden zyýada.
Men eski ýarymdan aýra düşende,
Şimdi birin söýdüm, ondan zyýada...

Bu köňül bir gözele wepalylyk bererden, bir gözele degişli bolardan ejiz gelyär. Şahyryň kalby bir gözeliň söýgüsinden

ganyp kanagatlananok, çünki ähli gözellikler ony joşdurýar, ylham berýär. Şonuň üçinem şahyryň ýüregi diňe bir gözele degişli däl diýip, netije çykarmak mümkin.

Garajaoglan öz şygrylarynda halk şygryýetinde döp bolan ugurdan gitmän, öz halkynyň kynçylykly durmuşy barada gürrüň etmezlige çalyşýar. XVII asyrdaky halkyň durmuşynda bolup geçen hasratly, jebirli biçärelikden zeyrenmeýär. Ol bu agyr mowzuklardan ýörite aýlanyp geçip, tutuş durky bilen tebigat we söýgi ýaly mowzuklara berilýär. Şunuň bilen birlikde-de ölüm, ömür, tebigat, söýgi ýaly düşüňjelerden gaýry meseleleriň wagtlaýyn hem öteçdidigini tassyklaýar.

Ömre ýokary derejede seretmekde şahyr ýüreginiň şahyrana gözelligi aýdyňlaşýar.

Garajaoglan adam ömrüni uly bir möwrit hasaplap, ömrüň iň sönky pursadyna çenli adam manyly ýaşamaly diýen pikiri öňe sürýär:

Aman, heý Allahym, aman,
Ne aman, bilir, ne zaman,
Üstümüzde çäýir-çemen,
Bitmeden, bir dem süreliň!

Garajaoglan ömre real seretmek bilen durmuşyn, panynyň kynçylyklaryna garamazdan dünýäniň gözelliklerine teňnelik, geljege ynamlylyk, ýaşaýşä guwanç duýgularyny baýdak edinipdir:

Gara gündür, geler-geçer,
Gamlanma, köňül, gamlanma!

Garajaoglan türkmen şygryýetine özüne mahsus bolan erkin däpleri getirdi. Şonuň üçinem onuň goşgulary özboşlyk hem ýürege ýakyndyr.

Garajaoglan diýr ki, darda galmaýyn,
Azdyryp ýolumy, garda galmaýyn,
Ýitirip namysy, arda galmaýyn,

Saz bilen, söz bilen hoş eýle meni...

Şu ýerde şahyryň tebigat gözelliginiň waspçysydygyny-da aýratyn bellemek gerek. Söýgi hem tebigat mowzuklary Garajaoglanyň döredijiliginde baş orunda durmak bilen şahyryň lirikasynyň özboluşlylygyny ýüze cykarýar. Şahyr öz duýgularyny hem pikirlerini düşnükli, sada dilde beýan edipdir. Ol öz doredijilik gözleglerinde salgyma kowalaşman, durmuş reallyklaryna daýanypdyr. Garajaoglanyň şygrylarynyň esasy özeninde reallyk bar. Ol durmuş, ömur barada aýdyň pikir ýöredip, adam durmuşdan mümkin bolan ähli zady almalydyr, özi üçin şatlyk hem ruhy lezzet tapmalydyr diýen netijä gelýär. Şahyryň söýgä, gözellige we tebigata bolan joşgunly hyjuwy durmuşy söýmegiň gözbaşy bolup durýar. Garajaoglanyň hasrata, ölüm, jebre hem aýralyga bagyşlanan şygrylarynda şeýle bir täsin zat gözüňe ilýär: şol şygrylaryň ählisi optimistik häsiýete eýe bolup, olar hasratyň wagtlaýyndygyny, söýginiň bakylygyny we durmuşyň şatlygyny yglan edýärler.

Şahyryň şygryýeti durmuş hakykatyny dogruçyl beýan edip, şahyrana ideallaşdyrmadan we döredijilik hyýalbentliginden daşdadyr.

Garajaoglanyň döredijiliginde gözellik düşüňjesiniň tutýan orny baradaky aýdylanlary aýry-aýrylykda seljermeklige geçeliň:

Tebigat şahyryň ýüregine ýakyn bolan düşüňjedir. Çünki, şahyr özüni, ähli adamlary tebigatyň bir bölegi, tebigat bilen bütewi hasaplaýar. Adamlar tebigata düşüňmän, onuň täsin gözelliklerinden kalplaryny gandyрман, lezzet alman, hakyky bagta ýetip bilmezler.

Şahyr tebigatyň keşbinde doganyň, dostuň, magşugyň sypatlaryny ýüregi bilen syzýar. Ol söýginiň özüni hem tebigat bilen deňeşdirýär. Söýginiň getirýän şatlygyny, hasratyny tebigat bilen paýlaşýar.

Ýury beheý Bulgar dagy,
Senden yüçe dag olmamy...
Bulgar dagy iki çatal
Arasynda güller biter...

Şahyryň goşgularynda magşuk bilen tebigat bütewi barlyga öwrülýärler. Şahyr üçin tebigat diňe bir daşyňy gurşap alan dünýä bolman, ol onuň üçin içki syrlaryňy, duýgularyňy ynanyp boljak ýakyn hossara öwrülýär.

Ýagmyr ýagar, mor sünbüller ýetirer,
Ýel ösdükçe kokularyn getirer,
Sary çiçek sawran gurmaş oturar,
Garyşmyş güllere çemeniň, daglar.

Garajaolan diýr ki, çökdüm oturdym,
Bag-bakja dikdim-de miwe getirdim,
Alny top perçemli ýawry ýitirdim,
Bir köşäňde galdy kemanyň, daglar...

Seniň mesgeniňdir gaýalar seňi,
Kokusy menewşe, güldür reňi,
Aradym dünýäýi, bulunmaz deňi,
Gözel ýätagynda biter menewşe...

Owwal bahar-ýaz aýlary çatyldy,
Garalandy, bulut göge atyldy,
Akan suwlar gar, buz oldy, tutuldy,
Dalgalanyp, köller aglamasynmy...

Akyldar şahyr Garajaoglanyň edebi mirasy milli şygry sungatymyzyň kämillik ýolunda kesgitleji derjededir. Sebäbi hut şahyryň edebiýatymyza getiren täzelikleri mundan buýanky edebi galkynmalary üpjün etdi. Şahyryň zamanynda we oňa çenli bolan ýazuwly edebiýatymyzda arap-pars edebi däpleriniň we diliniň täsiri diýseň ulydy. Ony hiç bir zat bilen ölçemek mümkinem däl. Dogrusy özüni döreden halkyna hyzmat etmeli edebiýat özüne düşünmek üçin agyr talaplary goýýardy. Çeper döredijilikden lezzet almak üçin döwrüň ýokary bilimini almalydy. Bolmasa oňa düşünmek kyndy. Milli şygry sungatymyz ýa-ha arap ýa pars dilindedi, ýa-da onuň içi arap pars sözlerinden şeýlebir doldurylypdy welin, diýip aýdar ýaly däl. Köpçüligiň – halkyň bolsa arap-pars

dilini uçdantutma bilmek mümkinçiligi ýokdy. Ol mümkin hem dälidi.

Garajaoglan edebiýata gelmek bilen düýpli öwrülişikleriň başyny başlady. Şahyr ata-baba oguz дәplerimize eýerip, türkmen dilinde eser döredip ugraýar.

Çeper döredijiligi edebi kysym, çeper görnüş taýdan derňemek özüni subut edip, oňyn netije beren tejribedir. Garajaoglanyň goşgularyny edebi çeper görnüş nazarýetden öwrenmeklik onuň edebiýat meýdanyndaky ornuny anyklaşdyrmaga, şygyr çeperçilik täzeçilligini ýüze çykarmaga ýardam eder. Şahyr çeper döredijilikde şygyr düzmekligiň goşuk görnüşinden peýdalanyndyr. Bilşimiz ýaly, bu döwürde edebi çeper pikirlenmede gazalçylyk дәpler ýörgünli. Gündogar edebiýatda pars hem türk dilde ýazylan gazallar öz ösüşiniň iň ýokarky belentligine galypdy. Ine, şu döwürde Garajaoglanyň oguz – türkmen goşgy düzüliş kadasy bolan goşugy döredijiliginiň baş görnüşü edip saýlamagy täzeçillikdi. Edebi çeper pikirlenmäniň ösüşinde uly çeperçilik hadysady.

Goşuk arassa oguz şygyr görnüşü hasaplanýar. Aşyk edebiýatynda ýörgünli ulanylan goşugyň tebigaty oňa düşünmäge esas berýär...

Garajaoglan giň dünýägaraýyşly şahyr bolupdyr. Onuň ýeterlik biliminiň bolandygyny goşgulary, olardaky düşünje, dünýägaraýyş tassyklaýar. Emma, onuň medrese sowady barada bir zat aýtmak kyn. Ýöne onuň okumyş adam bolandygy, halk döredijiligini diýseň oňat bilendigi, köp ýurtlary gezendigi, hat-da, Günübatar medeniýetini bilendigi goşgularyndan äşgär görünýär. Şahyr ýazuwly edebiýaty oňat özleşdiripdir diýmäge-de esas bar. Ol orta asyr gazalçylyk edebiýatyň çeper keşp hem häsiýet açmakda ulanan şygyr çeperçilik serişdelerini döredijiliginde ussatlyk bilen peýdalanyp bilipdir. Şahyr öz zamanasynyň dünýewi düşünjeli adamy bolupdyr. Bizniň Garajaoglany dünýewi dünýägaraýyşly hasaplamagymyz onuň dini düşünjeli daldigini asla aňlatmaýar. Çünki din hem dünýewiligiň içinde bolup, ol ynsanyň mukaddeslik ynamynyň bir ülsüdir. Elbetde, Garajaoglan ilkinji nobatda öz döwrüniň ogludyr. Ol Alla uýýar. Ondan medet dileýär. Dәp-dessura

sarpa goýýar. Türkmençiligi saklaýar. Bellemeli tarapy, şahyr goşgularynda gözellige sarpa goýmagy, söýüp ýaşamagy ündeýär. Ol özüniň türkmenligine buýsanýar. Edebiýatymyzyň taryhynda Garajaoglandan başga “Ary türkmenidir aslymyz ” diýip buýsanç bilen aýdan şahyr, megerem, ýok bolsa gerek. Garajaoglan goşgularyny halk köpçüligine düşnükli bolan arassa türkmen dilinde ýazypdyr.

Türkmen edebiýatynyň taryhyna ser salanymyzda araplaryň gelmegi bilen oguz hatynyň hem türkmen diliniň çetleşdirilendigini biz bilýäris. Onuň ýerine arap-pars dilleri geçýär. Gorkut atanyň ruhy ýolbaşça öwrülen zamanynda arap dili döwlet we ylmy hem çeper dil hökmünde ornaşýar. Görogly beg türkmeniň ruhy ýolbaşça öwrülen eýýamynda pars dili ähli babatlarda öňe saýlanýar. Hut, şu sebäbe görä arap hem pars dilli türkmen edebiýaty emele gelýär. Görogly beg eýýamynda ýönekeý şahyrlardan başlap, Jeleddin Mälik Şa, Jeleddin Horezm Şa, Soltan Togrul beg, Soltan Muhammet, Soltan Sanjar ýaly türkmen hökümdarlary pars dilinde eser döredipdirler. Ýöne şeýle-de bolsa, bu döwürde çawy dünýä ýaň salan türkmen şalyklarynyň döremegi türkmen edebi diliniň ösmegine täsirini ýetiripdir. Aýdaly, Hoja Ahmet Ýasawynyň türkmen dilinde hikmet aýdan döwri Çagryl beg bilen Togrul begiň at owazasy türkmen hökümdary hökmünde dünýäni sarsdyrýardy. Ahmet Ýasawynyň türkmençe hikmet aýtmagy çeper edebiýatda türki diliň öz ornuna gaýdyp barmagyna goşantdy. Bu eýýamda türki dilli edebiýatyň edebi çeper sahnada mynasyp orun almak üçin janygandygyny bellemek gerek. Dogrusy türkmen edebiýaty üçin ilkinji nobatda oguz edebi gymmatlyklary saklap galmak hem ony gelejekki nesillere geçirmek wezipesi durdy. Munuň özi uly wezipe bolup, ol Magtymguly eýýamynda doly amal edildi. Bu eýýamda arassa türkmen dilinde goşgy ýazmaklyk Garajaoglandan başlandy diýilse hakykatdan daş düşmeýär. Garajaoglanyň goşgulary diňe bir arassa türkmen dilinde ýazylandygy bilen däl, eýsem, eserde beýan edýän wakasy, durmuşy, duýgusy, hyjuwy, şahyrana dünýäsi-tutuş düýrmegi bilen türkmen mahsusdy. Bu babatda şahyr nusga alarlyk hyzmat bitiripdir.

Garajaoglan diliniň arassalygy , goşgularynyň arassa türkmen dilinde ýazylandygy babatda öz eýýamynyň gaty köp şahyrlaryndan saýlanypdyr.Eýsem, onuň esasy sebäbi nämede?! Biziň pikirimizçe, bu ýagdaýy şahyrlaryň geçen edebi mekdebi bilen düşündirip bolar.

Magtymgulynyň ruhy ýolbaşça öwrülen eýýamynyň şahyrlarynyň aglabasy Hywa hem Buhara medreselerinde okapdyrlar. Ol ýerler bolsa , yslam din ylmynyň esasy ojaklarydyr.Medresede esasan arap dili, Gurhan we dini ylymlar okadylypdyr. Yslam dininiň dörän ýeri Arabystan bolup, onuň din ylmy Türküstanda ösüpdür.Bu birinjiden. Ikinjiden, medresede okaýan talyplara Gündogaryň baý ýazuwly edebiýaty bilen içgin tanyşmaga mümkinçilik döräpdir. Olar bu ýerde Gündogaryň Nyzamy Genjewi, Emir Hysrow Dehlewi, Ferudeddin Atdar, Jelaleddin Rumi, Abdyrahman Jamy, Alyşir Nowaýy, Sady , Hafyz we başgada onlarça uly söz senetkärleriniň döredijilik dünýäsi bilen, köplenç özbaşdak okamak arkaly tanyşyp, ondan täsirlenipdirler.Edebiýat köplenç arap, esasan, pars dilinde bolupdyr.Şonuň üçinem Magtymguly eýýamynyň şahyrlarynyň köpüsiniň dilinde arap-pars sözlerine gabat gelinýär.Ýene bir ýagdaý, pars dilindäki gazalçylyk edebiýaty öz ösüşiniň dowamynda örän baý şygyr çeperçilik serişdeleri işläpdir.Çeper täsir arkaly ol çeperçilik serişdeler kem-kemden türkmen ýazuwly edebiýata ornaşýar. Hut şol sebäbe görä, gazalçylyk däbi hem onuň aşyk, magşuk, dilber, dildar, zülp, mah, leb, müçe miýan, ataşy girýan, gamza oky kimin çeper keşbi her tarplaýyn açmaga ýardam edýän, şygra obrazlylyk, sazlaşyk berýän çeperçilik serişdeleri türkmen edebiýatynda giňden peýdalanylypdyr.(Aslynda olara diňe pars edebiýatynyň gazananlary diýip düşünmeklik birtaraplaýyn bolardy. Ol pars dilinde döredilen Gündogar şygyrýetiniň gazananydyr.-A.T.) Akyldar türkmen şahyry Garajaoglan ol şygyr çeperçilik serişdelerden döredijilikli peýdalanypdyr. Hem ol ussat şahyryň çepeçilik ussahanasynda sünnälenip, şygyry emele getirmäge gatnaşýan beýleki serişdeler arkaly milli öwüşgine eýe bolýar.

Ala gözleriňi söwdügim dilber,
Kokuýa meňzetdim güller içinde,
Inçejikdir biliň, helaldyr gaşyň,

Selbiýe meňzetdim dallar içinde.149

We

Emmedim men leblerinden ýarymy,
Kim aglatmyş meniň názli ýarymy...150

Ýa-da

Okyr diýrler bir gözele ugradym,
Syýa zülpi mah ýüzünde gül kibi...151

Şahyr Garajaoglan goşgularyny arassa türkmen dilinde ýazmak bilen birnäçe täzelikleri şygra girizipdir.

Garajaoglanyň ýaşan zamanýndan sähel öň Görogly eýýamynyň edebiýatynda pars dilli şygryýetiň uly meşhurlyga eýe bolandygyny öňde-de belläpdik. Bu ýagdaýy şeýle göz önüne getirmek mümkin. VII – X asyrlarda arap dilli edebiýat ýörgünli bolupdyr. X – XV asyrlarda bolsa pars dilinde eser ýazmak ýoň bolýar. XVI – XVIII asyrlarda şygryýet diliniň arassalygy babatda geçiş, arap-pars sözlerden daşlaşyp, halka düşnükli bolan dilde eser döretmek ýoluna düşýär. Başgaça aýtsak, bu eýýam edebiýatymyzda oguz şygyr döplerine dolanyş döwri boldy. Edebiýatymzyň taryhynda XIX asyrdan arassa türkmen dilinde döredilen goşgular peýda boldy. Diýmek, Magtymguly eýýamynyň XIX asyrynda şygyr sungatymyz diliň arassalygy babatda täzeden millileşip, gadymy oguz edebi döplerine gaýdyp barypdyr. Ine, şu uly çeperçilik hadysanyň başynda Garajaoglan dur.

Garajaoglan goşugy milli şygyr çeperçilik serişdeleri bilen baýlaşdyrypdyr. Orta asyr gazalçylyk edebiýatda romantizm – arzuwmentlik juda güýçli bolup, onda söýýän oňlan “aşykdy”, söýülýän gyz “magşukdy”. Eger, şeýle aýtmak mümkin bolsa, aşyk saçyň diýenokdyda, “zülpüň” diýýärdi. Şygyr gahrymanyň häsiýetinde umumylyk höküm sürýärdi. Onda hatda, gahrymanyň milli duýgusy juda öçügsi şöhlelenendi. Gahrymanyň hereketem anyk däl. Onuň göreş meýdanam umumydy. Mahlasy, ol umumy gündogarlydy. Orta asyr Gündogar edebiýaty belli edebiýatçy, ýaşuly

¹⁴⁹ Garajaoglan. Goşgular. Aşgabat. “Altyn guşak” neşirýaty, 1991. 16 sah.

¹⁵⁰ Şol ýerde 18 sah.

¹⁵¹ Şol ýerde 45 sah.

alym D,Nuralyýewiň adalatly belleýşi ýaly millilik däl-de , zonallyk häsiýetdedi. Sebäbi orta asyr gazalçylyk edebiýaty edebiýatyň Umumygündogar talaplary bilen ýaşady. Eýýäm Magtymguly eýýamynyň başynda bu ugurda uly öwrülişigiň, “döwleşiş” bolup başlandygyny Garajaoglanyň döredijiliginde synlamak mümkin. Garajaoglanyň döredijiliginde söýýän – ýigit , oglan, söýülýän – gyz, gelin . Şygryň gahrymany söýgülisine gazaldaky ýaly “magşugym” diýenok. Yok, tersine, ol türkmençe ýyzlenmäge , gyz , gelin diýmäge çalyşýar. Dogry, şahyr öňde belleýşimiz ýaly milli röwüş alan gazal detallaryndanam – çeperçilik serişdelerindenem pedalanýar. Emma ol “zülpüň” däl, saçyň owadanlygyna haýran. Sebäbi şahyryň şygrylarynyň ruhy, süňňi, beýan edýän wakasy, tutuş şahyrana dünýäsi türkmeniňki. Onuň ruhy belent, kalby joşup, gaýnap dur. Yüregi söýgüden püre-pür.Onuň goşgularynyň wakaýordumy durmuşyň özünden alynan.

Şahyr Garajaoglan aýratynam söýüşýänleriň, oglan bilen gyzyň duşuşyk pursatlaryny çeper beýan etmäge ussat. Şahyryň “Aýdyşyk” atly goşgusynda bu pursat ajaýyplygy bilen okyjyny özüne bendi edýär.

Gyz :

Oglan , sen olduňmy ýüze gülüji,
Seniň sözüň jigerimi diliji,
Men gök ördek olam , sen bir alyjy,
Dokunsaň almanam tellerimizi.

Oglan :

- Garajaoglan diýr ki, kendimiz nirde,
Ahu-zarym galdy şeýle bir gyzda,
Aşyklar söýleýor, söz agzymyzda,
Ýaradan söýleder dillerimizi.¹⁵²

Şahyryň şygrylaryndaky anyklyk, durmuşlyk, şonuň ýaly-da milli ruhy açmaklyga bolan şowly ädimler berekella diýdirýär. Munuň özi edebiýata anyklygyň, realizmiň gelýändigini aňladýar.

¹⁵² Garajaoglan. Goşgular. Aşgabat. “Altyn guşak”neşirýaty, 1991. 44 sah.

Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda çeper usul meselesi jedelli bolup, bu ugurda dürli garaýyşlar bar. Emma şuna garamazdan Garajaoglanyň goşgularynda reallyga – anyklyga, durmuş hakykatyny dogruçyl suratlandyrylmagyna (goý ol söýgi mazmunda bolsun) bolan ýiti ymtylyşy görýäris. Ýöne şol bir wagtyň özünde arzuwment duýgular hem şahyryň kalbynda ýaşamagyny dowam edýär. Bu ýagdaý şol döwrüň edebiýatyna mahsus häsiýet bolup, ol durmuşy doly bahaly dogruçyl suratlandyrmaň – realizmiň önüsyrasynda döreýän ýagdaýdygyny bellemek bilen çäklenýäris. Sebäbi onuň özi uly mesele bolup, gelejekde tutuş edebiýat derejede mukaddes Ruhnama taglymatyň esasynda çözgüdiniň berilmegine garaşýar.

Garajaoglanyň döredijiligi özünden soňky ýaşan şahyrlara çeperçilik mekdep bolup hyzmat edipdir. XVIII – XIX asyr türkmen edebiýatymyzyň nusgalyk şahyrlarynyň eserlerini şahyryň goşgulary bilen deňeşdirenenimizde olaryň arasynda çeper täsiriň bolandygyna göz ýetirýäris.

Milli edebiýatymyzyň parlak ýyldyzy Magtymguly şygryýetde öz mekdebini döretmegi başaran şahyr. Ol hakynda Mähriban Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy mukaddes Ryhnamada ýörite belleýär: “Emma şonda-da halkdan çykan Magtymguly beýik dag bolup döredi, ondan birnäçe derýalar halka tarap akyp başlady. Onuň ýegeni Zelili bütin ömrüne Magtymgulynyň watançylyk, Seýdi gahrymançylyk, Mollanepes, Kemine yşky-söýgi, Mätäji durmuşy pikirlerini ösdürdi. Olar türkmeniň öz milletine guwanmagyny gazanmaga, ruhuny galkyndyrmaga jan edipdiler.”¹⁵³ Beýikler, sakasy dury zehinler özgelerden öwrenmäni başarypdyrlar. Olar mydama ussatlara sarpa goýupdyrlar. Hut, şu meselede hem Magtymguly öňe saýlanypdyr. Ussat şeýtmek bilen, aryňyň müň gülden bal toplaýşy ýaly zehinini taplapdyr. Kämillige erişip, uly mekdebe öwürilipdir. Munuň şeýledigini Magtymgulynyň şahyrana dünýäsiniň ideýa, mazmun

¹⁵³ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat, 2001. 296 sah.

çeperçilik gözlegleriniň köklerine aralaşdygyň saýy göz ýetirýarsıň. Pyragynyň şygryýetiniň bu tarapy magtymgulyşynas alymlar M. Annamuhammedowyň, A. Bekmyradowyň we başgalaryň ylmy işlerinde çözüdini tapandygyny ýüzugra belläsimiz gelýär.¹⁵⁴ Magtymguly Pyragy “zer gadyryn zergär biler” diýlişi ýaly, Garajaoglanyň goşgularyndan täsirlenipdir. Muny bu iki ussat şahyryň “Kadyr Möwlam senden bir dilegim bar” hem “Mätäç eýleme” goşgularynyň deňeşdirme derňewi subut edýär. Has takygy Magtymguly “Mätäç eýleme” atly goşgusyny Garajaoglanyň “Kadyr Möwlam senden bir dilegim bar” atly eserinden täsirlenip döredipdir. Geliň bu iki şahyryň gürrüňini edýän goşgularynyň birinji bentlerini okalyň.

Garajaoglan:

Kadyr Möwlam senden bir dilegim bar,
Muhannes guluna mähtäç eýleme.
Jenneti alaýy nesip et maňa,
Sytrat köprüsinden ýolum baglama.¹⁵⁵

Magtymguly:

Kadyr jepbar, senden dilegim kändir,
Sen meni namarda mätäç eýleme.
Hazynaňdan bergil meniň ryzkymy,
Bendäňi bendäňe mätäç eýleme.¹⁵⁶

Görşümiz ýaly Magtymguly Gündogar nusgalyk edebiýatynda ýörgünli bolan nezireçilik däbe eýerip, täze bir ajaýyp eser döredipdir. Goşgyny okap Magtymgulyň Garajaoglandan täsirlenendiini görmek bolýar. Magtymguly onuň mazmuny beýan ediş tärine degişli bolan çeperçilik tilsimlerini öz döredijiliginde ulanypdyr we ony şahyrana baýlaşdyrypdyr, milli öwüşginini güýçlendiripdir. Usat Pyragy Garajaoglanyň bu goşgusynyň birinji bendiniň başky iki setirini bolşy ýalyrak alýar. Beýle ýagdaý

¹⁵⁴ Annamuhammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... - Aşgabat, “Ylym”. 1994 ; Bekmyradow A. Görkezilen kitap.

¹⁵⁵ Karaçaoglan. Bütün siirleri, 8. Oçak 1987. Düzünleýin: Çahit Öztelli. // Internet maglumatlary.

¹⁵⁶ Magtymguly. Şygryrlar. -Aşgabat, “Türkmenistan”, 1994. II tom, 128 sah.

Çündogar edebiýatda bar bolup , oňa tezmin diýilipdir. Şonuň üçinem iki şahyryň döredijiligindäki şu hili ýakynlyk olaryň birini beýgeldip, ikinjisini peseltmeýär. Tersine onuň şahyrlyk mertebesini galdyrýar. Aslynda Gündogar çeper aňynda şol bir sýužetleriň-ýordumlaryň gaty kän şahyrlar tarapyndan işlenilmegi, dürli edebi däpleriň goldanylmagy arkaly edebiýat özüniň kämilliginiň çür depesine galypdyr. Her şahyr beýleki bir şahyr tarapyndan edebi dolanyşyga getirilen täzeligi ösdüripdir, oňa öz goşandyny goşupdyr. Munuň özi şahyrana zehin tarapyndan ussada goýulan hormatdyr. Biz Magtymguly bilen Garajaoglanyň arasynda hem şeýle ýakynlygy, hormat – sylagy görýäris. Pyragy ökdeden öwrenýän, halypalara daýanýan şahyr.

Garajaoglanyň diňe bir Magtymgula däl, onuň döwürdeş hem özünden soňky ýaşan XVIII-XIX asyr türkmen şahyrlarynyň ählisine diýen ýaly täsir egendigini ýene bir ýola tekrarlasymyz gelýär. Sebäbi şahyryň goşgulary dil üsti hem aýdym saz sungaty arkaly, hemem golýazma – ýazuw üsti bilen halkyň arasynda giňden ýaýrapdyr.

Akyldar şahyr Garajaoglanyň goşgulary Adam diýen belent ada özüniň ahli ajaýyplygy bilen mynasyp bolup ýaşamaga ündeýändigini üçin ähmiýetlidir.”Ary türkmenidir aslymyz” diýip atababa geçmişine, milliligine guwanan şahyryň edebi mirasy çuňdan öwrenilmäge mynasyp.

SEÝITMUHAMMET SAÝADY **(XVII asyr)**

Türkmen edebiýatynyň umumyadamzat ruhy hazynasyna öwrülen dürdäneleriniň arasynda „Zöhre-Tahyr” sýužetinde döredilen eserler örän uly meşhurlyk tapypdyr. Bu sýužet esasynda döredilen köp sanly rowaýatlar, ertekiler, hekaýatlar, halk dessanlary ylmy jemgyýetçilige bir eýýämdeň bári mälimdir. Bu sýužetiň haýsy döwürlerde, haýsy ýerlerde ýüze çykandygy hakynda takyk bir pikiri aýtmak kyn. Her hal bu sýužetiň, takmynan, rowaýat, erteki, hekaýat görnüşinde XII-XIV asyrlarda, ýüze çykandygyny çaklamak

mümkin. Soňra bu sýužet kem-kem kämilleşip XV-XVI asyrlarda halk dessanlarynyň döremegine getiripdir.

„Zöhre-Tahyr” ýordumynyň haýsy ýerde dörändigini takyk aýtmak kyn bolsa-da, onuň türkmenleriň arasynda dörändigini welin açyk aýtmak bolar. Adatça, türkmen dessanlary sýužeti boýunça iki topara bölünýär: türkmenleriň hut özleriniň döreden sýužetleri hem-de arap, pars edebiýatyndan alnan sýužetler. Arap, pars edebiýatyndan alnan sýužetler esasynda döredilen dessanlara mysal edip „Ýusup-Zylyha”, „Leýli-Mežnun”, „Şabähram”, „Gül-Bilbil”, „Gül-Senuber”, „Melike Dilaram”, „Huýrlukga-Hemra”, dessanlaryny görkezmek bolar. Oguz türkmenleriniň döreden sýužetleri hökmünde „Görogly”, „Şasenem-Garyp”, „Asly-Kerem”, „Saýatly-Hemra” şeýle hem biziň gürrüňini edýän «Zöhre-Tahyr» sýužetimizi görkezmek bolar. Oguz edebi sýužeti bolan «Zöhre-Tahyr» türkmen halkynyň halk döredijiliginde ýüze çykyp, soň kem-kem goňşy halklaryň halk döredijiligine aralaşyp başlapdyr. XVII asyrdan başlap, bu sýužet türkmen ýazuwly edebiýatyna hem girýär. Bu sýužet boýunça üç sany türkmen şahyry dessan döredipdir.

Bu sýužet hakda Seýitmuhammet Saýadynyň „Zöhre-Tahyr” eserinde-de ýatlanylýar. Ol hem bu sýužet bilen baglanyşykly ertekileriň Hindistanyň, Arabystanyň halklarynyň arasynda-da meşhurlygyny belläpdir. Muny eseriň «Giriş» bölüminden alnan aşakdaky setirlerden hem görmek bolýar:

Çün an erteki erdi has-u a:ma,

Dolup erdi bu Hindistan-u Şama.

„Zöhre-Tahyr” sýužeti XVII asyrdan başlap, türkmen şahyrlarynyň döredijiligine aralaşyp başlapdyr. Bu sýužet boýunça iri göwrümlü eser ýazan türkmen şahyry Seýitmuhammet Saýadydyr. Saýadynyň döredijiligi hakynda H.G.Göroglynyň, A.Kekilowyň, S.Garryýewiň, T. Nepesowyň, özbek alymy T.Nyşanbaýewanyň ylmy işlerinde durulýar. Seýitmuhammet Saýadynyň ömri we döredijiligi hakynda soňky döwürlerde A. Mämmetjumaýewiň ençeme ylmy işleri peýda boldy. Onuň çapa taýýarlamagynda şahyryň „Zöhre-Tahyr” dessany neşir edildi.

Saýady şahyryň edebi tahallusy bolup, onuň hakyky ady Seýitmuhammetdir. Saýady arap sözi bolup, ol türkmen dilinde awçy

manysyny berýär. Seýitmuhammet gelip çykyşy boýunça Lebap türkmenlerine degişlidir. Bu pikiri ilki bilen şahyryň öz eserinde özi hakynda berýän maglumatlary tassyklaýar. Şahyr dessanda öz terjimehalyna degişli aşakdaky maglumatlary getiripdir:

...Ki onda Balhyň derwezesidir,
Jahana giden ol owazasydyr.

Pakyr Saýady Haýrabat ili men,
Ki Saýat ili men, Hakyň guly men.

Saýadynyň salgy berýän saýat ili türkmen taýpalarynyň biridir. Şahyryň öz edebi tahallusyny hut şu saýat taýpasy bilen baglanyşdyrmagy hem ýöne ýere däl.

Saýady XVII asyryň otuzynjy-kyrkynjy ýyllarynda doglup, XVII asyryň ikinji ýarymynda, XVIII asyryň başlarynda ýaşap geçendigini çaklamak bolýar. Şahyryň „Zöhre-Tahyr” poemasy, takmynan, XVII asyryň ortalarynda döredilen bolsa gerek. Poemanyň dili XVII asyrdaky döredilen eserleriň diline ýakyn. Şahyr Balh, Buhara töwereklerinde, hususan-da, Garaköl türkmenleriniň arasynda ýaşapdyr. Elbetde, Balhda ýaşanlygyny şahyryň özi hem tassyklaýar. Ol özüniň „Zöhre-Tahyr” eserini hut Balhda ýaşap ýören döwründe ýazypdyr:

Şükür Allaha bu bitdi jahanda,
Ki her kim ki sorar mähri nährde.

Ki onda Balhyň derwezesidir,
Jahana giden ol owazasydyr.

Buhara, Garaköl töwerekleri bolsa, saýat türkmenleriniň köpçülikleýin ýaşan ýerleridir.

Seýitmuhammet Saýadynyň edebi mirasy hakynda gürrüň gidende, onuň „Zöhre-Tahyr” mesnewisini agzamak bolar. Şahyr „Zöhre-Tahyr» dessanyny örän uly yhlas bilen döredipdir. Elbetde, «Zöhre-Tahyr» sýužeti bilen baglanyşykly rowaýatlary, ertekileri,

hekaýatlary, halk dessanlaryny Saýadynyň hem diňländigine, okandygyna, bu sýužetiň şöhratynyň uludygyna düşüňendigine şübhe ýok. Şahyr öz eseriniň «Girişinde» «bir gün ýatyrka düşý görendigini, Zöhre-Tahyra duş gelendigini ýazýar:

Diýdi Saýady: Bir gün ýatyr erdim,
Ki rahat bilen men ukuda erdim.

...Ki nägäh uçradylar Zöhre, Tahyr,
Diýdiler: «Kyssamyzy eýle zahyr.

Kitap üzre ki biz hem ýat bolaly,
Okyban maksadymyza ýeteli.

Okasyn bizi ymmaty Muhammet
Eşidenler diýgeý: «Kim oňa rehmet».

Muhammede ki biz hem ymmat bolsak,
Kyýamat gün umydy şyfkät olsak.

Ne bolgaý biz hem aşyk namy bilen,
Salamat bolsak, ol ynamy bilen.

Bolar aşyklara munda melamat,
Umytdyr onda bolgaýlar salamat».

Çün an erteki erdi has-u a:ma,
Dolup erdi bu Hindistan-u Şama.

Oýanyp erdim, taky bidar boldum,
Gije-gündiz muhabbet bilen doldum.

Mysaldan görnüşi ýaly, Saýadynyň döwründe bu sýužetiň kyssasy, hekaýaty eýýäm ile belli. Hatda bu sýužetiň Hindistana, Şama ýaýranlygyndan hem şahyr habarly. Ýöne Saýadynyň döwrüne çenli bu sýužetiň haýsydyr bir şahyr tarapyndan ýörite işlenilmedik

bolmagy mümkin. Bu hakda türkmen edebiýatyny öwreniş ylmynda hiç hili maglumat ýok. Galyberse-de, dessandan ýokarda getiren mysalymyzda-da şahyryň Zöhre bilen Tahyry gepledip:

Kitap üzre ki biz hem ýat bolaly,
Okýban maksadymyza ýeteli —

diýdirmegi hem şol döwre çenli «Zöhre-Tahyr» ýordumyndaky kyssalaryň diňe halk döredijiliginde rowaýat, erteki, hekaýat, halk dessany görnüşinde düşüp, ýazuwly edebiýatda kitap görnüşinde gabat gelmeýändiginiň subutnamasydyr. Ine, şu aýdylanlardan ugur alsak, bu sýžeti Seyitmuhamet Saýady ilkinji bolup, ýazuwly edebiýata girizendir diýip netije çykarmak bolar. Şahyr muny şeýle düşündirýär:

Döwet bile galam elime aldym,
Olaryň yşkyny köňlüme saldym.

Olaryň kyssasyny nazm kyldym,
Ki aşyklara ýagşy bezm kyldym.

Gury jeziredi, bossan kyldym,
Bu aşyklara hup dessan kyldym.

Gel, eý Saýady, sen başla hekaýat,
Ki bolgaý ol hekaýatda rowaýat.

Saýady bu poemasyny dört ýylda ýazyp gutarýar. Bu hakda şahyr şeýle diýýär:

Aradan dört ýyl ötdi tamamy,
Ki şenbe güni boldy ihtimamy.

Ýöne Saýady poemany haýsy döwürde, haýsy ýyllarda ýazypdyr, ony takyk aýtmak kyn. Emma şahyr eserini başlan ýa-da

gutaran senesini takyk aýtmassa-da, sygyr ýylynyň dört tirkeşikleriniň birinjisinde şenbe güni tamamlandygyny anyk aýdýar:

Bakar ýyly muňa boldy enaýat,
Ki jumga gün idi, kyldym rowaýat.

Rowaýat kyldym ol aşyklaryma,
Hudaýyň ýolunda laýyklaryma.

Rabygyl-owwal aýynda bitildi,
Ýene bilgil, oşal aýda ýetildi.

Eger şahyr dessany, takmynan, XVII asyryň ortalarynda döredendir diýip çaklasak onda bu senäniň 1076-njy hijri ýylynyň sygyr ýylyna gabat gelýän bolmagy mümkin. Dört ýylyň yhlasy siňdirilen bu dessanyň diliniň çeperligi, öwrümlü sözlere, dürli aňlatmalara baýlygy şahyryň ussatlygyndan habar berýär.

Magtymguly Pyragy heniz XVIII asyryň ortalarynda:

Tutmady olar dünýäni,
Galmady ýary-ýarany.
Misli ol Tahyr Zöhräni,
Söýen dek söýmüşem seni – 157

diýip ýazan mahaly onuň Seýitmuhammet Saýadynyň „Zöhre-Tahyr” eserinden habarlydygy şübhesizdir. Saýadynyň eserinden käbir setirler Magtymguly Pyragynyň şygryýetine hem aralaşypdyr. Saýadynyň „Zöhre-Tahyr” eserindäki Tahyryň dilinden aýdylýan «Töwekgel - ner erer, endişe - mada» diýen setir Magtymgulynyň «Gidiji bolma» diýen goşgusynda «Töwekgel - ner erer, endişe - maýa» görnüşinde getirilýär. XVIII asyrda Magtymguly bilen goşgy aýdyşyp ýören türkmen şahyry Zunubynyň hem Saýadynyň «Zöhre - Tahyr» poemasyynyň bir golyazma nusgasyny göçürmegi onuň bu

¹⁵⁷ Magtymguly. Saýlanan eserler. Iki jiltlik. 1-nji jilt. Aşgabat: Türkmenistan, 1983, 78 sah.

esere ýokary baha berendiginden alamatdyr. XVIII asyr türkmen poemalaryny ýörite öwrenen A.Aşyrow hem „Seýitmuhammet Saýadynyň „Zöhre-Tahyr” poemasynyň türkmen epiki şygryýetine uly täsiri boldy” diýip belläpdir.¹⁵⁸

XVIII asyryň ikinji ýarymynda - XIX asyrdaky ýaşap geçen türkmen şaýrlary Mollamyrat Horezminiň we Mollanepesiň „Zöhre-Tahyr” atly dessanlarynyň Saýadynyň „Zöhre-Tahyr” eserinden täsirlenip döredendigi gürrüňsizdir. Başgaça aýtsak, Molla Myradyň we Mollanepesiň dessanlaryny Saýadynyň eserine ýazylan nezire diýip düşünmek bolar. Iki dessanyň arasyndaky ýakynlygy, çalymdaşlygy mazmun babatda-da, wakalaryň yzygiderliligi babatda-da öňe sürülýän pikir-düşünjeler babatda-da, eserleriň gurluşy babatda-da, eserlerde getirilýän keşpler babatda-da yzarlamak mümkin.

Ajaýyp „Zöhre-Tahyr” dessanyny döreden Seýitmuhammet Saýadynyň şu poemasyndan başga nähili eserleriniň bardygy bize belli däl.

Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynda Seýitmuhammet Saýadynyň «Zöhre-Tahyr» dessanynyň iki nusgasy bar. Olaryň birinjisi 129-njy belgili bukjada saklanýar. Dessanyň başlanýan ýerinden iki-üç warak ýetmeýär. Hudaýa, onuň resuly Muhammet pygambere, dört çaryýarlara aýdylýan salawatlar ýok. Golýazmanyň ortasynda-da garawulynyň dogry gelmeýän käbir waraklary bar (2b-3a, 28b-29a). Golýazmada eseriň köp beýtleriniň galdyrylyp gidilendigini görmek bolýar. Golýazmada eserden jemi 1263 beýt bar. Diýmek ýene 1100 beýt dagy ýetmeýär. Dessanyň soňlanyşy bar. Golýazmanyň senesi 1205 (1790-1791)-nji ýyl.

Saýadynyň mesnewisiniň ikinji bir nusgasy 5817-nji bukjada saklanýar. Bu hakda «Türki dilli golýazmalaryň teswirinde»¹⁵⁹ maglumat berilýär. Saýadynyň bu mesnewisiniň üçünji bir nusgasy H.Şahberdiýew tarapyndan getirilen golýazma bolmaly. Ýöne gynan-

¹⁵⁸ А.Аширов. Туркменские поэмы XVIII века. Ашхабад: Ылым, 1990. 26 sah..

¹⁵⁹ А.Мәмметжумаýew, G.Guzuçýýewa. Түрки дилли голýазмаларыň тесwiri. - Ашгабат: ТМГЛ. 1997, 37-38 sah, 25-nji тесwir.

sak-da bu golýazma bize näbelli bolan sebäplere görä golýazmalar hazynasynda saklanyp galmadyr. H. Şahberdiýewiň getiren golýazmasynyň 129-njy ýa-da 5817-nji bukjalardaky golýazma nusgalaryndan başga özbaşdak bir nusgadygyny aýtmak gerek. Sebäbi H.Şahberdiýewiň habar berýän golýazmasynyň «üç ýerinde musulman ýyl hasaby bilen 1221-nji ýyl ýazylan» bolmaly. Özü-de bu golýazma, Bagşy Babanyň atasy Annamyrat bilen kyýamatlyk dogan okaşan Garakölli kazynyň gyzy Aýtoty tarapyndan göçürilen bolmaly. Aýtotyň göçüren golýazmasynyň Saýadynyň „Zöhre-Tahyr” mesnewisiniň bizdäki bar bolan nusgalary bilen senesi we beýleki alamatlary – sahaby, metini meňzeş gelmeýär. T.Nyşanbaýewa Saýadynyň «Zöhre-Tahyr» mesnewisiniň özüne mälum bolan sekiz sany golýazmasynyň barlygyny, olaryň dördüsiniň Özbekistan Ylymlar akademiýasynyň Abu Reýhan Biruny adyndaky Gündogary öwreniş institutynda (6357, 6359, 9194, 10236-nji bukjalarda), bir nusganyň Özbekistan Ylymlar akademiýasynyň Dil we edebiýat institutynyň edebiýat muzeýinde (95-nji bukja), iki nusganyň Russiýa Ylymlar akademiýasynyň Gündogary öwreniş institutynyň Sankt-Peterburg bölüminde (148/7 T, W 310 T), ýene-de bir nusganyň Sankt-Peterburgyň M.E.Saltykow-Şedrin adyndaky Jemagat kitaphanasynda (täze pars seriýasy boýunça 439-njy bukja) saklanýandygyny aýdýar. 160 Bizde, Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynda bar bolan iki nusga, görşümüz ýaly, bu sanawa girmeyär. Dogrudanam, bizdäki nusgalar hakynda käbir makalalarda ýatlanylýanlygyny hasap etmeseň, heniz ylmy jemgyýetçilige ýeterlik habar berlenok. Mesnewiniň ýene-de bir golýazmasy wenger alymy Hermann Wamberide hem bolupdyr. Hermann Wamberi 1867-nji ýylda Saýadynyň bu mesnewsinden bir parçany neşir etdiripdi. 161

¹⁶⁰ Saýýodiý. Tohir wa Zuhra. Toşkent. Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasy neşriýoti, 1960. 6 sah.

¹⁶¹ Herrmann Vambéry. Caqataische sprachstudieren enthaltend drammatikalisches umriss Chrestomat hie und wörterbuch der Caqataicheng sprache. Leipziq, 1867. 34 sah.

MAZMUNY

Abu Sagyt Mäneli.....	8
Mahmyt Kaşgarly.....	14
Hoja Ahmet Ýaswawy.....	71
Ýusup Balasagunly.....	85
Emir Muezzi.....	94
Aly Owheadeddin Enweri.....	98
Gazaly.....	105
Mahmyt ibn Omar Zamahşary.....	111
Nejmeddin Kubra.....	118
Möwlana Jelaleddin Rumi.....	144
Mahmyt Pälwan Horezmi.....	151
Nasyreddin Rabguzy.....	166
Ýunus Emre.....	180
Ahmet Burhaneddin Siwasly.....	195
Jahanşa Garagoýunly Hakyky.....	205
Horezmi-Rowany.....	210
Seýit Ymadeddin Nesimi.....	220
Hydyrguly Wepaýy.....	228
Mähri Hatyn.....	234
Patşa Hoja.....	239
Muhammet Baýram han Türkmen.....	245
Muhammet Fuzuly.....	261
Ýolguly Enisi.....	276
Berhurdar türkmen.....	282
Sopy Allaýar.....	297
Garajaoglan.....	310
Seýitmuhammet Saýady.....	346